

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2022-12/4

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2022

Бош мухаррир:*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.***Бош мухаррир ўринбосари:***Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.***Тахрир ҳайати:**

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.
Абдуллаев Равшан Бабажонович, тиб.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.
Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.
Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.
Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.
Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.
Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.
Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.
Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.
Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.
Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
Жугинисов Тангирберген Исаевич, б.ф.н., доц.
Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.
Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.
Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.
Каримов Улғубек Темирбаевич, DSc
Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.
Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.
Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.
Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.
Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.
Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.
Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.
Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д., проф.
Рашидов Негмурод Элмуродович, б.ф.н., доц.
Рўзбоев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.
Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.
Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.
Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.
Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.
Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.
Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.
Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик
Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.
Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.
Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.
Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.
Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.
Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.
Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.
Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.
Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.
Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.
Худайбергана Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№12/4 (96), Хоразм Маъмун академияси, 2022 й. — 225 б. — Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими — Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Abdulloyeva K.M. Zamonaviy tilshunoslikda ilmiy paradigma klassifikatsiyasi hamda badiiy adabiyotda tasviriy ifodalardan foydalanish	5
Allamberganova M.R. Kognitiv tilshunoslikda metonimiya masalasi	8
Alimova K.T. Nutq madaniyati va uning aspektlari	10
Almamatova Sh.T. Abdulla Qahhor hikoyalaridagi xususiy-muallif (favqulodda) o'xshatishlar	13
Anorboyzoda F.S. Lirikada sujet va kompozitsiya	16
Atamurodova Q.G'., Qobilova M.M. Radiojurnalist nutqida qo'llanuvchi leksik vositalarning xususiyatlari	19
Barotova M.O. "Oyoq" leksemasi asosida shakllangan paralingvistik vositalar tahlili	21
Dzhelyalov M.Z. Hydronomies in linguistics	24
Jamilova N.A., Abduraximova G.X. Nemis adabiyoti va tarjimalar	27
Jo'rayev I.M., Jo'rayev H.A. Xalq maqollarida oila va ijtimoiy masalalarning qo'yilishi	29
Jumaniyazov A.J., Jumaniyazova D.A. Sanskrit va prakrit tillari xususida	32
Ibragimova N.G. Persian assimilation layer of modern uzbek lexicon	35
Ibragimova D. Jahon adabiyoti namoyondasi jeyms joys hikoyalarining mavzu va g'oya talqini	38
Ismoilova D.R. Basic approaches in the study of criminal semantics	40
Karimova M.Yu. Teran idrok, zakovat va sobitqadamlikni talab qiluvchi soha	43
Khayitova F.A. Toponyms with figurative meaning (metaphoric and metonymic) in english and uzbek languages	46
Komilova G.O. Ingliz adabiyotshunosligida bilingual shariyatning tarixiy shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari	49
Madjidova D.A. Discourse and its semantic analysis in english official texts (documents)	53
Masharipova L.A. O'zbek va Amerika madaniyatidagi maqol va matallar	55
Mavlanova N.O'. Ingliz va o'zbek tillarida iqtisodiy sohasida keng qo'llaniladigan terminlarni aniqlash	59
Nasridinov M.V. "Maqsad" konseptini voqelantiruvchi vositalarning translatologik aspekti va ularning izomorfik hamda allomorfik jihatlari	63
Rahimova M.O. Leksik antonimiyada belgilik	65
Ro'zimurodova N. Salim Ashur ijodiyotida muhabbat mavzusini yorqin jilolari	68
Ruziyev H.B. Navoiy romani inglizcha tarjimasida maqollarning berilishi	70
Saidova K. Tavtologiya frazeologik konnotatsiyalarni shakllantirish vositasi sifatida	73
Sobirova M.J. Terminologik axborot-qidiruv tezauruslari	75
Teshaboyeva Z. Abduqayum Yo'ldosh nasri uslubining ayrim qirralari xususida	78
Tojiboyeva M. Mumtoz nasr va jadid hikoyachiligi xususiyatlarining sintezlashuvi	80
Umarqulova M.B. Theoretical analysis of color words in English and Uzbek languages linguaculturology	83
Yuldasheva Z. Takroriy birliklarning ba'zi xususiyatlari haqida	85
Yunusova H.R., Ahmedova M.A. Enjambement as a poetic figure (on the examples of contemporary uzbek poetry)	88
Абдуллаева Н.Р. Классификация пословиц и поговорок в сопоставляемых языках	91
Абдуллаева Н.Р. Коронавирус пандемияси неологизмларининг лексик-семантик хусусиятлари	94
Абдуллаева Ш. Жаҳон ва ўзбек адабиётида шайтон неомифологемасининг бадий талқини	97
Баходирова Ф.Б. Прагматизм фалсафасида "фаолият", "фаоллик" ва "қизиқувчан субъект" талқинлари	100
Бердимуратова А.Ж. Способы образования педагогических терминов в каракалпакском языке	105
Бобоходжаев С.А. Суннат ва ҳадис илмларининг ўзига хос терминлари ҳамда уларнинг бир-биридан фарқлари	109
Жуматов Р. Инонч ва ақида асосидаги инглиз ва ўзбек топонимлари қиёсий антропоцентрик таҳлили	112
Ибрагимова Н.М. Лингвостилистические стратегии развития жанров современного интернет-дискурса	119
Исмаилов И.О. Огаҳий тарихий-адабий асарларидан ўрин олган таърихлар ҳақида	122
Ишанқулова Г.Р. Жой номларининг лингвистик таҳлили	130
Қодинова Д.Х. Дунё тилшунослигида лингвопоэтика соҳасидаги янги назарий қарашлар	132
Кудайберганова С.П. Когнитив семантикада "концепт" тушунчасининг талқини	135
Мадиева М. Ўзбек миллий брендларининг лингвомаданий хусусиятлари	138

Маҳмудов Р. Огаҳий тарихий асарлари лексикасида учрайдиган айрим янги ясама сўзлар таҳлили	141
Маҳмудов Р. Огаҳий тарихий асарларидаги эроний тиллардан ўзлашган бирликларнинг ўзига хосликлари	144
Мусаева Ф.А. Понятие об антонимах как основном средстве выражения контраста в устной речи	147
Намазова М.У. Рустам Мусурмон ижодининг тараққиёт босқичлари	150
Нафасова В., Жабборов Э. Жанубий Ўзбекистон гидронимларини тадқиқ этишда гидроиндикаторларнинг ўрни	153
Наширова Ш.Б. Инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча ўқув луғатларида кўп маъноли сўз маъноларини фарқлаш муаммолари	159
Расулова З. Ўзбек халқ эртакларида сеҳрли буюмлар семантикаси	161
Рахимов Ж.И. К вопросу об особенностях словообразования в области информационно-коммуникативной технологии в русском и узбекском языках	165
Рахимов Ж.И., Чупанов О.О. К вопросу о возникновении информационно-коммуникативной терминологии в русском и узбекском языке	168
Рахматов Й.Г. Халқ мақоллари: тадриж ва эволюция	171
Саидова Н.А. Фэнтези жанрининг тарихий асослари	174
Суярова А.И. Публицистика Шарафа Рашидова	178
Тўраева Д.Д. Ўзбек болалар шеърлятида бадий-эстетик тафаккур	181
Тўраева Д.М. Замонавий пунктуацион тизим тараққиёти	186
Файzieва А.А. Шахсий ривожланишга оид асарларда вақтга оид концептуал метафораларнинг қўлланилиши	189
Ҳамидова Н.У. Ўзбек халқ ўйинлари номларининг лексик таснифи	192
Худойберганов С.М. Ўрганилаётган тилни самарали ўзлаштиришда сўзлар маъноларини англашнинг функционал аҳамияти	194
Чўлиева Н.А. Назар Эшонкулнинг “Ажр” ҳикоясида замон ва маконнинг рамзий ифодаси	198
Шодиева Ш.И. Оламнинг сўзлар воситасида концептлашуви	200
Шомуродова З.Р. Терминларни унификация қилишнинг асосий тамойиллари ва параметрлари	203
Эргашева М.Х. Биографик метод ҳақида	205
Эргашева Н.А. Ўзбек ва рус тилларида предлоғли келишиқ тузилмаларининг мантикий ва когнитив хусусиятлари	209
Эргашова С.Э. Эшқобил Шукур шеърлятининг мавзу қўлами	211
Юлдашев Ф.Х. “Маънавият” лексик-семантик категория сифатида	214
Юлдашев Ф.Х. “Маънавият” лексик-семантик категориясининг иерархик манзараси	217
Юлдашева Д.Н. Тиббий эвфемик маънонинг сукут орқали ифодаланиши	220

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

UO'K 808.5

**ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA ILMIY PARADIGMA KLASSIFIKATSIYASI
HAMDA BADIY ADABIYOTDA TASVIRIY IFODALARDAN FOYDALANISH**
*K.M.Abdulloyeva, tayanch doktorant, Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent*

Annotatsiya. Inson tafakkurini tildan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi. Inson tomonidan yaratilgan matnlar lingvistik usullar yordamida fikrlash dinamikasi va fikrlarni ifodalash jarayonlarini tasvirlab beradi. Insoniyat tomonidan yaratilgan matnlarni tahlil qilish orqali inson faoliyatining psixikasiga oid tadqiqotlar amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: ilmiy paradigma, qiyosiy-tarixiy metod, germenevtik yondashuv, tasviriy ifodalar, mantiqiy urg'u, ruhiyat.

Аннотация. Человеческое мышление невозможно представить вне языка. Созданные человеком тексты описывают динамику мышления и процессы выражения идей с помощью лингвистических методов. Через анализ текстов, созданных человечеством, проводятся исследования психологии человеческой деятельности.

Ключевые слова: научная парадигма, сравнительно-исторический метод, герменевтический подход, образные выражения, логические акценты, духовность.

Abstract. Human thinking cannot be imagined outside of language. Human-made texts describe the dynamics of thinking and the processes of expressing ideas using linguistic methods. Through the analysis of the texts created by mankind, research is carried out on the psychology of human activity.

Key words: scientific paradigm, comparative-historical method, hermeneutic approach, figurative expressions, logical emphasis, spirituality.

Globallashuv jarayoni bugungi kunda inson hayotining barcha sohalarini qamrab oldi va madaniyatlarning o'zaro ta'siri jarayoni hamda turli fan vakillari o'rtasida madaniyatlararo aloqalarga qiziqish yuzaga keldi. Globallashuv sharoitida madaniyatlararo aloqalar tez-tez kuzatilishi tabiiy hol sanaladi. Madaniyatlararo muloqotni tahlil qilish jarayonida uning madaniy va antropologik jihatlari lingvistik xususiyatlari bilan bir xil darajada tahlil qilinishi lozim. Hozirgi kunda kognitiv tilshunoslik, kognitiv psixologiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika, etnopsixologiya, etnopsixolingvistika, lingvistik kulturologiya va boshqalar madaniyatlararo muloqot muammolarini o'rganmoqda [Potebnya, Boldrev, Ashurova, Safarov, Djusupov, Galiyeva, Normurodova].

Zamonaviy tilshunoslik fanida hozirgi paytda uchta ilmiy paradigma mavjud:

- qiyosiy tarixiy – XIX asr tilshunosligiga xos bo'lib qiyosiy-tarixiy usulga asoslanadi;
- tizimli-strukturaviy (system-structural) – so'zga qaratilgan;
- antroposentrik – "shaxsga nisbatan "hamma narsani uyg'unlashtiruvchi" maqomini olgan va shaxsni borliq markaziga qaytargan" [de Kurtene, 1963].

Shu jumladan, N. Karaulov paradigmalarni tarixiy, tizimli, psixologik va ijtimoiy turlarga ajratsa, I. Postovalova immanent-semiologik, antropologik, teoantropokosmik (transsensual) paradigmalarni eslatib o'tadi. Bundan tashqari

V. A. Maslova uch turdagi ilmiy paradigmani takidlaydi:

- qiyosiy-tarixiy;
- tizim-tarkibiy;
- antroposentrik.

Ma'lumki, qiyosiy-tarixiy paradigma tilshunoslikda birinchi ilmiy paradigma bo'lib, qiyosiy-tarixiy metod til tadqiqining birinchi maxsus metodi sanaladi. Tilshunoslarning diqqat-e'tibori paradigma doirasida so'zga qaratildi. Antroposentrik paradigm "tadqiqotchi e'tiborini bilish obyektidan subyektga tomon yo'naltiradi" [Maslova, 2004], binobarin, tildagi shaxs hamda shaxsdagi tilni tahlil qiladi. Baudouin De Courtenay takidlaganidek, "til faqat lingvistik jamiyatni tashkil etuvchi shaxsning ongida, ruhida hamda psixikasida mavjud bo'ladi".

O'tgan asrning 80-90-yillarida til va inson o'rtasidagi munosabatlarni nazariy va amaliy o'rganish davri boshlandi. Tilshunoslikdagi yana bir o'zgarish olimlarning inson tili va uning tafakkuri o'rtasidagi munosabatlar muammosiga bo'lgan qiziqishi ortdi. M.A.Shelyakin tilning semantik tuzilishi subyektiv voqelik, shakllar tuzilishi hamda fikrlash jarayonlari orqali oldindan belgilanadi va insonning dunyodagi o'rnini aks ettirishiga ishonadi. Antropotsentrik paradigma insonni eng muhim omil deb hisoblaydi va til uni muhim hilqat, mavjudlik sharti deb ataydi. Shu orqali madaniyatni tavsiflashda germeneytik yondashuvning qanchalik dolzarbligini tasdiqlash mumkin. Bu yondashuvning mohiyati shundan iboratki, unda matnlar madaniyat majmui hisoblanib, ma'lumotlarni ifodalovchi, shaxsning madaniy yutuqlari natijasi hisoblanadi.

Aytish mumkinki, yangi antropotsentrik paradigma fanda chuqur tarixiy ildizlarga ega. V. von Humboldt fikricha, "tilni o'rgatishda yakuniy maqsad nazardan chetda qolmaydi va boshqa barcha omillar bilan birgalikda inson ruhi intilishlarining eng oliy va umumiy maqsadiga, insonning o'zi hamda atrofidagi ko'rinadigan va yashirin narsalarga bo'lgan munosabatiga xizmat qiladi. Humboldt tomonidan ilgari surilgan g'oyalar A. A. Potebnya ilmiy tadqiqotlarida ishlatilgan. A. A. Potebnya uning antroposentrik qarashini quyidagicha isbotlab beradi: "Haqiqatdan ham, til faqat jamiyatda kengayadi, chunki inson har doim o'z qabilasiga, xalqiga, insoniyatga tegishli bo'lgan butunning bir qismidir, shu sababli faqat o'zining hamda o'zgaralarning g'oyalarni tushuntirish orqali inson o'zini anglab yetadi.

Antroposentrizm tushunchasi zamonaviy tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi, shu jumladan, " antropotsentrizm ilmiy obyektlar o'rganiladigan sohani o'z ichiga oluvchi asosiy fan tarmog'i hisoblanadi. Ular, birinchi navbatda, insoniyat uchun roli, shuningdek, insonning hayotidagi maqsadlari hamda inson shaxsini rivojlantirish va uni takomillashtirish vazifalariga ko'ra tasniflanadi. Muayyan hodisalarni tahlil qilishda inson asosiy markazda turadi, ushbu tahlilda uning muvaffaqiyati va yakuniy maqsadlarini aniqlashi bilan izohlanadi [Kubryakova, 1998].

Antropotsentrizm - ilmiy bo'lmagan idealistik qarash bo'lib, unga ko'ra inson olamning diqqat markazida va dunyoda sodir bo'layotgan barcha hodisalarning sababchisi sanaladi. Antropotsentrizm zamonaviy tilshunoslikda faol rivojlanayotgan yo'nalishlardan biridir. Antropotsentrizmning muhim bo'g'ini lisoniy shaxs bo'lib, u ilmiy tahlilning yangi predmeti hisoblanadi. Tadqiqotchilarning fikricha, hozirda tilshunoslik fanida fundamental o'zgarishlar ro'y bermoqda, natijada tilni mustaqil tizim sifatida o'rganish hamda insonni "antropologik hodisa" degan qarash shakllana boshladi [Kostomarov, 2014].

Shuni ta'kidlash joizki, antropotsentrik tahlilning namoyon bo'lishi, ayniqsa matnni o'rganishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Lingvopragmatika, madaniy tilshunoslik, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, jahon tilshunosligi, etnolingvistika kabi sohalarida tadqiqot obyekti inson omili sanaladi. Tilga antropotsentrik yondashuv shaxsning aqliy faoliyati, semantik dunyosiga asosiy e'tiborni qaratadi hamda mavjud nazariyalarni tahlil qilgan holda til va shaxs tabiatining ahamiyatini va o'ziga xosliklarini aks ettiradi. Shu sababli antropotsentrizm fanning yetakchi tarmoqi sifatida tilning yangi xususiyatlarini ochib beradi. Bundan tashqari badiiy adabiyotda, aniqrog'i badiiy asarda tasviriy ifodalardan turli maqsadlarda foydalanish asarning o'ziga xosligini ta'kidlash bilan bir qatorda, muallifning ichki dunyosi, kechinmalari, o'y-u xayollarini ifodalashga ham xizmat qiladi, deb aytish mumkin. Shu o'rinda tasviriy ifodalarni batafsil o'rgangan hamda muhim manba bo'lib xizmat qiluvchi N.M. Djusupov hamda N.Z. Normurodovlarning asarlariga e'tibor qaratish zarur. Tasviriy vositalar orqali ifodalanuvchi grafik urg'u adresatning e'tiborini adabiy matnning alohida qismlariga qaratishga xizmat qiladi hamda matnda mavjud bo'lgan muhim kontseptual elementlar tuzilishini kognitiv jihatdan faollashtiradi va pirovardida muallif modalligini ifodalash vazifasini bajaradi.

Aksariyat tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, tasviriy ifodalar, eng avvalo, muallif hamda qahramonning hissiy hamda ruhiy holatini ifodalashga qaratilgan bo'ladi [Kuxarenko, 1988; Arnold, 1981]. Tasviriy ifodalar, shuningdek, qo'shimcha – semantik, stilistik va estetik ma'lumot yetkazish vazifasini ham bajaradi. Individual-grafik vositalar sifatida badiiy matnda eng keng qo'llanuvchilar sifatida quyidagilarni aytib o'tishim mumkin:

a) yozuvning o'ziga xosligi (shrift) bilan tavsiflanuvchi tasviriy ifodalar: bosh harf, kursiv yordamida so'z va jumalarni ajratib ko'rsatish, so'z va jumalarni bosh harflar bilan yozish, so'zlarni qalin yozuv bilan ajratib ko'rsatish va b.;

b) tinish belgilari: undov, so'roq belgisi, ellips, ya'ni uch nuqta, hissiy pauzalar, tire, qo'shtirnoq, qavs, chiziqcha, nuqta yo'qligi va boshqalar [Arnold; Kuxarenko, Djusupov, Normurodova].

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, turli tasviriy ifodalardan foydalanish muallif hamda qahramonning hissiy holatini o'quvchiga yetkazib berishda muhim rol o'ynaydi. Badiiy asarda bosh harflardan foydalanish, odatda, berilgan matn qismlarining ahamiyati va muhimligini bildiradi. Ular, shuningdek, intonatsiya, ohang hamda sodir bo'lishi kutilayotgan vaziyat haqida tasavvur uyg'otish vazifasini ham bajaradi. Quyidagi misollarda bosh harflardan foydalanish nafaqat berilgan ma'lumotlar mazmuni ajratib ko'rsatish, balki turli stilistik vositalar (takrorlash, taqqoslash, urg'u) bilan birlashgan holda yuqori darajadagi hissiy taranglikni yuzaga keltiradi.

a) "The Americans are all mystified about why the English make such a big thing out of tea because most Americans HAVE NEVER HAD A GOOD CUP OF TEA. That's why they don't understand." (Douglas Adams, "Tea." The Salmon of Doubt: Hitchhiking the Galaxy One Last Time. Macmillan, 2002)

b) "It seemed to Beach the butler that this young man Marson had Got Above Himself." (P.G. Wodehouse, Something Fresh, 1915)

Kursiv. Badiiy asarda kursivdan foydalanish nafaqat mantiqiy urg'uga, balki matndagi tanlangan so'zlarni hissiy jihatdan ta'kidlash, g'oyaviy jihatdan muhim elementlarning xarakter xususiyatlariga diqqatni qaratishga ham yordam beradi.

a) "Come kiss me, and say goodbye like a man. No, not good-bye, *au revoir*."

(William Graham "Chats With Jane Clermont»)

b) "Then I started reading this timetable I had in my pocket. Just to stop lying. Once I get started, I can go on for hours if I feel like it. No kidding. *Hours*."

(J. D. Salinger "The Catcher in the Rye")

Tasviriy ifodalarning muallif fikrlari, ruhiyatini ifodalash vositasi sifatidagi ahamiyati stilistikada yetarlicha o'rganilmaganligi sababli alohida ko'rib chiqish zarur hisoblanadi. Ularning xususiyatlarini tahlil qilish dekodlashga asoslanadi va bu masalaga so'nggi paytlarda ko'proq e'tibor qaratilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Arnold I.V. Стилистика современного английского языка. Стилистика декодирования. – Л.: Просвещение, 1981
2. Baudouin de Courtenay, I.A. Selected works on General linguistics / I.A. Baudouin de Courtenay. – M.: Publishing house of the Academy of sciences of the USSR, 1963. – Vol. 2. – 392 p.
3. Djusupov N.M. Когнитивная стилистика: теория и практика стратегии выдвижения в художественном тексте. – Ташкент, Toshkent, 2019 yil - 464 b.
4. Karaulov, Yu.N. Russian language and linguistic personality / Yu.N. Karaulov. – M.: Publishing House LKI, 2010. – 264 p.
5. Kostomarov P.I. Article "Anthropocentrism as the most important feature of modern linguistics" - Bulletin of the Kemerovo State University, 2014.
6. Kubryakova E.S. Language and knowledge. - M.: Ros. Academy of Sciences. Institute of Linguistics. - M.: Languages of Slavic culture, 2004. -- 560 P. (Language. Semiotics. Culture).
7. Maslova, V.A. Modern linguistic approaches. KSR. Methodical recommendation / V.A. Maslova.–2003. –37 p.
8. Maslova, V.A., (2004). Cognitive linguistics. Minsk: Tetra Systems, pp: 80
9. Normurodova N.Z. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Samarqand, 2012.
10. Postovalova, V.I. Linguoculturology in the light of the anthropological paradigm / V.I. Postovalova // Phraseology in the context of culture. – Moscow, 1999.

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA METONIMIYA MASALASI
M.R.Allamberganova, o'qituvchi, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslikda metonimiya va metaforalar haqida so'z yuritiladi. Kognitiv tilshunoslik sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarda ko'chma ma'noga ega bo'lgan so'z yasaliishi mavjud til birliklari ifoda etgan bilimlarning inson tomonidan qayta anglanishi orqali amalga oshirilishi ilmiy asosini topgan.

Kalit so'zlar: konsept, metonimik konsept, paradigma, diaxronik semantika, ma'noviy maydon, mental tuzilma, hosila ma'no.

Аннотация. В данной статье говорится о метонимии и метафорах в когнитивной лингвистике. В исследованиях, проведенных в области когнитивной лингвистики, установлено, что образование слова с переносным значением научно основано на переосмыслении человеком знаний, выраженных существующими языковыми единицами.

Ключевые слова: концепт, метонимический концепт, парадигма, диахроническая семантика, ментальное поле, ментальная структура, производное значение.

Abstract. This article talks about metonymy and metaphors in cognitive linguistics. In the research conducted in the field of cognitive linguistics, the formation of a word with a figurative meaning has been found to be scientifically based on the human re-understanding of the knowledge expressed by existing language units.

Key words: concept, metonymic concept, paradigm, diachronic semantics, mental field, mental structure, derived meaning.

Ma'lumki, tilshunoslik fanining struktur-funksional paradigmasida so'z ma'nosining ko'chishi, asosan, metaforik va metonimik yo'l bilan amalga oshishi haqida L. Blumfeld (1968), M. Mirtojiev (2010), Ye. S. Kubryakova (1981), L. A. Bulaxovskiy (1954), I. R. Galperin (1977), A. Shomaqsudov, I. Rasulov (1983), I. V. Arnold (1990), R. A. Suvonova (2003), S. Sultonsaidova, O'. Sharipova (2009) va boshqalarning ishlarida kuzatish mumkin. Diaxronik semantikada metaforaga so'z semantik taraqqiyoti usuli sifatida yondashilgan. Sinxron leksikologiya so'zning ko'chma ma'no turlaridan biri sifatida qaralgan. So'nggi yillarda tilshunoslikda til birliklarining nafaqat struktur nuqtai nazaridan tadqiq qilish balki kognitiv jihatiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Kognitiv tilshunoslik sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarda ko'chma ma'noga ega bo'lgan so'z yasaliishi mavjud til birliklari ifoda etgan bilimlarning inson tomonidan qayta anglanishi orqali amalga oshirilishi ilmiy asosini topdi. S. Kubryakovaning qayd etishicha, yasama so'z ma'nosida bir tomondan kognitsiya, ikkinchi tomondan kommunikatsiya jarayoni aks etadi, ya'ni har qanday hosil bo'layotgan so'zda bilimlarni ixchamlash jarayoni sodir bo'ladi (2, 407–408). Mazkur yo'nalishning asosiy tadqiqot birligi kontseptning mazmunan shakllanishi bir necha bosqichli kognitiv mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Buning boisi shundaki, tilda ko'chma ma'noga ega bo'lgan til birliklari o'z o'zidan tilda namoyon bo'lmaydi balki inson olamni idrok etish jarayonida egallagan bilimiga tayanadi ya'ni vaziyatni baholash, qiyoslash orqali tafakkurida mujassamlaydi so'ngra lisoniy libos kiydiradi. Bunday holatlar kognitiv mexanizmlar orqali amalga oshiriladi. Mazkur jarayonlarning so'nggi bosqichi verbal ifodasiga ega bo'ladi.

Maqolada so'z hosil bo'lishida faol ishtirok etuvchi quyidagi kognitiv mexanizmlardan kontseptual metafora, kontseptual metonimiya, metaftonimiya xususida fikr yuritimiz. So'z yasaliishi xususan, ko'chma ma'noga ega bo'lgan til birliklari kognitiv mexanizmlar orqali tadqiq qilinishi, ularning til birliklari orqali verballashuvi muammosini bartarf etish, ko'chma ma'noga ega bo'lgan til birliklarida tadqiq qilish dolzarb masala hisoblanadi. Mazkur sohaning asosiy vazifasi antroponim tomonidan tilni o'zlashtirish mexanizmlari hamda bu mexanizmning tarkibini tizimli tasvirlash va tushuntirishdan iboratdir. Haqiqatdan ham, kognitiv tahlilda olamni bilish jarayonida yuzaga keladigan mental tuzilmalarning verbal ifoda topishini ta'minlovchi mexanizmlar hamrohidagi uslub va vositalar tadqiqi asosiy o'ringa ko'chadi. Shu o'rinda mexanizm so'zining ma'nosiga e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Mexanizm – ichki tuzilish, sistema ma'nolari aynan kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qo'l keladi. Buning boisi shundan iboratki har qanday ko'chma ma'noga ega bo'lgan til birliklari avvalo, inson tafakkurida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan jarayonlar samarasidir. Anglashiladiki, metafora hamda metonimiya nafaqat badiiylikni ta'minlovchi stilistik vosita, so'z yasalishi tizimida o'z o'rniga ega bo'lgan lingvistik hodisalar ekanligi ilmiy jihatdan o'z isbotini topgan. Tilning antropotsentrik nuqtai nazaridan tadqiq qilinishi natijasida metafora hamda metonimiya kontseptual darajada tadqiq etila boshlandi. J. Lakoff va M. Jonson metaforani oddiy stilistik ifoda vositasi emas, balki kontseptual lingvistik maqomga ega bo'lgan muhim hodisa ekanligini e'tirof etgan holda uning yangi tabiatini ochib berdilar. Ularning fikricha, metaforalar inson kontseptual tizimidan o'rin olgani uchun tilda ifoda vositasi sifatida mavjud. Boshqacha qilib aytganda, metafora tafakkurga xos, lisoniy metaforalar faqat mana shu hodisaning tashqi ifodasidir, *“metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik kontseptual tizimimiz, bizning fikrlashimiz va xatti-harakatimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir”* (5, 4). Ko'rinadiki, metafora shunchaki ifoda vositasigina emas, balki tafakkur va madaniyatga aloqador hodisadir. Shunday ekan, kontseptual metaforalar oddiy ma'no ko'chishi natijasida hosil bo'lgan hosila ma'no emas, balki inson tafakkurida sodir bo'ladigan murakkab kognitiv jarayon natijasidir. Bu borada olib borgan kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatdiki, kontseptual metafora yangi nom yasalishining eng sermahsul usuli sanaladi. Misol uchun: *“Ishonmayman-u, lekin qari tulki eridan ko'p narsani yashirishini bilaman”*. (U. Umarbekov, Yoz yomg'iri) jumlasida qo'llanilgan **tulki** leksemasi hayvon turini anglatmaydi balki makkor, ayyor odamni ifodalaydi. Muallif bu til birligini oddiygina qo'llamaganining sababi anroponimning kontseptual tizimida olamni idrok etish jarayonida tulki haqidagi assotsiativ bilim shakllangan. Albatta bunday bilim lingvistik omil orqali egallangan ya'ni inson yoshlik chog'laridan ertak va rivoyatlardan tulki obrazi makkor insonlarni fe'l atvorini ifoda etishi haqidagi bilimga ega bo'lgan. Shu o'rinda J. Lakoff va M. Jonson metaforik hosila ma'noning paydo bo'lishida ikki kognitiv maydon, ya'ni manba maydoni hamda maqsad maydoni ishtirok etishini ko'rsatishadi (5, 195). Ularning fikricha, kontseptual metaforalar ortida freym va senariy o'rtasidagi o'zaro ta'sir kuchi yotadi.

Manba maydoni insonning tajribasi orqali borliqni idrok etishidagi aniq bilimlar yig'indisidir. Maqsad maydoni esa nisbatan kam oydinlashgan, aniqlashgan muqarrar bilimdir. Masalaga oydinlik kiritadigan bo'lsak, metafora orqali ma'no ko'chishi sodir bo'lganda inson tilning lug'at tarkibidagi mavjud birliklardan va egallagan bilimidan foydalanadi. Ushbu holat manba maydoni vazifasini o'taydi. Maqsad maydoni esa inson tafakkurida tayyor til birliklari orqali hosil qilinadigan yangi hosila ma'nodir. Ushbu nazariyadan kelib chiqadiki yuqorida tahlil qilingan **tulki** leksemasining manba maydoni hayvon konsepti, maqsad maydon esa inson konsepti hisoblanadi. Yana bir misol ingliz tilidagi hellcat (hell – do'zax, cat – mushuk) o'zbek tilida jodugar, issiq-sovuqchi ma'nolariga ega. Mazkur qo'shma so'zning yasalishida makon konseptining kognitiv maydonidan o'rin olgan **hell** komponentining **home of DEVILS** (shaytonlar uyi) asosiy o'ringa chiqadi. Ikkinchi **cat** komponenti esa hayvon kontseptining kognitiv maydoniga mansub bo'lib, sirli inobatga olinishining bosh omili shundaki, inson hayoti davomida egallayotgan bilimlaridan (diniy) do'zax gunohkorlarning makoni ekanligini kimki nojo'ya xatti xarakatlarni amalga oshirsa uning borar maskani do'zax bo'lishini biladi. Ikkinchi **cat** komponentini esa antroponim ushbu hayvonning fe'l atvorini inobatga oladi chunki mushuk tabiatan sirli hayvon ekanligi haqidagi bilimga ega bo'ladi chunki bunday xatti-xarakatlar oshkora bajarilmaydi. Natijada makon va hayvon kontseptlari manba maydoni vazifasini o'tasa inson kontsepti maqsad maydoni sanaladi.

Anglashiladiki, metafora olamni idrok etishning o'ziga xos vositasi, tilda yangi ma'noni yuzaga keltiruvchi kognitiv mexanizmdir. Demak, metafora nafaqat til hodisasi, balki tafakkur hodisasi hamdir. Xususan, tafakkurning o'zi metaforikdir, u qiyoslash orqali sodir bo'ladi va aynan shu nuqtada tilda metafora hosil bo'ladi hamda nafaqat ifoda vositasi, tafakkurning asosiy qurolidir. Kontseptual metonimiya inson tomonidan ortirilgan bilim orqali oziqlanadi, kontseptual metaforaga nisbatan ancha ravshan bo'ladi, odatda, metonimiya aniq fiziologik yoki assotsiativ ko'rsatmaga ega bo'ladi (5, 8). N. N. Boldirev esa kontseptual metonimiyaning bir kontseptning boshqa kontseptni tavsiflash uchun ishlatilishi, o'zi bilan bog'liq bo'lgan kontsept bilan, bir kontseptual maydon atrofida

birlashuvini (1, 102) qayd etadi. So'z yasashida kontseptual metonimiya tipidagi ma'no ko'chishining yuz berishi xususida V. Kroft va D. Kruzlar ikki kognitiv maydonni, ya'ni vosita maydoni va maqsad maydoni o'z ichiga olishini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, metonimiyada vosita maydonining vazifasi faqat maqsad maydoni tuzilishini aniqlashdan iborat (3, 193).

Misol uchun o'zbek tilidagi **gurziyoq** qo'shma so'zi dumsiz amfibiyalar turining nomini anglatadi. Inson ushbu baliqning tashqi ko'rinishi, ya'ni barmoqlarining uchida to'qmoq shakl keng va yopishqoq yostiqchalari gurzini eslatgani sabab nom hosil qilishda o'xshatishga asoslanadi shuningdek, baliqning birgina tana qismi ya'ni oyoqning uchi bilan butun nomlangan bo'lib kontseptual metonimiya hodisasini ko'rish mumkin. Ushbu ko'chma ma'noning shakllanishida vosita maydoni tana kontsepti bo'lsa maqsad maydoni hayvon kontsepti sanaladi. Metaftonimiya termini tilshunoslikda ilk bor L. Gussens tomonidan qo'llangan. Olim birinchi bo'lib metonimiya va metaforaning o'zaro tutashuv jarayoniga e'tibor qaratdi va bu hodisani metaftonimiya termini bilan atadi. Uning fikriga ko'ra, tilda ham metonimiya, ham metaforaning xususiyatini o'zida mujassam etgan kompleks mexanizm mavjud (4, 349–378). Hozirda metaftonimiya voqelikni kontseptuallashtirishga xizmat qiluvchi asosiy mexanizmlardan biriga aylandi. L. Gussens metaftonimiyaning ikki asosiy turini farqlagan. Bular: 1) metonimiyadan kelib chiqadigan metafora (metonymy within a metaphor); 2) metaforada mujassam bo'lgan metonimiya (metaphor from metonymy). O'zbek tilidagi **bo'rikalla** qo'shma so'zi ushbu kognitiv mexanizm orqali yuzaga kelganligini ko'rib chiqamiz. Qovun turlaridan birini ma'nosini anglatadi. Inson ushbu o'simlikni nomlashda olamni idrok etish jarayonida egallagan bilimiga tayangan holda amalga oshirgan. Shuningdek inson tafakkurida kontseptuallashtirish va kategorizatsiyalashgan kontseptlarning verballashuvi asosida amalga oshirilgan. Mazkur qo'shma so'zining bo'ri komponenti hayvon kontseptining kognitiv maydonidan, kalla komponenti tana kognitiv maydonidan o'rin oladi. Bo'rikalla qo'shma so'zining yasashida tana qismini anglatuvchi kalla komponentida metonimik ma'no ko'chgan bo'lsa bo'ri komponenti metafora asosida yuzaga kelgan bo'lib metaftonimiya kognitiv mexanizmi faollashgan. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, inson borliqdagi narsa va hodisalarni o'z-o'zidan nomlamaydi, balki atash amalini o'z bilimiga tayangan holda amalga oshiradi. Kognitiv tilshunoslikning vazifasi mazkur bilimlarning tilda aks ettishi muammosini o'rganishdir. Bunda inson tafakkurida kategoriyalashtirilgan bilimlar muhim rol o'ynaydi. Inson yangi nom hosil qilishda kontseptual mexanizmlarga murojaat qiladi, u orqali leksik birliklarda yangi hosila ma'noni yuzaga keltiradi. Ko'chma ma'noga ega bo'lgan so'zlar ham kontseptual mexanizmlar orqali hosil qilinadigan leksik birliklardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Болдырев Н.Н. Когнитивная лингвистика. Введение в когнитивную лингвистику. – Тамбов: ФГБОУ ВПО Тамбовский государственный университет имени Г.Р.Державина, 2014. – 236 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва: Языки Славянской культуры, 2004. – 560 с.
3. Croft W. and D. Alan Cruse. Cognitive Linguistics. – New York: Published in the United States of America by Cambridge University Press, 2004 – 374 p.
4. Goossens L. the Interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action // Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. – Berlin; New-York: Mouton de Gruyter, 2002. – pp. 349–378. 5. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We live by. 2-nd edition. – The University of Chicago Press, 2003. – 256 p. REFERENC

UO'K 808.3

NUTQ MADANIYATI VA UNING ASPEKTLARI

K.T.Alimova, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy dunyoda nutq madaniyati va uning aspektlari muhokama qilinadi. Hozirgi vaqtda ko'plab tilshunoslar, o'qituvchilar, faylasuflar jamiyatda nutq madaniyatini to'g'ri shakllantirish zarurligi haqida gapirmoqdalar; shaxsning qadriyat yo'nalishlari va me'yoriy postulatlariga, aloqaning axloqiy modellari asoslangan, aloqaning muayyan usullari, vositalari, qoidalari, texnikasi va shakllarini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, usullar, aspektlar, til, tarbiya

Аннотация. В данной статье рассматривается культура речи и её аспекты в современном мире. В настоящее время многие лингвисты, педагоги, философы говорят о необходимости правильного формирования речевой культуры в обществе, которая основана на ценностных ориентирах и нормативных постулатах личности, нравственных моделях общения, включает определенные способы, инструменты, правила, приемы и формы коммуникаций.

Ключевые слова: культура речи, методы, аспекты, язык, образование.

Abstract. This article discusses the culture of speech and its aspects in the modern world. Currently, many linguists, teachers, philosophers talk about the need for the correct formation of a speech culture in society, which is based on value orientations and normative postulates of the individual, moral models of communication, includes certain methods, tools, rules, techniques and forms of communication.

Key words: speech culture, methods, aspects, language, education

Hozirgi tilshunoslikda “nutq madaniyati” atamasi ikki ma’noli. Ko’pincha “til madaniyati” atamasining sinonimi sifatida noto’g’ri qo’llaniladi (bu holda namunali yozma matnlar va umuman til tizimining potentsial xususiyatlari nazarda tutiladi).

To’g’rilik nutq madaniyatining asosi sifatida barcha til darajalarida me’yorlarga rioya qilishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, lingvistik ifodaning turli usullarini baholash aniq va qat’iydir: to’g’ri / noto’g’ri, joiz / yo’l qo’yilmaydi, ikkalasi ham joiz va hokazo. Nutq mahorati nafaqat me’yorlarga rioya qilishni, balki birgalikda mavjud variantlardan ma’no jihatidan eng to’g’ri, uslubiy jihatdan mos, ifodali, tushunarli narsalarni tanlash qobiliyatini ham o’z ichiga oladi. Bunday holda, variantlarning taxminlari quyidagicha: yaxshiroq, yomonroq, to’g’rirog’i, aniqroq, aniqroq va hokazo. Nutq madaniyati insonning umumiy madaniyati, uning fikrlash madaniyati, tilni bilishning ancha yuqori darajasini nazarda tutadi [4].

Nutq madaniyati tilshunoslik fani sifatida kommunikativ sifatlarning umumiyliigi va tizimini o’rganadi. Uning o’rganish predmeti nutq madaniyatining butunligi va uning kommunikativ fazilatlarini tizimini nazariy asoslash va tavsiflashdir. “Kommunikativ sifat” tushunchasi nutq madaniyati haqidagi ta’limotning asosiy nazariy tushunchasi hisoblanadi. Nutqning kommunikativ sifatlari deganda uning xususiyatlari, muloqot ehtiyojlarini optimal darajada qondiradigan va yuksak nutq madaniyati, mukammalligidan dalolat beruvchi obyektiv xossalari tushuniladi. Hatto qadimgi davrlarda ham ular aniqlangan va tavsiflangan, masalan, poklik, ravshanlik, qisqalik, dolzarblik va go’zallik.

Nutqning kommunikativ sifatlari adresatga maksimal darajada ta’sir o’tkazish uchun zarur bo’lganligi sababli, nutq madaniyatining predmeti uning kommunikativ ta’sirida nutqning ko’chma lingvistik tuzilishi deb taxmin qilishimiz mumkin [3]. Ilgari nutq madaniyatining asosiy mezoni adabiy-lingvistik to’g’rilik mezoni bo’lgan, ya’ni adabiy-lingvistik me’yor, uning qoliplari, buklanish va o’zlashtirish yo’llarini tasvirlash asosiy vazifa bo’lgan. Funktsional stilistikaning paydo bo’lishi bilan bog’liq holda nutq madaniyati rivojlanishining yangi bosqichi boshlandi. Stilistik muvofiqlik va kommunikativ maqsadga muvofiqlik mezoni nutq madaniyatining asosiy mezoni sifatida tan olingan. Fanda funktsional yo’nalish tobora izchillik bilan tasdiqlanmoqda: “...nutq madaniyati muammatikasining dolzarb markazi tabiiy ravishda lingvistik me’yoriylik sohasidan funktsional-kommunikativ optimallik sohasiga o’tadi” [1]. Nutq madaniyati uch aspektni o’z ichiga oladi:

1) Nutq madaniyatining me’yoriy tomoni normalarni bilish va ularni nutqda qo’llash qobiliyatini o’z ichiga oladi.

2) Nutq madaniyatining kommunikativ jihati ma’lum bir muloqot sharoitida muvaffaqiyatli muloqotga hissa qo’shadigan til vositalarini tanlash va tartibga solish qobiliyatini o’z ichiga oladi. Nutqning kommunikativ xususiyatlari:

- to’g’rilik - nutqning asosiy kommunikativ sifati, adabiy til me’yorlariga rioya qilish;
- aniqlik – so’z va iboralarning belgilangan tushunchalarga, so’zlar orasidagi bog’lanishlarning hodisalar o’rtasidagi bog’lanishlarga mos kelishi;
- izchillik - rasmiy mantiqiy qonunlarga rioya qilish;

- soflilik – nutqda xalq tili, sheva, jargon, parazit soʻzlar, behayo soʻzlar, klerikalizm, oʻzlashtirish (keraksiz) kabi lingvistik elementlarning yoʻqligi;

- boylik - ishlatiladigan lugʻat, frazeologiya, grammatikaning maksimal xilma-xilligi;

- ekspressivlik - tinglovchining nafaqat intellektiga, balki uning his-tuygʻulari va his-tuygʻulariga ham taʼsir qilish qobiliyati. Ekspressivlik ham lingvistik, ham nolingvistik vositalar yordamida hosil boʻladi: imo-ishoralar, mimika, turish, qarash. Tilda ekspressivlikni troplar, stilistik figuralar, intonatsiya, nutq tezligi, tembr, pauza, kompozitsiya hosil qiladi.

- Muvofiqlik – muloqot sharoiti va vaziyatiga hamda tinglovchilarning xususiyatlariga muvofiqligi: qabul qiluvchining individual, intellektual, hissiy xususiyatlarini hisobga olish. Shuningdek, ona tilida soʻzlashuvchilar tilning funktsional turlarini yaxshi bilishlari kerak [5].

3) Nutq madaniyatining axloqiy jihati. Har bir jamiyatning oʻziga xos xulq-atvor qoidalari bor. Axloqiy meʼyorlar, yaʼni nutq odob-axloq qoidalari, birinchi navbatda, "siz" deb murojaat qilish, ism sharf bilan murojat qilish (Anvar Rustambekovich yoki Nodira Murodovna), salomlashish va xayrlashish usullarini (assalomu aleykum, xayrli kun, xayr, va hokazo). Nutq madaniyati modelini belgilovchi bir qancha muhim omillarini ajratib koʻrsatish mumkin.

Birinchiidan, nutqning maqsadini aniq belgilash, nima uchun suhbatga kirishayotganingizni bilish kerak. Siz soʻzlashuvdan qochishga harakat qilishingiz kerak. Maʼruzachi (maʼruzachi) mavzu talab qiladigan yoki tinglovchilar idrok eta oladigan darajadan koʻproq va uzoqroq gapirsa, oʻziga zarar keltiradi. Hech kim hech qachon sababsiz hech narsa haqida gapirmaydi. Maqsadsiz "suhbatlashish" juda oddiy maqsadga ega: bu muloqot, muloqot jarayonining oʻzi.

Ikkinchiidan, nutqiy xatti-harakatlarning yana bir shakli - bu aloqa, axborot. Nutq xulq-atvorining informativligi zarur. Faqat qisqagina emas, balki oddiy, aniq, aniq gapirish kerak. Madaniyatli odamning ogʻzida maʼlumotli nutq soʻzlashuvga ham, boʻsh gaplarga ham toqat qilmaydi.

Agar bizda sof shaklda maʼlumot beruvchi vazifa boʻlsa - savol / javob, kelishuv / eʼtiroz, muloqot, oʻrgatish, tushuntirish va h.k daʼvosiz, nutq kimga qaratilganligi uchun ortiqcha boʻlib qoladi. Darhaqiqat, maʼlumot uchun, yaʼni xabar, eng muhimi, nutqning mazmuni, nima haqida. Va aksincha: aloqaga kirishning oʻzi ikkinchi darajali, bu faqat maʼlumot olish yoki joʻnatish vositasidir. Shunday qilib, xabar yoki unga munosabat vositalari ogʻzaki boʻlmagan boʻlishi mumkin.

Nutq madaniyati aspektlarining muhim tarkibiy qismi bu oʻz fikrlarini uzatishning toʻgʻriligi, savodliligi va ifodaliligi, oʻz pozitsiyasini muhokama qilish uchun oddiy, tushunarli formulalar, mos vositalar, vositalarni topish qobiliyatidir.

Shunday qilib, nutq madaniyati nazariy xarakterdagi koʻplab qiziqarli muammolarni hal qiladi: normallashtirish va kodlashtirish (adabiy tilning barcha darajalarida), til-nutqning stilistik farqlanishi; til siyosati va nutq madaniyati, nutq madaniyati va ikki tillilik, nutqda milliy va individuallik, adabiy va noadabiy elementlarning oʻzaro taʼsiri (soʻzlashuv, dialekt, jargon) va boshqalar.

Nutq madaniyati nafaqat nazariy, balki amaliy fan hamdir. Uning amaliy jihati universitetda til oʻqitish metodikasi [2], turli orfologik lugʻatlar, maʼlumotnomalar, nutq madaniyati boʻyicha qoʻllanmalar yaratish, funktsional jihatini hisobga olgan holda adabiy nutq meʼyorlarini targʻib qilish bilan bogʻliq va boshqalar.

Tadqiqot tilshunoslikda keng qoʻllaniladigan muayyan usullar yordamida amalga oshiriladi. Bu, birinchi navbatda, nutq va til faktlarini bevosita kuzatish usuli: tadqiqotchilar til materialini toʻplaydi va qayta ishlaydi, soʻngra olingan maʼlumotlar asosida nazariy va amaliy xulosalar chiqaradi. Nutq madaniyati boʻyicha tadqiqotlarda tez-tez qoʻllaniladigan yana bir usul ommaviy tadqiqot oʻtkazish imkonini beruvchi anketa soʻrovi (yoki soʻrov) usulidir. Statistik usul keng qoʻllaniladi, uning yordamida qiziqarli natijalar olinadi. Muayyan til (nutq) hodisalarini meʼyorlashtirish va kodlashtirish masalalarini hal qilishda u asosan hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Nutq madaniyati fan sifatida faol rivojlanishda davom etmoqda: uning chegaralari aniqroq aniqlanadi, mazmuni chuqurlashadi, terminologiyasi aniqlashtiriladi, yangi tadqiqot usullari ishlab chiqilmoqda.

Muloqotning barcha normalari va qoidalari juda muhim, ular ehtiyotkorlik bilan munosabatda boʻlishni talab qiladi, chunki bu meʼyorlarning buzilishi oldindan aytib boʻlmaydigan, lekin koʻpincha salbiy oqibatlariga olib keladi.

Umuman olganda, muloqot va muloqot turli xil jarayondir. Bu, birinchi navbatda, fikr almashish, ma'lum bir yagona tushunchani shakllantirishni o'z ichiga olgan o'zaro yo'naltirilgan faoliyat tufayli yuzaga keladi, bu esa o'z navbatida boshqa shaxsni, uning nuqtai nazarini idrok etishga va eng muhimi, tushunishga olib keladi. Ushbu mavzu bo'yicha nazariy adabiyotlarni o'rganish asosida muloqot madaniyatining oltita asosiy yo'nalishini ajratish mumkin, ular quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy barqaror shaxsning individual xususiyati sifatida;
- shaxsiy munosabatlarning yuqori darajasi;
- guruhning yuqori rivojlanish darajasi;
- birgalikda yo'naltirilgan faoliyatning yuqori darajadagi integratsiyasi;
- ijtimoiy faollik;
- turli faoliyatda tez moslashish qobiliyati.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, yoshlarning zamonaviy funktsional nutq madaniyatini tarbiyalashning eng muhim vazifalaridan biri ularning murakkab kommunikativ vaziyatlarni tahlil qilish tushuncha va ko'nikmalarini egallash, birinchi navbatda, tegishli muloqotda amaliy mashg'ulotlar misollaridan foydalanishdir. Shu asosda nutq madaniyati ishlab chiqarish ko'nikma va uning aspektlari asosida o'z-o'zini tarbiyalash, tegishli malakalarini tarbiyalash va tabiiy nutq amaliyotida o'qitish orqali egallash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаева Н.М. (2020). Аспекты изучения культуры речи. Инновационная наука, (38-2), 127-132.
2. Valiyeva A.R., Rustambekova S.M., Shayahova A.A. Nutq madaniyati asoslari. M.-T.: MIR, 2019.
3. Введенская, Л.А. Культура речи. Деловое общение: учебник / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова, Е.Ю. Кашаева. – 3-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2021.
4. Yusupov O.P. Nutq uslubi va madaniyati: darslik / Samarqand, INFRA-M, 2019.
5. Муродова В.И., Волкова, Т.Р., Саттарова М.М., Шин А.А. Культура речи. Секреты эффективных коммуникаций.– М.: КноРус, 2020.

UO'K 82-1

ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDAGI XUSUSIY-MUALLIF (FAVQULODDA)

O'XSHATISHLAR

Sh.T.Almamatova, dots., Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'xshatishga ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik nuqtai nazardan yondoshilgan bo'lib, Abdulla Qahhor hikoyalaridagi o'xshatishlar, xususan, xususiymuallif o'xshatishlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar. So'z, til birliklari, o'xshatish, tilshunoslik, Abdulla Qahhor hikoyalari, favqulodda (xususiymuallif) o'xshatishlar, badiiy qahramon, matn.

Аннотация. В данной статье к сравнению подходят как с точки зрения лингвистики, так и литературоведа, и речь идет о сравнениях в рассказах Абдуллы Каххора, в частности, лично-авторских сравнениях.

Ключевые слова. Слово, языковые единицы, сравнение, лингвистика, рассказы Абдуллы Каххора, экстраординарные (частноавторские) сравнения, художественный герой, текст.

Abstract. In this article, simile is approached from the point of view of both linguistics and literary studies, and it talks about similes in the stories of Abdulla Qahhor, in particular, personal-author similes.

Keywords. Word, language units, simile, linguistics, stories of Abdulla Qahhor, extraordinary (private author) similes, artistic hero, text.

Insoniyat faoliyatiga nazar tashlasak uning atrofimizni o'rab turgan sirli olam, narsa-hodisalarni o'zlashtira borgan (borayotgani)ning guvohi bo'lamiz. Bu, albatta, beminnat, iddoasiz til vositasida bo'ladi. Tilimizning butun sir-sinoati, salohiyati jozibadorligi, nozik tushuncha va his-tuyg'ularni ifodalashi so'zlar vositasida yuzaga chiqadi. So'zlarning tashqi, zohiriy tomoni – fonetik qurilishi va tizimida yuz beradigan o'zgarishlar qanchalik ahamiyatli bo'lsa, til birliklarining botiniy tomoni ham

shunchalik ahamiyatlidir. Til birliklariga yuklatilgan ma'no tafovutlari o'xshatish, qiyoslash, umumlashtirishlar vositasida farqlanadi. Bir so'z bilan aytganda, bu sirli olam o'xshatish, qiyoslash vositasida konkret tushunchalarga aylanadi.

O'xshatishga atama (termin) sifatida lug'atlarda bir-biriga yaqin bo'lgan bir necha xil ta'riflar berilgan. Chunonchi, "Adabiyotshunoslik terminlari" lug'atida: "narsa, hodisa yoki tushunchani ma'lum umumiylikka, o'xshashlikka ega bo'lgan boshqa narsa, hodisa yoki tushuncha bilan chog'ishtirish", [1] deb ko'rsatilsa, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: "Ikki narsa yoki voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berishdan iborat badiiy tasvir vositasi, ko'chimning sodda turi" [2] deb izohlanadi.

O'xshatishga ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik nuqtai nazardan yondoshiladi. Adabiyotshunoslikda badiiy tasvir vositasi sifatida –badiiy obrazlar yaratish, qahramonlardagi ruhiy va tashqi qiyofani tasvirlash kabi holatlar o'z aksini topadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan ana shu tasvirlash (badiiy tasvirlash) qaysi grammatik (til) qonuniyatlari vositasida amalga oshirilgani tadqiq qilinadi. Ko'rinadiki, bu ikki sohada ham masalaga aniq faktlar asosida yondoshiladi. Masalaga falsafiy yondoshilganda nisbatan kengroq umumlashmalar qamrab olinadi. Shuning uchun ham falsafaga oid lug'atlarda bu atamaga quyidagicha ta'rif beriladi: "aynan birday bo'lmagan ob'ektlar o'rtasidagi ba'zi tomonlar, sifatlar va munosabatlardagi o'xshashliklarni aniqlash, muvofiqlik yuzasidan xulosa chiqarish-shunday o'xshashlik asosida qilinadigan xulosalardir." [3]

Darhaqiqat, inson o'z bilim va tafakkurini o'xshatishlar vositasida boyitib boradi. Qiyos: "ko'zim uchdi" iborasi uchuvchi parrandalarga taqqoslash, qiyoslash orqali yuzaga kelgan. Bu o'rinda harakatlarda farq qilinmoqda, biri dinamik harakat bo'lsa, ikkinchisi, statik harakatdir. Yoki shar bilan tarvuzni yonma-yon qo'yganda tarvuzni ko'rmagan bola uni shar deb aytadi. Sharidagi tashqi ko'rinish bilan tarvuzdagi tashqi o'xshashlik bunday deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Bunday belgilar yosh bola bilimini shakllantiradi, shaxsiy xulosalar chiqarish orqali tafakkuri taraqqiy qila beradi.

Predmetlar orasidagi o'xshashlik, albatta, aynan, to'liq bo'lmasdan ularning asosiy qismidagi moslikka asoslanadi. Bunda predmet narsalardagi nafaqat tashqi o'xshashlik, balki mohiyati, ichki xususiyatlari ham hisobga olinmog'i darkor. Xuddi shuningdek, biror hodisaning ikkinchisiga daxldorligi, o'xshashlik tomonlari ham hisobga olinadi. Demak o'xshatish orqali biror holat (hodisa)ning to'g'ri yoki noto'g'ri (yolg'on) ekanligi aniqlanadi, hamda taxminiy xulosalar chiqariladi. Bunga(bunday xulosalar chiqarishga) qator talablar qo'yiladi: 1. O'xshatish muhim belgilarga va mumkin qadar, taqqoslanadigan ob'ektlar umumiy xossalarning ko'proq soniga asoslanmog'i lozim. 2. Xulosa chiqarishga asos qilib olingan belgining ob'ektlarda aniqlangan umumiy belgilar bilan aloqasi mumkin qadar mahkamroq bo'lmog'i lozim. 3. O'xshatishning vazifasi hamma munosabatlarda emas, faqat muayyan munosabatlarda ob'ektlarning muvofiq kelishini aniqlashdan iborat. 4. O'xshatishning bevosita maqsadi ob'ektlarning o'xshashligini aniqlashdan iborat bo'lganligi sababli, u tafovutlarni ko'rsatmog'i va bu tafovutlarni tadqiq qilish bilan to'ldirilmog'i lozim. [4]

O'xshatishlar poetik tabiatiga ko'ra, qo'llanishiga ko'ra, tuzilishiga ko'ra, sezgi va tasavvurlar orqali yuzaga kelishiga yana birqancha turda tasniflanadi. M.Yoqubbekova o'xshatishlarni qiyoslash usuliga ko'ra analogik va assotsiativ o'xshatishlarga ajratadi. Shuningdek, olimlar o'zbek xalq qo'shiqlaridagi o'xshatishlarni genezis jihatdan an'anaviy va favqulodda o'xshatishlarga, tuzilishiga ko'ra esa sodda, murakkablashgan va murakkab o'xshatishlarga ajratadi. [5]

Filologiya fanlari doktori M.Yo'ldoshev o'xshatishlarning tarkibidagi o'xshatish etalonining original yoki original emasligiga ko'ra, an'anaviy va xususiy–muallif o'xshatishlari [6] ga ajratadi. Abdulla Qahhor hikoyalaridagi o'xshatishlarga nazar tashlasak, ulardagi o'xshatishlar ana shu tasnifga mos keladi. Shuning uchun ham Abdulla Qahhor hikoyalaridagi o'xshatishlarni kelib chiqishi jihatdan: 1) an'anaviy, 2) xususiy-muallif(favqulodda) o'xshatishlarga ajratib tadqiq qildik.

Nutqimizda an'anaviy o'xshatishlarning ko'plab namunalari uchraydi. Ammo, shunga diqqatni qaratish kerakki, an'anaviy o'xshatish etaloni o'xshatish asosini ifodalashda badiiy ramz darajasiga ko'tarilgan bo'ladi. Biz tadqiq qilgan Abdulla Qahhor hikoyalari tilidagi o'xshatishlarga e'tiborni

qaratsak ularning anchagina qismini an'anaviy o'xshatishlar tashkil qiladi. Asar qahramonlari nutqida voqealar yuz berayotgan joy, qahramonlar kayfiyati, bilim va ma'naviy darajasi hamda boshqa xususiyatlariga qarab: xo'rozqand, ketmon nusxa shlyapa, lapanglab ketayotgan (tobut), bir hovuch suyak, sarxona (chilim), cho'ltoq supurgi, toshni teshadigan (g'azab o'ti) kabilar biz tadqiq qilayotgan an'anaviy o'xshatishning eng faoli sanaladi.

Favqulodda (xususiy-muallif) o'xshatishlar ijodkorning badiiy qahramonlar harakatiga munosabati, kuzatuvchanligi, nigohi, talablari, mahorati asosida halq tilidan yuksak darajada foydalana olgan, teran badiiy didning mahsuli sifatida yuzaga kelgan o'xshatishlardir. Xususiy-muallif (favqulodda) o'xshatishlar deb atash, an'anaviy o'xshatishlarga zid qo'yilgan holda "shaxsiy, ayrim bir shaxsga qarashli bo'lgan (jamoa emas), alohida bir shaxsniki"[7], ya'ni xalq yozuvchisidiki, ijodkoridiki, degan ma'noni anglatadi. Bu o'xshatishlarni yozma adabiyotning hamma janrlariga taalluqli deyish mumkin. Buning sababi: "xususiy muallif o'xshatishlarini badiiy matnni shunchaki, bezovchi, go'zallashtiruvchi vosita sifatidagina qarash to'g'ri bo'lmaydi. Mahoratli ijodkor bunday o'xshatishlarga badiiy-estetik zaruriyati bilan murojaat qiladi. Tasavvur qilish qiyin bo'lgan tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-holatlarning eng nozik jihatlarini kitobxon ko'z o'ngida gavdalantirish, tasvirni quruq emas, balki quyuq bo'yoqlar bilan amalga oshirishda ana shunday o'xshatishlar favqulodda muhim hodisadir"[8].

Agarda Abdulla Qahhor hikoyalarining matniga shu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, favqulodda o'xshatishlar juda ko'plab topiladi. O'xshatishlarning bu turi o'zining ta'sirchanligi va yorqinligi bilan alohida ajralib turadi. Ularda originallik, obrazlilik, ekspressivlik hamisha yorqin ifodalangan bo'ladi. Bunday o'xshatishlar o'zlarining jozibadorligi, yorqinligi, ta'sirchanligi, emotsionalligi, favqulodda faktlari bilan har qanday o'quvchini hayratlantiradi, o'ylantiradi. Chunonchi, "Ko'r ko'zning ochilishi" hikoyasidan parcha: "Ikki og'iz haqiqatni sizlarga yetkazish uchun go'shtimni tanimdan **randa bilan shilib** tashlansa, suyaklarimni ming bir chig'irididan o'tkazsa ham mening orqamda qolganlar sevinadi"(1-tom,76-bet). Haqiqatning qimmatini qay darajada ekanligini asoslash (ko'rsatish) uchun go'shtni tanasidan randalab shilib olishga tayyor. Bu o'rinda randa bilan go'shtni shilish mantiqqa to'g'ri kelmaydi(favqulodda o'xshatish). Randa qanday joyda ishlatiladi-yu, go'sht nima bilan shilinadi. Oddiygina qilib, go'shtimni shilib olsa ham deyish kerak edi. Lekin muallif bunga rozi emas. Albatta, randa bilan shilishi kerak. Randa nafaqat shiladi, u to'g'rilaydi ham. Mana shu holatdan kelib chiqib, faqat azob berish emas, u azobning "orqasida" to'g'rilikka ishora ham juda chiroyli aytilmoqda.

Favqulodda o'xshatishlarda -day, -dek affiksleri yordamida yasalgan ravishlar ishtirok etadi: O'nboshining boshiga qandaydir miltiqning qundog'i zarb bilan tushib **qovoqday yordi** ("**ko'r ko'zning ochilishi**" 1-tom,78-bet). Bunga gap uqtirish, **qorong'i uyga kesak otgandek** gap edi ("Dumli odamlar" 1-tom,326-bet). Bunday o'xshatishlar aksariyat leksik vositalar yordamida ifodalangan: Urush bo'lmaganda, mana shu **qaldirg'ochning uyasiga** o'xshagan uylardan, mana **bu bo'yinchaga** o'xshagan eshiklardan nom-nishon qolmas edi ("Kartina" 1-tom,289-bet). Yuzini keksalikdan ko'ra ko'proq ko'rguliklar **g'ijimlab tashlagan** bu chol bilan u, o'tgan yili bahorda, gul qo'yadigan vazasini qadoqlab berganda tanishgan edi ("Tomoshabog'" 1-tom, 68-bet) kabi.

Abdulla Qahhor hikoyalarida qo'llangan o'xshatishlar yuqorida ta'kidlanganidek, leksik-semantik va grammatik birliklar yordamida hosil qilingan. Hikoyalardagi o'xshatish asosini turli xil predmetlar, inson va uning tana a'zolari, hayvonot va o'simliklar dunyosi kabi rang-barang vositalar tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Х.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова.Адабиётшунослик терминлари луғати, Тошкент.1967й,262-бет.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент.2008й,185-бет.
3. Философия луғати. "Ўзбекистон"нашриёти, Тошкент.1976 й,23-бет.
4. Философия луғати,"Ўзбекистон"нашриёти, Тошкент,1976 й, 23-24-бет.
5. Г.Жуманазарова. Халқ дostonларидаги ўхшатишнинг лингвопоэтик имкониятлари. "Тафаккур"нашриёти. Тошкент.2011й,13-бет.
6. М.Йўлдошев,Чўлпон сўзининг сеҳри. "Маънавият" нашриёти. Тошкент,2002й,58-бет.
7. Словарь иностранных слов, ГИИНС, Москва,1955й, 270-бет
8. М.Йўлдошев. Юқоридаги асар.60-бет.

LIRIKADA SUJET VA KOMPOZITSIYA

F.S.Anorboyzoda, o'qituvchi, Jizzax politexnika instituti, Jizzax

Annotatsiya. Maqolada lirik asarlarda kompozitsiya masalasi. Iqbol Mirzo lirikasi misolida sujet masalasini tadqiq etish. Sujetlilik badiiy adabiyotning xos xususiyatlari. Epik va dramatik tur janrlarida sujet o'zining murakkabligi va mukammalligi xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sujet, kompozitsiya, tezis, antitezis, sintez.

Аннотация. В статье рассматривается проблема композиции в лирических произведениях. Исследование проблемы темы на примере лирики Икбала Мирзы. Субъективность — черта художественной литературы. В эпических и драматических жанрах тема обсуждается с точки зрения ее сложности и совершенства.

Ключевые слова: субъект, композиция, тезис, антитезис, синтез.

Abstract. The article deals with the issue of composition in lyric works. Researching the issue of the subject on the example of Iqbal Mirza's lyrics. Subjectivity is a feature of fiction. In epic and dramatic genres, the subject is discussed in terms of its complexity and perfection.

Key words: subject, composition, thesis, antithesis, synthesis.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohalar qatorida ilm-fan, ta'lim, madaniyat, adabiyot, san'at sohalariga ham ulkan e'tibor qaratilmoqda. Bu vatanimiz yoshlarining bugungi kundagi ilmga ma'rifatga chanqoqlik hissini yanada oshirish imkonini beradi. Ilmga, ma'rifatga chanqoqlik mohiyatida izlanuvchanlik, shiddatkor dunyoning murakkab voqea-hodisalariga nisbatan hozirjavoblik ruhining shakllanishi anglanadi. Bu esa har sohada bo'lgani kabi badiiy adabiyot, adabiyotshunoslik sohalarida ham beqiyos o'rin tutadi. Adabiyotshunoslik va uning o'rganish obyekti sanalgan badiiy adabiyotning olim va tadqiqotchilar tomonidan tadqiq etilishi va o'rganilishi pirovardida nafaqat adabiyotshunoslik ilmining rivojlanishi shu bilan birga badiiy adabiyotga bo'lgan e'tiborning ko'tarilishi hamda mutolaa madaniyatining ham yanada oshirilishiga zamin yaratdi. Zero, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 13-sentbrdagi PQ-3271-son «Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish» to'g'risidagi qarorida ta'kidlanganidek, «Bugungi kunda mamlakatimizda 2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi asosida barcha soha va tarmoqlarda ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an'analarni chuqur qaror toptirishga, xususan, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-intellektual salohiyati, ongu tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda ona Vatan va xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan kitobxonlik madaniyatini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda».[1]

Prezident tashabbusida belgilangan maqsad va vazifalardan kelib chiqib, aytish mumkinki, bugungi kundan adabiyot ta'limi oldiga qator dolzarb muammolarni yechish mas'uliyatini yuklaydi. Bu esa ta'lim sohasida adabiyotshunoslikka oid terminlar va ularning mohiyatini to'liq o'zlashtirilishi yuzasidan alohida izlanish va tadqiqotlar kutadi.

Adabiyotshunoslik fanining ajralmas qismi bo'lgan adabiyot nazariyasi parametrlaridan biri bo'lgan sujet va kompozitsiya masalasi ayni paytda lirik asardagi ifodasini ham tadqiq qilish nazarda tutiladi. Chunki ko'pincha nasriy asar sujet va kompozitsiyasi haqida batafsil fikrlar yuritiladi-yu, lirik asar sujeti va kompozitsiyasiga yo'l-yo'lakay to'xtalib o'tiladi. Holbuki, lirikaning ham kompozitsion qurilishi hamda sujet yaxlitligi alohida tahlil va tadqiq etilishi lozim, deb o'ylaymiz. Shu maqsadda o'zbek istiqlool davrining taniqli shoiri Iqbol Mirzo lirikasi misolida sujet va kompozitsiya masalasini tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Qolaversa, bugungi kunda lirikaning sujet va kompozitsiyasini tahlil metodlari asnosida tekshirib o'rganish hamda adabiyot nazariyasi darslarida ushbu mavzuga qaratilgan mashg'ulotlarni tashkil etish uchun zamonaviy ta'lim metodlari, dars ishlanmalari, mahorat darslari bo'yicha yangicha yondashuvlarni talab etilishi ham bejiz emas.

O'zbek adabiyotshunosligi ilmda sujet va kompozitsiyaning nazariy masalalariga bag'ishlangan ishlar salmog'i oz emas, albatta. Adabiyot nazariyasiga qo'l urgan har qanday olim yoki tadqiqotchi badiiy asarda sujet va kompozitsiya muammosini u yoki bu darajada o'rgangani ma'lum. Biroq biz uchun masalaning boshqa bir jihati ma'lumki, lirik asarda sujet va kompozitsiya masalasi qay darajada o'rganilganligi e'tiborimizni tortadi.

Fikrimizni bildirishdan avval kompozitsiya hamda sujet haqidagi terminologik izoh berib o'tishni joiz deb bilamiz.

“*Sujet* – predmet asosiga qo'yilgan narsa – badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri, asardagi bir-biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahrmonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimi”. [2] Sujetlilik badiiy adabiyotning xos xususiyatlaridan biri bo'lib, sujet tur yo janridan qat'iy nazar, barcha asarlarda bor, biroq uning namoyon bo'lishi ko'p jihatdan qaysi tur yoki janrga mansubligiga bog'liq. Masalan, lirikada voqealar tizimi yo'q, lekin unda o'y-fikrlar, his-kechinmalar rivoji mavjud va bu uning sujetini tashkil qiladi.

“*Kompozitsiya* - tuzish, biriktirish – badiiy asar qismlarini yaxlit badiiy niyat (muayyan konsepsiyani shakllantirish va ifodalash, ko'zlangan g'oyaviy-estetik ta'sir) ijrosi uchun eng optimal holda joylashtirish, badiiy asardagi unsurlarni o'zaro aloqa va munosabatlari ravshan anglashiladigan tarzda butunlikka biriktirish. Ya'ni kompozitsiya badiiy shaklning unsuri emas, u avvalo shakl komponentlarini badiiy mazmunni shakllantirish va ifodalash uchun eng qulay tarzda uyushtirishga qaratilgan amal, shuni amalga oshirish prinsiplaridir. Ayni amal tufayli asar unsurlari shunday uyushtiriladiki, natijada unda bironta ham ortiqcha unsur bo'lmaydi, har bir unsur butun tarkibida o'z funksiyasiga ega bo'ladi va muayyan g'oyaviy-badiiy yuk tashiydi”. [3]

Mazkur terminologik izohlardan ko'rinadiki, sujet va kompozitsiya badiiy shaklning eng muhim vositalari sanalib, bir-birini taqozo etadi va shaklning badiiy ifodasini harakatlantirish uchun bir-biridan ayro bo'lmaydi. Bir so'z bilan aytganda, sujet ham, kompozitsiya ham badiiy asarni asar ko'rinishiga keltiruvchi “kuch”.

Lirik asar kompozitsiyasi dramatik asar kompozitsiyasidan, dramatik asar kompozitsiyasi epik asar kompozitsiyasidan ajralib turadi.

Epik va dramatik tur janrlarida sujet o'zining murakkabligi va mukammalligi bilan ajralib turadi – bunday asarlar sujetlarini qahramonlar xarakteri namoyon bo'ladigan hayotiy voqealar tashkil etadi. Kompozitsiya badiiy unsur sifatida tasvirlanayotgan hayot qonuniyati, yozuvchi dunyoqarashi, badiiy metod va uslub, g'oyaviy-badiiy niyat, adabiy turlar va janrlar tabiati bilan tavsiflanadi. Shunga ko'ra har bir san'at asarining o'ziga xos kompozitsiyasi bo'ladi. Masalan, lirik asar kompozitsiyasi dramatik asar kompozitsiyasidan ajralib turadi. Shoir Iqbol Mirzoning “Uyg'onish” she'rining kompozitsiyasiga mana shu nuqtayi nazaridan qaralsa, quyidagi manzara aniqlashadi:

“Uyg'onish” she'ri oltita to'rtlikdan iborat bo'lib, band (yigirma sakkiz)dan iborat. She'r bandlari uch qismga ajratib o'rganiladi:

tezis; antitezis; sintez

She'rning tezis qismi – birinchi band:

Huvillagan dunyo, huvillagan qalb,

Na quvonch, na rayhon, na g'am, na yalpiz...

Qip-qizil qumlarni kechdim yuz yillab,

O'zim bilan o'zim yashadim yolg'iz. [4]

She'rning antitezis qismi esa quyidagi bandlar sanaladi:

2-band: Bir kuni oy bilan tillasha turib,

His qildim yuragim og'irligini.

Ko'klam sellaridek qonim gupirib,

Angladim yashashim zarurligini!

3-band: Osmonni quchoqlab yotganim tunda

Muhabbat, oy kabi kirding yodimga.

Bulutlar oqquvga aylandi zumda,

Yulduzlar to'pillab tushdi yonimga.

4-band: Yelkamda yelkanday qanot barq urdi,

Bir go'zal qush bo'ldim ertakdagiday.
Yovvoyi yoshlikda azot hayqirdim –
Titradi koinot etaklari-da!

5-band: Titradi koinot etaklarida
Kirpidek g'ujanak bo'lgan olamlar,
Quyosh tig'in charxlab yelkalarida
Qip-qizil qum kechib yurgan odamlar...

She'ning sintez qismi:

6-band: Yumshoq shamollarni qo'zg'atib uchdim,
Kahkashon – shiddatim qoldirgan oq iz.
Sening olamingga boryapman, kutgin,
Osmonni quchoqlab yotgan g'amgin qiz!..

She'ning tezisida asosiy fikrga olib boruvchi niyat anglashiladi: *Qip-qizil qumlarni yuz yillab kechilgani va O'zim bilan o'zim yolg'iz yashaganim* haqidagi xayoliy fikr nazarda tutilayapti.

Antitezis qismida esa keyingi bandlar ifodasida asosiy fikr rivojlantiriladi, agar u fikr bo'lsa izohlanadi, chuqurlashtiriladi, asoslaniladi:

2-bandda - *yurak og'irligi his qilinganligi, yashash zarurligining anglanganligi;*

3-bandda: *muhabbatning oy kabi yurakka kirgach, yulduzlar to'pillab yonga tushishi;*

4-bandda: *lirik qahramon yelkasidan yelkanday qanot barq urgani va*

5-bandda: *shu sabab koinot o'z etaklarida titragani;*

Ko'rinyaptiki, she'ning g'oyasi lirik tarzda ochilib borilyapti.

Nihoyat, she'ning oxirgi bandida yuqoridagi fikr-tuyg'ular doirasi sintez-xulosa tarzida yakunlanadi:

6-bandda: muhabbatning olamiga kirib borish maqsadi va bu olamda *Huvillagan dunyo, huvillagan qalb quvonib ketishi poetik hukm qilinadi.* Aynan 1-bandda keltirilgan tuyg'uning "*Huvillagan dunyo, huvillagan qalb*" ning holati oxirgi bandga kelib emotsional tarzda o'z yechimini topadi, birinchi banddagi fikr-tuyg'uga antiteza qo'yilgan holatlar she'ning yakuniga kelib ko'ngil tinchlanadi, *Sening olamingga boryapman, kutgil, Osmonni quchoqlab yotgan g'amgin qiz!..* ya'ni she'r shu tinch holatni ifodalash uchun o'z sujetiga ega bo'lgan.

Ushbu she'r bo'laklarining – bandlarining o'zaro joylashish tartibiga e'tibor berilsa, yaxlit kompozitsion qurilish hosil bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, barcha adabiy asarlarda, shu jumladan she'rda o'ziga xos sujet bo'ladi. Bizning nazarimizda har qanday she'riy asar o'z sujet qurilmasiga ega. Dastlab she'riy janrlarning xilma-xilligini hisobga oladigan bo'lsak, har bir janrning sujet qurilishini hosil qiluvchi o'z imkoniyatlari ham mavjud, va albatta bu zarurat hamdir. Dramatik voqealarning lirik ifodasi, epik voqealarning lirik ifodasi mavjud bo'lsa ham, ularda sujetlilik aynan xatti-harakat asnosida yuzaga keladi. Lirik she'rda esa sujet xatti-harakatning ruhiy holatdagi in'ikosi o'laroq hosil bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. PQ -3271-son «Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish» to'g'risidagi qarori./ 2017-yil, 13-sentabr.

2. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, -2013. - Б.288.

3. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, -2013. - Б.141

4. Иқбол Мирзо.Сизни куйлайман: Шеърлар.- Тошкент: Шарқ, 2007. – Б.136.

UO'K 002.5(045)

RADIOJURNALIST NUTQIDA QO'LLANUVCHI LEKSIK VOSITALARNING XUSUSIYATLARI

Q.G'.Atamurodova, o'qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov
M.M.Qobilova, o'qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada radiojurnalistning dasturlardagi nutqida nimalarga e'tibot qaratishi lozimligi va leksik vositalarning xususiyatlari haqida fikr yuritiladi

Kalit so'zlar: Til, radiodastur, sof nutq, nutq ohangi, nutq tozaligi, radioboshlovchi, aniqlik, radiointervyu, axborot, leksika, neologizm

Аннотация. В данной статье рассматривается, на что следует обращать внимание радиожурналисту в своей речи в передачах и особенности лексических средств

Ключевые слова: Язык, радиопрограмма, чистая речь, тон речи, чистота речи, радиоведущий, точность, радиоинтервью, информация, лексика, неологизм

Abstract. This article discusses what the radio journalist should pay attention to in his speech in programs and the features of lexical tools

Keywords: Language, radio program, pure speech, tone of speech, purity of speech, radio presenter, precision, radio interview, information, lexicon, neologism

Kirish. Boshlovchi og'zaki so'zlashuv uslubiga taqlidan yaratgan nutqida ommaviy muloqotda tayyorgarliksiz yuzaga chiquvchi erkin (spontan) nutqqa hamda muayyan tayyorgarlik ko'rilgan yoki tayyor matnning og'zaki bayoniga xos xususiyatlar birlashib ketadi. Bunday nutq qoidaga muvofiq, dialog nutq shakllari talablari asosida bayon etiladi.

Efir boshlovchisining tinglovchilar bilan olib boradigan muloqotida axborot uzatish bir necha yo'nalish (kanal) orqali amalga oshiriladi. Unda tinglovchi bilan baqamtilik ruhi jurnalistning ovoz tovlanishlari, gapirish usuli, xatti-harakatlari ham muayyan ma'lumot ifodalashga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, nutq ohangi, tezligi, u yoki bu ifodasini alohida ta'kidlashi yoxud sukut saqlash kabilar nutq sohibining his-tuyg'ularidan, aytilayotgan fikrga, tinglovchiga munosabatidan, muloqot vaziyatining o'ziga xosligidan darak beribgina qolmasdan, auditoriyaga ham ta'sir etadi.

Tilning aniqligi ya'ni til shakllarining qisqa va lo'nda, tezkor, muvofiq (adekvat)ligi radioboshlovchi matnida o'z ifodasini topishi kerak. Chunki radio tili turli darajadagi ma'naviyatli, saviyali eng keng auditoriyaga mo'ljallanganligi tufayli ma'lum darajada uni keng imkoniyatli (universal) deya baholash mumkin.

Qo'llanilishi jihatidan datur boshlovchisining nutqida 4 asosiy unurning bo'lishi talab etiladi:

- Soddalik va ifodalilik;
- Qisqalik;
- Soflik va ma'naviy aniqlik;
- Musiqiylik va xushohanglik;

Xushohanglik radioboshlovchining talaffuzi, ohangi va intonatsiyalarini ham o'z ichiga oladi. Shunga ko'ra, radio tilining o'ziga xos nutqiy muloqot sifatida ta'rif berish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Radioboshlovchining tili tovushga, lug'at va grammatik sistemaga asoslangan so'z san'atidagi ifodaviy vositalar, ma'lum bir fikr yoki g'oyalarni bayon etish uchun qo'llangan umumxalq tilidan foydalanish usuli majmuasi bo'lgani sababli [1] dastur uchun tayyorlangan matnning qisqa, lo'nda va ravon bo'lishi, qisqa ifodada katta axborot uzatishda "qisqalik-ta'sirchanlik" shioriga amal qilish maqsadga muvofiq. "V.I. Maksimovning ta'rif berishicha, radioboshlovchining aniq talaffuzi uning gapirish sur'atiga bog'liq. Sur'at esa nutq tezligidir" [5]. Bu tezlik matn mazmuni va boshlovchining efir olib boorish xarakteriga ko'ra har xil bo'ladi. Nutq qancha qisqa bo'lsa, ma'nosi shuncha muhim bo'ladi. Aytish mumkinki, rivojlangan olamda bevosita efirning an'anaviy radioefirdan boshqacha bo'lishi ma'lum. Ya'ni xususiy radiostansiyalar to'g'ridan-to'g'ri efir orqali faoliyat yuritishgani bois boshlovchi va tinglovchi o'rtasida go'yoki yuzma-yuz muloqot boradi. Shuning uchun unutmazlik kerakki, boshlovchi tinglovchilar qarshisida yaqin insonlari kabi muloqot olib boradi. Ortqicha adabiy rasmiy uslubga xos

so'zlardan, iboralardan qochib, soda lo'nda bayon etilgan fikr auditoriyaga tezroq yetib boradi. Har bir boshlovchi radioda joriy etilgan radioda regmentga qat'iy rioya etilishi lozim. Masalan:

Chet tillardan o'zlashgan so'zlarni qorishtirib ifodalash ham mavjud. "Mentalitet", "Immunitet" kabi so'zlarning muqobil bo'lgani holda, omma anglashi mushkul bo'lgan atamalarni keltirish nojoizdir. Shu o'rinda ushbu fikr e'tiborlidir: "Turmushga oid turli xil narsa va hodisalar borki, hayotga singib ketgan. Tilda uni nomlovchi so'z bo'lmasa, shunday so'zni qo'shni tildan olish mumkin. Lekin tilda mavjud so'zlar o'rnida boshqa so'zni qo'llash zararlidir.

Muhokama va natijalar. Jurnalistik nutqda kanselyarizm (idoraviy atamalar), akademizm (ilmiy uslub) imkon qadar qo'llanilmagani, ommaviylik yetakchi o'rin tutgani durust. Keng jamoatchilikka tushunarli termin va atamalarni ishlatish maqsadning, nutq mohiyatining tez anglanishini ta'minlaydi. Ba'zi hollarda jurnalistlar muloqot mavzusini chuqur bilmasdan, fikr ifodalashda qiynaladilar va odatga aylangan ushbu so'zlarni ishlatadilar. Masalan, "*Xo'sh, haligi, anaqa, nimaydi, deylik, demakim*" va h.k.

Bular tilshunoslikda "parazit so'zlar" deb ataladi. Nutqning tozaligiga putur yetkazuvchi bunday so'zlarni qo'llamaslik uchun mavzuni sinchiklab o'rganish va nutqiy mashqlar qilish lozim. Nutq tozaligiga salbiy ta'sir etuvchi holatlardan biri vulgar (qo'pol) so'zlarni istifoda etishdir. Qarg'ish, haqorat ma'nolarini anglatuvchi bunday so'zlar eshittirish orqali badiiy asrlarda, radiospektakllarda qahramon qiyofasini, saviyasini, ruhiy holatini ochishda qo'llaniladi. Radionutq uchun soflik deganda, boshlovchi bilan tomoshabin orasidagi muloqotni oson tushunilishi anglashiladi. Bu esa bir jihatdan, nutqning soddaligi va qisqaligini ham anglatadi. Allomalardan biri "tilning tozaligi, ma'no aniqligi va o'tkirliigi uchun kurash madaniyat quroli uchun kurashishdir. Bu qurol qanchalik o'tkir, qanchalik aniq yo'naltirilgan bo'lsa, shunchalik g'olib bo'ladi", - degan [2].

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi, bu uning mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi – jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalarni yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum so'z-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo etadi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi [4]. Kundalik hayotimizdagi yangi narsalarni, ularning belgilarini, yangicha munosabatlarini, umuman yangi tushunchalarni ifoda etish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan so'zlar yoki yangi ma'noda qo'llangan eski so'zlar neologizmlar deyiladi. Neologizm yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlardir. Masalan: bakalavr, magistratura, kompyuter texnologiyasi, marketing, supermarket, pandemiya kabi. Neologizmlar yangi paydo bo'lgan paytda, ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralangan leksikaga kiradi. Neologizmni ma'nosi tushunarlilik kasb etsa, xalq orasida ommalashib ketishi mumkin. Bunda u yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va umumxalq so'ziga aylanadi. Masalan: brigada, televizor, traktor, kosmos, kosmonavt va hokazo.

Ommaviy axborot vositalari va bosma nashrlarda har yili minglab yangi so'z va iboralarning kelib chiqishi va qo'llanilishi kuzatiladi. Shunday neologizmlar mavjudki, ular omma orasida bir marotaba ishlatilib, keyinchalik bunday so'z va so'z birikmalari o'z ahamiyatini yo'qotadi. Bundan tashqari shunday so'z birikmalari borki, ularni har qadamda uchratishimiz mumkin va ular o'z leksik bo'yoqdorligini yo'qotib so'zlashuv uslubiga ko'chadi. Yana shunday neologizm va ayngi iboralar borki, ma'lum bir vaqt ichida keng ommaga tarqaladi. Ma'lum muddat o'tgandan so'ng, bunday neologizmlar arxaizmga aylanadi. Misol uchun bir tarixiy davr oralig'ida ishlatilgan so'zlardan syezd, ittifoqdosh va boshqalar, hozirga kelib, boshqa o'rindosh so'zlar bilan almashtirilgan, ya'ni syezd – majlis, yig'ilish, ittifoqdosh – qo'shni davlatlar va h.k. Yangi so'z va iboralarni kelib chiqishining ma'lum sabablar bilan bog'lash mumkin. Soha tilshunosligi konsepsiyasida neologizmlar ehtiyojga ko'ra paydo bo'ladi. Ma'lum vaqtdan keyin yangi paydo bo'lgan so'zlar va iboralar o'z yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va ommalashadi. Neologizmlar ayniqsa, iqtisod va bank sohasida juda ko'p uchraydi. Masalan, mavjud leksemalarni bir-biriga bog'lash orqali mavjud bo'lgan so'zlarni qo'shish hollari kuzatilib, yangi iboralar yuzaga kelmoqda. *Online-Banking, Sms-Banking, Mobile-Banking, Internet-Banking* kabi iqtisodiy atamalar keng ommaga targ'ib qilinmoqda. Masalan, "*Bank xizmatlaridan foydalanadigan jismoniy shaxslar Sms-Banking orqali*

uyalaridan chiqmay, mablag'larini boshqarishlari mumkin"; "Trastbank" XOABB chakana segmentdagi istiqbolli rivojlanish strategiyasining asosiy tamoyillariga rioya qilib, o'zining navbatdagi yangi "Jismoniy shaxslar" uchun Internet-Banking tizimini joriy etadi".

Internet-Banking hamda Sms-Banking leksemalarining ma'nolari:

- bular xizmat turi va ularning imkoniyatlari keng;
- bank mijozining hisob varag'iga kelib tushgan mablag'larni uyali aloqa vositasi orqali bilish;
- kun davomida qilingan xarajatlarni xabar sifatida mijozning uyali aloqa vositasiga yetkazilishi;

Yana quyidagi misollarga e'tiborni qaratsak: - *Axborot sohasi liberallashayotgan bir paytda...*, - *Uchinchi strategik omil – iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashdir*, - *Bu an'anaviy institutlarni barbad etish rejasini hamda ularning o'rniga o'zlarining buzg'unchilik konseptual g'oyalarini ishlab chiqdilar*, - *AQShlik va G'arbiy Yevropalik ayollarni feministik nazariyaga amal qilishga undadi*, - *Uning g'oyalari ta'sirida ayrim ayollar hatto evtanaziya – o'z joniga qasd qilishgacha borib yetdilar*. Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, radio materiallarida neologizmdan keng foydalanilgan. Demak, tilda yangi so'zlar va iboralar keng miqyosda qo'llanilishi vaziyat va ehtiyojlardan kelib chiqadi. Neologizmlarning transformatsiya jarayoni o'zbek adabiy tiliga chet so'zlarning o'z holicha yoki tarjima qilinishi bilan kechadi.

Xulosa qilib aytganda, neologizmlar: chet so'z va iboralarning leksikasida, publitsistikasida, shuningdek, badiiy ijodda o'z o'rnini va ahamiyati bor. Bir so'z bilan aytganda, bunday so'zlarning ommalashuvi insonlarning bir-birlarini tushinishlarida ko'p qulayliklar yaratadi. Bundan tashqari, neologizmlarning tilga kirib kelishi, ommalashuvi xar tilning boyishiga olib keladi. Keng iste'molda bo'lgan neologizmlar umumiste'moldan o'rin oladi va adabiy til me'yorlari qatoriga qo'shiladi. Ichki shakl tasvirining haqqoniy asosini o'zgartirmaydi. Voqelikning axborotli "modeli" leksemaning stilistik konnotatsiyasi (qo'shimcha baholovchi, ifodalovchi, emotsional orttirilishi) tufayli faqat yanada yaqqolroq tuzatiladi [3].

Xulosa qiladigan bo'lsak, radioda jurnalist va boshlovchi xuddi she'riyatdagidek so'z va gapdagi urg'uni to'g'ri qo'llash, ohangda jozibadorlikni ta'minlash vositasida tinglovchini maftun eta oladilar. Shu boisdan ham, radio tili va uslubi doimo barcha ommaviy axborot vositalari hodimlari uchun namuna sifatida xizmat qilgan. Unda nutqiy munosabatning erkinligi, o'ziga xosligi, tasviriy ifodadan mustasno holatda aniq, ravshan, obrazlilik kabi xususiyatlar mujassam. "radio tilining aniqligi tinglovchi hayolida ma'lum bir manzarani hosil qiluvchi o'ziga xos tarzda qurilgan matn belgilaydi".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. D. Tolipova. "Radioeshittirishlarda bevosita muloqotning o'rnini". 2013y.
2. M. Boydayeva. "Og'zaki va yozma nutq xususiyatlari". 2016-y
3. Romansova T.D. "Jurnalistikada og'zaki tasvir: uslubiy jihat: darsliklar". Irkutsk. ISU nashriyoti, 2013
4. Жамолхонов Х.А. Хозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Талқин. 2005.
5. В.И. Максимов. "Радиожурналистика". 2007-у

UO'K 811

"OYOQ" LEKSEMASI ASOSIDA SHAKLLANGAN PARALINGVISTIK VOSITALAR TAHLILI

M.O.Barotova, tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada paralingvistik vositalarning jonli muloqot jarayonidagi ahamiyati oyoq a'zosi ishtirokidagi birliklar yordamida ochib berilgan. O'zbekona asarlar va matnlar ichidan saralangan oyoq va tizza ishtirokidagi noverbal vositalarning semantik xususiyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: paralingvistika, verbal vositalar, noverbal vositalar, paralingvistik birliklar, oyoq harakatlari, jonli muloqot.

Аннотация. В данной статье раскрывается значение паралингвистических средств в процессе живого общения с помощью единиц с участием ног. Выявлены семантические

особенности невербальных средств с участием стоп и коленей, отобранных из узбекских произведений и текстов.

Ключевые слова: паралингвистика, вербальные средства, невербальные средства, паралингвистические единицы, движения ног, живое общение.

Abstract. This article reveals the importance of paralinguistic tools in the process of live communication with the help of units with the participation of the foot. Semantic features of non-verbal means with the participation of feet and knees selected from Uzbek works and texts are revealed.

Key words: paralinguistics, verbal means, non-verbal means, paralinguistic units, foot movements, live communication.

Ma'lumki, paralingvistika noverbal vositalarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi sanalib, o'zbek va jahon tilshunosligida katta qiziqish bilan tadqiq qilinmoqda. Unda tilga yondosh birliklar fonatsion, kinetik va grafik noverbal vositalarga bo'lgan holda tahlil qilinadi. Ayniqsa, kinetik – tana a'zolarining muayyan harakatlariga asoslangan paralingvizmlarning semantik va pragmatik, stilistik xususiyatlarini o'rganish bu soha olimlari tomonidan jadal sur'atlarda olib borilmoqda. Shunga qaramay, aynan qaysi tana a'zosi muloqotning eng muhim qismi ekanligi va keng qo'llanilishi munozarali mavzu bo'lib qolmoqda.

Xususan, M. Saidxonov qo'l harakatlari muloqotning eng faol komponenti bo'lib, ikkinchi o'rinda bosh harakatlari turishini ta'kidlaydi [11]. M.A. Kurbanov esa o'zining nomzodlik dissertatsiyasida M.Saidxonovning fikri o'rinli bo'lsa-da, insonning turli ko'rinishdagi ekspressiv va emotsional hislarini ifoda etishda bosh va undagi uzvlar (qosh, ko'z, lab va b.)ning harakatlari birinchi o'ringa chiqishini bildirgan [7]. B.R. Axmedovning nomzodlik ishida paralingvistik vositalar genderologik va pragmatik nuqtayi nazardan o'rganilib, qo'l va ko'z harakatlari bilan bog'liq paralingvizmlarning soni va qo'llanilish doirasi kengligi ochib berilgan [1].

Olimlar oyoq harakatlarini ham ma'lumot uzatishda ancha passiv ekanligini ta'kidlashadi. Ular ishtirokidagi paralingvistik vositalarga oyoqni *chalishtirish, burchak hosil qilgan holda oyoqlarni chalishtirish, yet tepinish, hatlash* harakatlarini kiritishgan [1, 82]. Boshqa bir ishda esa *oyog'i bilan ovoz chiqarish, oyoq uchida yurish, oyoqni silkitish, oyog'idan boshlab razm solish, tizzalarini quchish, oyog'ining tagiga qo'y so'yish, eshikni oyoq bilan yopish, oyog'iga yiqilish* kabi paralingvizmlar keltirilgani ko'zga tashlanadi [7, 143]. Shu o'rinda aytish joizki, *oyog'idan boshlab razm solish* paralingvizmida harakat ko'z orqali amalga oshirilganligi uchun bu birlik oyoq harakatiga asoslanadi deyish, noo'rin. Shuningdek, *oyog'ining tagiga qo'y so'yish* birligi ham ramziy ma'noga ega bo'lib, bunda ham bevosita oyoq harakatining kuzatilmasligi sababli paralingvizm sifatida ajratib ko'rsatishni o'ylab ko'rish joiz. Tahlillar natijasida oyoq va uning uzvi sanalgan tizza harakatlari ishtirokida bajariladigan 20 ga yaqin paralingvistik vosita aniqlandi va semantik jihatdan o'rganildi. Ushbu paralingvizmlar xilma-xil semantik ma'nolarni anglatib kelishi, uslubiy, genderologik va milliy xosliklarni o'zida namoyon qilishi quyidagi badiiy matnlar tahlili orqali amalga oshirildi:

Oyoq – gavdaning tayanib turishi va harakatlanishi uchun xizmat qiladigan a'zo [2, 89].

1. Oyoqlari qaltiramoq

Qo'rqmoq. – Mana, kenja qizim aytgan gul shu bo'lishi kerak! — debdi. Hatto oyoq-qo'llari qaltirab ketibdi. Shartta gulni uzib olibdi. Shu zahoti to'satdan chaqmoq chaqib, momaqaldiraq gumburlabdi. Hatto oyog'i ostidagi yer larzaga kelibdi. ("Olovgul" ertagidan)

2. Oyoqlarini quchoqlab o'tirmoq

Yalinmoq. Tirkash nima qilayotganini o'zi ham sezmay, tiz cho'kib, qizning oyoqlaridan mahkam quchoqlab oldi.

— Dilor, ketma. Iltimos qilaman, yalinaman... — U qizning tizzasiga bosh qo'ydi. (O'.Hoshimov, "Muhabbat")

3. Oyoq uchida yurmoq

Bildirmasdan kirmoq. Xumpar, uyquda ekan, soz boldi, dedi ichida sujrulib Jo'ra. Lekin sezgir-da, bilib qolsa vag'illaydi, deb yana gumonsiradi. Sekin, katta otxonaga, oyoq uchi bilan yurib kirdi. [10, 354]

4. Oyog'i bilan turtmoq

Jig'iga tegmoq. — Leningrad yoqmasa, ana, Yaltaga bor.

— Yaltaga? Hozir? Вы что, adasi ustimdan kulyapsizmi?

— Ustingdan kulmay, tagingdan kulaymi? — Kesakpolvon shunday deb yana *oyog'i bilan turtadi*: — Bo'пти, nima deysan?

— Mejdu prochim, Oysanamxon Yaponiyaga ketayotganmishlar. [9, 49]

5. Oyog'ini chalishtirib o'tirmoq

Xotirjam bo'lmoq. U Anvarning hoziroq kelib yoqasidan olishini, urib yuborishini kutardi. Ammo Anvar hamon so'ri panjarasiga tirsagini tiragancha, oyoqlarini *chalishtirib* xotijam turardi. [4, 30]

6. Ikki oyoqni bukib yon tomonga yoki o'ziga yaqin yig'ib o'tirmoq.

Tortinmoq. Odil aka har doimgi joyida bo'lsa ham avvalgidek yonboshlab emas, balki tizzalarini omonatgina bukib, oyoqlarini iloji boricha o'ziga yaqin tortib o'tirardi. [3, 39]

7. Oyog'ini yerga urmoq.

Hazillashmoq. — A, siz? — iljayib qaradi Komila.

— Toblangan polatdayman, — hazil bilan *oyog'ini yerga gurs-gurs urib*, dedi O'ktam. [10, 387]

“Tizza” leksemasi asosida shakllangan paralingvistik vositalar

1. Tizzasining ko'zini silamoq

Dardi hol qilmoq. — Odamzod shunaqa ekan, — dedi xo'rsinib. — Bola-chaqam derkan, yelarkan-yugurarkan, endi og'zi oshga yetganda yiqilarkan. — U titroq qo'llari bilan *tizzasining ko'zini siladi*. — Sal sovuq tursa, oyog'im shishib ketadi. Valijon maxsi oberaman, o'zingiz kiyib ko'rib tanlaysiz, deb qo'ymadi. [5, 77]

2. Tizzasiga mushtlamoq

Jahli chiqmoq. — Davlatning odami bilan o'ynashib bo'ladimi, — dedi oyim murosaga chaqirgan ohangda.

— Davlat unaqa deganmas! — dadam jahl bilan *tizzasiga mushtladi*. — Davlat, birovning oxirgi molini shilib kelasan, deganmas. [5, 98]

3. Qo'llarini tizza ustiga qo'ymoq

Hurmat bajo keltirmoq. Arzgo'ylar birin-ketin kirib, taomilga ko'ra cho'kka tushib, *qo'llarini tizzalari ustiga qo'yib jim bo'ldilar*. [12, 52]

4. Tizzalari qaltiramoq.

Qo'rqmoq. — Namozbek?! — tizzalari dag'-dag' qaltirab ketdi hokimning, — assalomu aleykum, xush ko'rdik! [12, 87]

5. Tizzasiga tarsillatib urmoq.

Zavqlanmoq. Suhbatdoshlardan biri sherigining tizzasiga tarsillatib urib, “boblapsan, sher yigit”, deb qo'yadi [12, 272]

6. Boshini tizzasiga solintirib o'tirmoq

O'kinmoq. Musallas kayf qilib qo'yganidanmi yoki chekkan musibatlari jonlanib, qalbini yana o'rtay boshladimi, bir chekkada chordana qurib, *boshini tizzasiga solintirib* o'tirgan Abduqodirxo'ja yum-yum yig'lashga tushdi... [12, 365]

7. Tizzasi bilan soniga turtmoq

Gapirishdan to'xtatmoq. — Bu agar mahallaga sig'mayotgan bo'lsa ketiga bir tepish kerak, chiqqan joyiga kirib ketsin.

Jalil tizzasi bilan yana soniga turtadi.

— Bo'ldi, qo'y endi, — dedi.

— Sen jim o'tir. Kimligimni bu bilmasa sen bilasan-ku? [8, 138]

8. Tizzasiga shapatilamoq

Vaziyatni yumshatmoq. Asadbek o'rtog'iga baqirib xato qilganini fahmlab, uni *tizzasiga shapatiladi*.

— Jirillama. Men ham qimorbozdan chiqqan omi odamman. U o'yinlarda bugun oshiq olchi turmasa, ertaga turadi. [8, 159]

9. Tizzasiga urib qo'ymoq

Uzr so'ramoq. — Oldin jinni edim. Tuzalgansan, deb o'zing olib chiqding-ku? — dedi Anvar piching bilan.

Elchin beixtiyor nojo'ya so'z aytib yuborganini bilib, uzr so'raganday *uni tizzasiga urib* qo'ydi. — Sen ham ekstrasens bo'lib qoldingmi? — dedi gapni hazilga burib. [8, 187]

10. **Tizzasini quchoqlamoq**

Nozlanmoq. Do'ndiq qadahni bir xo'plab, kursi ustiga qo'ydi-da, Sharifning *tizzasini quchoqladi*. Sharifning ehtirosi jilovini uzib, qo'llari o'ziga bo'ysinmay qoldi. [8, 199]

11. **Tizzasiga urib o'rnidan turmoq**

Tajang bo'lmoq. — O'zingni ham, meni ham qiynama, og'ayni.

Elchin *tizzasiga urib, o'rnidan turib ketdi*: “Qaysarlik ham evi bilan-da...” U bir oz jim qoldi. So'ng Anvarga yaqinlashib, uni yelkasidan tutdi. [8, 10]

12. **Tizzasiga “shap” etib urmoq**

Tajang bo'lmoq. — Asadbek aka, gunohim nima, ayting? — dedi Qilich.

— Gapini qara-ya! Gunohini bilmasmish, — dedi Asadbek *tizzasiga shap etib urib*. — Sharifni nima qilding? [8, 37]

13. **Tizzasi bilan tepmoq**

Po'pisa qilmoq. — Men senga xo'jayinni chaqir, dedim! — «Qassob» shunday deb *tizzasi bilan Solievning orqasiga tepdi*. — Buningni men etigimga patak ham qilmayman. [9, 19]

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, oyoq ishtirokidagi paralingvistik vositalar o'zbekona muloqotda ma'lum maqsadlarda qo'llanadi hamda nutqiy maqsaddan kelib chiqqan holda xilma-xil semantik ma'nolarni anglatib keladi. Bundan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, oyoq ishtirokidagi paralingvizmlar ham qo'l, bosh va ko'z a'zolari singari ichki maqsadni anglatishda ahamiyatga ega va pragmatik xususiyatlarni namoyon qila oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR PŶXATI:

1. Ахмедов Б.Р. Паралингвистик воситаларнинг гендерологик ва прагматик тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. — Андижон, 2021. — 155 б.
2. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. 3-жилд. —Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2007. — 687 б.
3. Ҳамдам У. Мувозанат. — Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 2007. — 266 б.
4. Hoshimov O'. Bahor qaytmaydi. — Т.: “Sharq”, 2005. — 128 б.
5. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. Islom.uz ma'rifat markazi, — 111 б.
6. Hoshimov O'. Daftari hoshiyasidagi bitiklar. <http://utkir.edunet.uz>, <http://www.ziyouz.com>. — 30 б.
7. Курбанов М.А. Ўзбек, усмонли турк, инглиз ва рус тилларида новербал мулоқотни ифодаловчи воситалар тадқиқи: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. — Андижон, 2021. — 192 б.
8. Malik Tohir. Shaytanat (1-kitob). — Т.: 2007. — 210 б.
9. Malik Tohir. Shaytanat (4-kitob). — Т.: 2007. — 283 б.
10. Oybek. Oltin vodiidan shabadalar. — Т.: Yangi asr avlodi, 2019. — 528 б.
11. Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар. —Т.: Фан, 2008. —Б. 51.
12. To'xtaboyev X. Qasoskorning oltin boshi. — Т.: Yangi asr avlodi, 2010. — 400 б.

UDC 81-13

HYDRONOMIES IN LINGUISTICS

M.Z. Dzhelyalov, teacher, Jizzakh state pedagogical university, Jizzakh

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikda gidronomiya va uning afzaliklari haqida so'z boradi. Maqola asosiy tadqiqot jihati unda o'zbek va boshqa turkey tillardagi gidronomiyalarning qiyoslov tahlili qilinadi.

Kalit so'zlar: gidronomiya, tilshunoslik, qiyosiy tahlil, turkey tillar.

Аннотация. В статье рассказывается о гидронимии и ее преимуществах в лингвистике. Статья основной аспект исследования в котором будет проведен сравнительный анализ гидронимии узбекского и других тюркских языков.

Ключевые слова: гидронимия, Лингвистика, сравнительный анализ, тюркские языки.

Abstract. The article talks about hydronomy and its aphasia in linguistics. The main research aspect of the article is a comparative analysis of hydronomies in Uzbek and other Turkic languages.

Keywords: *hydronymy, linguistics, comparative analysis, Turkish languages.*

Proper names, regardless of linguistic affiliation and specific historical situation, have a common property - to reflect to a certain extent the social, economic and geographical aspects of the life of human society. This feature, which is most characteristic of geographical names, can be revealed in all its diversity in the course of a semantic analysis of toponymic vocabulary. This article is devoted to the study of the semantics of geographical names of two limited territories. The problems of studying toponymic vocabulary are considered in one way or another in many linguistic works devoted to the description of the toponymy of the Slavic, Finno-Ugric, Turkic, Paleo-Asiatic and other peoples, and part 2. At the same time, students of geographical names cannot but be interested in the following questions: what are the general principles for naming various classes of objects, both natural (natural) and artificial origin; which of the signs of geographical realities are taken into account; what is the productivity, usage of individual lexemes used as a "building" material for names in toponymy, etc.

At present, in toponomastics, there are several points of view on the methods for solving the questions posed, several directions and methodological techniques for the semantic analysis of toponyms. In 1955, an article was published by the famous Slavist M. Fasmer on the meanings of Russian hydronyms, written on the basis of a lecture he gave at Oxford University a year before e3. The author of the article proceeds from the fact that, in terms of their semantic composition, Slavic (Russian) names, which, due to their relatively late origin, have retained to a greater extent the transparency of semantics, can be grouped into certain headings (for example, from personal names, from the collective names of residents, along lakes, along mountains and hills, according to the designations of animals, vegetation, according to the color of the water, according to the nature of the current, etc.).

The classification of hydronyms is formalized as follows: the semantic type is called, and then examples of river names are given, selectively taken from the hydronymy of the entire European part of the USSR (from the White Sea to Kharkov and to the south, from the Urals to Volyn). M. Vasmer distributes the mass of river names of this very vast area into more than thirty semantic groups. In general, the work "The Meaning of Russian River Names" proves the legitimacy of the semantic approach in the study of toponyms, however, it contains a number of controversial points, of which it is appropriate to note the following:

Firstly, the method of sample examples adopted by M. Fasmer to identify "favorite methods" (in the words of V. N. Toporov and O. N. Trubachev, see below) of the nomination of rivers in the indicated territory can hardly give a real picture of the semantic composition hydronymy (or names of other classes of objects) in terms of the real correlation of these methods, their productivity, etc.

Secondly, the article singles out disproportionate, violating the principle of classifications adopted in it, semantic types, when, for example, along with the names of rivers associated with the designations of tree species or with hydrological terminology, the author groups names of a humorous nature (having different semantics) into separate categories, complex names built according to the model "wash" + a noun denoting a part of the body or clothes.

A clearer classification of river names is proposed by V. N. Toporov and O. N. Trubachev in a book devoted to the linguistic description of the hydronyms of the Upper Dnieper⁴. When etymologizing Slavic river names, the authors of the monograph single out several main semantic groups in the hydronymy of the indicated region, emphasizing that "the analysis of semantic groups makes it possible to reveal the greater or lesser preference for one or another method of designation." The study lists a number of "favorite ways" of naming rivers in the named area:

- a) by the names of trees, nettles, vines, reeds, horsetails;
- b) according to the designations of the set of trees; c) according to the characteristics of the soil, bottom;
- d) by the color of the water;
- e) according to the characteristics of the course of the river or its water; f) according to the features of the surrounding landscape;

- g) according to specific definitions of the type of hydro facility;
- h) according to the designations of crossings, dams and other structures;
- i) according to the designations of the border, the limit of the region;
- j) by the names of animals⁶.

As it is clear from the above classification, the approach of the authors of the book to the allocation of semantic groups on the basis of toponymic vocabulary corresponds to the common methods of analyzing geographical names by roots and topographic bases.

In addition, this article convincingly demonstrated the merits of an etymological study of mass toponymic material related to a limited area. Among the toponymic works, in which semantic groups or types are distinguished from similar or close positions, can be attributed the studies of N. P. Grinkova, K. F. Gritsenko, A. S. Krivoshchekova-Gantman, M. T. Muminova, O. A. Sultanyayev and other authors. However, the search for patterns in the nomination of geographical objects continues in other areas. This is due to the increasingly acute need to develop a reliable and reasonable method for describing the semantics of toponymic vocabulary in the systems of geographical names of living and dead languages, as written by A.P. Dulzon, A.K. Matveev, A.A. Gindin and other researchers. One of the possible methods for studying meanings in toponymy and anthroponymy is proposed in the article by O. T. Molchanova "On semantic classification in onomastics (based on the material of the Altai language)".

The study of the semantics of motivated toponyms should be carried out taking into account their social significance. This will allow to determine "what formed the basis of the name and in what connection with this name are the real content of the object and its function in the life of the human collective." Obviously, when analyzing the semantics of proper names, it would be more correct to talk about taking into account the social significance of objects, rather than toponyms. The social value of toponyms is essentially the same, while the value of the objects designated by them is different for the human collective. The study of the semantics of geographical names also helps to establish - within certain limits - the meaning that this or that geographical object could have during the naming period, and this can be done because any geographical name at the time of occurrence is motivated (loss of motivation due to extra- and intralinguistic reasons may occur already in the process of functioning of the names).

Turning to the principles of classification of toponyms, O. T. Molchanova proposes to build it in two plans: the first can include names, which were based on "a sign of the geographical object itself or a specific situation associated with it, action, etc." ; the author refers to the second plan the names created in connection with human activity, his life. Note, however, that it is not "semantic analysis that can contain two planes", as follows from the above reasoning, but according to the semantics itself, the toponymic vocabulary is two-dimensional, i.e., as a result of the analysis, all geographical names are distributed into two groups (two "plans" in the terminology O. T. Molchanova).

Acquaintance with this classification and with examples illustrating its headings makes us raise a number of objections. Firstly, it is difficult to agree with the very approach of the author to the selection of the main groups of toponyms depending on the type of connection of objects - direct or indirect - with the practical activity of a person. Why such names as Antushkan (oz) "The Beast descended", Ayu lu Kooba "Bear log", Burkut (log) "Eagle", Beyi Tyt (mountain) "Five larches" and others reflected the direct connection of the listed objects with practice of a person (these names are from the first group), and the toponyms Ak Kaya "White rock", Togolok (mountain) "Spherical" and others (from the second group) - indirectly? Both those and other names arose as a result of highlighting one of the many features of the object as the main, most noticeable, essential for the namers at the time of the nomination. Both those and others could be assigned to objects in the process of observation, visual perception.

Finally, the names of both groups allow us to draw certain practical conclusions about the purpose of objects, which, as O. T. Molchanova writes, "in any case, can be assumed, based on the social structure, etc." Secondly, the author considers the names of the second group ("White Rock", "High Mountain", "Round", "Lower Spring", "Three Branches", etc.) as toponyms-landmarks²⁰,

considering why objects cannot serve as landmarks on the ground, the names of which are included in the first group and contain information about premises for livestock, about residents' camps, about burial places, about water sources, etc. larches" cannot.

REFERENCES:

1. Г. И. Донидзе, Гидронимические термины в тюркских языках. — В сб.: Ономастика. М., 1969, стр. 164—165.
2. См.: А. П. Дульзон. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения.—Д Я, 1959,
2. Э.М.Мурзаев. Основные направления топонимических исследований.— В сб.: Принципы топонимики. М., 1964, стр. 26—30;
3. А. А. Глonti. Основные лексико-грамматические группы грузинской гидронимии. — Всесоюзная конференция по топонимике СССР (тезисы). Л., 1965;

UO'K 808.5

NEMIS ADABIYOTI VA TARJIMALAR

N.A. Jamilova, o'qituvchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

G.X. Abduraximova, o'qituvchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada nemis adabiyoti va tarjimonning o'z asarida asl asarning "ijodiy konteksti"ni hisobga olish qobiliyati haqida so'z yuritiladi, shuningdek, shuningdek, tarjimon S.Yusupova materiallaridan foydalangan holda X.Gessening "Der Steppenwolf" romani matnining alohida parchalarini nemis tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish misollari keltirilgan.

Kalit so'zlar: kontekst, ijodiy kontekst, nemis adabiyoti, badiiy tarjima, nemis va o'zbek tillari, tarjimon.

Аннотация. В статье говорится о немецкой литературе и об умении переводчика учитывать в своей работе «творческий контекст» оригинала произведения, а также приводятся примеры перевода отдельных фрагментов текста романа Г. Гессе «Der Steppenwolf» с немецкого языка на узбекский, используя материалы переводчика С.Юсуповой.

Ключевые слова: контекст, творческий контекст, немецкая литература, художественный перевод, немецкий и узбекский языки, переводчик.

Abstract. The article talks about German literature and the translator's ability to take into account the "creative context" of the original work in his work, and also provides examples of the translation of individual fragments of the text of the novel "Der Steppenwolf" by H. Hesse from German into Uzbek, using the materials of the translator S. Yusupova.

Key words: context, creative context, German literature, literary translation, German and Uzbek languages, translator.

Bugungi kunga kelib, olimlarning e'tiborini zamonaviy ikki va ko'p tillilik, tilning qiyosiy-tipologik jihatlari masalalariga tobora ko'proq jalb qilmoqda, bu esa til fanining ayrim tushunchalarini tuzatishga qaratilgan badiiy adabiyotni o'rganishga yangi qarashni oldindan belgilab beradi. Bu kundalik hayotimizning barcha jabhalarida mavjud bo'lgan tarjimaga ham ta'sir qiladi. Tarjima hech kimga noma'lum bo'lgan yangilikni dadil qabul qiladi, klassikani ham yangicha taqdim etadi. Bir so'z bilan aytganda, tarjima an'alariga sodiq qolgan holda, u mobil bo'ladi. Shu bilan birga, asarning badiiy matni tilining kontekstual parchalari tarjima matni tili variantida gavdalansa, asar tilining ijtimoiy jihatlariga ham alohida e'tibor beriladi. Adabiy merosni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish jarayoni ko'proq kognitiv nuqtai nazardan o'rganiladi va tarjima faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri bu badiiy matnning metallingvistik substantivligidir. O'z navbatida, «badiiy ijodiy kontekst juda qisqa ifoda va ozmi-ko'pmi umumiy matndan, biror narsa haqidagi tiradadan iborat bo'lishi mumkin; bu, albatta, nutqning mavzusiga, muammoning murakkabligi, mavhumligi yoki konkretligiga, adabiy asarning janriga bog'liq. Aytish kerakki, yakuniy tahlilda hamma narsa u yoki bu ijodkorning iste'dodining tabiatiga bog'liq» [4]. "Der Steppenwolf" romanining kontekstual tahlili X.Gessening ijodiy konteksti, uning "Mushtariyning yorqin ongiga u yoki bu nutq birligini qanday kiritishi" [3] haqida gapirish imkonini beradi, mushtariylarning e'tiborini tortadi- tinglovchi va unga xos bo'lgan o'ziga xos til va kontekst bilan o'zining maxsus mualliflik dunyosini yaratadi. X.Gessening muallif

dunyosi jumlalarining o'ziga xos qurilishi bilan ajralib turadi, ular ko'pincha butun bir paragrafni egallaydi; romandagi personaj va voqealarning metaforik tasviri; romanda sodir bo'layotgan voqealar atmosferasining transsendent uzatilishi; qahramon Garrining hissiy tajribalarini uzatishning individualligi.

X.Gesseni o'qigan har bir mushtariy muallif hikoyasi makonida qolgan holda, o'z qahramoni va boshidan kechirganlari bilan bir bog'liq holda o'ziga xos hayot suratlarini topadi. Muallif tili, yaratgan til rasmlari, ya'ni, X.Mahmudov aytganidek [2], yozuvchi konteksti muallif, kitobxon, tarjimon dunyolari o'rtasida o'ziga xos ko'priq bo'lib xizmat qiladi. Bu xususiyatni hisobga olgan holda, X.Mahmudovning fikricha, "tarjimon, eng avvalo, muallifning uslubiy o'zagini tashkil etuvchi xarakterli elementlarni o'zgartirishga haqli bo'lmagan umumiy badiiy ijodiy kontekstni tushinishi va muallif konteksti asosida anglashi kerak. Shu bilan birga, kontekstli periferiya tarjima jarayonida o'zgarishlarga duch kelishi mumkin, markaziy uslublar bilan uzviy bog'liq bo'lgan va birgalikda ushbu kontekstning stilistik halqasini, bo'g'inini, stilistik majmuasini tashkil etadigan elementlar bundan mustasno [2]. X.Gessening "Der Steppenwolf" asari ustidagi ish bosqichma-bosqich amalga oshirildi: dastlab bu butun asar matnining kognitiv-semantik tahlili bo'lib, bu erda muallifning diqqati metafora, til metafora kabi til birliklariga qaratilgan, muallifning metaforasi ham o'zgacha aks etirilgan.

Bunda o'zbek, nemis va rus tillari tuzilmalarining xilma-xilligi, shuningdek, X.Gesse tilining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tarjimaning so'zma-so'z va kontekstual usullari tarjimaning mumkin bo'lgan originalligiga erishishga yordam beradi. Biroq, biron bir aniq tarjima qoidasini keltirib bo'lmaydi, chunki har bir yangi qo'llanilgan so'z kontekstda alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, nemis tilidagi die Steppe leksemasi uchun o'zbek tilidagi "dala, dasht, cho'l" variantlari mavjud. Muallifning g'oyaviy ma'nosidan kelib chiqib, asarning kontekstual-semantik mazmunidan kelib chiqib, muallifning fikricha, der Steppenwolf so'zini o'zbek tiliga tarjima qilganda "yolg'iz", "yovvoyi" ma'nosiga mos tushadi. Zero, muallifning ko'z o'ngida aynan shunday dasht bo'ri bor – o'zining ham odam, ham hayvon qiyofasida yolg'iz va yovvoyi deb tushinishi mumkin. Biroq bu variant qahramonning "yolg'izligi" va "vahshiyliги" ma'nosini ifodalagan holda, "dasht" ma'nosini yo'qotadi. Bu allaqachon X.Gesse ramzining semantikasidagi pastlikni ko'rsatadi. Ushbu tarjima variantini tanlash haqida qisqacha izoh bergan holda, biz o'quvchini tarjimaning pastligi hissidan mahrum qilmaymiz [4]. X.Gessening ko'pgina tushunchalari, predmetlari, nomlarini o'zbek va nemis tillarining birgina so'zi yordamida tushuntirib bo'lmaydi, har doim ham ekvivalentini topish mumkin emas. Shu munosabat bilan G. Botirov shunday yozadi: "...haqiqatda bir tilning so'zi boshqa tilning so'zini qamrab olmaydi. Na o'zbek tilida, na nemis tilida bu nomlarning barchasiga ekvivalentini topa olmaysiz. Biz tavsiflovchi, tushuntirish, tarjimaga murojaat qilishimiz kerak. Va bu kashfiyot hayratlanarli. Va tasvirni taqdim etishning bu tavsiflovchi, tushuntirish usuli, bir so'z ishlatilmaganda - bir so'zli nominatsiya, lekin ikki-uch-besh so'z yoki katta so'zlar guruhi kognominatsiya deb ataladi" [1]. Der Steppenwolfning nemis tilidan o'zbek tiliga tarjimasida biz bir so'zli nominatsiyaga ham, kognominatsiyaga ham duch kelamiz. Shunday qilib, S. Yusupova [5] o'z ijodida X.Gessening asosiy g'oyasini o'zbek tiliga mohirona yetkaza oldi. O'zbek tili bilan boshqa o'zgarishlar ham yuz bermoqda, chunki uning madaniyatida so'z nafaqat unga uzoq vaqtdan beri xos bo'lgan etimologik rangga, balki marosim, maishiy, madaniy va ijtimoiy kelib chiqishiga ham ega. Bu adekvat tarjimaga erishish qiyin, ayniqsa, agar biz uning har bir so'zida nafaqat lug'at ma'nosini, balki turli xil so'zlarning ta'siri ostida bo'lgan alohida muallifning dunyo haqidagi bilimlar ma'nosini o'z ichiga olgan badiiy matnning tarjimasida haqida gapiradigan bo'lsak. Quyidagi misolda muallif roman qahramoni haqida gapirar ekan, uni der Wolfmensch [1] deb ham ataydi. Bu leksema-ramz, shuningdek, der Steppenwolf o'zida ikki dunyo - hayvon va odam o'rtasida bo'lgan qahramon tasvirini o'zida mujassam etgan. S. Yusupova der Steppenwolf kabi murakkab otni ham o'zbek tiliga tarjima qilgan [5]. O'zbek tiliga tarjima qilinganda tire yordamida izohlanadi: Odamsimon-bo'ri.

Xulosa qilib, shaxsiy tarjima amaliyotimizga asoslanib, o'z tajribalarimiz bilan o'rtoqlashmoqchimiz: Boshlang'ich tarjimon boshlang'ich matnning ma'lum ma'nolarini yetarli darajada yetkazish uchun badiiy matnning mohiyati va tuzilishini tushuna oladigan, so'z bilan aloqaga kirisha oladigan va yozuvchi kontekstini tushuna oladigan adabiy qobiliyatga ega bo'lishi

kerak; tarjimon tarjima qilinayotgan asar tilining “ijtimoiy mazmuni” haqida tasavvurga ega bo‘lishi kerak (bu yerda biz asl muallifning tili, asl (asar) tili), yaratilgan vaqt va joy tilini nazarda tutamiz, asar yozish va boshqalar; tarjimada ona tilini mukammal bilish muhim omil hisoblanadi. Axir, ona tili ham belgilar va kodlar tizimi bo‘lib, ba‘zan maxsus / qo‘shimcha o‘rganish / takrorlashni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Botirov G. Nemis adabiyoti va o‘zbek, rus tillariga tarjima muammolari: o‘z-o‘zini tarjima qilish amaliyotidan // Oston, 2020. B. 341-350.
2. Махмудов Х. Х. Немеско-узбекские лингвистические взаимосвязи. -Казань: Наука, 2021. С. 88.
3. Гессе Герман. Степной волк: Роман / пер. с нем. С. Апта. - СПб.: 2005.
4. Hesse Hermann. Der Steppenwolf. - Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2019.
5. Yusupova S.R. Adabiy tarjima – san‘at durdonasidir// Fan, texnologiya va ta’lim. №. 2 (70), 2021. B. 136-137.

UO‘K 398.9

XALQ MAQOLLARIDA OILA VA IJTIMOIIY MASALALARNING QO‘YILISHI

I.M.Jo‘rayev, o‘qituvchi, Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

H.A.Jo‘rayev, prof., Farg‘ona davlat universiteti, Farg‘ona

Annotatsiya. Shaxsning ruhiy kamoloti avvalo oilada shakllanadi va jamiyat ma‘naviyatining ko‘zgusi sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu maqolada o‘zbek xalq maqollarida oila mustahkamligi hamda oila va jamiyatning o‘zaro bog‘liqligi tasvirlanishi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek xalq og‘zaki ijodi, oila, farzand tarbiyasi, jamiyat.

Аннотация. Духовная зрелость личности сначала формируется в семье и находит свое отражение в духовности общества. В данной статье анализируются узбекские народные пословицы, описывающие крепость семьи и взаимоотношения семьи и общества.

Ключевые слова: узбекский фольклор, семья, воспитание детей, общество.

Abstract. The spiritual maturity of the individual is formed primarily in the family and is reflected in the spirituality of society. The article analyzes the Uzbek folk proverbs describing the strength of the family and the interdependence of the family and society.

Keywords: Uzbek folklore, family, upbringing of children, society.

Kirish. Maqollar o‘zbek xalq og‘zaki ijodining ommaviy janrlaridan biridir. Asrlar davomida og‘izdan-og‘izga o‘tib kelgan maqollar xalqimizning dunyoqarashi, jamiyatga bo‘lgan munosabati, tarixi va ruhiy holatini ifodalaydi. Maqollar ko‘pincha poetik shaklga ega bo‘ladi. Ular o‘zining ixcham, pishiq va puxtaligi bilan ham xalq og‘zaki ijodining boshqa turlaridan farq qiladi. [1.6]

Agiografik asarlardan bizga ma‘lumki, dunyo yaralgandan so‘ng Yaratgan Yer yuziga Odam Ato va Momo Havoni yuboradi. Bular Yer yuzida bir-birlarini uch yuz yildan ziyod ahtarib, topishib oila qurishadi va farzandlik bo‘lishadi. Ko‘rinadiki, maishiy mavzu insonning ibtidoiy obrazli tafakkurida ham muayyan shakllarda gavdalangan. Yer yuzida hayotning boshlanishi ham oila hamda maishiy turmush tafsilotlari bilan ifodalangan. Folklorning keng tarqalgan maqol janrida ham ijtimoiy tizimning maishiy halqasi quyidagicha izohlanadi: “Boshing ikki bo‘lmaguncha, moling ikki bo‘lmaydi”. [1.64]

Ana shu ilk barpo etilgan oiladan boshlangan oilaviy holatlar bugungi kunda o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Ya‘ni farzand tarbiyasi, oilaning mustahkam va to‘kis bo‘lishi uchun er - xotinning o‘zaro munosabatlari kabi masalalar ham xalq donishmandligi namunalari batafsil sharhlangan.

Nazariy asoslar. Yuqorida aytilganidek, qadimdan oila qurish, uni asrab avaylash muhim ahamiyat kasb etgan. Har bir yigit-qiz o‘z orzusidagi oilaviy baxtga erishishni istaydi. Lekin, hamma vaqt ham orzular amalga oshavermagan. Tarixdan ma‘lumki, qizlar ko‘pincha hali balog‘atga etmasidanoq zodagon va badavlat qariyalarga turmushga uzatilgan. Jamiyatdagi bunday noo‘rin tartib-qoidalar o‘ta keskin xarakterga ega bo‘lgan maqollarning yuzaga kelishiga sababchi bo‘lgan. Masalan: “Teng tengi bilan – tezak qopi bilan”. Ayrim otalar voyaga etmagan qizini

iqtisodiy nochorlikdan, ilojsizlikdan sotib yuborganlar. Qizlarini sotish hisobiga turmush tarzini o'nglab olishni maqsad qilganlar. Bunga erishish uchun qizning hoxish istaklari, orzu-umidlari bilan hisoblashmaganlar, majburan turmushga uzatganlar. Farzandlariga nisbatan qilingan tahqirlashlar, kamsitishlar, zo'ravonliklar natijasida ko'plab fojialar ham yuz bergan. Bu fikrga quyidagi maqollar dalil bo'la oladi:

“O'lganimning kunidan cholga tegib boraman”,

“Etagimmi, engimmi, o'sha mening tengimmi?!”,

“Avval edim gul tuvak, oxir bo'ldim it tuvak”, [2.86]

Xalqning ilg'or fikrli vakillari bunday tuban ishlarni qoralaydi va shunday deydi: “Erta pishgan olma erta chiriydi”. Donishmand Sa'diy Sheroziy ham shunga ishora qiladi: “Yosh ayol cholning quchog'ida yotganidan biqiniga pichoq botgani yaxshi”.

Farzandlar tarbiyasida ota-onalarning o'rni beqiyosdir. Bolalarining kelajakda kamol topib jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishi, albatta ota-onalarga bevosita bog'liq. Quyidagi misollar shuni uqtiradi: “Ota bo'lish oson – otalik qilish qiyin”, “Ota bolaga – sinchi” [2.314] kabi maqollarda o'z farzandining xulq-atvorini, xarakterini yaxshi bilishi va shunga qarab munosabat qilishi zarur deyilmoqda.

Farzandlarni kasb-hunarga o'rgatish, hayot qiyinchiliklari oldida dovdirab qolmasliklari uchun bardoshli qilib tarbiyalash lozimligi ta'kidlanadi: “Otali o'g'il – egali qul”, “O'g'lingni sevsang qulingdek ishlat”. [2.315]

Bolaga nisbatan mehrni oshkora ifoda etib, uni haddan tashqari taltaytirish ham yaxshi oqibatga olib kelmaydi. Natijada qulog'iga gap ilmaydigan, o'zboshimcha bo'lib shakllanadi. Bu fikrni quyidagi maqol dalillaydi: “Otaning ko'ngli bo'shligi – bolaga qo'l keladi”, yoki “Otaning yuvoshi – bolaning rohati”. [2.316]

Ba'zan otalar qilgan xatosining tovonini to'lash farzandlar zimmasiga tushadi. Afsuski, hayotimizda nodon, gunoh ishlardan tiyilmaydigan otalar ham yo'q emas. Shu ma'noda, “Ot kiftining yag'iri bolasiga meros qoladi”, [2.318] degan maqol bekorga keltirilmaydi. Ya'ni, otalar hushyor bo'lsinki, farzandlar jabr tortmasin deya uqtirilmoqda. Bejizga dono xalqimiz “Qazisan qartasan – o'z naslingga tortasan” demaydi.

Bugungi kunda inson ongi uchun mafkuraviy kurash ketayotgan globallashtgan dunyoda ma'nan etuk, har qanday yot g'oyalarga immuniteti kuchli farzandlarni tarbiyalash har bir ota-onaning eng muhim burchidir. Millatning shakllanishida oilaning ta'siri dolzarb ahamiyatga ega. Zamonaviy jamiyatda yoshlarga milliy qadriyatlarni uyg'un holda singdirib borish darkor.

Shuningdek maqollarda, qadimdan ota-bobolarimiz o'z farzandlariga hamisha xalq bilan birga hamnafas bo'lishga, elga xizmat qilishga, qadr-qimmatini yuqori tutishga undab kelganligi uqtiriladi.

“Yerdan ayrilsang ham, eldan ayrilma”,

“Buloq suvi soyga oqar, mard o'g'lon elga boqar” [2.440]

Bu kabi maqollarda yigitlarni el koriga yaraydigan, mard, diyonatli qilib tarbiyalash g'oyalari ilgari suriladi.

Ona bilan bola o'rtasidagi munosabatlar quyidagi maqollarda beriladi:

“Onali bola – targ'il lola”; (targ'il- sarg'ish va qoramtir yo'lli lola). Bunday lola qizil lolaga qaraganda ko'rkamroq bo'lib, kamroq, noyobroq bo'ladi. Mazkur maqol bilan: “Onasi bolasini yuvib tarab ozoda - pokiza qilib, chiroyli kiyintirib, ko'rsa ko'rguday, suysa suyguday qilib qo'yadi”, deyilmoqchi.

Taqdir taqozosi bilan ota qayta uylansa, avvalgi xotinidan qolgan farzandlariga nisbatan doimgidek g'amxo'r bo'la olmaydi. Ko'pincha bunga yangi oilasi imkon bermasligi mumkin. Erkak o'z so'zida turadigan qat'iyatli, mavqeini saqlay biladigan bo'lsa ham, baribir payti kelganda xotinning yo'rig'iga yurishga majbur bo'ladi. Quyidagi maqolda hayoti o'gay onaning qo'lida bo'lgan bolalarga nisbatan holat aks etgan: “Onang o'gay bo'lsa, otang o'zingniki emas”. [2.302]

Maqollarimizdan yana bir qatrasida “Onali etim – gul etim, otali etim – shum etim” [2.301] deb ta'kidlanadi. Ya'ni, bola otasiz qolib, yolg'iz ona qo'lida voyaga etsa, har tomonlama

tarbiyali, bilimli, mehribon, pokiza bo'lib tarbiya topadi. Chunki, ona bolasini asrab-avaylaydi, atrofida parvona bo'ladi, vaqtini, mehrini unga baxshida etadi. Ayrim holatlarda ota bilan zo'raygan bolada aksincha, yuqoridagi sifatlarga nisbatan teskari holat uchrash mumkin. Sababi, ota moddiy ehtiyoj, tirikchilik ilinjida yuradi, doim bolaning nazoratini qila olmaydi.

Shunga o'xshash maqollarimizdan biri "Otasi bir otishar, onasi bir topishar" [2.301] da ham onaning bola tarbiyasida asosiy rol egallashi anglashiladi. Ma'lumki, otasi bir, onalari boshqa-boshqa farzandlar ko'pincha, oilaviy ziddiyatlarga duch kelishadi. Asosiy sabablardan biri merosga ega chiqish. Bunga erishish uchun onalar o'z farzandlarini dastaklaydi va gij-gijlaydi. Bu esa, o'z navbatida, keskin to'qnashuvlarga olib keladi. Bunday voqealarni tarixda yashab o'tgan amirlar, xonlar misolida ko'rishimiz mumkin. Otasi boshqa onasi bir bo'lgan farzandlar odatda, bir-birlari bilan inoq yashaydilar. Chunki, ona ularni o'zaro begonalashtirmay, mehr-oqibatli qilib tarbiyalaydi. Shu jihatdan, onaning oilaga ta'siri muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Darhaqiqat, farzand tarbiyasi borasida oilada onaning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Farzandga mehr degan ulug' tuyg'uni onadan boshqa hech kim bera olmaydi. Maqollarimizdan yana birida "Onaning ko'ngli bolada, bolaning ko'ngli dalada" kabi keltiriladi. Onalar hamisha bolalariga qayg'uradilar, ularning porloq kelajagi uchun sidqidildan mehnat qiladilar. Lekin farzand-chi? Har doim ham onasini ko'nglida tutib, rozi qilishga intilarmikin? "Ona bilan bola, gul bilan lola" bu maqolda ona va farzand gul bilan lolaga o'xshaydi deyilmoqda. Ona ham, bola ham tabiatan chiroylilik, nozik va e'tiborga muhtoj.

Onaning farzandga mehribonlik ko'rsatib, uni turli aziyat beradigan narsalardan saqlagan holda vaqtida oziqlantirib, yuvib-tarab, toza kiyintirib, shamollab qolishiga yo'l qo'ymay, uni parvarish qilishda erinchoqlik yoki dangasalik qilmay doimo hushyor va undan xabardor bo'ladi. Bu fikrga quyidagi maqol dalil: "Amma-xola yig'ilib ona bo'lmas, o'zing qiynalib tug'maguncha bola bo'lmas". Yana bir ma'noki, bola asrab olsang ham senga o'z bolangdek bo'la olmaydi deyilmoqda. Yoki "Ona – hayotning guli, bola – uning bulbuli" deb aytiladi. Bunda bolaning xayot mazmuni uning onasi deb uqtirilmoqda. Odatda bulbul gulni ko'rganda kayfiyati chog' bo'lib sayraydi. Bola ham o'z onasi bag'rida emin-erkin voyaga etadi. Deyarli shunday ma'no kasb etuvchi "Onasining bolasi – qantak o'rik donasi, otasining bolasi – nashvatining sarasi" maqolni keltirib o'tishimiz mumkin. Farzand bel quvvati, qalb harorati, ko'z nuri, avlod hamda orzu-umidlari davomchisi. Agar solih farzand bo'lsa, ota-onasining umriga umr qo'shuvchilardan bo'ladi.

"Daraxtdan meva olaman desang, uni nihollik davridan parvarish qil" deydi dono xalqimiz. Ota-onalar farzandlarini yoshlik chog'laridan boshlab ilmu ma'rifatga qiziqtirib, o'rgatib borish lozim bo'ladi. Ilmu fanning qaysi sohasiga bo'lsa ham qiziqish paydo qilib, o'qib o'rganib ma'lumot hosil qilgan kishi, albatta, o'zi, oilasi, xalqi va Vatani uchun manfaat keltiradigan insonlar qatoridan joy oladi. Bu fikrni quyidagi maqol dalillaydi: "Bola – loy, ona – kulol". [1.70]

Xulosa. Oilada farzand tarbiyasida ayol kishining o'rni deganda faxr bilan aytamizki, bugungi kunda o'zbek oilalari xususan onalarimiz, ayollarimiz oila bag'rida farzandlarini el-yurtning munosib o'g'il-qizlari, Vatanining haqiqiy sodiq fuqarosi bo'lib voyaga etishlarida jon ko'ydirmoqdalar.

Milliy an'analar ma'naviy sog'lom oilani barpo etadi. Shaxs ma'naviyati dastlab oila sharoitida shakllanadi va jamiyat ma'naviyatini belgilovchi mezon sifatida namoyon bo'ladi. Yuksak ma'naviyatga ega ota-ona oilaning mohiyati, qadri, burch, mas'uliyat, oila vazifalari, oilada barkamol farzand tarbiyasi, oilani moddiy jihatdan ta'minlash, uning osoyishtaligini saqlash kabi vazifalarni anglab etadi va unga amal qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbek xalq maqollari.-T.:1958. (Uzbek folk proverbs.-T.:1958.)
2. Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedov – Hikmatnoma.O'zbek maqollarining izohli lug'ati. O'zbek ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. Toshkent.-1990.
(Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedov - Hikmatnoma. Annotated dictionary of Uzbek proverbs. Editor-in-chief of the Uzbek encyclopedia. Toshkent.-1990.)
3. M. Jo'rayev. Folklorshunoslik asoslari. Toshkent. "Fan" nashriyoti.-2009.
(M. Jurayev. Basics of folklore. Tashkent. "Fan" Publishing House.-2009)

4. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. Toshkent. "O'qituvchi" nashriyoti.-1980.
(Izzat Sultan. Literary theory. Tashkent. "O'qituvchi" Publishing House.-1980.)
5. Abdurauf Fitrat.Oila.-T.: "Ma'naviyat".2000. (Abdurauf Fitrat. Family.-T.: "Ma'naviyat".2000)

UO'K: 811.1/.2'367

SANSKRIT VA PRAKRIT TILLARI XUSUSIDA

A.J. Jumaniyazov, professor, Urganch davlat universiteti, Urganch

D.A. Jumaniyazova, PhD., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada gap sanskrit va prakrit tillari haqida ketadi. Ular tabiatan va mohiyatan izohlaniladi, uzviy bog'liqligi sharhlaniladi, hamda o'zaro o'xshashlik va farqlar aniq tarixiy dalillar bilan ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Sanskrit, prakrit, fonologik-morfologik struktura, til sistemasi, dialekt, sahna tili, drama tili, so'zlashuv tili, adabiy til, nazmiy misralar.

Аннотация. В данной статье речь идет о санскрите и пракрыте. Они объясняются по своей природе и сущности, интерпретируются в их неразрывной связи, а также их сходства и различия проиллюстрированы конкретными историческими свидетельствами.

Ключевые слова: санскрит, пракрыт, фонологическо-морфологическая структура, языковая система, диалект, сценический язык, язык драмы, разговорный язык, литературный язык, научные стихи.

Abstract. This article is about Sanskrit and Prakrit. They are explained by their nature and essence, interpreted in their inextricable connection, and their similarities and differences are illustrated by concrete historical evidence.

Keywords: Sanskrit, Prakrit, phonological and morphological structure, language system, dialect, stage language, drama language, spoken language, literary language, scientific poems.

Mazkur tillarning paydo bo'lishi va ular haqida zamon va makon nuqtayi nazaridan aytilgan rivoyatlar, fikr-mulohazalar va ilmiy izlanishlar shu qadar ko'p va shu qadar turliki, qiziquvchi bu masalalar tadqiqida adashib, tahlilida yangilashib qolishi hech gapmas. Darhaqiqat, keyingi 500 yil ichida bu borada aytish mumkin bo'lgan barcha narsalar aytilgan va qilinishi mumkin bo'lgan hamma taxminlar qilinganday, lekin dunyo tilshunoslari tomonidan sanskrit (prakrit) til(lar)iga qiziqish va ularni ishtiyoq bilan o'rganish hozir ham uzluksiz davom qilyapti. Biroq, muammo shundaki, bildirilgan fikrlar aksariyat hollarda mantiqan yoki bir tomonlama to'g'ri bo'lsada, ularning qaysi biri tub haqiqat ekanligiga kafolat haligacha yo'q. Biroq masalaga umumiy javob sifatida rus tilshunosi Anotoliy Klesovning "bu borada biror narsa aytishga jur'at qilinsa, ko'pchilik tilshunolar – *bu hammaga ma'lum, bu haqda avval ham yozilgan*, – ularning o'zlaridan masalaga javob so'ramoqchi bo'lsangiz, – *savol murakkab, o'ta mujmal, unga javob yo'q*, – deyishadi" [5] fikrlarni keltirish mumkin.

Ta'kidlash joizki, sanskrit avvalo ona tili sifatida buyuk hind xalqining, qolaversa, o'zining sehirli bilimi bilan dunyo ilmiy jamoatchiligining e'tiborini jalb qilib kelgan tillaridan biri sifatida hindlarning so'zlashuv tillari – prakritlar bilan asrlar osha raqib – yo'ldosh bo'lib yashab keldi va kelmoqda. Bu hamqadam faoliyat har ikkala tilga xos muloqot ko'rinishlarida tarixan moyona aks etgan, asosiy farq ularning biri (sanskrit) yuqori tabaqalar va ikkinchisi (prakritlar) quyi tabaqalarning muloqot vositasi sifatida xizmat ko'rsatganliklarida edi.

Endi sanskrit tilining bashariyat nazariga tushishi, bu tilda gaplashadigan xalqlar va mamlakatlarning kimlar ekanligi va sanskritning qachon paydo bo'lganligi bilan oddiy xalq vakillarining (Sasetti, Jons) qiziquviga 500, tilshunolarning (Bopp, Shlegel, Rask, Shleyxer) bu masala bilan astoydil ilmiy shug'ullanishiga 200 yildan sal oshdi. Mazkur ishtiyoq sababi aslida jahongashtalik, savdo-sotiq maqsadlari, qolaversa taqdir taqozosi bilan Hindistonga borib qolgan va sanskritning o'z ona (italyan, fransuz, ingliz, nemis) tillariga o'xshash tomonlarini sezib, bu haqda o'ta qiziqarli fikrlarni bildirganlar. Ularning bergan ma'lumotlari nisbatan oz (*o'zaro yozilgan xatlar, muayyan jamolar oldidagi sayohat hisobotlari, kichik ilmiy chiqishlar*) bo'lsada, faktlar (ko'rilgan, eshitilgan aniq dalillar) ga tayanilar edi. Bundan xabar topgan Yevropa tilshunoslari masalani darhol

jiddiy va ilmiy o'rganishga tushdilar va sanskrit tili bilan o'xshash tomonlari bor bo'lgan dunyo tillarida umumiylik sezib, uzoq o'ylab o'tirmay va hech ikkilanmasdan bu tillarni **"Hind-yevropa tillari"** deb nomladilar va ularni fonetik, grammatik va leksik jihatdan qiyosiy o'rganishga muntazam kirishdilar. Shuni ta'kidlash joizki, mazkur tillarning qiyosiy o'rganilishi asosi (markazi)da tabiiy ravishda **sanskrit tili** turar edi. Bu esa qandaydir ma'noda (apriorik ravishda) Hind-yevropa tillari guruhi ichida sanskritning ulug'roq tutilishiga, makon nuqtai nazaridan kengligi va kattaligiga, zamon nuqtai nazaridan qadimiyroqligi va mavqe jihatidan ustunligiga ishora edi. Empirik nuqtai nazardan esa fikrimizning isboti uchun U.Jonsning 1780 yilda Bengaliya qirolligining "Osiyo jamiyati"ga qilgan murojaatida aytgan so'zlarini keltirish mumkin: "Sanskrit tili, uning qadimiyligining qanaqa bo'lishidan qat'iy nazar, aql bovar qilmaydigan strukturaga ega; u grek tilidan mukammal, lotin tilidan boy va ikkalasiga nisbatan ham so'zlari teranroqdir, biroq uning fe'l o'zaklari va grammatik shakllari bu ikki tilga muayyan darajada shu qadar yaqinki, bu tasodif ishi emasdir"[1].

Binobarin, sanskrit o'zining *bobotil* ekanligi hurmati va bu tilda buyuk vedalar (eramizdan oldingi X-XI asrlar) bitilgani uchun nafaqat hind xalqi, balki bashariyat tomonidan ulug'lanib, hanuzgacha e'zozlanib kelinmoqda. Bundan tashqari sanskrit Hindistonning boshqa (dravid, munda, apabxrancha) tillari va minglagan shevalariga qarshi o'laroq, grammatikasi mukammallashib, lug'at tarkibi tanlanib, muloqot sifati sayqallanib, teran fikrlar uchun poydevor bo'lib, xos xalq tomonidan alohida e'tiborda tutilgan til hisoblanadi. O'zining tarixiy-tadrijiy rivoji davomida *veda* (rigveda, yajurveda, samaveda, atxarveda) sanskriti, *epik* (Mahabxarata, Ramayana) sanskrit, *klassik* (Panini fonetikasi, grammatikasi) sanskrit, *jayna* (gibrid) sanskriti, *budda* ("Budda hayoti" Ashvagxoshi) sanskriti nomlarini olgan[4].

Shuni aytish joizki, sanskrit tilida yozilgan adabiyotlar o'z davrida Markaziy Osiyo mamlakatlariga jumladan tarixiy so'g'd, sak, toxar, uyg'ur va tibet tillariga o'girilgan, tarjimada kalkalashtirish yoki bo'lmasa bilinguadan foydalanilgan. Sanskritning qo'shni tillarga barakali ta'siri Janubiy Sharqiy Osiyo mamlakatlari Kombodja, Nepal va Indonesiya tillari leksikasida ham yaqqol kuzatiladi. Til tizimiga uning alohida ta'sirini ko'p sonli yangi hind tillarida sezish mumkin. Bu tillarda so'z yasalihi, til birliklarining morfologik tuzilishlarida sanskritga taqlid yaqqol ko'rinadi. So'z o'zlashtirish bo'yicha esa sanskrit bengali, maratxi, gujarati, panjobi va ko'plagan boshqa yangi hind va Pokistondagi urdu, pushtu tillariga rezervuar (bitmas tunganmas manba) hisoblanadi. Shu ma'noda sanskrit nafaqat yuqorida sanab o'tilgan tillarni, balki til (sanskrit) egalarini ham moddiy, ma'naviy va siyosiy jihatdan o'zaro bog'lab, birlashtirib, tinch-totuvligini ta'minlab turgan (turuvchi) yagona tildir.

Sanskritning yana bir muhim ramziy ko'rinishlaridan biri shuki, u hind madaniyatida jamiyatni struktural jihatdan ifodalab turgan, aholining nafaqat ijtimoiy-sotsial farqlarini belgilash, balki muayyan ma'noda ular hayotida moddiy-madaniy tashkilotchilik rolini o'ynagan. Sanskrit oliy tabaqalar tili bo'lish bilan bir qatorda, u jamiyatning quyi tabaqalarini birlashtirishda, hayot tarzini birdamlik ruhida shakllantirishda buyuk pochin funksiyasini bajargan. U hind madaniyati, hind tarixi, hindlar donishmandligining ming yillar davomidagi timsolidir. Yuqorida nomlangan sanskritning alohida xususiyatlari uni dunyonining boshqa ilg'or tillaridan ham ajratib turadi. Sanskrit "til va vaqt", "til va madaniyat", "til va jamiyat", "til, dialektlar va adabiyot mushtarakligi", "qardosh tillarning turli xil rivojlanish bosqichlarini boshdan kechirishi" kabi masalalarni tarixiy va nazariy jihatdan ilmiy o'rganishda asosiy (yagona) manba va yo'lchi yulduz vazifasini o'taydi.

Endi sanskrit tili haqidagi fikr-mulohazalarni yakunlaymiz va uning hindlar hayoti hamda muloqotidagi "hamdam hamrohlari", muayyan ma'noda "raqobatchilari" prakritlarga bafurjaroq to'xtalamiz.

Prakritlar Hind-oriy tillari guruhining o'rta hind (miloddan avvalgi va keyingi ming yilliklar o'rtasi) davriga to'g'ri keladigan adabiy (badiiy sahna) tillardir. Ularning yaralishi Hindistonda aksariyat hollarda badiiy adabiyot va teatrning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Ularning ajdodlari ichida (pali tilini hisoblamaganda) nomdor, salmoqdorlaridan biri bxasha (bhāṣā) hisoblanadi. Tilshunoslikda bxasha haqida gap ketse, uni *dastlabki prakrit* yoki *epigrafik prakrit* deb nomlash xush ko'riladi. Prakrit (prākṛtam) termini borasida o'rta asr hind olimlari ikki xil izoh berishgan.

Birlari (masalan, Xemachandra) *prakṛti* (boshlang'ich element, asos) so'zidan olingan bo'lib, sanskrit tili prakritlarga asos bo'lgan deb tushunishgan. Ikkinchilari (masalan, Namisaddxu) bu atama ostida "odatdiy", "tabiiy", "vulgar" ma'nolari yotganlarini ta'kidlashadi va uni sun'iy adabiy til sanskritga ro'baro' qo'yishadi. Bizningcha, birinchi fikr ishonarliroq, chunki "prakrit" termini pra+kr fe'lining noaniq shaklidan olingan bo'lib, "kelib chiqmoq" va "ishlab chiqarmoq" ma'nosini beradi. "Prakrit" so'zi esa "ishlab chiqarilgan, mahsuli bo'lgan" ma'nolariga ega. Ushbu izoh yana aniqroq sharhlansa, prakritlar sanskritning mahsulidir, degan xulosaga kelish mumkin [3]. Biroq bu xulosa bilan prakritlar so'zi ma'nosi to'la ochilmaydi. Chunki bu termin ostida milodning birinchi ming yilliklari o'rtasida kundalik muloqotda bo'lgan o'n sakkizta mahalliy til tushunilgan. Nainki, birinchi ming yillikning birinchi yarmida Hindistonda ko'plagan millatlar yashagan va har qaysisi o'zining mahalliy tillari (hind tilida – *aṭṭharasa-desībhāṣā*)da so'zlashishgan[3]. Bular Hindistonning turli hududlaridagi qabilalarning tillari *jati* (jāti) bo'lib, ularning Hind-oriy oilasi sof (śuddhajāti) tillar, Hind-oriy oilasiga kirmagan qismi (dravid, munda, eron) sof bo'lmagan tillar (aśuddhajāti) hisoblangan[3]. Shu va shunga o'xshash hodisa va jarayonlar prakrit tillarini mukammal til sifatida shakllanishiga zamin bo'lgan quyidagi ikki asos bilan bog'liq:

- 1) Buyuk hind tilshunosi Panining shogirdi Vararuchining grammatikasi ("Prakritaparakasha");
- 2) Hind teatr san'ati traktatlarida prakrit fragmentlari ("Natyahsastra" III-IV asr badiiy yozma yodgorliklari (ijodiy jamlamalari)).

Vararuchining grammatikasi Bxamaxa izohlarini qo'shgan holda prakritlarning faqat bir tili (maxarashtri)ni fonologik va morfologik tavsiflagan. Bxamaxa hind she'riyatining qadimgi vakillaridan biri bo'lib, uning "Kavya-alankara" (she'riyat ziynatlari) ilmiy-adabiy to'plami (milodiy IV-V asrlar) hind she'riyati maktabida darslik rolini o'ynagan, nazm bobida o'sha paytda yuzaga kelgan bir qancha savollarga javob bergan, hamda nazm mohiyati bobida aytilgan bahslarga chek qo'ygan [2]. Grammatikaning keyingi uch bobida boshqa prakrit tillari tavsiflangan, biroq bu L.Nitti-Dolchi (1903-1939)ning [6] ishonarli dalillariga va boshqa olimlarning sharhlariga ko'ra Bxamaxa tomonidan qo'shimcha berilgan tavsiflar edi. Bu qo'shimchalar prakrit tillarining *maxarashtri* shaklidan boshqa yana uch *shauraseni*, *magadxi* va *payshachi* turlari sharhiga bag'ishlangan.

"Natyahsastra" asarining 17-bobi xossatan prakritlar haqidagi bayonnomalardan iborat. Bu matnlar prakrit tillarida yozilgan teatr (sahna) asarlari aktyorlari uchun xizmat qilgan. 17-bobning matnlari negizi prakrit grammatikasi (maxarashtri) fragmentlariga borib taqaladi. Qizig'i shundaki bu grammatik matnlar sanskritcha yozilgan parchalarning o'rtalariga qo'yib chiqilgan. Shu tariqa prakritlar mukammallashgan, sanskritchaga yaqinlashishgan. "Natyahsastra" 17-bobi yana shuni ko'rsatadiki, mazkur matnlar kamida ikki qatlamda yozilgan, biri bxasha, ikkinchisi esa prakritlasrning yana birisi bo'lgan (pāua)ga borib taqaladi. Bxasha tilida sahna asarlari asta-sekin mukammallashib va normalashib bordi, biroq sahnani tugal egallay olmadi, chunki u bilan birgalikda shauraseni va magadxi tillari ham sahnalarda barobar qo'llanilar edi. Undan tashqari "Natyahsastra"da keltirilishicha bxashaning yetti (magadxi, avanti, prachya, shauraseni, artxamagadxi, baxlika va dakshinatiya) muqobillari bor bo'lgan, ular eramiz boshlarida Hindistonning yetti viloyatiga xos tillari bo'lib, sahna amaliyotiga to'la moslashtirilgan edi. Bular hozirgi prakritning ajdodlari edilar. Ularning *prakritlar* deb atalishiga asosiy sabablardan biri shu edi. Bu tillar haqiqiy "prakrit" bo'lib nomlanishi uchun ulardagi til normasi me'yorlari to'la shakllanmagan edi. Lirik nazm tili "maxarashtri" prakritlarning yaxshisi deb nomlanar edi, xolos. Prakrit bo'lishi uchun yuqorida nomlangan tillarda kamida uch (tatsama, tatbxava va deśi) daraja (krama)ga ega bo'lishi kerak edi. Bu talablar o'z vaqtida Vararuchi tomonidan, keyinchalik "Natyahsastra" bayonnomalarida eslatilgan va uni buyuk sanskritshunos Dandin (Daṇḍin (VII-VIII asrlar) hind sanskrit grammatikasi va nasriy romanslar muallifi edi. U Osiyo tarixidagi eng mashhur yozuvchilardan biridir) ham qayta-qayta ta'kidlagan edi. Tilshunoslar fikricha, prakrit bo'lish uchun avvalo "tatsama" (sanskritga monandlik) zarur hisoblanardi. Til sistemasida qadimgi hind va o'rta hind tillari fonologik va morfologik xususiyatlari, sanskritdan o'zlashgan so'zlar mavjud bo'lishi kerak edi. Ikkinchi navbatda prakrit bo'lish uchun "tadbhāva" (tabiyatan va mohiyatan) sanskritga xos sifatlarga ega bo'lishi zarur deb topilgan. Uchinchidan "deśī" (tilda sheva leksikasi, mintaqaga

xoslik) va bunga qo'shimcha ravishda til jonli va jozibador, stilistik bo'yoqlarga boy bo'lishi shart hisoblangan.

Tilshunoslikda prakrit bevosita sanskritdan kelib chiqqan, degan fikr ham mavjud. Dalil sifatida prakritlarda veda tilining umumiy xususiyatlari bor, degan fikr ilgari suriladi. Qizig'i shundaki, o'sha davr hind tilshunoslarining birortasi prakrit genetik jihatdan sanskritdan kelib chiqqan, degan fikrni o'z ilmiy ishlarida bildirishmagan. Ularning fikricha, prakritlar sun'iy adabiy tillar sifatida sanskritga va uning qonun-qoidalariga tayanib yaratilgan. Bunga misol sifatida Vararuchi grammatikasi qurilishini misol keltirish mumkin. Struktural mukammallikka asoslanib hindlar sanskritni "prakrit tillarining onasi", deb nomlaganlar [3]. Adabiy prakrit tillarining lirik nazm va drama tili sifatida yuzaga kelishi bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil ravishda kechgan. Har biri bevosita o'z mintaqasida va o'z til egalari ruhiy darajasiga mos taraqqiy qilgan. Jumladan, "birinchi prakrit", "eng yaxshi prakrit", "sanskritga juda yaqin prakrit" deb nom olgan *maxarashtri* Hindistonning Vindxiya tog'lari oralig'ida joylashgan Maxarashtri viloyati nomi bilan bog'liq. Eramiz boshida bu viloyatni Satavaxanlar sulolasi boshqargan edi. Bu tilni sanskrit bilan qiyoslaganda shu narsa aniq bo'lganki, uning grammatikasi sanskrit qoidalari asosida shakllangan. Shu sabab uni sanskritdan "ajralgan" yoki uning mahsuli (prākṛta) deb e'lon qilingan. Xuddi shu namunalar asosida teatr tili sohalarida makoniga qarab stixiyali ravishda boshqa prakritlar paydo bo'lgan va ulardan dramatik san'at rivojida va joylardagi dialektlarni adabiy norma me'yorlariga yaqinlashtirib borilgan.

Yuqoridagi fikr-mulohazalarga xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ularning aksariyat qismi ilman asosli va mantiqan to'g'ri sharhlangan. Biz ularni baholiquidrat empirik o'rgandik va bu borada tanqidiy fikrlar bildirishga o'jizmiz. Biroq, sanskrit hindlarning "*mukammal darajada madaniylashgan* [4], *qoidalashtirilgan* [8], *yaxshidan yaxshi, sofdan sof, oliydan oliy darajali tili*[7]" ekanligi, shu bilan bir qatorda o'zining ifoda qudrati kuchi orqali prakrit tillari aro yetakchi va markaziy o'ringa chiqqanligi haqidagi mulohazalarni o'rinli deb tushunamiz. Binobarin sanskrit va prakrit tillarining paydo bo'lishi zamonini aniq bir sana bilan belgilanishi (axir ular qancha ming yilliklar mahsuli!) o'ta qaltis va makonini aniq bir joy (viloyatlar va mamlakatlar) nomi bilan bog'lab o'rganilishi (axir viloyat va mamlakatlar nomi tarixda qancha martalab o'zgargan!) o'ta murakkab narsadir. Zero, tillar muayyan makon va zamonda sodir bo'ladigan narsalar emas, ularning ibtidosi va intihosi chegarasizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Барроу Т. Санскрит. – Москва: Прогресс, 1976. – С.11-12.
2. Бонгард-Левина Г.М. Древние цивилизации. – Москва: Мысль, 1989. – 236 с.
3. Вертоградова В.В. Пракриты. – Москва: Восточная литература, 2002. – С.7-10.
4. Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. – Москва: Восточная литература, 1960. – С.20-24.
5. Клёсов А.А. Происхождение славян. – Москва: Алгоритм, 2013. – С.5.
6. Luigia Nitti-Dolci. The prakṛta Grammarians. – Delhi – Varanasi – Patna: Notilal Banarsidass, 1972. – 240 P.
7. Zimmermann J.M. Sanskrit. – Karlsruhe: Raja Verlag, 2006, – Band I. – S 7.
8. Der Brockhaus. – Leipzig. Mannheim: F.A.Brockhaus, – Band 8, 1999. – S.5451.

UDC 81'276.12

PERSIAN ASSIMILATION LAYER OF MODERN UZBEK LEXICON

N.G.Ibragimova, researcher, Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola "Tarjima adabiyoti materiallari"da o'zbek tilidagi fors tilidan o'zlashtirilishi va uning o'zbek tilining leksik tizimidagi leksik va grammatik moslashuvini o'rganishga bag'ishlangan. Fors tilidagi so'zlarning o'zbek tilidagi lingvistik o'zlashuvi va bu o'zbek tilining lug'aviy tizimidagi o'rni, uning grammatik (morfologik) xususiyatlari, o'zbek tilidagi adabiyotlarda o'zlashtirilishining o'ziga xos jihatlarini aniqlash muhim ko'rinadi. So'zlarning ma'lum morfologik va leksik o'zlashtirilishining shakllanishi nafaqat ushbu muayyan bosqichda tilning rivojlanishi bilan, balki tilning umumiy tarixiy evolyutsiyasi bilan ham bog'liq.

Kalit so'zlar: o'zlashmalar, leksik moslashuv, grammatik moslashuv, Eron-O'zbek aloqalari.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению персидских заимствований в узбекском языке и их лексико-грамматической адаптации в лексической системе узбекского языка по материалам переводной литературы. Всестороннее изучение языковых заимствований персидских слов в узбекском языке, а также определение места персидских заимствований в лексической системе узбекского языка, его грамматических (морфологических) особенностей, специфики потребления заимствований в литературе на узбекском языке представляется важным на том основании, что формирование определенных морфологических и лексических заимствований слов связано не только с развитием языка на данном конкретном этапе, но и с общеисторической эволюцией языка.

Ключевые слова: Заимствование, лексическая адаптация, грамматическая адаптация, ирано-узбекские контакты.

Abstract. This article is devoted to the study of Persian borrowings in the Uzbek language and their lexical and grammatical adaptation in the lexical system of the Uzbek language based on the materials of translated literature. A comprehensive study of linguistic borrowings of Persian words in the Uzbek language, as well as determining the place of Persian borrowings in the lexical system of the Uzbek language, its grammatical (morphological) features, the specifics of the consumption of borrowings in literature in the Uzbek language is important on the grounds that the formation of certain morphological and lexical borrowings words is connected not only with the development of the language at this particular stage, but also with the general historical evolution of the language.

Keywords: Borrowing, lexical adaptation, grammatical adaptation, Iranian-Uzbek contacts

Persian is the leading language of the Iranian group of the Indo-European family of languages. He has a rich centuries-old literary tradition, including recognized masterpieces of world literature. It arose as a continuation of the Middle Persian language in the era of Islamization of Iran after the Arabic conquest and was strongly influenced by the Arabic language.

Modern Farsi is a pluricentric language, falling into three closely related versions, recognized as official as separate national languages in three Asian countries: Iran, Afghanistan and Tajikistan. Of these, the Farsi of the Islamic Republic of Iran has the greatest fame and influence, which is due to the large number of carriers and the great economic potential of the country. The eastern version of the Persian language, along with the Pashto, is represented by one of the two state languages of Afghanistan, called Dari, or Farsi-Kabuli, and the state language of Tajikistan - Tajik (Tojiki).

Farsi is widely distributed in Iran as the native language of the Persians (Persian-speaking Iranians), who make up about 58% of the country's population (more than 40 million people), as well as as the second language of interethnic communication, language of literature, media and other spheres of life for representatives of other peoples of the country. Small Persian-speaking groups are also common in the Gulf countries: Bahrain, Iraq, Oman, Yemen, the UAE. In its eastern colloquial variations, considered dialects of Tajik and Dari, the language is widespread in Afghanistan and Tajikistan, as well as in the adjacent regions of Pakistan and Uzbekistan.

For many centuries, starting from the X-XII centuries, Farsi served as a language of international communication, a language of culture and science in a large area of the east of the Islamic world and had a significant influence on all the languages of the region - from Turkey, the Caucasus and Crimea to Central Asia and India. Literary and colloquial Farsi had a noticeable influence on the development of other Iranian, Turkic and New Indian languages.

It is known that the Uzbek people have long lived with the Iranian-speaking population, and in this regard, we meet many elements of commonality in their cultural and economic life. We have said above that any change in society is first and foremost reflected in language. So, this closeness to the way of life of the Uzbek people has affected the Uzbek language. "The Iranian languages that influenced the Uzbek language in ancient times are Sogdian and ancient Khorezm. During the Samanid dynasty (IX-X centuries), instead of Arabic, "Persian dari" or Persian, i.e. a local language called Dari, was widely used as a literary language. "Persian dari", that is, the Persian literary language was the basis of the spoken language of the Tajiks living in Khorasan" [1:95]. In general, the influence of the Persian-Tajik language increased during the Samanid rule. As a result, Persian

literary language completely supplanted Arabic from poetry and it rose to the level of science, literature and culture, as well as the official state language. As a result, while only religious literature was written in Arabic, secular literature was created in Persian-Tajik, which had a strong influence on local Turkic languages, especially Uzbek [1:96].

Cooperation between the two languages is an important factor in the phenomenon of Uzbek-Tajik bilingualism. E. Begmatov calls the phenomenon of Uzbek-Tajik bilingualism contact bilingualism, based on the fact that the Uzbek language differs in some respects from the interaction with other languages. "Such bilingualism is a rare phenomenon in the interaction of languages.

In the lexicon of the Uzbek language, Persian common words are used very actively. They can be broken down into word groups. Persian common words for the horse category in the lexicon.

1. Names. For example: Nigina, Feruza, Dilafruz, Bakhmal, Bakhtiyor, Bahor, Gavhar, Behbudbek, Do'st, Komron, Mehribon, Shodmon, Behzod, Xonzoda, Shahzoda, Gulbadanbegim, Kholdor, Gulchehra, Gulrang, Farrukh, Jahongir, Pahlavon, Mehribon, Mohinur Sherbek, Sherkhan, Shahboz, Davlat, Darvesh and others.

2. Names of persons. For example: *ногирон* disabled, *нотавон* disabled, *харидор* buyer,

3. Position names. For example: *раҳбар* manager, *ошпаз* cook, *фаррош* cleaner, *боғбон* gardener, *новвой* baker, *устоз* teacher, *уста* master, etc.

4. Place names. Horses representing place names were studied in the dissertation of a young researcher B. Kurbanova [2]. For example: *шаҳар* city, *хона* room, *касалхона* hospital, *ошхона* kitchen, *божхона* customs, *омбор* warehouse, etc.

5. Item names. For example, *гилам* carpets, *палос* palos, *парда* curtains, *аппа узук* saws, *зирак* rings, razors, *дафтар* notebooks, *барг* leaves, *гул* flowers, *гўшт* meat, etc.

6. Horses denoting time. Horses representing time have been studied in M. Khakimova's candidacy [3]. They play an important role in the lexicon, because the units representing the names of words, days of the week, months, such as evening and night, are active.

For many centuries, Persian borrowings have occupied a fairly large place in the active vocabulary of the Uzbek language.

It is well known that a group of verbs is a group of words that play the most important role in the structure of any sentence. According to Mirtojiev, learning verbs from the Persian language is very inactive. However, the formation of verbs by joining horses learned from the Persian-Tajik language is much more active. From other Persian word groups, word acquisition into Uzbek is almost non-existent.

The activation of the functioning of Persian borrowings, one might say, is the most important feature of the vocabulary of the Uzbek literary language of the 90s. Most Arab-Persian borrowings that constantly penetrated the Uzbek language for ten centuries (X-XIX) through literature, religion as a result of trade, scientific and cultural ties in the era of Soviet power were replaced in the literary language by international, Russian or newly formed Uzbekic words.

With the beginning of democratic changes in the country, this process began to develop in the opposite direction due to the awakening of the national identity of the people.

In the initial stage, borrowing is simply fixed by the receptor language. It can then accept some phonetic and Morphological changes in the receiving language. Within our Research we, first of all, specified in accordance with the delivered Objective and objectives, which phenomenon should be considered borrowing and Which units can be called borrowed. Having analyzed Numerous works in the field of language contacts and problems Interaction and interaction of languages as one of the aspects of formation Lexical language case, one can conclude that on modern At the stage of development of linguistic science, the problem of linguistic contacts and Borrowing is considered central. Cultural, economic and Political contacts between peoples contributed to the process of active to penetration of foreign-language lexicon.

To the range of problems discussed in the latest works on language Contacts, apart from borrowing problems, should include three other main Problems: bilingualism, interference, convergence of languages in conditions contacts. The problem of contacting is not only theoretical interest. Development of national languages, enhancement of speech culture and much Another - all

this requires constant access to language contacts. Contacting languages is a matter of history and geography, Social, psychological and cultural.

REFERENCES:

1. O'zbek tili leksikologiyasi. – T.: Fan, 1981
2. B.Qurbonova Lokallik va uning o'zbek tilida ifodalanishi. Filol.fan.nomz...dis. avtoref. -Toshkent, 2007, 22 b.
3. M. Hakimova O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. Filol. fan. nomz ... dissertatsiyasi. -Toshkent, 2004, 141 b.
4. Yu. A. Rubinchik, Novaya leksika persidskogo yazika i puti yee popolneniya Yu. A. Rubinchik // Iranskoe yazikoznanie. – M.: 1985. – C. 133-140.
5. Yu. A. Rubinchik, Tipi semanticheskix izmeneniy arabskix zaimstvovaniy v persidskom yazike. Iranskoe yazikoznanie. Istoriya, etimologiya, tipologiya / Yu. A. Rubinchik. – M.: Nauka, 1976. – 295c.
6. T. A. Chavchavadze, Imennoe novoslojenie v novopersidskom yazike. – Tbilisi: Metsniereba, 1981. -165c.

UO'K 81-13

JA'HON ADABIYOTI NAMOYONDASI JEYMS JOYS HIKOYALARINING MAVZU VA G'OYA TALQINI

D.Ibragimova, o'qituvchi, Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada jahon adabiyoti namoyondalari Jeyms Joys hikoyalari haqida umumiy ma'lumotlar, hikoyalarning mavzu va g'oya talqini haqida fikrlar keltirilgan. Shu bilan birga hikoyalarning badiiy talqini haqida ham fikrlar yuritilgan. Bundan tashqari XX asr boshlarida g'arb modern adabiyotiga taalluqli umumiy an'analari borasida ham bir qancha qarashlar mavjud.

Kalit so'zlar: jahon adabiyoti namoyondalari, Jeyms Joys, hikoya janri, badiiy talqin, g'arb modern adabiyoti.

Аннотация. В статье представлены общие сведения о рассказах Джеймса Джойса, представителей мировой литературы, а также мнения по поводу предмета и идеи интерпретации рассказов. Были замечания и по поводу художественной интерпретации рассказов. Существует также ряд взглядов на общие традиции современной западной литературы начала XX века.

Ключевые слова: мировая литература, Джеймс Джойс, жанр рассказа, литературная интерпретация, современная западная литература.

Abstract. The article provides general information about the stories of James Joyce, representatives of world literature, and opinions on the subject and idea interpretation of the stories. There were also comments on the artistic interpretation of the stories. There are also a number of views on the general traditions of modern Western literature in the early twentieth century.

Key words: world literature, James Joyce, story genre, literary interpretation, Western modern literature.

Kirish. 20-asr boshlarida zamonaviy G'arb adabiyotining umumiy an'anasi irland yozuvchisi Jeyms Joys ijodida o'z ifodasini topdi. Dekadent adabiyotiga xos bo'lgan ijtimoiy pessimizm g'oyalari o'sha yozuvchining asarlarida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Joys ijodi bilan umuminsoniy inkor ruhida rivojlangan boshqa bir qator adabiy o'qimlar o'rtasidagi g'oyaviy-formal o'xshashliklar sababi o'z-o'zidan ma'lum. Yigirmanchi asr adabiyoti tarixida, ayniqsa, 1920-yillarda Yevropa dekadentlarini ilhomlantirgan va tarbiyalagan qarama-qarshi qarashlarga shunchalik moyil bo'lgan odamni topish qiyin. Buyuk va ayni paytda o'ta iste'dodli inson Joys butun umrini san'atga xizmat qilishga bag'ishladi, lekin to'g'risini aytsam, hech qanday san'atni inkor etuvchi asarlar yaratdi.

Jeyms Joys (Jeyms Avgustin Aloysius Joys, 1882–1941), irland. Dublin shahrida o'rta sinf oilasida tug'ilgan. U dastlab diniy martaba bilan shug'ullanish uchun iezuit kollejida o'qigan, biroq "xudolar"dan hafsalasi pir bo'lgan va o'qituvchilari bilan aloqani uzgan va Dublin tibbiyot universitetining filologiya bo'limiga o'qishga kiradi. Jeyms yoshligidanoq juda insonparvar, orzu-havasli, erishib bo'lmay inson bo'lib, unga kitobdan boshqa hech narsa ma'naviy ozuqa va shodlik bera olmasdi. Uning talabalik yillari tilshunoslik, antik adabiyot va tarixga bag'ishlangan. Muallifning bilimi uning butun kelajakdagi ijodiga ta'sir ko'rsatdi.

20-asr boshidagi irland ziyolilarining aksariyati Joys kabi mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy vaziyatdan norozi edilar, lekin uning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etmadilar. O'sha paytda Irlandiya inqilobiy harakatsizlik va ijtimoiy hayotdagi og'ir inqiroz holatida edi. 1902 yilda u o'qishni davom ettirish uchun Parijga jo'nadi, keyin qisqa muddatga Dublinga qaytib keldi va hali ham, 1904 yilda o'z vatanini butunlay Irlandiyada tark etdi. Joys Irlandiya burjuaziyasi mamlakatni tanazzul botqog'idan olib chiqib keta olishiga ishonmas edi va shuning uchun u yerda mavjud ilg'or kuchlar faoliyatini qo'llab-quvvatlamadi. Natijada u vatanini tark etishga qaror qildi.

Joys avval Triestga, keyin esa Tsyurixga sayohat qildi (u yerda Freyd ijodi bilan tanishib, uning haqiqiy ittifoqchilaridan biriga aylandi), 1920 yilda Parijga qaytib keldi. Yozuvchi doimiy muhtojlikda, doimiy og'riqda yashaydi (ko'zlari asta-sekin xiralashadi va u buni qila olmaydi).

1907 yilda Joysning birinchi kitobi nashr etildi. Bu 90-yillarda yozilgan lirik romanslar ruhida she'rlar to'plami bo'lib, unda uning she'rlari o'sha davr she'riyatiga mohirona parodiya qilingan. To'plam kamera musiqasi deb ataladi. Bizda "solist uchun musiqa" noto'g'ri tarjima qilingan. Darhaqiqat, kitob nomining o'zi parodiyali she'rlar mazmuniga ishora bo'lib xizmat qilgan. Joys o'z zamondoshlari yaratgan lirik she'riyatning mohiyatini masxara qiladi.

1914-yilda uning "Dublinliklar" nomli hikoyalar to'plami nashr etildi. Unda yozuvchining ko'p yillar avval yozgan hikoyalari bor edi. 1916 yilda uning birinchi romani «Yosh rassomning tarjimai holi» nashr etildi. Dublinliklar nashr etilgan yili "Little Rivie" jurnali "Uliss"ning birinchi epizodlarini nashr eta boshladi. Bu epizodlarning o'zi (roman boblariga bo'linmagan) sharmandalik manbai. Kitob axloqsiz deb hisoblanadi va to'liq nashr etilishidan oldin Britaniya va Qo'shma Shtatlarda taqiqlangan.

O'tgan asr boshlarida yozilgan va keyinchalik "Dublinliklar" nomi bilan nashr etilgan hikoyalar yosh yozuvchining iste'dodidan dalolat edi. Bu hikoyalarda u o'zi yashab turgan mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotini yoritishni maqsad qilgan emas, balki kichik irland savdogarlari va ziyolilari obrazini yaratishni maqsad qilgan. tabiatini tasvirlaydi Xalqning bu qatlami mamlakat taqdirini hal qilishda katta kuchga ega ekanligi achinarli.

Joysning hikoyalari juda to'g'ri; noyob turlar sifatida tasvirlarni yaratish qobiliyati juda nozik va yaxshi rivojlangan. Unda tuzoqqa ilingan, behuda xayollarga asir bo'lgan, yuksak orzu va yuksak maqsadlardan mahrum bo'lganlar taqdiri tasvirlangan. Ammo irlandlar Britaniya hukmronligiga moslashib, ularning ikkiyuzlamachiligi pastlarning ichki dunyosini fosh etar ekan, Joys mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotini tasvirlashga urinmaydi. U Irlandiyadagi o'sha "davrlar"ni hech qachon kulga aylanmagan milliy ozodlik harakatidan bexabardek eslaydi. "Dublinliklar" asarini yaratish jarayonida Joysni qiynagan ichki nizolarning fojiali va achchiq saboqlari to'plamdagi barcha hikoyalarda o'z aksini topgan. Ular darddan yonib ketadi, ammo hikoyangiz hazil bilan yozilganga o'xshaydi, unda kelajakda yaratilishi kerak bo'lgan buyuk asarlar ruhi, har qanday ta'limotga shubha, gumon, kerak bo'lsa, gumon ovozlari yangraydi. . va kelajakka yo'llar, uni rad etish g'oyasi mag'lub bo'ladi. Hayotdan boshqa narsani bilmaydigan, kalta fikrli, tor fikrli irlandlarning ochko'zligi, pastkashligi va telbaligidan xabardor bo'lgan Joys o'zi tasvirlagan odamlarga bo'lgan munosabatining uchqunidir, xolos.

Tahlil va natijalar. Joysning ijodiy uslubi 1920-yillarda G'arbiy Yevropa va AQSHdagi buyuk yozuvchilar ijodiga katta ta'sir ko'rsatganidek, uning alomatlari ham shunday. Joys ijodi, badiiy tafakkuri, dunyoqarashi va yangiligi bevosita ta'sir qilmagan san'at turi yo'q; ijodi san'at olamining manbasiga, mahorat maktabiga, ta'bir joiz bo'lsa, adabiy chegaralarga hayot baxsh etuvchi quyoshga aylandi. Uning ijodiy usuli va u kashf etgan adabiy uslublar jahon adabiyotining eng ilg'or namoyandalari uchun majburiy badiiy qonunlar tizimiga aylandi. Bir adib borki, Zigmund Freyd ta'limotini adabiyotda Jeyms Joys o'ziga xos tarzda ijod qila boshlaganini inkor etib bo'lmaz haqiqat deb biladi, bu Yevropada ham kam uchraydi. Shu bilan birga, G'arbdagi tanqidiy realizm usulining bir qancha yirik namoyandalari bu irland yozuvchisining ba'zi kashfiyotlarini o'rganib, o'z asarlarida muvaffaqiyatli foydalanganlar. Joys ijodi Xeminguey va Steynbek ijodiga katta ta'sir ko'rsatdi va Folkner kabi Dos Passos ham ilhomlanib, unga ergashdi va ijodining dastlabki kunlarida bu ta'sir ko'lamini va kuchini juda chuqur his qildi. Biz bu ta'sirni Apdaykning XX asrning 60-70-yillaridagi ijodida ko'ramiz. Angliyada Joysning badiiy rivojlanishi, to'g'rirog'i, "o'z joyidan tashqarida"

Virjiniya Vulf va "psixologik maktab" harakatining barcha vakillari Eliot she'riyatida, uning izdoshlari va taqlidchilari ijodida iz qoldirdi. Hatto o'z hamkasblarini Joys ijodiga mutlaqo boshqa yo'nalishda tanqidiy qarashga undagan Grem Grin ham irland yozuvchisining badiiy qarashlari ta'sirida bo'lgan.

Xulosa. Joys XX asr dekadent adabiyotining eng yirik namoyandalardan biri bo'lib, u nafaqat taniqli yozuvchi, balki zamonaviy modernistik adabiyot va zamondoshlari tajribasini yaxshiroq va har tomonlama tushunishga hissa qo'shgan uchun hamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akhmedova M.B. Ways of translation of 'spirituality' terms in English and Uzbek languages. Proceedings of the ICECRS, November 2019 (<https://doi.org/10.21070/icecrs.v4i0.124>), DOI 10.21070/icecrs.v4i0.124
2. Islomov Eldor, Ahmedova Mehrinigor Bahodirovna. The essence of spirituality in the Uzbek language. XIII международная научно-практическая конференция " язык и культура", Челябинск, 26 апреля 2018 года
3. Bahodirovna, Akhmedova M. "Lexicographic Analysis of "Spirituality" Terms in English and Uzbek Languages." International Journal on Integrated Education, vol. 2, no. 5, 2019, pp. 140-143, doi:10.31149/ijie.v2i5.190 (<https://dx.doi.org/10.31149/ijie.v2i5.190>).
4. Gafurov B.Z. Similarities and differences of segment background options for Russian, Uzbek and English languages // Monografia pokonferency jnascience, Research, development №26. – Познань/Poznan, 2020. – Pp.17-19.
5. Шодикулова А.З. Медиаматларининг лингвистик тадқиқи масаласи // Сўз санъати халқаро журнали. – Тошкент, 2021. 4-Жилд, 2-сон. – Б. 228-232. (ISSN 2181-9297. DOI Journal. 10.26739) (10.00.00; №31).
6. Gafurov B.Z. Analysis of medical version in texts of advertising of hygiene products in the fight against COVID-19 (on the material of Russian and Uzbek languages). Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). –Indonesia. Vol. 3, Issue 1, January 2022. –P. 32-39. (Impact factor 7,5)
7. Gafurov B.Z. The theme of female gender in the texts of advertising in Russian and Uzbek languages (on the material of medical vocabulary). Pindus journal of culture, literature, and ELT (PJCLE). – Spain. Vol. 2, Issue 1, January 2022. –P. 23-29. (Impact factor 6,8)
8. Mahmudovna R. D. Introducing innovations in The Preschool Education System With Talented Children //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T.
9. Рахмонова Д. Introducing innovations in The Preschool Education System With Talented Children //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 4. – №. 4.
10. Рахмонова Д. Ways to determine talented children in preschool education //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.

UDC 802.0-541.45+81

BASIC APPROACHES IN THE STUDY OF CRIMINAL SEMANTICS

D.R.Ismoilova, teacher, Ferghana State University, Ferghana

Annotatsiya. Jinoyat semantik maydoni universal tabiatga ega ekanligi bois, turli tizimdagi tillardagi sistem tadqiqotlar uchun obyekt vazifasini bajarib kelmoqda. Mazkur ilmiy maqolada "jinoyat" semantik maydoniga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar va ularning amaliy natijalari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: semantik maydon, mikromaydon, kriminologiya, jinoyat konsepti, ochiq sistemalar, yopiq sistemalar, maydon komponentlari.

Аннотация. В силу универсального характера уголовно-семантического поля оно служит объектом систематических исследований в языках разных систем. В данной научной статье рассматриваются научные исследования и их практические результаты, посвященные смысловому полю «преступление».

Ключевые слова: семантическое поле, микрополе, криминология, понятие преступления, открытые системы, закрытые системы, компоненты поля.

Abstract. Due to the universal nature of the criminal semantic field, it has been serving as an object for systematic researches in the languages of different systems. This scientific article discusses the scientific researches and their practical results devoted to the semantic field of "crime".

Key words: semantic field, microfield, criminology, crime concept, open systems, closed systems, field components.

Introduction. It is irrefutable fact that language as a social phenomenon develops on the basis of the development of society. The objective world that surrounds us is a system with a complex

structure that includes different paradigms, and its essence is manifested through linguistic means. Researching this dialectical relationship is the main task of linguists. In recent years, due to the expansion of the study objects of linguistics, scientific works that research the lexical layer of the language on a thematic basis are also increasing. In the whole existence there are various phenomena that occur as a result of anthropocentric factors.

Research methodology. The article discusses different linguistic approaches toward crime semantics. The author analyses prior researches in the field of crime and presents their practical results. Significantly, systematic approaches made a new way to the further investigations in terms of field theory.

Acknowledgement. Criminology specialists M. Obrin and M. Yar describe the crime in an understandable language in their book dedicated to the explanation of the main concepts in this field. The most significant scientific research on criminal semantics was conducted by I. Langford who devoted effectively to the improvement of linguistics. Another scientific study dedicated to the field of English "Crime" belongs to Ukrainian researchers S. Sheludchenko and T. Kalinushko, although not as extensive as Langford's scientific work, the research carried out in this direction is always considered as important as others.

Discussions and results. The concept of "crime" has developed in harmony with the way of life and thoughts of mankind, although it has a negative meaning, the semantics of crime represent a significant part of the vocabulary of every language.

First of all, it is appropriate to analyze the explanations of the crime lexeme. In Macmillan English Dictionary the crime is defined as an illegal activity or action; A criminal is defined as someone who has committed a crime. [6] The question of considering a specific act as a crime is decided in each country, taking into account the norms of international law in accordance with its social structure, lifestyle of the population, national characteristics, customs, traditions, etc.

Along with having legal criteria, crime is considered as a social phenomenon. Therefore, as social life progresses, it naturally "improves". Criminology is one of the areas directly affected by the globalization process. If we look at language as a whole macrosystem consisting of innumerable open and closed systems, "crime" is an open microsystem in it. The composition of the open system has the nature of being updated, that is, expanding, and the elements of this type of system are enriched based on the development of technology and science. The microsystem of crime, which we have begun to research, also takes a place among open systems due to the fact that its units are not limited and are constantly increasing.

For closed systems, the feature of accepting new members is not specific, and their composition is also unchanged.

In terms of defining the concept, M. Obrin and M. Yar describe the crime in an understandable language in their book dedicated to the explanation of the main concepts in this field. Criminology does not resemble to other fields in the world. For example, research in biology expands our knowledge about living organisms and their development, the emergence and survival of species in general. However, the occurrence of biological processes does not depend on humans. They existed even before the arrival of mankind on the world stage, and this process continues even after we die. Contrary to this fact, crime is a completely different concept. It cannot exist outside of human definition. Crime is a constantly changing concept. One of the great insights afforded by history and anthropology is that "crime" is an ever-shifting thing, and what is or is not a crime varies across societies and over time. As an example, many years ago men's acts of violence against their women and children were justified by members of society and the government, and this physical and mental torture was the "right" of the head of the family to establish order. In the 20th century, due to legal advancements in the framework of human rights and freedoms, gender equality, children's and women's rights, such violence is considered a crime and punished accordingly.[4]

The increase the types of crimes around the world creates a need to name these concepts in the language. As evidence of our opinion, we can cite crimes related to the environment, media products, the Internet, or the development of digital technologies. Since the objective world is a system, the

reflection of this system in the mind also creates systematization. In terms of its internal structure, the language has a multi-level nature, and each of its levels follows a system.[3]

The semantic field of crime, which is universal, also has its various representatives. They make up a significant part of the lexical, phraseological and paremiological layers of world languages.

The most significant scientific research on criminal semantics was conducted by I. Langford who devoted effectively to the improvement of linguistics. The author also stated in the introduction of this thesis that linguists have studied the semantic fields of emotions, colors, speech acts, and animals in the English language, but not enough attention has been paid to the semantics of "crime" and that is why he admits that there is a huge gap in our knowledge about the semantic nature of the lexical layer of the language.[1] The author analyzes the semantics of "crime" in the English language on the basis of bifurcation. According to it, the constituents joining the criminal field are studied by separating them into two branches, such as common language (language in general use) and legal language (language in legal documents). Langford classifies the crime scene by dividing it into the following semantic groups:

1. Murder: suicide, manslaughter, murder and genocide;
2. Crimes directed at a person: kidnapping, , torture and assault;
3. Property crimes: robbery, stealing, blackmail and fraud;
4. Crimes aimed at society: riot, hijacking, libel, counterfeiting and piracy;

This dissertation of Langford is significant as a scientific work that studies the semantics of "crime" in the English language in a monographic plan. Another contribution of Australian linguistics to modern linguistics is the introduction of the term forensic semantics into science in 2000.[2] Legal semantics analyzes the text of legal documents, words and phrases used in the discourse of legal processes based on the principles of linguistic semantics. According to him, language units in legal discourse are divided into three types:

1. Terms belonging only to the field of law: manslaughter, evasion of liability by deception;
2. Units with legal and ordinary meaning: recklessness, wounding;
3. Only common words with a simple meaning: circumstance (situation), result (result);

In this way, the author presented to the scientific community the substantive bases of about 60 crime-related lexemes.

Reading the works of Ukrainian researchers, S. Sheludchenko and T. Kalinushko , one can find useful conclusions about the concept of "Crime". Although not as extensive as Langford's scientific work, the research carried out in this direction is always considered as important as others. They used the lexical-semantic field of "crime" in the novels of Agatha Christie: "The secret of chimneys", "The seven dials mystery" and "Towards zero". The authors study the lexical-semantic field of "crime" on the basis of paradigmatic and syntagmatic principles, following the field theories of Trier and Porsig. First, the field of "crime" is divided into the following eight lexical-semantic groups:

1. Types of crime: blackmail, gambling, deception, theft, assassination, scrap, attack , destruction, robbery, murder;
2. Criminal: petty pilferer, ruffian, spy, knave, brigand, burglar;
3. Criminal object (victim): defunct, corpse, body, victim, prey;
4. Law enforcement agencies: barrister (lawyer), sleuth (detective), police officer (police officer), lawyer (lawyer), superintendent (high-ranking police officer), constable (low-level police officer);
5. Investigation-inquiry process: guilt blame (confession of guilt), fingerprint (fingerprint), inquisition (investigation), witness (witness);
6. Types of punishment: penal servitude (imprisonment and hard physical labor), sentence (sentence), penalty (fine), arrest (imprisonment);
7. Criminal charges: skeleton key, cartridge, Mauser, shell, revolver;
8. Criminal case: case of heart (a mentally injured person), danger (danger), deception (deception), conspiracy (damage, loss), death (death); [5]

Conclusions. In conclusion, the concept of “crime” is universal. The field of “crime” is one of the essential microsystems in the language. It can be investigated according to the different theories as well as approaches. All scientific results interact with each other in order to identify the crime semantics in various languages.

REFERENCES:

1. Langford I. The semantics of crime: A thesis submitted for the degree of Philosophy. Australian National University. – 2002. – P. 3.
2. Langford I. Forensic semantics: the meaning of “murder”, “manslaughter” and “homicide”. Forensic linguistics: the international journal of language, speech and culture. – 2000. – P. 74.
3. Nishonova N. R. The semantic analysis of the lexemes with “Animal” archesema in Uzbek language. PHD Thesis. Tashkent. – 2000. – P. 16.
4. O'Brien M., M. Yar. Criminology. New York: Taylor and Francis e-library. – 2008. – P. 13.
5. Sheludchenko S., Kalyniushko T. Lexico-semantic field of “Crime”: the functional and semantic aspects. Научный вестник. – 2016. – P. 175.
6. Macmillan English Dictionary. Macmillan Publishers Limited. – 2007. – P. 349

UO'K 81-13

TERAN IDROK, ZAKOVAT VA SOBITQADAMLIKNI TALAB QILUVCHI SOHA **M.Yu.Karimova, o'qituvchi, mustaqil tadqiqotchi, Prezident ta'lim muassasalari agentligi** **tasarrufidagi Urganch shahar 1-son ixtisoslashtirilgan maktab-internati, Urganch davlat** **universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Maqolada o'zbek folklorshunosligi, xususan, Xorazm folklorshunoslik maktabining yaratilishi, taraqqiyotida folklorshunos olim, professor Safarboy Ro'zimboyevning ilmiy tadqiqotlari, soha rivojiga qo'shgan hissasi haqida fikr yuritiladi. O'zbek xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot bo'yicha maqola muallifi mushohada yuritib, folklor namunalarini noyob nomoddiy madaniy meros sifatida asrash lozimligini bayon qilgan. Professor S. Ro'zimboyevning ilmiy maqolalari tahlil qilinib, xalq baxshilari va folklor namunalari millatlarni birodarlikka undovchi ma'naviy qudrat ekanligi ko'rsatilgan

Kalit so'zlar: O'zbek folklorshunosligi, Xorazm folklorshunoslik maktabining yaratilishi, professor Safarboy Ro'zimboyevning ilmiy tadqiqotlari, O'zbek xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot, nomoddiy madaniy meros, xalq baxshilari

Аннотация. В статье речь идёт о вкладе узбекской фольклористики в развитии письменной литературы. О вкладе проф. С.Рузимбаева в развитие узбекской фольклористики. Автор рассматривает взаимосвязь узбекского устного народного творчества с письменной литературой. Труды проф. С.Рузимбаева уникальное явление в узбекской фольклористике. В статье подчеркивается роль исследований проф. С.Рузимбаева в укреплении межнациональной дружбы народов Хорезмского оазиса.

Ключевые слова: Узбекское фольклороведение (фольклористика), создание хорезмской школы фольклористики, научные исследования проф. С.Рузимбаева, узбекский фольклор и письменная литература, нематериальное культурное наследие.

Abstract. The article will discuss the scholarship of Uzbek folklore, especially the establishment of Uzbek folklore studies, Professor Safarboy Ruzimbaev's contribution to the development of the industry. Anti-Uzbek folklore and written literature, the author of the article explained to be observed and should be protected as a unique intangible cultural heritage of folklore. Professor S. Ruzimbaev's scientific articles were analyzed and people's Bakhshov and folk scores show that the nations are spiritually motivated spiritual power to brother.

Keywords: Creation of Uzbek folklore studies, Professor Safarboy Ruzimbaev, and written in writings, intangible cultural heritage, people of literature, intangible cultural heritage, people of literature.

Xalqimizning eng qadimiy hayotbaxsh milliy qadriyatlaridan biri folklor san'atidir. Bu san'at badiiy an'analari tizimi sifatida xalqimizning ilg'or umuminsoniy g'oyalarini takomillashtirib,

kelajakka umid, ezgulik, mehr-sahovat, insoniylik, vatanparvarlik bilan bog'liq milliy va ma'naviy qadriyatlarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Jahon xalqlari sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan o'zbek xalqi og'zaki badiiy ijodiyotining barcha janrlariga oid materiallarni milliy istiqloq mafkurasi, an'anaviy, madaniy, adabiy va ma'naviy qadriyatlarni qayta tiklash nuqtai nazaridan tahlil qilish folklor tadqiqotchilari oldida turgan muhim masalalardan hisoblanadi.

Inson qalbi nihoyatda murakkab, uning ko'zgusi bo'lmish badiiy ijod undan ham murakkab. Bu sohada ko'zga ko'rinadigan biror ish qilish uchun tadqiqotchi olim butun umrini shu ishga bag'ishlaydi. Tinimsiz ilmiy izlanishlari bilan jamiyatning ma'naviy yuksalishi uchun jonbozlik qiladi. Bunday izlanuvchini xalq ham e'zozlaydi. Xalqni ma'naviy yuksaltirishga xizmat qiladigan olimning mashaqqatli tajribasi kelgusi avlod uchun beqiyos saboqdir.

Ilmiy-ijodiy izlanishning murakkab tomonidan biri shuki, hayotning boshqa ba'zi bir sohalarida tanlangan yo'lning to'g'ri emasligi tezroq ma'lum bo'ladi, ilmiy-adabiy ijodda esa olim oylab-yillab mehnat qiladi. Mehnatining natijasi jamoatchilikka borib yetgandan keyingina ma'lum bo'ladi.

Ilhom va mas'uliyat bilan yaratilgan adabiy-ilmiy asarlar avlod ruhiyatidan darak beradi, o'zi yashayotgan zamon ko'zgusi darajasiga ko'tariladi.

Saboq bo'larli tajriba o'z sohasi bo'yicha sidqidildan tinimsiz mehnat qilgan olimdagina bo'ladi. Shu ma'noda qilinayotgan tadqiqotlar, izlanishlar bo'yicha bir olimning mehnati ikkinchi bir izlanuvchi uchun saboq bo'ladi.

Rus yozuvchisi I.Turgenev V.Belinskiy haqida : " ...Avvalo, ixtirochi tanqidchi edi, ixtiro qila turib, yangi, yaxshi asarlarga yo'l ochar va shu yo'l bilan yangi-yangi asarlar tug'ilishiga sababchi bo'lar edi", –deb yozadi.(Qo'shjonov M. "Ijod saboqlari". – T., 1973) Bu fikrni men ilmiy qarashlari va ijodini o'rganishga jazm qilgan olim, yetuk folklorshunos, professor Safarboy Ro'zimboyevning faoliyatiga nisbatan ham qo'llashga loyiq deb hisobladim. Chunki bu olim o'zining tadqiqotlari bilan Xorazm folklorshunoslik maktabida yangi-yangi ixtirolar qilgan, keng qamrovli tadqiqotlar uyushtirgan fidoiy va zahmatkash ziyolidir.

Xalq og'zaki ijodi durdonalarida xalqimizning o'tmishdagi minglagan kishilarning boshidan kechirganlarini umumlashtiruvchi obrazlardir. Xalq og'zaki ijodining mohir tadqiqotchisi sifatida Professor Safarboy Ro'zimboyevning ilmiy tadqiqotlarida xalqimizning, nafaqat, uzoq ming yillik, balki undan-da chuqur ildizga ega bo'lgan og'zaki ijod durdonalarini izlab topish, to'plash, tadqiq qilish va tahlil qilish kabi katta va mashaqqatli jarayonni va sermahsul ilmiy xazina to'planganining guvohi bo'lamiz. Bu merosni

- Xorazm dostonlarining to'planishi, tahlilqilinishi, nashrga tayyorlanishi, chop qilinishida;
- Xorazm vohasi o'zbek xalq qo'shiqlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini tadqiq va tahlil qilinishida;

- xalq og'zaki ijodidagi o'ziga xos yo'nalish va xususiyatga ega alohida hodisa
- Xorazm xalfalari, ular ijodining o'rganilishi, xalfa qo'shiqlarining to'planishida;
- Xorazm xalqqo'shiqlari, ulardagi poetik ramzlarning o'rganilishida;
- Xorazm dostonlarining spetsifikasi, tipologiyasi va poetikasi kabi folkloristik yo'nalishdagi keng qamrovli ilmiy-ijodiy izlanishlari natijasini ko'ramizki, bu ishlar, nafaqat, yetuk olimning noyob ilmiy merosi, balki Xorazm folklorshunosligi yaratilishi va rivojida katta yutuq. O'zbek folklorshunosligi uchun ham noyob ilmiy-tadqiqot manbasidir. Bunday bebaho nomoddiy boylik namunalarini tizimlash, tasnif qilish, elektron bazasini, katalogini yaratish oldimizda turgan muhim vazifalardandir.

Shoir, yozuvchi, dramaturg va adabiyotshun birinchi o'zbek professori Abdurauf Fitrat olim o'zining "Adabiyot qoidalari" asarida yozma adabiyot, el adabiyoti deb adabiyotni ikkiga ajratadi. (**"El adabiyoti" tushunchasi xalq og'zaki ijodi namunalariga nisbatan aytilgan.**) Bu ajratish to'g'risida V.Mahmud shunday fikr bildiradi, – deb yozadi: " ... lekin yozma va el adabiyotini ayirmoq va bularni ta'rif qilmoq qiyindir, hatto mumkin emasdir. Yozma adabiyotning bir xususiyati uning yozmaligida, ikkinchi xususiyati asar egasining ma'lum bo'lishidadir. El adabiyotining xususiyatlarida bu holatning bo'lmasligi va og'izdan og'izga ko'chib yurishidadir. Shunday bo'lsa-da bizning san'atkor adabiyotimizga (yozma adabiyotga) qarshi o'zining samimiyligi, soddaligi va o'z

borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyot sifatida ma'lum. ***Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmasligida, yo egasining ma'lum emasligida ham emas, o'zining ruhidadir,*** (Abdurauf Fitrat."Adabiyot qoidolari". Adabiyot muallimlari ham adabiyot havaslilari uchun qo'llanma. Toshkent,"O'qituvchi – 1995. 82- bet. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi filologiya fanlari nomzodi Hamidulla Boltaboyev).

El adabiyotining eng muhim turlaridan biri laparlardir. Bu to'g'rida shoir Elbek shunday yozgan: ***"Burunlarda bobolarimiz tomonidan to'y-to'yga ko'chirilib, buyuk havas bilan aytilib kelingan bu el adabiyoti namunasi (ya'ni folklor namunasi nazarda tutilmoqda) bu kun so'nar holga yetmishdir"***.(Abdurauf Fitrat."Adabiyot qoidolari". Adabiyot muallimlari ham adabiyot havaslilari uchun qo'llanma. Toshkent,"O'qituvchi 1995. 89- bet. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi filologiya fanlari nomzodi Hamidulla Boltaboyev).

Professor Safarboy Ro'zimboyev o'zining "G'aribniyoz – do'stlik kuychisi" maqolasida Xorazm vohasida XIX asr o'rtalarida yashab ijod etgan baxshi G'aribniyoz haqida ma'lumot berib, uning shogirdi turkman baxshisi Suyan (suyanch, tayanch) haqida so'z yuritadi. Bu baxshi haqida folklorshunos olim

A.N. Samoylovichning bergan ma'lumotlarini keltirib o'tadi: "Suyav baxshi Toshhovuz viloyati, hozirgi "Bo'ldimsoz" tumanida yashagan. U faqatgina turkman tilida emas, o'zbek va qoraqalpoq tillarida ham doston kuylagan". Folklorshunos olim A.N. Samoylovich Xorazm vohasiga 1908-yilada tadqiqot uyushtirgan paytda Suyav baxshi 58 yoshda bo'lganligi haqida ma'lumotni keltiradi, folklorshunos olim, professor Safarboy Ro'zimboyev tadqiqotchi-folklorshunos olim A.N. Samoylovichning ma'lumotlariga asoslanib, Suyav baxshi 1850- yilda tavallud topganligiga aniqlik kiritadi.

Suyav baxshi repertuaridagi doston va termalar turkman, o'zbek, qoraqalpoq baxshilari ijodida hozirgacha saqlanib kelayotgani to'g'risida ma'lumotlar keltiradi tadqiqotchi S.Ro'zimboyev. ("Xorazm folklori" X tom Urganch –2008, 3-bet.)

Suyav baxshi Toshhovuz viloyatidagi Porsi dostonchilik maktabi asoschilaridan bo'lgan. Gurlanlik Sakrak baxshi va mang'itlik Tursun baxshi Porsi dostonchilik maktabining so'nggi vakillaridan ekanligi haqida ma'lumot beradi.. Suyav baxshi repertuarida "Eshvoy" qo'shig'i alohida o'rin tutgan. Mazkur qo'shiq XVIII asrda Porsi atroflarida yashagan o'zbek baxshisi Eshboy baxshiga bag'ishlangan va unda baxshining yuksak insoniy fazilatlarini aks etgan:

Eshboy Otash, Nurjon bilan soz etdi,
Besh kunlik umrini sarafroz etdi.
O'lgandan so'ng vasfin G'aribniyoz aytdi,
Soz – so'z bilan umri o'tdi Eshboyini.

Porsi baxshisi ijro etgan Eshboy qo'shig'i tarixi xususida qoraqalpoq folklorshunosi professor Q.Ayimbetov 1968-yil Nukusda bosilgan "Xalq donoligi" kitobida Suyav baxshidan burun Eshboy, Otash, G'aribniyoz kabi taniqli baxshilar yashab ijod etganliklari haqida ma'lumotlarni keltirganidan bilib olishimiz mumkin.

Professor S.Ro'zimboyev "Garibniyoz – do'stlik kuychisi" maqolasida Eshboy baxshi, G'aribniyoz baxshi, Suyav baxshilar – o'zaro ustoz – shogirdlar zanjirini tarixy-ilmiy jihatdan asoslaydi. O'zbek, turkman, qoraqalpoq xalqlari orasidagi o'zaro sodda samimiy, xalqona, do'stona, adabiy-madaniy aloqalar haqidagi ma'lumotlarni asoslab, folklorshunoslik xazinasiga qimmatli ma'lumotlar bilan hissa qo'shgan.

"Eshboy" qo'shig'i asrlar osha hozirgacha yetib kelganligi, ya'ni qo'shiqning uzoq tarixi haqida 1963-yilda Ashxobodda nashr etilgan "Marjon donalar" va Nukusda bosilgan "Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari" kitobiga ham kiritilganligi fikrimizning yaqqol dalilidir. O'zaro qardosh xalqlar madaniyatiga singib ketgan bunday qo'shiqlardan juda ko'plab topishimiz mumkin. Xalq baxshilarining hayoti, ijodi misolida folklor san'ati faqat ezgulik ulashishi, millatlarni birodarlikka undovchi go'zal ma'naviy tug' ekanligini anglaymiz. Bu esa folklor namunalarining qadr- qimmatini yana-da oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyevning 2017-yil 24-maydagi PQ-2925-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori // "Xalq so'zi" gazetasi – Toshkent, 2017-yil, 25-may.
2. "Go'ro'g'li" Xorazm dostonlari (nashrga tayyorlovchi S.Ro'zimboyev) – Urganch "Xorazm" nashriyoti, 2004.
3. Rustamov A. "So'z xususida so'z". – T., 1987.
4. Abdurauf Fitrat. "Adabiyot qoidalari". Adabiyot muallimlari ham adabiyot havaslilari uchun qo'llanma. Toshkent, "O'qituvchi" – 1995. 112 bet. (Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi filologiya fanlari nomzodi Hamidulla Boltaboyev).
5. Elbek. "Laparlar". // Bilim o'chog'i. – 1922. – 1-son.
6. "Xorazm folklori" X tom Urganch – 2008
7. Razzoqov H. Mirzayev T. Sobirov O. Imomov K. "O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi". – T., 1980.
8. Jo'rayev M. Eshonqulov J. "Folklorshunoslikka kirish" (o'quv qo'llanma) Toshkent – "Barkamol fayz mediya" 2017
9. Jalolov G'. "O'zbek folklorida janrlararo munosabat", – T., 1979.
10. Qo'shjonov M. "Ijod saboqlari". – T., 1973.
11. Gusev B.B. "Estetika folklori". – L.: Nauka, 1967. – 320s

UDC 070.1 + 81'373.21

TOPONYMS WITH FIGURATIVE MEANING (METAPHORIC AND METONYMIC) IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

F.A. Khayitova, teacher, Termez State University, Termez

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida majoziy (metaforik va metonomik) ma'noga ega toponimlar tahlil qilinadi. Ingliz va o'zbek toponimlari xalq geografik ob'yektlarining eng nozik va aniq belgilariga obrazli nom berishda qo'llanishi o'rganildi. Shu boisdan ham toponimikada ko'chma otlar ko'p uchraydi va bu so'zning semantik yasash usullaridan biri ekanligi tushuntiriladi. Ilmiy toponimik adabiyotlarda ingliz va o'zbekcha obrazli nomlar metaforik toponimlar deb yuritiladi. Har ikki til misolida metafora so'zi o'xshatish ma'nosini bildiradi va u geografik ob'ektlarni nomlashda bir toponimning boshqa geografik ob'ekt bilan real yoki zohiriy ko'rinishi, shuningdek, o'xshashligi asosida qo'llanilishi isbotlangan.

Kalit so'zlar: metafora, toponimlar, metonimlar, antonimlar, perifraza, antiteza.

Аннотация. В данной статье анализируются топонимы с переносными (метафорическими и метонимическими) значениями в английском и узбекском языках. Изучено, что английские и узбекские топонимы используются для придания образных названий тончайшим и явным признакам народных географических объектов. По этой причине в топонимике часто встречаются образные названия, и поясняется, что это один из способов семантического словообразования. Метафорическими топонимами в научной топонимической литературе называют английские и узбекские образные названия. На примере обоих языков слово метафора подразумевает сравнение, и доказано, что оно употребляется при именовании географических объектов на основе действительного или кажущегося сходства одного топонима с другим географическим объектом, а также сходства формы и внешности.

Ключевые слова: метафора, топонимы, метонимы, антонимы, перифразы, антитезы.

Abstract. In this article, toponyms with figurative (metaphoric and metonymic) meanings in English and Uzbek languages are analyzed. It has been studied that English and Uzbek toponyms are used to give figurative names to the subtlest and clear signs of folk geographical objects. For this reason, figurative names are often found in toponymy, and it is explained that this is one of the methods of semantic word formation. English and Uzbek figurative names are called metaphorical toponyms in scientific toponymical literature. In the example of both languages, the word metaphor implies a simile, and it has been proven that it is used in naming geographic objects based on the real or apparent similarity of one toponym with another geographical object, as well as the similarity of shape and appearance.

Key words: metaphor, toponyms, metonyms, antonyms, periphrasis, anthithesis.

Introduction. People use the subtlest and precise signs of geographic objects to give figurative names. For this reason, figurative names are often found in toponymy, and this is one of the methods of semantic word formation. Figurative names are called metaphoric (metaphor is Greek metaphor - "shifting, simile"), toponyms in the scientific toponymic literature. The word metaphor refers to a simile, and it is a way of naming geographical objects based on their real or apparent similarity in form and appearance to another geographical object. For example: Camel stone, Adam stone, Arratosh, Koytosh, etc. In literature, the method of metaphor is used figuratively, based on the simile of a word or phrase. Needless to say, in scientific literature, the word metaphor is also used in this sense. Istiora is an Arabic word meaning "borrowing".

This method is a widely used image tool in live action and fiction. For example, stone heart, hum head, etc. The sign (shape, appearance) that is the main reason for naming the naming object. He compares other things in his imagination and chooses a name that is similar to him. It is known that animal bodies were also widely used in making metaphorical names. For example, one of the animals that has given rise to many figurative names in the past is the camel. For example. Camel, Camel head, Throat- Tuyatortar, Tuyaashuv, Tuyayaylov, Tuyaqorin, Tuyaquyruq. Tuyadala, Tuyachi etc. Along with the fact that the camel is a camel, people also drew attention to the strangeness of its body structure. Everyone knows that the dictionary meaning of the word Tuyachi is a sarban, tuyakash is head of a camel caravan. But not everyone knows that the water of the ostrich well is drawn by the power of a camel, and the huge pulley that gives water to the raised ditch is called Camel head with the help of a camel. Metaphorical names are also found in many other languages. For example, the English word -horn is used in the same sense. On the basis of this term, geographical names such as Finserarhorn and Matterhorn in the Alps, Bighorn in the Cordillera, Horn Strait (the southernmost point of South America) have appeared. Examples of metaphorical toponymic names taken from the living language are toponyms Bakhmal and Gallaorol. The appearance of metaphorical names is determined by the fact that the attitude of people to natural objects is universal, and secondly, the names of human body parts are the most frequently used words in the language. Because natural phenomena and objects played a big role in human life, they compared and analogized. Metaphorical names are not translated. It is written as it is pronounced. With their help, it is possible to clearly see the possibility of turning words into terms and toponyms. [Hakimov, Mirkamilov, 2020, p. 68-71].

Analysis and results. Metaphorical-figurative names are especially common among Oronyms, moya "female camel" (Katormoya), kizemchak, bukir (Bukritog'), etimtog' (smaller lonely mountain), semiztepa, belisiniq, tuyatash and etc. It should also be mentioned that the terms grandfather and father are used as the stepping stones of saints. [Madrahimov, 2017, p.69].

Among the metaphorical nicknames of the US states, it is possible to highlight metaphorical models based on the following types of similarity: internal and external similarity, evaluation, similarity of behavior or behavior, and similarity of function. The internal similarity of the primary and secondary denotative situation is observed in toponyms based on the literary means of a person, and refers to the attributes of inanimate living objects, i.e. attributes, for example, Lady of the Lake "Lady of the Lake" (Michigan); Twin Sisters "twin sisters" (North and South Dakota). States are often compared to mothers: Mother of Presidents, Mother of Statesmen, Mother of States (Virginia); Mother of Rivers (Colorado, Missouri, New Hampshire); (Modern) Mother of (modern) presidents "mother of modern presidents" (Ohio state); Mother of Southwestern Statesmen "motherland of Southwestern statesmen" (Tennessee).

Primary and secondary external similarity. Denotative situations can be observed in the following nicknames: Panhandle State "pot handle" (West Virginia) (external form: pan with handle) Canada's Florida "Canada's Florida" (Maine) (external form: Canadian side of Florida); Jumbo State "Jumbo Elephant State" (Texas) (size: the largest state by area before Alaska was accepted as part of the United States). It is observed in the metaphorical transfer based on evaluation features. The name Paradise has several meanings, and its evaluator is adjectives: 1) a place or situation that is extremely pleasant, beautiful, or enjoyable; 2) heaven, thought of as the place where God lives and where there is no illness, death, or evil 1) extremely pleasant, beautiful or enjoyable place or state; 2) heaven,

believed to be a place where God lives and where there is no sickness, death or evil. These positive meanings are Paradise of the Pacific (Hawaii), Boomers' Paradise (Oklahoma), Fisherman's Paradise, Sportsman's Paradise (Louisiana).

Metaphor is created on the basis of metonymy, which reflects simplified ideas about the activity of objects and events in space-time continuity [Muryasov, Samigullina 2011: 62]. Metonymy is another effective way to create secondary designations. It establishes certain correspondences between objects or describes phenomena from the surrounding reality through contiguity, emphasizing the existence of a real connection between objects. Unlike metaphor, metonymy is less hidden because it does not violate the clarity of the sign. According to Western cognitivists, metonymy forms the basis of metaphor and represents one of the first stages of the process of mental transformation of the image of an object or event in the mind of a person [Muryasov, Samigullina 2011: 53]. Synecdoche is often indistinguishable from metonymy because they have so much in common; synecdoche is also based on contiguity, but a significant difference between synecdoche is the quantitative indication of the ratio of what the name is copied from and to which name it is copied; one member of such ratio is always larger, wider, more general, the other is smaller, narrower, specific [Reformatsky. 2002, -89]. Metonymy, in particular synecdoche, turns out to be a very convenient way to create a secondary designation, because it allows you to show a transfer from some important side. Metonymic migration is observed only in the modifying component of the secondary toponymical designation, while the determining component is used in its direct meaning. In secondary toponyms, metonymic migration is observed according to the following models: place ← person, place ← social group, place ← ethnic group, place ← geographical object in this place, place ← subject. Place ← person: Hawkeye State of Iowa nicknamed "Hawkee State" (in honor of the Indian Chief Black Hawk); Arkansas Bowie State is called the "Bowie State" (after inventor James Bowie); Illinois has a second designation, Land of Lincoln (in honor of Abraham Lincoln, who began his political career in this state). Place ← social group: Quaker State "Quaker State" (Pennsylvania), founded by William Penn as a Quaker colony. The state of Utah is called the Mormon State because it was a group of Mormons who were forced to emigrate to the West and settled in the area of the Great Salt Lake (now Utah). For a long time before the Civil War, the Squatter State (Kansas) was the stronghold of squatter settlers without any permission to settle on free land.

Place ← ethnic group: Aztec State The nickname "Aztec State" (Arizona) appeared in connection with Aztec (Indian) settlements. ethnic groups in central Mexico) located in the Gila and Salt River basins of Arizona. The Creole State of Louisiana, whose inhabitants are Creoles of French and Spanish origin, is nicknamed the "Creole State".

Place ← geographic object: Grand Canyon State (Arizona), Hot Springs State (Arkansas), Chesapeake State (Maryland), River with the Big Bend (Tennessee), which takes its name (Tennessee) from the river, which in the language of the Cherokee Indians supposedly means "crooked river" or "big winding river".

Place ← thing: the appearance of a secondary toponym, the Cockade State of Maryland, is due to the presence of cockades on the hats of regular Maryland regiments. The association of the place name New Jersey with knitted fabric and blue (the color of the uniforms of New Jersey regiments during the Revolutionary War) led to the use of the nickname Jersey Blue State for the state of New Jersey and its inhabitants Jersey Blues. is called Liberty Bell State "Liberty Bell State" (Pennsylvania); From the bell tower of Independence Hall in Philadelphia, which later became one of the main symbols of the United States, the Liberty Bell called the citizens of the city to the proclamation of the Declaration of Independence of the United States. [Urazmetova, 2016, p. 280-281].

In conclusion, metaphorical and menonymic toponyms in English and Uzbek were analyzed on the example of two languages and their similarities and differences were proved.

REFERENCES:

1. Қораев С. Топонимика //Ўқув қўл. –Т., Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006. - 320 б.
2. Леонович Е.О., Леонович О.А. Географические названия Соединенных Штатов Америки: учеб. пособие. –М., ФЛИНТА, 2021. – 297 с.

3. Ҳақимов Қ.М., Миракмалов М.Т. Топонимика // Ўқув қўлланма. - Тошкент: «Тафаккур авлоди», 2020. - 352 б.
4. Уразметова А.В. Английская топонимика как лексическая подсистема языка (на материале топонимической лексики Великобритании и США). Дисс.... док-ра филол. наук. -Уфа, 2016. -461 с.
5. Мадрахимов З. Тарихий Топонимика//Ўқув қўлл. –Т., Наврўз нашриёти, 2017. -128 б.
6. Ҳақимов Қ. Топонимика//Дарслик- Т., “Мумтоз сўз” нашриёти, 2016. -376 б.
7. Abdikhalikovna, Khayitova Feruza. "Principles of Toponyms (Place Names) Classifications." *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding* 7.6 (2020): 73-79.
8. Abdikhalikovna, K. F. . (2022). Comparison Analysis of Oronymic Terms in US Toponymy with Oronymic Terms in Uzbek Language. *Middle European Scientific Bulletin*, 28, 94-98. Retrieved from <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/1457>

UO'K 159.9(575.1)

INGLIZ ADABIYOTSHUNOSLIGIDA BILINGUAL SHERIYATNING TARIXIY SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

G.O.Komilova, *tayanch doktorant, O'zbekiston davlat Jaxon tillari universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Mazkur maqola bizgacha yetib kelgan ma'lumotlarga binoan Lutfiy, Navoiy, Bobur, Nodira, Behbudiy, Cho'lpon, Sadridin Ayniy va Fitratlar o'z davrining bilingvallari bo'lganligi, bilingval she'riyatga taaluqli bo'lgan bilingual tarix shakllanishi va taraqqiyot ta'lumotlari haqidadir.

Biz bilamizki she'r shoirning ma'rifiy qarashlari ta'siri ostida tematik materialni tanlashdan tortib taqdimot tizimiga, tilga, lug'atga qadar yozilgan. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik tarixida bir qancha olimlar va shoirlar tomonidan ikki til elementlari ya'ni ikki tilda ijod etganlardan Abu Rayhon Beruniy "Osar ul boqiya", Narshaxiyning "Tarixi Buxoro", Umar Xayyomning "Navro'znoma", Ibn Balxiyning "Forsnoma", Gardeziyning "Zayn-ul-axbor", Firdavsiyning "Shoxnoma" kabi asarlarida ikki tillilarning bilingual ijodi namunalari fanning noyob oxangrabosidir.

Kalit so'zlar: iber tillar, gall tillar, bilingvizm fenomeni, bilingvallik, bilingual, Individual bilingvizm, domenlar, tillarning aralashuvi, bilingvist shoirlar, ikki tilda teng ravonlik

Аннотация. В данной статье говорится, что по дошедшим до нас сведениям, билингвами своего времени были Лютфи, Навои, Бабур, Надира, Бехбуди, Чулпон, Садриддин Айний и Фитрат, и даётся информации о формировании и развитии двуязычной истории связанной с двуязычной поэзией.

Мы знаем, что стихотворение написано под влиянием просвещенных взглядов поэта, от выбора тематического материала до системы изложения, языка и лексики. В истории языкознания и литературоведения элементы двух языков использовались рядом ученых и поэтов, т.е. среди тех, кто создал на двух языках примеры двуязычных творений билингвов в таких произведениях, как «Осар уль Бакия» Абу Райхана Беруни, «Тарихи Бухара» Наршахи, «Тарихи Бухара» Омара Хайяма, «Наврузнама», «Форснама» Ибн Балхи, «Зайн-уль-Ахбар» Гардези и «Шохнама» Фирдавси, представляют собой уникальное звучание науки.

Ключевые слова: иберийские языки, галльские языки, феномен двуязычия, двуязычие, индивидуальное двуязычие, домены, смешение языков, двуязычные поэты, равное владение двумя языками

Abstract. This article states that according to the information that has come down to us, the bilinguals of their time were Lutfi, Navoi, Babur, Nadira, Behbudi, Chulpon, Sadridin Ayniy and Fitrat, and provides information on the formation and development of bilingual history associated with bilingual poetry.

We know that the poem was written under the influence of the enlightened views of the poet, from the choice of thematic material to the system of presentation, language and vocabulary. In the history of linguistics and literary criticism, elements of two languages were used by a number of scientists and poets, i.e. among those who created in two languages examples of bilingual creations of bilinguals in such works as "Osar ul Bakiya" by Abu Raykhan Beruni, "Tarihi Bukhara" by

Narshakhi, "Tarihi Bukhara" by Omar Khayyam, "Navruznama", "Forsnamah" by Ibn Balkhi, "Zain-ul-Akhbar" by Gardezi and "Shohnama" by Firdavsi represent the unique sound of science.

Keywords: *Iberian languages, Gaulish languages, phenomenon of bilingualism, bilingualism, individual bilingualism, domains, mixing of languages, bilingual poets, equal proficiency in two languages*

Kirish. Tarixda ma'lumki, Bobil pandemoniyasi haqidagi afsonalardan beri bir-birini tushunish qobiliyatini yo'qotgan odamlar bir-birlari bilan muloqot qilish yo'llarini qidirib kelganlar. Xalqlar, jamiyat va etnik guruhlar yakka tartibda rivojlana olmaydi va tillarning xilma-xilligi va ularning yaqinligi insonga chet tillarini o'rganishdan boshqa tanlov qoldirmaganini guvohi bo'lamiz. Boshqa tillarni o'rganish nafaqat aloqa va axborot va iqtisodiy almashinuvni yo'lga qo'yish, balki o'rganilayotgan til xalqi madaniyatining bir qismini unga kiritish orqali o'z xalqining madaniyatini boyitish imkonini beradi. Bunday madaniy-lingvistik almashinuv hamma davrlarda mavjud bo'lib, bugungi kunda jahon hamjamiyatining rivojlanib kelayotgani davr adabiyotida, tilshunosligida umuman fan taraqqiyotida yangi rang kasb etmoqda.

Miloddan avvalgi III-II asrlarda rimliklar Iberiya (bugungi Ispaniya) hamda Galliyani (bugungi Fransiya) bosib olishgan. Mazkur hududlarda mahalliy til-lotin tili bilingvizmi vujudga keladi. Rimliklar ta'sirida mahalliy til-lotin tili bilingvizmi davri mahalliy xalqlarning to'liq lotin tiliga o'tishlari bilan yakunlanib, lotin tili negizida hozirgi zamon ispan va fransuz tillari shakllangan. Mazkur tillarda mavjud iber (ispan tilida) va gall (fransuz tilida) tillarining elementlari saqlanib qolgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy jamiyatda to'liq hayot kechirish uchun kamida bitta chet tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganidir. Hech bo'lmaganda bitta chet tilini yaxshi biladigan odamlar sonining ko'payishi, intensiv madaniy almashinuv, millatlararo oilalar - bularning barchasida ikki tillilik va ikki madaniyatlik fenomeni sodir bo'lishiga sabab bo'ladi. Xalqaro munosabatlarning rivojlanish tendentsiyasi tobora kuchayib borayotganligi sababli, madaniyatlar o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan ikki tillilikni shakllantirish mavzusi ko'proq dolzarbdir. Shunga qaramay, ilmiy adabiyotlarda "bilingvizm" tushunchasi keng qo'llansa-da, bu atama ortida aynan nima turganligi va qanday shaxs bilingv deb hisoblanishi mumkinligi haqidagi munozaralar hali hanuz davom etmoqda. Ingliz tili izohli lug'atlari (masalan, Webster's dictionary yoki BBC English Dictionary) da qayd etilgan izohlarga ko'ra "bilingual" so'zi ikki turli tilda ravon so'zlasha oladigan kishini anglatadi. Yana bir Amerikalik tilshunos Leonard Blumfeld [1] «Language» asarida ushbu quydagi izohni qo'llaydi, biroq so'zlovchining bilingval deb hisoblanishi mumkin bo'lgan ikkinchi til malakasi darajasini aniq belgilash mumkin emasligini takidlab o'tadi. Tadqiqotchilar D.Xamers va M.Blanklar [8] tadqiqotlarida "bilingvizm" atamasini ikki til amalda bo'ladigan til jamiyatiga nisbatan, "Individual bilingvizm" yoki "bilingvallik" ya'ni shaxsning psixologik holatini anglatishiga nisbatan qo'llaydi. Fransua Grojan [2] bilingvizm fenomeni (til faoliyati jihatidan) - bilingval shaxsning har bir tildan foydalanish doirasi nuqtai nazaridan o'rganadi. Ushbu olimning fikricha, bilingvallarni tilni egallash darajasi yoki ularning ongida "muvozanatlashganligi"ga ko'ra baholash mumkin emasligi bu bilingvallar odatda tillarni turli vaziyatlarda turli maqsadlarda (oila, ish, do'stona, ijodda, muloqotda) qo'llashni takidlagan va Fransua Grojan "domenlar" atamasi bilan ifodalaydi [8]. Tilshunoslarning fikricha, aynan mana shunday tillarni "maxsus" qo'llash natijasida bilingvallar (ikki tilni qo'llovchilar) kamdan kam hollarda ularni teng darajada egallagan bo'lishligini takidlab o'tadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Milodiy V-asrda frank kabilalari hozirgi Fransiya hududlarini bosib olishgan. Mahalliy xalq bilan aralashuvi natijasida franklar mahalliy xalq urf-odatlarini, yashash tarzi va tilini qabul qilishgan. Turkiy bulg'or urug'lari Bolkon yarim orolida slavyan kabilalarini bo'ysundirganda o'xshash hodisa sodir bo'lgan. Ya'ni Franklar 494 yilda butun hududni bo'ysuntiradilar. Birlashgan mamlakatning birinchi qiroli Kloviz edi. U "Franks Land" ning birinchi qiroli sifatida tanilgan. Davlat lotin nomini Fransiya yoki Frans deb oldi. Tarixiy voqealar rivoji bilingualizim rivojlanishiga asos bo'ldi. XIX asr oxirlari Yevropa tilshunosligida til kontaktlari masalalari bilan tilshunolar XIX asr oxirlaridan shug'ullana boshlaganlar. Xususan, G. Shuxardt va

I.A.Boduen de Kurtene bir-biridan mustakil ravishda «tillarning aralashuvi» degan tushunchani tilshunoslikka olib kirganlar [9]. Yana tarix zarvaraqlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, I. A. Boduena De Courtenening [3] fikricha, tillar bilan aloqa qilishda nafaqat muayyan elementlarning qarz olishi, balki tilning ayrim qismlariga xos bo'lgan farqlanish darajasi va kuchining zaiflashishi, ya'ni tizimning umuman soddalashtirilishi L. V. Shcherba [4] tomonidan davom ettirildi. 1907 yilda I. A. Boduen De Kurtening taklifiga binoan u Sharqiy lujitskiy lahjasini o'rganishni boshladi. Ushbu tadqiqotlar L. V. Scherba zamonaviy til aloqalari nazariyasi uchun muhim bo'lgan xulosalar chiqarishga imkon berdi. L. V. Scherba asarlari interferentsiya jarayoni sifatida til aloqalarini o'rganish va tavsiflash dasturini bayon qildi [10]. Ikki tillilik muammosi bo'yicha tadqiqotlar ko'p yillardan beri davom etmoqda. 20-asrning 40-yillarida yaqqol paydo bo'lgan ikki tillilik yoki ikki tillilik muammolariga qiziqish nafaqat tilshunoslik va uni o'rganish usullarining rivojlanishi, balki turdosh fanlar – sotsiologiya, psixologiya, etnografiya yutuqlari bilan ham bog'liq edi.

Tahlil va natijalar. Yana shuni takidlash joizki, "Ikki tillilik" tushunchasi birinchi marta 1938 yilda V.A. Avrorin buni "ikki tilda teng ravonlik" deb ta'riflaydi [5]. Boshqacha aytganda, ikki tillilik ikkinchi tilni bilish darajasi birinchi tilni bilish darajasiga yaqinlashganda boshlanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ikki tillilik haqidagi dastlabki ishlardan boshlab, bu hodisa ma'lum bir lingvistik (belgi) tuzilmani, o'zlashtirilgan belgilar tizimidan aloqa holatida foydalanish qobiliyatini o'z ichiga olgan murakkab, tizimli intrapersonal shakllanish sifatida ko'rib chiqilgan. Bu hodisaning murakkabligi uni o'rganishning murakkab xususiyatini belgilaydi.

Tilning turli jihatlarni o'rganish bir butunning bir qismi bo'lib, ikki tillilik muammosining rivojlanishini to'ldiradi va chuqurlashtiradi. Ijtimoiy lingvistik aspekt ikki tillilikning asosiy tarkibiy qismlarining shakllanishi va o'zaro ta'siriga, ushbu hodisaning shakllanishi va rivojlanishiga ijtimoiy omillarning ta'sirini o'rganish, shuningdek, ikki tillilikning ijtimoiy hayotdagi rolini aniqlash bilan bog'liq. Ijtimoiy lingvistik jihat ikki tillilik rivojlanishi kontekstida ichki tuzilmaviy jarayonlarni tavsiflash uchun mo'ljallangan dolzarb lingvistik yoki intralingvistik jihat bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi.

Ikki tilli ijodkorlarni ijodi istiqbolini ko'rib chiqadigan bo'lsak bilingual she'riyatni gullab yashnashini ko'rishimiz mumkin. Jaxon adabiyoti tarixida she'riyatda ikki xil tildan foydalanish odatiy xol emas. Shuni takidlash lozim, bilingual she'riyat- antik davrning talqini bilan bog'liq bo'lib kelgan. Agar biz bilingual she'riyatni tarixan sotsiolingvistik jihatdan ko'rib chiqsak, unda ba'zi davrlarda u muqaddas va dunyoviy, erkak va ayol she'riyatini farqlash vazifasi bilan bog'liq ekanini ko'ramiz. Misol uchun, Yaponiyada muayyan davrlarda erkak she'riyati uzoq vaqt Xitoy tilida, ayol she'rlari esa yapon tilida yozilgan. Xuddi shu madaniyat doirasida she'riy matnlarning ikkitasida birga yashashi tillar murakkab dinamik diglossiya munosabatlarini namoyish qilishi mumkin yoki vaqt o'tishi bilan o'zgarib turishini ko'rishimiz mumkin. Rus she'riyatida bilingual she'riyat ya'ni ikki tilda teng darajada muhim matnlarni yozish qobiliyati kam uchraydi. Masalan, shoir Kumush asr Y. Baltrushaytis Litva tilida ham, rus tilida ham yozgan, XX asr oxiri-XXI asr boshlarida estoniyalik shoir Y. Kaplinskiy rus tilida she'rlar kitobini yozgan [6]. Bilingvist shoirlar- ikki tilli bo'lib, so'zning qat'iy ma'nosida ikki tilli shoir bo'lmasligi mumkin, ya'ni u she'riyat uchun faqat bitta tilni tanlashi mumkin. Bunday holda, uning til haqidagi aksi ko'pincha metayazik yoki metatekstik emas, balki ijtimoiy-madaniy xususiyatga ega [7] ekanini ta'riflab o'tadi.

Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ikki tilli bilingvalar, dunyoda monolingvlardan ko'proq. Ma'lumki, dunyo aholisining taxminan 70% ma'lum darajada ikki yoki undan ortiq tilga gaplasha oladi.

Ikki til elementlari qo'llangan she'riyatdagi ikki tillilik ko'p tillilik-bu qiziqarli va murakkab mavzu bo'lib, ko'plab savollarni o'z ichiga oladi, shu jumladan yozuvning qaysi turi(turlari) va darajasi(darajalari) odamning turli xil til imkoniyatlarini belgilovchi elementlarni ijodkor, tarjimon yoki muharrirdan qachon va qanday qilib samarali foydalanadi va tarixiy, madaniy tadqiqotlar bilan bog'liq savollar, ma'lumot berishda bu jabxalarda ijtimoiy-iqtisodiy va geografik voqealar, madaniy chegaralardagi siyosiy-ijtimoiy sezgirlik va boshqalar tasir doirasida shakllangani ayon bo'ladi. Bir tilni boshqasi o'niga ishlatishning maqsadga muvofiqligi va noshirlarning bozor talablari va spetsifikatsiyalariga oid savollar haqida gapirmasa ham bo'ladi. Haqiqat shundaki, hozirgi kunda

ko'plab shoirlar o'z ona tillaridan boshqa tillarda - turli sabablarga ko'ra va turli xil muvaffaqiyat bilan yozmoqdalar.

Ikki tillilik (ko'p tillilik) monolingualizmdan farqli o'laroq, bir nechta til tizimining shaxs ichida birga yashashini anglatadi. Ikki tilning kognitiv va xulq-atvor darajasida qanday ta'sir qilishi haqidagi savol psixolingvistlar, shuningdek nevrologlar, klinitsyenlar va izlanuvchi olimlar uchun uzoq vaqtdan beri qiziqish uyg'otdi.

Ikki tillilik individual shart sifatida til bilan aloqa qilishni keltirib chiqaradigan kengroq ijtimoiy sharoitlarni taqsimlash doirasida joylashgan va shakillanadi. Ushbu o'zgaruvchanlikning turli xil ko'rinishlari mavjud. Ikki tillilik Nyu-Yorkdagi immigrantlar jamoasining ikki tilli mahallasi kabi ikki tilli jamoada o'sishning natijasi bo'lishi mumkin. Biroq, bu ikki tilli tildan farq qiladi, bu uning ikki rasmiy tili geografik mintaqalar bilan ajralib turadigan Kanada kabi rasmiy ikki tilli mamlakatda o'sishidan kelib chiqadi. Ikkala tilda ham savodxonlik bilan birga keladigan ikki tillilik ikki tillilikdan farq qiladi, unda maktab bitta tilda mavjud (u ham ijtimoiy obro'ga ega), ammo boshqasi emas degan tariflar yuq emas. Til bilan aloqa qilish ijtimoiy darajadagi ikki tillilik uchun zarur shart bo'lsa-da, u avtomatik ravishda individual darajadagi ikki tillilikka olib kelmaydi. Masalan, Belgiya, Kanada, Finlyandiya, Hindiston, Lyuksemburg, Paragvay va Singapur, ammo bir nechta mamlakatlarni nomlash uchun ikki yoki ko'p tilli, ammo ushbu mamlakatlar aholisi orasida ikki tillilik darajasi sezilarli darajada farq qiladi. Lyuksemburg, Paragvay va Singapurda ko'p sonli ikki tilli yoki ko'p tilli shaxslar mavjud, ammo boshqa rasmiy ravishda ikki yoki ko'p tilli mamlakatlarda ancha kam. Ikki tillilik ma'ruzachining aloqa uchun ikki tildan foydalanish qobiliyati sifatida tavsiflanadi [11]. Tabiatining murakkabligi tufayli ikki tillilikni o'rganish tilshunoslik, antropologiya, psixologiya, nevrologiya va ta'limning bir nechta sohalariga tayanadi. Ikki tilli tilni o'rganish ikki tilli ma'ruzachilarning til xatti-harakatlarini, ikki tildan foydalanishning ijtimoiy va pragmatik naqshlarini, tilni rivojlantirish va sotib olish va yo'qotishni va boshqa masalalarni tavsiflaydi. Tadqiqotchilar ikki tillilikning inson idrokiga, ijtimoiy munosabatlarga va ikki tilli bolalarning ta'limiga ta'sirini tushuntirishga harakat qilmoqdalar

Xulosa va takliflar. Bir-birlarining tillarini o'rgangan diniy rahbarlar, mustamlakachi ma'murlar va mahalliy markaz axolisi ikki tilli bo'lib, qayta ko'rib chiqilgan mahalliy tarix va bilimlarni yaratishda vositachilik qildilar. Vaqt o'tishi bilan ispan tili mahalliy tillarning yagona o'rnini bosuvchi sifatida targ'ib qilindi, hatto ko'plab mahalliy tillar yigirma birinchi asrning boshlarida omon qolgan bo'lsa ham, ma'ruzachilar sonini ko'payib keldi. Ushbu va boshqa yo'llar bilan, til-turli sozlash aloqa ikki tilli brokerlari orqali targ'ib qilindi. Sayohatchilar, askarlar, missionerlar va muhojirlar ushbu aloqalarni engillashtirish uchun ko'pincha yangi tillarni o'rganishgan. Albatta, til bilan aloqa qilish holatlarida turli tillardagi individual ikki tilli odamlar xalqlar o'rtasidagi fuqarolik munosabatlarida asosiy rol o'ynagan. Agar til holati murakkabroq bo'lsa, uchta tilni o'z ichiga olgan bo'lsa, Pidgin "umumiy" til sifatida ko'pincha guruhlar o'rtasidagi aloqani vositachilik qilish uchun paydo bo'lgan. XX asrda ko'p tilli vaziyatlarda ommabop maktabni rivojlantirish ko'pincha ikki tilli yoki ko'p tilli o'qitish bilan tashkil etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bloomfield L. Language. – London: George Allen & Unwin, 1935. – 566p.
2. Grosjean F. Bilingual: life and reality. – Cambridge: Harvard University Press, 2010. – 276 p
3. Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые из общих положений... //И.А.Бодуэн де Куртенэ. Избранные работы по общему языкознанию. М.:Издательство АН СССР, 1963. – Т.1. – 384 с
4. Shcherba L.V. (1974). On the issue of bilingualism. L.V.Shcherba. Language system and speech activity. Leningrd, Nauka, 313–318.
5. Kruglyakova T.A Hozirgi kunda ikki tillik muammolari. Ief-usfeu.ru
6. См. Каплинский Я. Белые бабочки ночи: стихи. Таллинн, 2014
7. Н.М. Азарова. “Поэтический билингвизм как средство межкультурного трансфера”с-4
8. Edwards, V. (1998) The Power of Babel: Teaching and Learning in Multilingual Classrooms. Stoke-on-Trent: Trentham Books.
9. Datta, M. (2000) Bilinguality and Literacy: Principles and Practice. London: Continuum.
11. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. -T.: 1962. -B.222.
12. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk.Uch tomlik.I tom. – T.: 1960.-B. 46-66.

DISCOURSE AND ITS SEMANTIC ANALYSIS IN ENGLISH OFFICIAL TEXTS
(DOCUMENTS)

D.A.Madjidova, o'qituvchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada "diskurs" tushunchasi va uning rasmiy hujjatlardagi semantik tahlili muammolari ko'rib chiqiladi. Diskurs tahlili lingvistik shakl va uning funksiyalari o'rtasidagi munosabatni aniqlash orqali yozma matnlarga qaratiladi, chunki yozma nutqlar turli xil ijtimoiy foydalanishga ega va natijada turli xil kommunikativ funksiyalarga ega.

Kalit so'zlar: Diskurs, nutq janri, tushuncha, omil, gap, uyushqlik.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы понятия «дискурс» и его семантический анализ в официальных документах. Анализ дискурса сосредоточен на письменных текстах путем выявления связи между языковой формой и ее функциями, поскольку письменные дискурсы имеют различное социальное использование и, как следствие, разные коммуникативные функции.

Ключевые слова: дискурс, речевой жанр, концепт, фактор, высказывание, связность.

Abstract. The article deals with the problems of notion "discourse" and its semantic analysis in official documents. Discourse analysis is concentrated on written texts by identifying the relationship between the linguistic form and its functions, as written discourses have varied social uses and as a result have different communicative functions.

Keywords: Discourse, speech genre, concept, factor, utterance, cohesion.

Linguistic semantics is an abstraction from a broader cognitive semantics of discourse which accounts not only for abstract meaning structures but also for the actual processes and representations involved in meaning production and comprehension. Many properties of discourse, such as local and global coherence, require such a broader cognitive approach, if only in order to be able to account for the role of knowledge in the description of 'meaningfulness' of discourse [4,95].

Our semantics is obviously mentalistic: as is the case for most psychologists. In order to explain what human beings do (and how they produce and understand meaningful discourse), we find it theoretically useful to work with concepts such as 'mind' and 'memory' and their 'processes' and 'representations' (but we do not say anything about their possible relations with the neuro-physiological structures of the brain). For us, this does *not mean*, however, that minds and their meanings are only individualistic. On the contrary, as we have stressed above, mental objects, such as meanings, knowledge, attitudes and ideologies may be shared by members of groups, communities or cultures, and are therefore *also* social. Discourse semantics does not only deal with conceptual meanings or intensions, but also with referents or extensions, as is the case for formal and philosophical semantics [7,272]. Thus, local coherence often involves co-referential expressions, whose interpretation is based on real world or imaginary 'things'. The same is true for the referentially based conditions of local coherence, for instance in terms of conditional, causal or temporary relations between [2,452].

The task of a Semantics in a formal system consists in the formulation of rules of interpretation for the well-formed formula of that system. Such interpretations recursively specify under what conditions a formula is true or false with respect to some model, where the truth-value of a formula depends on the values assigned to its different parts according to the syntactic categories of those parts. Instead of assigning extensions such as truth-values, individuals, and sets of individuals, we may assign intensions of various kinds to the parts of a formula of a language, with propositions, concepts, operations, etc.

Such a semantics can be explicit in the sense of a formal semantics only if a certain number of requirements are satisfied. One of these requirements is that the syntactic structures as defined by syntactic rules and categories run parallel with structures at the semantic level: expressions belonging to one category must be assigned the same type of value and the syntactic relations between them must be reflected in semantic structures. Until very recently the syntactic models for natural language

did not fully meet these conditions: syntactic structures, although satisfying the important criterion of non-ambiguity, were not normally specified such that explicit semantic rules of interpretation could be given in terms of their rules and categories. *For example:*

4.4. Partnership Goals: Article 16.2.2. of the PAP-T stipulates that Partnership Goals aiming at improving the capabilities of Partners to participate in activities against terrorism will be identified within PARP and will also be communicated to Partners, which are not participating in this process. The approach to date has been to highlight existing Partnership Goals, which seek capabilities that could also be utilized against terrorism, rather than to create new ones.

Action item: The PMSC and the Partners concerned should give special consideration during the review process for Partnership Goals 2004 to the Partnership Goals, which seek capabilities that could also be utilized against terrorism.

There is another, systematic, difference between formal and linguistic semantics. A formal semantics can only give an interpretation of the logical properties of expressions and does not account for non-logical, conventional content or meanings of expressions. Nor will it specify non-logical relations between the meanings of parts of a sentence.

According to the aims of semantics the study of the relations between sentences in a discourse will have first of all to show how the meaning and reference of sequences of sentences depends on the meaning and reference of their component sentences. At this point a difference from logical semantics is already apparent. A formal semantics only interprets simple or compound sentences, not sequences of sentences. Sequences of sentences, in logic, appear only in derivations. Whereas within compound sentences the interpretation is determined by connectives, sequences of formulae are related by operations of transformation and inference of which the semantic function is their truth- or validity-preserving nature. Within such a perspective it should be considered whether sequences of sentences in natural language have the properties of compound sentences or those of derivational sequences in formal languages, or perhaps both. In the first case we must specify a category of CONNECTIVES of natural language sentences/sequences and their semantic role in interpretation. In the second case, it must be shown what notion of derivation could be involved in natural language discourse, what the derivational rules are, and what semantic (or other) role they play. For example:

Recommendations:

The North Atlantic Council is invited to:

- *approve this report;*
- *agree the action items and task the relevant committees and bodies for their implementation;*
- *agree to submit this report to the NAC in HOSG session in Istanbul for endorsement;*
- *agree to forward the report to the EAPC Ambassadors for endorsement and;*
- *agree to include this report in the documents for endorsement by the EAPC HOSG in Istanbul.*

These issues were highlighted during the address of the Chairman of the UN-CTC, Amb. Arias, to the EAPC on 19 November 2003.

More generally the investigation pertains to the semantic conditions under which sentences are connected, either by connectives or by rules (or by both).

Linguistic semantics is an abstraction from a broader cognitive semantics of discourse which accounts not only for abstract meaning structures but also for the actual processes and representations involved in meaning production and comprehension. Many properties of discourse, such as local and global coherence, require such a broader cognitive approach, if only in order to be able to account for the role of knowledge in the description of 'meaningfulness' of discourse [5,61], [3,282].

As we have stressed above, mental objects, such as meanings, knowledge, attitudes and ideologies may be shared by members of groups, communities or cultures, and are therefore *also* social. Indeed, discourse is one of the major means and conditions of socially shared "minds" in the first place. Similarly, specific, local meanings of discourse may be constructed in and by interaction of social participants [1,241]. In other words, a cognitive theory of discourse meaning, as proposed here, requires a sociocultural and interactional theory of meaning, and vice versa. Fundamental theoretical and philosophical problems are involved here, although semantic structures may have variable complexity, there are no prior boundaries between the meanings of words, phrases, clauses,

sentences, sequences of sentences, paragraphs or whole texts. Often, the 'same' meanings may be expressed in different syntactic categories of variable scope, depending on contextual constraints, for example those defining style or pragmatic conditions. Unlike sentence semantics, discourse semantics accounts for all types of meaning of text and talk. Discourse semantics does not only deal with conceptual meanings or intensions, but also with referents or extensions, as is the case for formal and philosophical semantics [6,204]. Thus, local coherence often involves co-referential expressions, whose interpretation is based on real world or imaginary 'things'. In other words, discourse coherence is relative and inter subjective and defined by mental models [4, 89].

Depending on the type of a document the structure and the content of its individual parts may slightly vary. In modern linguistics, the structures of the standard text that represent the information.

For example:

AGREEMENT

This agreement is made this _____ day of _____, 2010, by and between _____, [a _____ corporation with its principal office at _____] or [an individual with an office and mailing address at _____] («Agent»), and [company name], a corporation organized and existing under the laws of _____, with its principal place of business at _____ (_____).

In this frame of the agreement gaps in the form represent slots that must be filled in (with the date, the company name, its address, as it's shown in this example). But the text frame rarely takes the form of the text with missing intervals. More often the frame is a text-standard with constant and variable components.

The official-business texts, where the norms of writing behavior are more clearly defined, is usually canonized. These norms are determined by such formal stylistic rules as formality and objectivity.

The task of a Semantics in a formal system consists in the formulation of rules of interpretation for the well-formed formulae of that system. Such interpretations recursively specify under what conditions a formula is true or false with respect to some model, where the truth-value of a formula depends on the values assigned to its different parts according to the syntactic categories of those parts.

REFERENCES:

1. Carter Ronald. Investigating English Discourse, London: Routledge. 1997. -241p
2. Dijk T.A. van. Studies in Pragmatics of Discourse. The Hague, 1981. - 452 p.
3. Dijk, Teun Adrianus van. Text and context. -Longman linguistics Library; 1977. -282p
4. Fairclough N. `Discourse, social theory and social research: the case of welfare reform', *Journal of Sociolinguistics* № 4: 2000. – P 95-163.
5. Hunston S and Thompson G. Evaluation in Text, Discourse and Society. Oxford: Oxford University Press. 10(1): 2000. –P 49-65.
6. Searle, J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language / J.R. Searle. – London: Cambridge University Press, 1969. – 204 p.
7. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. - Oxford: Blackwell, 1983. - 272 p.

UO'K 82

O'ZBEK VA AMERIKA MADANIYATIDAGI MAQOL VA MATALLAR

L.A.Masharipova, o'qituvchi, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Xalq og'zaki ijodining ommaviy janrlaridan biri sanalgan maqollar asrlar davomida og'izdan-og'izga o'tib kelib, xalqning dunyoqarashi, jamiyatga bo'lgan munosabati, tarixi va ruhiy holatini ifodalovchi muhim vosita hisoblanib kelinadi. Maqollarda hayotiy tajribalar natijasida kelib chiqqan, qimmatli fikrlarning xulosasi ifodalanadi. "Maqol - xalq og'zaki ijodi janri; qisqa va lo'nda, obrazli, grammatik va mantiqiy tugal ma'noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli va muayyan ritmik shaklga ega. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg'ulari, ijobiy fazilatlari mujassamlashgan.*

Kalit so'zlar: *ijod, maqol, matal, shakl, grammatika, mantiqiy, janr, xalq.*

Аннотация. Пословицы, являющиеся одним из массовых жанров народного устного творчества, на протяжении веков передавались из уст в уста и являлись важным средством выражения мировоззрения, отношения к обществу, истории и душевного состояния народа. Пословицы выражают вывод имеющих значение мыслей, возникающих в результате жизненного опыта. Пословица-жанр народного устного творчества; короткая и лаконичная, образная, грамматически и логично мудрая фраза с глубоким смыслом и определенной ритмической формой. В пословицах воплощен жизненный опыт поколений-предков, их положительные стороны, отношение к обществу, душевное состояние, история, вместе с тем этические и эстетические чувства.

Ключевые слова: творчество, пословица, поговорка, форма, грамматика, логичный, жанр, народ.

Abstract. Proverbs, which are one of the popular genres of folk art, have been passed down from mouth to mouth for centuries and are considered an important means of expressing people's worldview, attitude to society, history and mental state. Proverbs express the conclusion of valuable thoughts resulting from life experiences. "Proverb is a genre of folk art; a short and concise, figurative, grammatical and logical wise phrase with a deep meaning and a certain rhythmic form. Life experiences, attitude to society, history, mental state, ethical and aesthetic feelings, and positive qualities of ancestors are embodied in proverbs.

Key words: creativity, proverb, saying, form, grammar, logic, genre, folk.

Kirish. Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan". Maqollar ko'pincha she'riy shaklga ega bo'ladi. Ular o'zining ixcham, pishiq va puxtaligi bilan ham xalq og'zaki ijodining boshqa turlaridan farq qiladi. Maqollar chuqur va mukammal mazmunga ega bo'lib, ularda xalq donoligi, milliy an'analari, ko'p asrlik hayot tajribasi mujassamlashadi. Folklor asarlarining boshqa hamma janrlari kabi maqollarda xalqning orzu-umidlari, vatanparvarlik, insonparvarlik hislatlari, qisqasi, barcha ijobiy-siyosiy va tarbiyaviy ahamiyati kattadir. Maqollar, dostonlar, ertaklar, qo'shiqlarda ham juda ko'p uchraydi. Shuningdek, ko'pchilik xalq ertaklarining oxiri ham qissadan-xissa tarzida maqol yoki tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan biron bir pand nasihat bilan tugaydi.

O'zbek xalq maqollarining tematikasi boy va xilma-xildir. Turmushning hamma sohasida: mehnat jarayoni, jonli suhbatlarda, yozma adabiyotlarda maqol va hikmatli iboralar ko'p ishlatiladi. Anglatilmoqchi bo'lgan faktlar obrazli qilib ifodalanadi. "So'z ko'rki maqol", "Yaxshi naql-tomirli aql" deb bejizga aytilmagan. Shuning uchun ham mumtoz ijodkorlarimiz xalq ijodiga, ayniqsa maqollarga ko'proq murojaat etganlar. O'tmishda yaratilgan va qo'llanib kelinayotgan eng yaxshi maqollar xalq donishmandchiligining namunasi sifatida hozirda juda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Yaratilgan maqollar, matallar va hikmatli so'zlar birgalikda ma'naviy boyligimizning qimmatbaho xazinasini tashkil etadi. Grammatik jihatdan gap hoida shakllangan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar maqollar sanaladi. Maqollar fikrni ta'sirchan, bunyodkor qilib ifodalovchi qudratli vositadir. Grammatik jihatdan gap hoida shakllangan, to'g'ri ma'noda qo'llaniladigan xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar matallar hisoblanadi. Masalan, "Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog". "Qimirlagan qir oshar". Matallar ham xuddi maqollar singari xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil bo'lgan hayotiy tajribasini ixcham tarzda ifoda topishidir. [2; 11-716-722]

Metod va materiallar. Maqol hamma vaqt aniq, tugal fikr anglatadi. Bu fikr esa qat'iy, lo'nda xulosa sifatida ifodalanadi. Fikriy lo'ndalik esa fikrni ixcham ifodalashga imkon beradigan ikki mantiqiy markazdan tashkil topgan yaxlit kompozitsiya asosida yuzaga keladi. Shuning uchun ham maqolda biror ortiqcha so'z, tasviriylilik va tavsifiylilik uchramaydi, chunki maqoldagi ixcham fikrning o'zi estetik jihatdan katta mohiyat kasb etadi. Bu mohiyatning yuzaga chiqishi hamma vaqt ixcham badiiy shakl sifatida amalga oshadi. Masalan, "Bir yigit qirq yilda bino bo'ladi". Ushbu maqolda tugal fikr mavjud, ya'ni yigit bu yerda chin inson, har taraflama yetuk odam ma'nosida ishlatilgan. Kishi dunyoda qirq yil yashaganidan keyingina har jihatdan kamol topadi, hayotning past-balandiga tushunadi, uylanib, bola-chaqali bo'lib, haqiqiy hayot yo'lini topib oladi, deyilmoqda.

Matallar grammatik jihatdan gap holida shakllangan, to'g'ri ma'noda qo'llanadigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar hisoblanadi. Matallar ham xuddi maqollar singari xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilingan hayotiy tajribasining ixcham shaklda ifoda topishidir. Matal narsa va hodisalarni obrazli ifodalovchi, tilda keng ifoda etiladigan nutqiy tarkibdir. Maqol so'zlovchining o'z nutqi mazmuniga munosabatini ifodalaydi. Maqol bilan matal o'rtasida umumiylik ko'zga tashlanadi. Bu umumiylik shundan iboratki, har ikkala tushuncha ham nutqni jonlantirish, jozibador va obrazli qilish, fikrni tayyor nutq qoliplari, formulalari bilan ifodalash, uni mazmundor qilishga qaratilgan. Lekin shu bilan birga tugal fikrni o'zida ifodalagan maqollardan matallar jiddiy farq qiladi. Matal aytmoqchi bo'lgan fikr muddaoni boshqa vositalarni qo'ygan holda ifodalaydigan nutqiy tarkib bo'lib unda xulosa bo'lmaydi, balki uning o'zi biron xulosa keltirib chiqish uchun xizmat qiladi. [1;3]

Maqollar bizning nutqimizga qadimdan kiritilgan, ammo ularning kelib chiqishi haqida kam odam o'ylaydi. Chunki u davrlarda barqaror frazeologik birliklar mavjud emas edi. Shunda bo'lsada maqollar yangi muloqot madaniyatining shakllanishiga yordam berdi. Qadimiy dostonlarimizda keltirib o'tilgan maqollar bugungi kunda ham o'zing ahamiyatini yuqotmasdan xalqimiz so'zlashuvida, adabiyotida, bir so'z bilan aytganda fikrni qisqa, lo'nda qilib ifodalash uchun ishlatilib kelinmoqda. "Maqol" atamasi arabcha "qavlun" - gapirmoq, aytmoq so'zidan olingan. Maqol janrining o'rganilish tarixi Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. O'zining "Devonu lug'ati turk" asarida 400 ga yaqin maqol va matallar o'rin olgan, undan tashqari so'z mulkining sultoni Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning ijodida ham maqollarga alohida e'tibor berilganligini ko'rishimiz mumkin. Maqollar so'z boshi o'rnida ishlatilgan hikoyalarni ham ko'plab uchratamiz. Adib Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida epigrafida sifatida "Otning o'limi – itning bayrami" maqoli keltirilgan. Bu adibning mahorati bilan bir qatorda, hikoyaning mazmun-mohiyatini bir maqolda ochib bergandek ko'rinadi. [3;1]

Julia M. Dobson ta'kidlaganidek, yuqori darajadagi chet tili darslarida maqollar yaxshi suhbat boshlovchi bo'lib, ularni xalq hikmatlari, tarixiy ahamiyati nuqtai nazaridan muhokama qilib, o'quvchilardan o'z tillarida o'xshash yoki qarama-qarshi fikrni ifodalovchi maqollarni topishni so'raydi. [4]

Natijalar. Amerika xalqi maqsad sari intiluvchan xalq ekanligi hech kimga sir emas. AQSH madaniyatida muvaffaqiyatga erishish, o'z-o'zini hurmatlashga erishish va vaqtni mazmunli o'tkazish – uchta asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Hattoki, bu maqsadlarga doir bir necha minglab maqollar va matallar ham mavjud. Bularni tahlil qilib o'rganuvchi har bir o'quvchi AQSH madaniyati haqida umumiy tasavvurga ega bo'la oladi. Masalan, muvaffaqiyatga doir quyidagi maqol va matallarga duch kelishimiz mumkin:

1. "You can't argue with success" (Muvaffaqiyatda tortishuv bo'lmaydi). Bu – agar kimningdir usuli foyda berayotgan bo'lsa, siz unga uni xato qilib bajarayapsan, deb ayta olmaysiz, degan ma'noni bildiradi.

2. "Nothing succeeds like success" (Hech narsa muvaffaqiyatdek omadli bo'la olmaydi). Mazkur maqol pul bankda ko'payganidek, muvaffaqiyat ham izidan muvaffaqiyat chaqiradi, ya'ni kimki kichkina omadga erishsa, izidan katta zafarlar ergashib keladi, degan ma'noni beradi.

3. "All is well that ends well" (Yaxshilik bilan tugaganning o'zi bir yaxshilik). Mazkur maqol yaxshi natijaga erishgan odam muvaffaqiyatga erishish yo'lidagi og'riqlar va xatolar haqda qayg'urmasin, degan ma'noni anglatadi.

4. "Killing two birds with one stone" (Bir tosh bilan ikkita qushni o'ldirish). Mazkur maqolning o'zbek tilidagi ekvivalenti "bir o'q bilan ikkita quyonni o'ldirmoq" maqolidir. Bu – bir maqsad bilan bir ish qilib, ikkinchi maqsadni ham bajarishdir. Masalan, bir odam fitnesga sog'lom bo'lish uchun borishi asosiy maqsadi bo'lsa, do'stlari bilan suhbatlashib vaqtini chog' o'tkazishi ikkinchi maqsadidir.

Amerika xalqi yoshligidanoq mustaqil ravishda o'z ustida ishlashga va kelajakda ko'p muvaffaqiyatlarga erishishga juda qattiq harakat qilishadi, o'zlarining orzu-istaklarini, o'z-o'ziga ishonchni va mehnatsevarlikni qadrlashadi. Ular avvalo maqsadni aniq qo'yib olib, shu bo'yicha reja bilan ish qilishni ma'qul ko'radilar. Quyidagi maqollar yuqoridagi gaplarimiz isboti bo'la oladi:

5. “One thing at a time” (Bir vaqtda bir narsa). Ya’ni ko’p ishni birdan qilishga uringan inson muvaffaqiyatsizlikka uchrashi mumkin. Bu o’zbek tilidagi “Ikkiti kemandi boshini ushlagan inson suvga g’arq bo’libdi” degan maqolning ma’nosini beradi.

6. “Don’t put the cart before the horse” (Aravani otning oldiga qo’ymang). Bu maqol ishni aql bilan bajarish kerakligini uqtiradi, ya’ni bir ishni qoyilmaqom bajarmasdan, yaxshi natija kutma, degan ma’noni anglashimiz mumkin. O’zbek tilidagi “Sanamay sakkiz dema” maqoli mazkur maqolga yaqin ma’noni beradi.

7. “Easy does it” (Buni oson qil). Ayrim narsalar muvaffaqiyatga erishish uchun yumshoqlik talab qiladi, majburlash esa aksincha ta’sir qilishiyam mumkin.

AQSH xalqi ham, boshqa ko’pchilik millat vakillariga o’xshab maqsadini aniq qo’yib olib, shunga mos strategik yondashadilar. Maqsad muvaffaqiyatga yetaklovchi o’lchov hisoblanadi. Agar inson zafar qozonsa, xursand bo’ladi, aksincha, muvaffaqiyatsizlikka uchrasa, strategiyasini o’zgartiradi. Muvaffaqiyatga ishonish bo’yicha ham ko’plab Amerika maqollarini uchratishimiz mumkin. Shulardan biri quyida berilgan:

8. “Where there is a will, there is a way” (Orzu bor joyda imkon topiladi). Agar inson maqsadiga erishish yo’lida jon-jahdi bilan harakat qilsa, hohlagan muammoni yenga oladi.

O’z-o’zini hurmat qilish va qadr-qimmatni belgilash bo’yicha ham bir necha maqolu matallar mavjud:

9. “Live and let live” (Yasha va yashashga qo’yib ber). Hammani nazorat qilib yoki jazolab hukm chiqarib bo’lmaydi. Sen ham o’z holingcha yasha, boshqalarni ham o’z holiga qo’y deb tushunish mumkin mazkur maqolni.

10. “To each his own” (Har qaysiga shaxsiy o’ziniki). Har bir shaxsning o’zining dunyoqarashi va tanlagan narsasi bo’ladi va har bir inson o’ziga xos ish-harakatni yoki boshqacha maqsad, din va yashash tarzini tanlash huquqiga ega.

11. “Be true to yourself” (O’zingga haqiqiy munosabatda bo’l). bu degani kimlargadir yoqish uchun boshqalar oldida o’z obro’ngizni ketkizmang, o’z qadringizni, o’rningizni biling degani. [5; 5-11]

Xulosa. Har bir millatning o’ziga xos madaniyat asosida maqollari ham shakllanadi va shu millatning madaniy merosiga aylanadi. Maqollarda asosan o’sha xalqning urf – odatlari, an’analari, quonchi va qayg’usi o’z aksini topadi. Boshqa xalqlarning maqollari tarjima qilinganda, milliylikka alohida e’tibor berilish katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga xalqlar o’rtasida do’slik aloqalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. [3;6]

Maqol, matal kabi noyob ma’naviy, madaniy merosdan yosh avlodni tarbiya qilish targ’ibotida unumli va ta’sirli foydalanish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir. Inson bolasining shaxs sifatida kamolotga yetishida uni dunyoga keltiruvchi ota va onalarning ruhan va jismonan tetik bo’lishi, ayniqsa, ma’naviyati boy bo’lishi muhimdir. Ma’naviyati boy bo’lgan xalqning madaniyati o’sib boraveradi. Xalqning madaniyati og’izdan og’izga o’tib kelajak avlod uchun haqiqiy darslik, haqiqiy maktab vazifasini bajaradi. Bu darajaga yetishish uchun inson juda ko’p murakkab bosqichdan o’tishi, zarur bilimlarga, hayotiy tajribalarga ega bo’lishi, o’zi yashayotgan va mehnat qilayotgan jamoa muhit va muayyan jamiyatning talab va ehtiyojlarini o’zida aks ettirgandagina shaxs sifatida shakllanib boradi, bu esa maqol va matallarning ma’naviyat uchun xalq madaniyatining boyib borishi uchun turtki bo’ladi. Maqollar va matallar har ikkalasi ham xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilgan hayotiy tajribasining ixcham shaklda ifoda topishidir. [1;2]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Jo’rayeva Shoir. O’zbek tilida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi maqol va matallarning lingvomadaniy va lingvoma’naviy munosabatlararo farqli jihatlari. UIF-2022: 8.2 Science and innovation ISSN: 2181-3337 International Scientific Journal 2022 №4

2. Mansurbek Odil o’g’li Javliyev. “Ona Vatan” konseptini o’rganishda maqol-matallar va hikmatli so’zlarning o’rni, ularning milliy-madaniy konseptual belgilari” Academic Research in Educational Sciences VOLUME 2 | ISSUE 11 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 Directory Indexing of International Research Journals-CiteFactor 2020-21: 0.89 DOI: 10.24412/2181-1385-2021-11-716-722

3. Surayyo Bozor qizi Hamrayeva. Maqollar mohiyati va xususiyatlari. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 4 | 2022 ISSN: 2181-1385 Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,12 DOI: 10.24412/2181-1385-2022-4-836-839 SJIF: 5,7 | UIF: 6,1

4. Julia M. Dobson. Effective techniques for English conversation groups. USA, 2012

5. Stan Nussbaum. "The ABC of American Culture". Global Mapping International Colorado Springs. 1998. Pp 5-11

UO'K 81'25

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA IQTISODIY SOHASIDA KENG QO'LLANILADIGAN TERMINLARNI ANIQLASH

N. O'. Mavlanova, magistrant, Termiz davlat universiteti Pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi terminlar jumladan iqtisodiy sohasida tegishli terminlar, iqtisodiyot terminologiyasini shakllanishi, ularning iqtisodiyotning soha va tarmoqlariga guruhlanishi bilan bog'liq xususiyatlari, shuningdek ingliz va o'zbek tillarida iqtisodiy terminlarning keng ma'noda qo'llanilishi ifodalangan.

Kalit so'zlar: termin, leksik, lingvistik, iqtisodiyot, integratsiya, moliya, buxgalter, soliq, audit, raqamli iqtisodiyot, savdo.

Аннотация. В статье представлены термины на английском и узбекском языках, в том числе связанные с экономической сферой, формирование экономической терминологии, выражены особенности, связанные с их группировкой по отраслям экономики, а также широкое употребление экономических терминов в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: термин, лексика, лингвистика, экономика, интеграция, финансы, бухгалтерский учет, налогообложение, аудит, цифровая экономика, торговля.

Abstract. The article presents the terms in English and Uzbek, including those related to the economic area, the formation of economic terminology, expresses the features associated with their grouping by economic sectors, as well as the widespread use of economic terms in English and Uzbek.

Key words: term, vocabulary, linguistics, economics, integration, finance, accounting, taxation, audit, digital economy, trade.

Xorijiy tillarni o'zlashtirgan mutaxassislarini tayyolashning huquqiy asoslari sifatida dastlab O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2012 yil 10 dekabrda PQ-1875-sonli qarori [1], shuningdek mutaxassislarini xorijiy tillarda erkin muloqot qila olish darajasini xalqaro va milliy tan olinadigan hujjatli tasdiqlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish agentligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasining "Xorijiy tillarni bilish darajasini baholovchi xalqaro tan olingan sertifikatlar ro'yxatini hamda xorijiy tillarni bilish darajasini belgilovchi milliy va xalqaro tan olingan sertifikatlar o'rtasidagi muvofiqlik darajasini tasdiqlash to'g'risida" qarori [2] qabul qilindi.

O'zbek tilidagi iqtisodiy terminlarni kengaytirish o'zbek tili mavqeini kuchaytirish imkonini yaratadi. Shu nuqtai nazardan o'zbek tilidagi iqtisodiy terminlarni, atamalarni boyitish maqsadida o'zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 oktyabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmoni [3], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 20 oktyabrda "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmonlari [4] qabul qilindi. Mazkur Farmonlar asosida O'zbek tilining lug'at boyligini oshiruvchi lingvistik, sohaviy-terminologik, izohli lug'atlar yaratish 2020 - 2030 yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari nomli 3-ildavda alohida qayd etildi. Ammo mazkur Farmonlarda aynan iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalariga tegishli lug'atlar yaratish alohida belgilanmagan bo'lsada, O'zbek adabiyotining rivojlanishiga hissa qo'shgan turli davrlar

namoyondalari asralaridagi iqtisodiy terminlarni o'rgangan holda ulardan iqtisodiy terminlar bazasini boyitishni foydalanish asosida iqtisodiy lug'atlar ishlab chiqish lozim.

Terminologiya mutaxassislarning muloqotida juda muhim rol o'ynaydi, chunki terminlar ilmiy matnda asosiy semantik yukni ko'taradigan kalit va axborot ma'lumotli so'zlardir.

Fan-texnika taraqqiyotining hozirgi tezlanish bosqichida yangidan yangi turli terminlarning paydo bo'layotganini hayotimizning barcha jabhalarida kuzatish mumkin. Shulardan biri jamiyat taraqqiyotining iqtisodiy sohasi bo'lib, u o'z rivojlanish tarixiga ega.

Iqtisodiyot sohasida terminlarning shakllanishi va ulardan foydalanishni o'rganish yirik miqdorda xalqaro terminlar bilan birgalikda, milliy terminlar mavjudligi, uyg'unligi, biri-birini to'ldirishi kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Inglizcha-o'zbekcha iqtisodiyot sohasida terminlari o'rganish umumiy tilshunoslik nuqtai nazaridan ham, qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan ham dolzarbligi ortib bormoqda.

Zamonaviy ingliz tilida so'zlashadigan dunyoda iqtisodiyot tarmoglari ba'zi jihatlarini hisobga olmaganda o'xshash hisoblanadi. Iqtisodiyot tarmog'i - bu bir xil turdagi (o'xshash xususiyatlarga ega) yoki o'ziga xos texnologiya asosida tovar, moliyaviy yoki boshqa mahsulotlarni ishlab chiqaradigan, etkazib beradigan yoki qazib chiqaradigan, davlat iqtisodiyotining korxonalari va tashkilotlari (ehtimol ma'lum bir geografik hududda) majmui hisoblanadi [5].

Iqtisodiy hodisalar va ulardagi o'zgarishlarning negizini o'rganish yangi tushunchalarni vujudga keltirmoqda va mazkur terminlarni iqtisodiy terminlar izohi orqali tushuntirishning ahamiyati oshib bormoqda. Shu alohida ta'kidlash kerakki, ingliz tilida so'zlashuvchi rivojlangan xorijiy davlatlar iqtisodiy maqoning yuqoriligi ingliz tilining ham nufuzi ta'minlab, ingliz tilidan kirib kelayotgan iqtisodiy terminlarga ko'proq e'tibor qaratish zaruriyatini yuzaga kelmoqda. Iqtisodiyotning soha va tarmoqlarida eng keng qo'llaniladigan til ingliz tilidir. Maxsus leksika, ulardan foydalanish inson kasb faoliyatining maxsus sohalari bilan cheklangan bo'lsada, mazkur maxsus sohalarda mahsulotlaridan foydalanish talablari yuqoriligi iqtisodiy terminlardan foydalanish qamrovini oshirmoqda. Buni zamonovaiy tilshunoslik bosqichida maxsus iqtisodiy leksikani paydo bo'lishida ham kuzatish mumkin. Raqamli iqtisodiyot, informatsion texnologiya rivojlanishiga monand holda zamonaviy bank mahsulotlari taqdim qilinishi, turizm, marketing tarmoqlaridagi yangiliklarda aks etmoqda.

Tadqiqotimizda ingliz va o'zbek tillarida iqtisodiy sohasida keng qo'llaniladigan terminlarni aniqlash masalasiga e'tibor qaratish ekanmiz, unda iqtisodiy terminlarning asosiy jihatlarini ajratib olishimiz, iqtisodiyot terminologiyasini shakllanish xususiyatlarini aniqlash, iqtisodiy terminlarni klassifikatsiyasini amalga oshirishimiz lozim.

Ingliz va o'zbek tillarida iqtisodiy sohasida keng qo'llaniladigan terminni aniqlashda muayyan jihatdan foydalanish nuqtai nazaridan kalit bo'lgan asos sifatida qabul qilinadi.

Bu asosiy termindan boshqa umumiy va o'ziga xos tushunchalar mantiqan yaqinlik bo'yicha tizimlashib, ular yagona mavzudagi guruhni tashkil etadi.

Masalan: valyuta (currency)- milliy valyuta (national currency), xorijiy valyuta (foreign currency), xalqaro valyuta (international currency), valyuta indeksi (currency index), valyuta kursi (exchange rate), valyuta qimmatliklari (foreign exchange prices), valyuta hisobvarag'i (currency account), valyuta operatsiyalari, (currency transactions), valyuta sotish (currency sales), valyuta xaridi (currency purchase), valyuta intervensiyasi (currency intervention), xududiy valyuta (regional currency), surrogat valyuta (surrogate currency).

Raqamli iqtisodiyot tobora rivojlanayotgan sharoitida o'zbek tilida ingliz tilidan olingan iqtisodiy terminlarning yanada miqdoran salmog'i oshib bormoqda. Bu asosan yangi iqtisodiy faoliyat turlari, kasblari va hodisalarining paydo bo'lishi orqali ifodalanadi.

Ta'kidlash mumkinki, umumfanlar miqyosida ham, ayrim soha fanlar leksikasiga tegishli keng foydalaniladigan so'zlar mavjud bo'lib, ular dastlab umumfoydalaniladigan so'zlar sifatida umumilmiy so'zlar tizimini shakllantiradi. Ma'lumki iqtisodiy terminlar bo'yicha ingliz va o'zbek tillarida keng foydalaniladigan leksikani tizimlashtirish orqali iqtisodiyotga oid terminologiyani shakllantirish muhim hisoblanadi. Ya'ni terminlarni klassifikatsiyasini amalga oshirish har bir fan uchun muhim sanaladi, uning ahamiyati iqtisodiy fanlar turkumiga ham tegishli bo'lib,

klassifikatsiyalash fanning har bir rivojlanish bosqichida kengayib boradi. Iqtisodiy hodisalarni mazmuni, mohiyatini ilmiy o'rganish, tadqiq etish jarayonlarida iqtisodiy tushunchalarni yuzaga kelishi, natijada ierarxiasini paydo bo'lishi iqtisodiy terminlarni klassifikatsiyalash zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Terminlarning ko'plab tasniflari mavjud. Ingliz iqtisodiy terminlarining tasniflashning asosi bo'lib, ularning har xil alohida belgilari hisoblanadi. Bunda masalan, atamalarining mazmunli tasnifi ajralib turadi[6].

Ingliz va o'zbek tillarida iqtisodiy sohasida keng qo'llaniladigan terminlarni turli belgilar bo'yicha guruhlab, aniqlashtirishimiz ularning mohiyatini kengroq tadqiq qilish imkoniyatini beradi.

Biz iqtisodiy mavzulardagi terminologik birliklarning kontekstlarda ingliz iqtisodiy terminlarining tasniflash asosida qo'llanilishini quyidagicha tasvirlaymiz [7]:

- Predmetlar bo'yicha : masalan, output ,mahsulot : ...services accounted for more than half of output for the first time, while manufacturing's share dropped to 40.5% [18].

- Jarayon bo'yicha : masalan, commerce savdo, tijorat, resource allocation
raspredelenie resursov: India's booming underground marketplace, giving it space to form intricate supply chains where commerce thrives even as account books record little industry [15].

- Belgi va xususiyatlar bo'yicha: masalan, capacity ishlab chiqarish quvvati: Even so, capacity reached 1.17 billion tons...[16].

- Miqdorlar va ularning birliklari bo'yicha :masalan, efficiency samaradorlik, foydali faoliyat
koeffitsienti: It then put sensors on its diggers and cranes to monitor them in real-time to improve operating efficiency [20].

Ingliz va o'zbek tillarida iqtisodiy sohasida keng qo'llaniladigan terminlarni lug'at" [8] bo'yicha quyidagicha klassifikatsiyalash mumkin.

Dastlab kundalik hayotda keng qo'llaniladigan ayrim terminlarni keltiramiz.

Money - pul	Poor person-kam ta'minlangan
Money order- pul o'tkazish	Cashier-kassir
Fine - penya	Rate-kurs
Trade- savdo	Cash-naqd pul
Price- narx	Tax-soliq
Property-mulk	Subsidy-subsidiya
Business- biznes	Insurance-sug'urta
Market-bozor	Entrepreneurship-tadbirkorlik
Budget-budjet	Economy-tejamkorlik
Currency- valyuta	Goods-tovar
Mortage- garov	Payment-to'lov
Demand-talab	Rent- uy-joy haqi
Supply- taklif	Percent-foiz
Income -daromad	Charity-xayriya
Deposit-omonat	Vendee-xaridor
Dollar-dollar	Raw materials- xom ashyo
Hypotec- ipoteka	Private property-xususiy mulk
Consumer kredit- iste'mol krediti	Loan-qarz
Wages-ish haqi	Accountant-hisobchi

Iqtisodiyot sohalariga oid terminlarni quyida keltiramiz:

Land reform-agrar islohot	Finance-moliya
Agrarian sector-agrar soha	Trade relations-savdo munosabatlari
Employment-bandlik	Industry-sanoat
Bank system-bank tizimi	Tax policy-soliq siyosati
Bank liquidity-bank likvidligi	Extenal economic relations-tashqi iqtisodiy munosabatlar
Stock trade- birja savdosi	Housekeeping-uy xo`jaligi
Production-ishlab chiqarish	National economy-milliy iqtisodiyot
Cottage industry-kasanachilik	Economic subjects-xo`jalik yurituvchi subyektlar
Lizing-leasing	Free trade area-erkin savdo zonasi
Macroeconomics-makroiqtisodiyot	

Iqtisodiy faoliyat kasblariga oid ayrim iqtisodiy terminlarni ham aks ettirish mumkin:

Advance-avans	Bonus-bonus
Curriculating capital –aylanma mablag`	Budget year-budjet yili
Assets-aktiv	State financing-budjetdan moliyalashtirish
Amortization-amortizatsiya	Currency declaration-valyuta deklaratsiyasi
Balans-balance	Guarantee - kafil
Balance statement- balans hisoboti	Debit-debit
Bank control-bank nazorati	Dividend- dividend
Bank resources-bank resurslari	Discount- chegirish
	Inventory- inventarizatsiya

Aynan soliq tizimi mutaxassislari uchun ayrim leksikalarga [9] o'tamiz.

Tallage - soliqlar, yig`imlar	Tax adviser - soliqqa tortish maslahatchisi
Tax Soliq - soliq	Tax affair - soliq ishi
Tax Code Provisions - soliq kodeksi nizomlari	Tax agent - soliq agenti
Tax Code - soliq kodeksi	Tax allowance - soliq imtiyozi
Tax – free - soliqdan ozod	Tax base - soliq bazasi
Tax – paid - soliq to`langan	Tax bodies - soliq organlari
Tax rate - soliq stavkasi	Tax collector - soliqchi
Tax statistics - soliq statistikasi	Tax documents - soliq hujjatlari
Tax subject - soliq subyekti	Tax dogger - boqimanda
Tax (taxation) rate(s) - soliq stavkasi	Tax elements - soliq qismlari
Taxable - soliqqa tortilgan	Tax ethics - soliq etikasi

Xulosa sifatida ta'kidlash mkmkinki, iqtisodiyot bu mamlakat rivojlanishining negizini tashkil qilar ekan, hozirda hayotimizning barcha jabhalariga shiddiat bilan kirib kelayotgan inglizcha iqtisodiy terminlarni o'rganish, tadqiq etish, ular tilshunoslik yoki iqtisodiy yoxud texnika oid yaratiladigan iqtisodiy adabiyotlarda keng aks ettirilib, alohida ahamiyat berish zarur. Ushbu jihatlardagi vazifalarni bajarilishi nafaqat tilshunoslik fanining maqsadi balki, pirovard natijada iktisod sohasining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek ingliz va o'zbek tillarida iqtisodiy sohasida keng qo'llaniladigan terminlarni aniqlash, tahlil qilish va tartiblash iqtisodiy faoliyat sohasining o'ziga xos til modelini ochib beradi, ingliz va o'zbek tillaridagi iqtisodiy terminlarini qiyosiy o'rganish esa o'xshashliklarni aniqlash, leksik tizimlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rnatish, o'rganilayotgan iqtisodiy terminlar o'rtasidagi farqlarni umumiy qonuniyatlar va dalillar asosida lingvistik xususiyatlarini izohlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://lex.uz/docs/-2126032>
2. <https://lex.uz/docs/-5615817>
3. <https://lex.uz/docs/-4561730>
4. <https://lex.uz/docs/-5058351>
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Отрасль_экономики
6. Будилева Т. В. Лексикология английского языка. М.: Просвещение, 2001. 59 с.
7. https://dSPACE.kpfu.ru/xmlui/viewer?file=131727;ilovepdf_com_141_144.pdf Муртазина Э. И. Бобырева Н. Н. Экономические термины в языке сми (на материале журналов "The Economist", "Bloomberg businessweek", "Harward business review")

8. Т.Эргашев. Иқтисодий атамаларнинг ўзбекча-инглизча-русча луғати. Т:Шарқ, 2001.-64 б

9. A.Saidov, D.Yax'yoyeva. Inglizcha-o'zbekcha-ruscha soliq va iqtisodiyot atamaları lug'ati. T:Soliq akademiyasi-2008 75 b

10. Т.З.Тешабоев, С.С. Нулямов, Ў.Т.Хайитматов, Р.Х.Аюпов. Рақамли иқтисодиёт ва дастурлаш асослари Т:Иқтисод-молия, 2021, -276 б.

UO'K 81-2

“MAQSAD” KONSEPTINI VOQELANTIRUVCHI VOSITALARNING TRANSLATOLOGIK ASPEKTI VA ULARNING IZOMORFIK HAMDA ALLOMORFIK JIHATLARI

M.V.Nasridinov, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli tizimli tillarda “maqsad” konseptini voqelantiruvchi verbal va nonverbal vositalar bilan bir qator izomorfik va allomorfik jihatlarga atroflicha etibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, “maqsad” konsepti, izomorfik jihatlari, allomorfik jihatlari, frazeologizm.

Аннотация. Данная статья посвящена ряду изоморфных и алломорфных аспектов вербальных и невербальных средств реализации понятия «цель» в разных системных языках.

Ключевые слова: переводоведение, понятие «цель», изоморфные аспекты, алломорфические аспекты, фразеологизм.

Abstract. This article focuses on a number of isomorphic and allomorphic aspects of verbal and non-verbal means of realizing the concept of "goal" in different system languages.

Key words: translation studies, the concept of "goal", isomorphic aspects, allomorphic aspects, phraseologism.

Tarjimashunoslikning tilshunoslikdagi o'rni hamda vazifasi borasida so'z yuritar ekanmiz, tarixdan, hech bir xalq yo'qki, butun asrlar davomida birdek rivoj topgan va har qanday yutuqlarga o'z xalqi bilim va ko'nikmalaribilangina erishgan. Har bir davrda, har bir xalq, ko'plab sohalarda o'ziga hos yutuqlarni kashf etadi. Vaholangki, har qanday bilim va ko'nikmalar bo'yicha tajriba almashish uchun asosiy vosita bu - tildir. Tarjima jamiyat hayotida muhim ro'l o'ynaydi va albatta madaniyatlari, millatlararo ko'priq vazifasini bajaruvchi soha ekani barchaga ma'lum. Tarjima bizga ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lishimizga imkon beradi va ular orqali biz turli millatlarning madaniyati va qimmatbaho tajribalari bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'la olamiz.

“...Tarjima bu, boshqa tildagi badiiy go'zallikni o'z xalqi uchun ijodiy o'zlashtirish, yangi tilning quvvati va qudratini namoyish etib, asarni shu tilning san'at hodisasiga aylantirish demak. Til - muayyan millatning atrofida borliqni qanday xis etayotganligini ifodalovchi, ushbu olamning o'ziga xos tomonlarini tegishli mamlakatning geografik jixatdan joylashuvi, tarixi, dini va an'analari bog'liq holda millat nuqtai nazariga asoslanib aks ettiruvchi vositadir. Til vositasida insonlarning har qanday uyushmasi o'z niyati, xohish va istagini izxor qiladi. Xalqaro munosabatlar amaliyotida dunyo tillarining oltitasi yetakchilik qilishi e'tirof etilgan. Ulardan biri shubhasiz ingliz tili bo'lib, u to'rt yuz million kishi uchun ona tili hisoblanadi. Bundan tashqari, uch yuz millionga yaqin kishi ushbu tildan millatlararo munosabatlar vositasi sifatida foydalanadi. Jaxonning yana bir yarim milliard aholisi o'z ishi va hayotida ingliz tilini ikkinchi yoki uchinchi til sifatida qo'llaydi...” [6.1]

Tarjimaga lingvistik tarjimashunoslik nuqtai nazaridan yondashib, quyidagicha ta'rif berish mumkin: *Insoniyat faoliyatining murakkab shakli bo'lmish tarjima - bir tilda yaratilgan nutqiy ifodani (matnni), uning shakl va mazmun birligini saqlagan holda, o'zga til vositalari asosida qayta yaratishdan iborat ijodiy jarayondir.* [6.56]

Yuqorida keltirib o'tkanimizdek, tarjima orqali o'zga xalqla bilan ko'plab sohalarda siyosiy, savdo – sotiq, ijtimoiy, madaniy, ishlab chiqarish, biznes va albatta ilmiy ishlar bo'yicha muloqot jarayonlarini olib boramiz. Ushbu sohalardan faqatgina ilmiy sohani ko'rib chiqadigan bo'lsak, turli fanlar, matematika, fizika, astronomiya, tarix, san'at va boshqa ko'plab fanlarni sanab o'ta olamiz.

Bundan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, tarjima sohasi atrofdagi barcha fan va sohalarni qamrab oladi.

Hozirgi kunda Vatanimiz tarjima maktabining yuksalishiga o'z munosib hissalarini qo'shib kelayotgan O'zbekiston Jahon tillari davlat universiteti professorlari, filologiya fanlari doktorlari O'.Q. Yusupov, D.U.Ashurova, A.E.Mamatov, M.I.Rasulova, J. Yokubov, Samarkand Davlat universiteti professorlari, filologiya fanlari doktorlari A.M. Bushuy, Sh.S. Safarov, N.K. Turniyozov, B.Yo'ldashev T.A.Bushuy va boshqalar, Nizomiy Davlat pedagogika universiteti professorlari J. J Jalolov, X.R. Raximov, Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti professor-o'qituvchilari, filologiya professorlar M.E.Umarxo'jayev, S.R.Raximov, F .M.Hoshimov, filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar A.Mamadaliyev, S.A.Solijonov, M.A.Abduvaliyev, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent Sh.S.Alimov kabi ko'plab nufuzli tilshunos olimlarimizning hissalar kattadir.

Tarjimaning maqsadi xorijiy til lisoniy vositalari yordamida yaratilgan matnni ona tili materiali asosida qayta yaratishdan iboratdir. Buning uchun tarjimon, birinchi navbatda, asl nusxani to'la-to'kis idrok etishi, so'ngra uni o'z tilida bekami-ko'st qayta ifodalashi darkor. [1.11] Tarjima - bu ilhom, yuksak iste'dod va intuitsiya bilan chukur filologik bilim, tinimsiz lug'aviy mexnat xamda urinli ilmiy sharxning korishmasidan iborat nazariy-ijodiy jarayondir. [2.149.150]

Har bir sohaning o'z murakkab va qiyinchiliklari bo'lgani kabi, tarjimashunoslik ham bundan mustasno emas. Ushbu holatlarga, asosan, iboralar, maqol va matallarda duch kelishimiz mumkin. Misol uchun professor F.M. Hoshimov ilmiy maqolalaridan birida quidagicha o'ziga hos misollar keltirib o'tgan: "God forbid, may it not happen again!", "Hudo ko'rsatmasin, bunaqa voqealarni!", "My dearest, where have you been?", "Onanag o'rgilsin, bormisan?"

Yuqoridagi misollar bizga shuni ko'rsatadiki, tarjima faoliyatida frazeologik hamda paremiologik birliklar doirasida muammo va qiyinchiliklarga duch kelishimiz mumkin. Demak, ishimizning mazkur bobida "maqsad" konsepti doirasidagi misollarni ingliz va o'zbek tillarida ko'rib chiqamiz.

No	Frazeologik yoki paremiologik birliklar: Ingliz tilida	O'zbekcha tarjimasi	O'zbekcha muqobil variantlari
1	Wish came true	Orzusi to'g'ri kelmoq	a)Orzusi ro'yobga chiqmoq b)Orzusi ushalmoq
2	Want of trying	Harakat qilishni xohlamoq	a)Biror ishga jiddiy kirishmoq b) Biror ishga qattiq kirishmoq
3	Hope is as cheap as despair	Umid – umidsizlikdek arzondir	Umid to'riga tortar, Umidsizlik - go'rga
4	Hope is a good breakfast, but a bad supper	Umid yaxshi nonushta, ammo, yomon tushlikdir	Umid o'lmas, Rizq kamaymas
5	Hope, if it were not for, the heart would break	Agarda umidga o'rin bo'lmaganida, yurak yorilar edi	a)Umidingni uzma, ko'nglingni buzma b)Umidingni so'ndirma
6	Done do it yourself, if you want a thing well	Biron narsaning yaxshi qilinishini istasang, o'zing qil	O'zimning ishimga ho'kizman
7	Having your head in the clouds	Bulutlar ichida boshing bor	Tushingni suvga ayt
8	The Devil can cite Scripture for his purpose	O'z maqsadida Shayton Muqaddas kitob ustida ham qasam ichadi	Shaytonning ozdirgani – o'ziniki
9	The road to Hell is paved with good intentions	Jahannamga olib boruvchi yo'lda yaxshi niyatlar poyonoz	a)Yomon yo'ldan yurgan tuya yo'lda cho'kar b)Yaxshi niyat, yarim davlat
10	Hope deferred, makes the heart sick	Ushalmagan umid yurakni kasal qiladi	Ushalmagan orzular yurakni o'rtaydi
11	Even a fool sometimes speaks to the purpose.	Hatto ahmoq ham ba'zan maqsad haqida gapiradi.	Qulning maqsadi – qochmoq, Cho'ring maqsadi – ko'chmoq.
12	Right or wrong, God aid our purpose.	To'g'ri yoki noto'g'ri, Xudo maqsadimizga yordam beradi.	Niyating – o'z yo'ldoshing
13	a clean slate (= to forget about past problems; to start from the beginning)	toza reja (= o'tgan muammolarni unutish; boshidan boshlash)	O'tgan ishga salovat

14	Your wish is my command!	Sizning xohishingiz - mening buyrug'im!	a)So'zingiz biz uchun qonun!
15	Be careful what you wish for!	Orzularingizga ehtiyot bo'ling!	Yaxshi gapga ham, yomon gapga ham farishtalar omin deydi!
16	Build a castles in the air!	Havoda qasrlar qurmoq	Hom hayolga berilmoq.
17	Keep hope alive	Umidni tirik saqlang	a)Umidingni so'ndirma b) Noumid shayton
18	Break a leg	Oyoqni sindir	Omad!
19	To ask for the moon	Oyni so'ramoq	Hom hayol surmoq
20	Pipe dream	Nay(quvur) orzu	Cho'pchak

Yuqorida ko'rib o'tgan misollarimizdan kelib chiqqan holda shuni xulosa o'rinda aytishimiz mumkinki, tarjima jarayonida kechadigan muammo hamda kamchiliklarni bartaraf etishda tarjima qilinayotgan til birliklarning eng to'g'ri muqobili bilan ta'minlash yoki to'g'ridan-to'g'ridan (so'zma-so'z) tarjimadan qochish kerakligini yana bir bor ta'kidlab o'tishimiz darkordir. Tilning o'zgacha birliklari, uning maqol va matallari, frazeologik birliklar asrlar davomida xalqlar donoligi asosida avlodlardan avlodga o'tib keladi. Ular har bir tilning naqadar keng va boyligini ko'rsatib beradi. Bu kabi birliklar tilshunos olimlar uchun muammo emas, balki qiziqarli tilsim kabi birin ketin yechib boriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Solmonov. Tarjima tashvishlari. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti
2. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. 11-bet. www.ziyouz.com
3. Proverbs. Karamatova. Toshkent Mehnat. 2000. 67.
4. Nasridinov M., Usmonova D. Exposition functions in the novel "The jungle book" //International Journal Of Literature And Languages. – 2022. – T. 2. – №. 05. – C. 22-28.
5. Vaslidin o'g'li M. N., Norhujayevich M. O. Comparative Typology of Verbal Means Expressing the Concept of "Goal" in Languages with Different Systems //Central Asian journal of literature, philosophy and culture. – 2021. – T. 2. – №. 12. – C. 51-55.
6. <https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/120-tarjimashunoslik?download=138:g-aybulla-salomov-maqol-va-idiomalar-tarjimasi>

UO'K 811.161.1

LEKSIK ANTONIMIYADA BELGILIK

M.O.Rahimova, PhD, Qo'qon DPI, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada antonimlarda belgilikning namoyon bo'lishi misollar asosida tahlilga tortilgan. Shuningdek, antonimlarning munozarali jihatlariga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: antonim, belgi, assotsiatsiya, sema, zidlik, aynanlik, farqlilik, mantiqiy markaz, graduonimiya

Аннотация. В данной статье на примерах анализируется проявление признаков в антонимах. Также обсуждаются спорные аспекты антонимов.

Ключевые слова: антоним, признак, ассоциация, sema, противоречие, точность, различие.

Abstract. In this article, the manifestation of signs in antonyms is analyzed based on examples. The controversial aspects of antonyms are also discussed.

Key words: antonym, sign, association, sema, contradiction, exactness, difference

Kirish. Odatda, leksik antonimiyani zid ma'noli so'zlar (leksemalar) tashkil etadi deb qaraladi[2:215, 3:10, 4:86, 5:146]. Bunda ikki so'z o'zlarining qarama-qarshi, zid ma'nolari asosida bog'lanib, antonimik juftlikni hosil qiladi. Leksik antonimlikning muhim belgisi sifatida ulardan birining aytilishi bilan ikkinchisining xotiraga kelishi ham tushuniladi. Demak, o'z-o'zidan tushuniladiki, antonim so'zlar orasida noo'xshashlikka, farqlilikka, zidlikka asoslangan assotsiativ munosabat mavjud. Assotsiativ munosabat antonim so'zlardan birining ikkinchisiga nisbatan belgi bo'lishini, u haqida xabar berishini ta'minlaydi.

Metodlar. Biz sinonim so'zlarning bir-biriga nisbatan belgi vazifasini bajarayotganda, ular orasidagi o'xshashlik, aynanlik asos bo'layotganligini aytgan edik. Antonim so'zlar munosabatida buning aksini ko'ramiz. Antonimik munosabat o'xshashlikning aksi bo'lgan farqlilik, zidlikning etakchiligiga asoslanadi. Demak, leksik sinonimiya o'xshashlik (aynanlik), leksik antonimiya zidlik (farqlilik) assotsiatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan semantik hodisalardir. Bunda, umuman, har bir so'zda aynanlik+farqlilik (integral va differentsial semalarning) mavjud bo'lishini hisobga olsak, sinonimiyada aynanlik, antonimiyada farqlilik etakchi, bosh maqomda ekanligini sezish qiyin emas. Ushbu maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, zidlash va taqqoslash usullaridan foydalanildi.

Natijalar bo'limi.

Ayrim antonimik juftliklarda zidlik assotsiatsiyasi ikki so'z leksik ma'nolari yoki sememalarida bo'lishli-bo'lishsizlik semalarining mavjudligi bilan izohlanadi:

sho'x

Sho'xlik qiladigan

halol

tanovul qilishga yaraydigan

ijobiy

ma'qullashga, yaxshi deb baholashga
loyiq

yuvosh[1:198]

sho'hlik qilmaydigan

harom[2:212]

tanovul qilishga yaramaydigan

salbiy

ma'qullashga, yaxshi deb
baholashga noloyiq

Yuqoridagi holatlarda sho'h-yuvosh, halol-harom, ijobiy-salbiy juftliklar sememalaridagi "sho'xlik qiladigan"- "sho'xlik qilmaydigan", "yaraydigan"- "yaramaydigan", "loyiq"- "noloyiq" kabi bo'lishli-bo'lishsizlikni ifodalovchi semalar zidlik aloqasini, bog'lanishini vujudga keltirib, bir tomondan, qarama-qarshisiga o'tish assotsiatsiyasini, ikkinchi tomondan, birinchi o'rinda turgan so'zlarning ikkinchi o'rinda turgan so'zlar uchun belgi bo'lib kelishi vazifasini shakllantirmoqda.

Ayrim hollarda ikki so'z orasidagi zidlik assotsiatsiyasi va shu bilan bog'liq belgi (birinchi so'z ma'nosi) va belgilanmish (ikkinchi so'z ma'nosi) munosabati ikki so'z sememalarida ifodalanuvchi miqdoriy farqlilik yoki butun-qism munosabati asosida shakllanishi mumkin:

Vaqtincha

Faqat ma'lum muddat davomida

Ziddiyat assotsiatsiyasi yoki bir so'z ma'nosining belgi sifatida ikkinchi so'z ma'nosini ko'rsatishi ikki so'z semantikasida ters (aks) yo'nalishlar, holatlar, o'rinlarning mavjudligi asosida ham shakllanishi mumkin:

doim[3:63]

doimiy ravishda

Bormoq

Yaqindagi joydan uzoqdagi joyga
harakatlanib etmoq

kelmoq[3:56]

uzoqdagi joydan yaqindagi joyga
harakatlanib etmoq

botiq

sathi ich tomonga biroz kirgan

do'ng

sathi sirt tomonga biroz chiqqan

Ayrim antonim juftliklarni ikki maqomda uchratish mumkin. Masalan, oz-ko'p antonimligini olaylik. U, avvalo, mustaqil ma'noli leksik antonimiyani tashkil etadi:

Ko'p

katta miqdorli

oz

kichik miqdorli[3:123]

Quyidagi antonimik juftliklarda esa oz, ko'p semalari boshqa so'zlar semalarining tarkibiy qismi, semasi bo'lib kelmoqda:

Suyuq

Tarkibida suv ko'p, boshqa narsa oz

quyuq[3:141]

tarkibida suv oz, boshqa narsa ko'p

Tuzsiz

Tuzi me'yoridan past yoki umuman yo'q

sho'r

tuzi normadan ko'p

Bundan ko'rinadiki, ortiq, oz-ko'p juftlik nafaqat tuzsiz-sho'r assotsiatsiyasida, balki tuzsiz va sho'r sememalari tarkibidagi ichki tizimda ham bir-biriga nisbatan kichik (semik) assotsiatsiyani (ichki belgilik vazifalarini) vujudga keltirmoqda.

Yuqoridagi ayrim misollar tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir, xususan, o'zbek tili leksik antonimiyasining ichki tabiatini, semantik turlari va shu asosda ularda mavjud bo'lgan assotsiatsiya va belgilik xususiyatlarini o'rganish alohida tadqiqotni talab etadi.

Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R. Shukurovlar o'zlarining lug'atlarida babka-ded, babushka-vnuchka, batyushka-matishka, brat-sestra, devochka-mal'chik kabi so'zlarning antonim ekanligi tortishuvli bo'layotganligini hisobga olib, o'zbek tilidagi chol-kampir, aka-singil, aka-uka kabi so'zlarni antonimlarga kiritmay turishni ma'qul topadilar[3:9]. Aslida, bu kabi so'zlar ma'nolarining ayrim komponentlarida (yosh, jins kabi) ziddiyat bor. Shuning uchun ularning noto'liq yoki qisman antonim bo'la olishi haqidagi fikrlarga qo'shilish mumkin. Biz uchun ushbu o'rinda shu narsa muhimki, bu juft sememalar (leksik ma'nolar) tarkibida zid semalar ("aka-uka" so'zlarida "katta-kichik" semalar) bo'lganligi tufayli, bu so'zlar orasida qisman zidlik assotsiatsiyasi mavjudligi uchun ular bir-biriga nisbatan belgi vazifasida qo'llana oladi.

Demak, nutqda, so'zlash-tinglash jarayonlarida ana shunga, zidlikka asoslangan leksik assotsiatsiyalardan, ulardagi belgilik xususiyatlardan foydalanish mumkin. Antonim so'zlar lug'atining mualliflari ko'p sonli antonim juftliklar mavjud bo'lganda, ulardan biri dominanta juftlik bo'lishini ko'rsatadilar. Biz yuqorida keltirilgan juftliklar ichida xafa-xursand juftligi dominanta, asosiy, ko'p qo'llanadigan antonimik juftlikdir. Demak, bu juftlikda belgilik, ya'ni biri asosida ikkinchisini eslatish, ko'rsatish kuchli darajada bo'ladi, deymiz

Har bir tilda uzual, lisoniy, ya'ni xotirada abstrakt tizim bo'yicha saqlanadigan antonimik juftlikdan tashqari okkazional, nutq jarayonining o'zida lingvistik-ekstralingvistik omillar asosida vujudga keladigan nutqiy antonimik juftliklar ham mavjud. Masalan, "Osmon yiroq, er qattiq", "Akang o't, sen suvsan" kabi jumalardagi osmon-er, o't-suv kabilar. Bu juftliklar so'zlari orasida ham nutqiy assotsiatsiya va unga asoslangan belgilik mavjud.

Olingan natijalar mihokamasi. An'anaviy tilshunoslikda antonimik munosabatning mezoni sifatida faqat zidlik xususiyati olingan, xolos. Buni to'liq anglamaslik antonimiyani to'liq belgilashga halaqit beradi, antonimiya nazariyasida chalkashlikni vujudga keltiradi. Masalan, kenja-o'rtancha-to'ng'ich semantik qatorni ko'raylik. Hozirgi lug'atlarda bu qatorning ikki chet a'zolari, ya'ni bir-birlaridan yuqori darajada farq qiladigan, zidlanishga ega bo'lgan so'zlarga (kenja, to'ng'ich) antonim so'zlar sifatida e'tirof etilmoqda. Bu qatorning kenja-o'rtancha, o'rtancha-to'ng'ich a'zolari orasidagi munosabat haqida hech qanday fikr bildirilmaydi. Aslida, kenja-o'rtancha, o'rtancha-to'ng'ich so'zlari ham antonimlardir. Zero, bu juftliklarda ham farqlilik o'xshashlikka nisbatan ustun, etakchi, lekin ushbu farqlilik chet a'zolar, ya'ni kenja-to'ng'ichga nisbatan kuchsizdir. Shu bois ushbu qatordagi kenja-to'ng'ichni kuchli, kenja-o'rtancha, o'rtancha-to'ng'ichni kuchsiz antonimik juftliklar sifatida e'tirof etishimiz lozim. Buning uchun leksik antonimiya mezonini zidlik emas, balki farqlilik deb qabul qilishimizga to'g'ri keladi. Aslida, zidlik farqlilikning yuqori darajasidir[1:31]. Bu o'rinda shuni aytishimiz lozimki, Sh. Rahmatullaev, N. Mamatov, R. Shukurovlar o'zlarining antonimik lug'atlarida kuchsiz antonimlarni inkor qilish yo'lidan boradilar va bunda mantiqiy markaz tushunchasidan foydalanadilar. Ularning aytishicha, antonimik qutblarning o'rtasi deb faraz qilingan nuqta yoki ikki antonim so'z bildirgan tushunchalar orasidagi oraliq tushuncha mantiqiy markaz deyiladi. Masalan, baho ifodalovchi yaxshi (4) va yomon (2) so'zlariga nisbatan qoniqarli (3) so'zi mantiqiy markaz hisoblanadi[3:9]. ... bahor, yoz, kuz, qish so'zlari sirasida bahor bilan kuz orasidagi yoz, yoz bilan qish orasidagi kuz so'zlari oraliq yoki mantiqiy markazlar bo'lib, bu markazlarning ikki chetlari so'zlaridan tashkil topgan juftliklar (bahor-kuz, qish-yoz) antonimlardir[3:11]. Ko'rinib turibdiki, birinchi holatda tadrijiy miqdor o'zgarishlardan tashkil topgan graduonimik qatorlar, ya'ni yomon (2) → qoniqarli (3) → yaxshi (4) → a'lo (5) va bahor (1-oy → 2-oy → 3-oy) → yoz (4-oy → 5-oy → 6-oy) → kuz (7-oy → 8-oy → 9-oy) → qish (10-oy → 11-oy → 12-oy) kabilar haqida gap ketmoqda. Bunda yondosh a'zolar kuchsiz, yondosh bo'lmagan, bir-biridan uzoq a'zolar kuchli antonimlarni tashkil etmoqda. Mualliflar talqinidagi noto'liqlik shundaki, ular kuchli juftliklarni antonim hisoblaganlari holda yondosh, ya'ni yomon-qoniqarli, qoniqarli-yaxshi, yaxshi-a'lo; bahor-yoz, yoz-kuz kabi juftliklarning semantik munosabatini aniqlamaydilar, ularga baho bermaydilar. Bunga sabab, birinchidan, ular antonimlik belgisini, an'anaga ko'ra, zidlik tushunchasida deb biladilar, ikkinchidan, zidlik farqlilikning yuqori darajasi (kuchli ko'rinishi), aniqrog'i, farqlilik va ziddiyat bir hodisa turining ikki ko'rinishi ekanligini hisobga olmaydilar. Boshqacha aytganda, sinonimiyaning mezoni bo'lgan o'xshashlik (aynanlik) va antonimiyaning belgisi bo'lgan farqlilikning tilda turli darajalarda voqelanishiga e'tibor bermaydilar.

Xullas, leksik antonimlar graduonimik qatorsiz, ya'ni mantiqiy markazsiz (oraliq tushunchasiz) faqat ikki zid ma'noli so'zlardan (bor-yo'q, odobli-odobsiz kabi) yoki leksik graduonimik qatorning yondosh (kuchsiz) va yondosh bo'lmagan (kuchli, zid) so'zlar juftliklaridan ham tashkil topishi mumkin. Demak, antonim so'zlarning belgiligini aniqlashda graduonimiyasiz va graduonimiyali antonimlar tabiatidan kelib chiqish lozim bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish. – Toshkent: Fan, 1995.
2. Mirtojiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010.
3. Rahmatullaev Sh. Mamatov N. Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974.
4. Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2010.
5. Shukurov R. O'zbek tilida antonimlar. – Toshkent, Fan, 1977.
6. Odilovna R. M. Meaning and its Place in the Symbolic Status of the Word //European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630). – 2021. – T. 12.

UO'K 808.5

SALIM ASHUR IJODIYOTIDA MUHABBAT MAVZUSINI YORQIN JIOLARI

N.Ro'zimurodova, mustaqil tadqiqotchi, Termiz Davlat Universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada mumtoz adabiyotimizda uchraydigan ishq- muhabbat masalalari yoritilgan. Shuningdek, shoir Salim Ashurning ishq va oshiqlik haqidagi qarashlari va muhabbat haqidagi fikrlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: She'r, oshiqlik, Salim Ashur, muhabbat, insoniy qarashlari.

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы любви в нашей классической литературе. А также анализируются взгляды поэта Салима Ашур на любовь и отношение и его мысли о любви.

Ключевые слова: Поэзия, любовь, Салим Ашур, любовь, взгляды человека.

Abstract. This article highlights the issues of love in our classical literature. As well as poet Salim Ashur's views on love and attitude and his thoughts on love are analyzed.

Key words: Poetry, love, Salim Ashur, love, human views.

Muhabbat mavzusi har bir insonning sirli qalbini larzaga soladigan mavzulardandir. Bu qadimiy mavzu asrlar davomida qadrdan hamrohdek adabiyotini bezab kelmoqda. Adabiyot tarixiga nazar solib shuni anglash muhabbat mavzusini taronnim etmagan biror ijodkor yo'q. Barcha ijodlar asarlarini bosh g'oyasi sifatida bu qadimiy mavzu xizmat qilib kelgan. Muhabbat mavzusi ijodkorlarning ilhom manbayi sifatida hizmat qilib kelmoqda. Muhabbatni, go'zal ishq tasvirini kuylamagan ijodkor adabiyotda yo'q. To'g'irog'i, muhabbat mojarosini boshidan o'tkazmagan qalamnash bo'lmasa kerak. Sababi qaysi ijodkorlarning ijod namunalariga diqqat qilib razm salsak, ularning asarlarida muhabbat mavzusi eng yetakchi mavzulardan biri sifatida ko'zga namoyon bo'ladi. Ayniqsa, shoirlar ijodiyotida bu mavzu bosh mavzu sifatida she'rlarini bezadi.

Mumtoz adabiyotimizdan an'anaga aylanib kelgan muhabbat mavzusi bugungi kun adabiyot uchun dolzarb mavzudur. Shoirlar she'rlariga ma'no va mazmun berish bilan birga adabiyotimizni ma'naviy jihatini ancha boyitadi. Shu bilan birga shariat ixlosmamlari o'ziga jalb qilib qalblariga bu tuyg'uga bo'lgan iliq munosabatlarni namoyon etadi. Insoniyat vujudga kelibdiki, mehr - muhabbat ijodiy tuyg'ular sifatida ularni bir- biriga bog'lab kelgan rishtadir. Insonlar bu oliy tuyg'ularsiz o'zaro munosabatga kirishmaydilar. Bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini, ishq-muhabbatlarini izhoretolmaydilar. Shu bilan birga o'zlarinig qalblari tubida qashiringan tuyg'ularini bebaho boyliklari bo'lgan sirlarini faqat muhabbat tuyg'usi yordamida izhor etadilar. Muhabbat mojarosi shoirlar hayotidan so'zlaydi. Ularning qismatini, boshidan o'tkazgan voqea-hodisalarni bayon etadilar. Muhabbat tuyg'usini oshkora etishga yordam beradi.

Mumtoz adabiyotimizning asoschisi she'riyat mulkingning sultoni Alisher Navoiy g'azallarida ishq va muhabbat mavzusi yetakchilik qiladi. Shoir qalbidagi bor dardlarini his- tuyg'ularini, hamda qalb ko'chimalarini ishq muhabbatni ifodalash yordamida bayon etiladi. Alisher Navoiyning ayrim

g'azallari va she'riy parchalanib muhabbatning ifodasi bilan go'zal mazmunni ifodalagan. Ko'ngil mulkini malikasi, ya'ni yoriga bo'lgan munosabatlarini namoyon etish bilan birga, yorini lirik qalromonga bo'lgan qarashlarini ham bayon etgan shoirning u "Yor" radifli g'azalida ma'shuq muhabbatni tark etkanligi oshioni qalbiga istiroblar solib g'am- alamlarini keltirgani izhor etiladi, shuning barovarida muhabbat alamlarini chekkan oshiq g'am azoblaridan kuyunib alifdek tik qomati yoydek egilganini tasvirlab bergan. Quyida Alisher Navoiyning g'azalidan namuna keltiramiz:

Voy, yuz ming vaykim tarki muhabbat qildi yor,
Bilmayin qoldim men-u qilmay xabar ayrildi yor
Bordi o'qdek tez-u yodek qamatim yod etmadi,
Ishq aro-go'yo mening ayrilganini bildi yor [1:18];

Shoir yorning tarki muhabbat chiroyli tasvirlash barobarida, o'z tuyg'ularini ajoyib satrlar ostida bezaganini guvohi bo'ldik. Bunday ajoyib satrlar bilan ishq- muhabbat mavzusini yoritib bergan, Mumtoz adabiyotimizda ijod qilgan shoirlarimizdan aksariyati ishq -muhabbat mavzusida ajoyib she'rlar yozgan. Ular muhabbatni qanchalik qudratli tuyg'u ekanligini bayon etish barobarida oshiqlik insonlar boshiga ko'plab og'ir qismlarni olib kelishni ham nazarga tutganlar. Oshiqlik bu ilohiy tuyg'u. Shoirlar bu tuyg'uni ham Ollohga, ham go'zal yorga nisbattan qo'llaganlar ilohiy ishqning go'zal muhabbatni toza saqlash unga sodiq qolish asosiy maqsadlardan biri bo'lgan. Ishq dardi ko'hna dard bo'lsa-da, xuddiy kechagina paydo bo'lgandek. Har bir ijodkorlarning ijod mahsulida bosh g'oya sifatida bo'y ko'rsatgan. Mumtoz adabiyotida ham, jahon adabiyotining eng yetuk vechillari asarlarida ham ishq va muhabbat asosiy mavzu sanalgan. Masalan, ozar xalqining benazir farzandi Fuzuliy ta'biri bilan aytganda ishq yo'lida zahmat chekib o'lmoq unga rohat bag'ishlagan:

Dardi ishqim da'fina zahmat chekar, doim tabib,
Shukurkim, o'lmish anga zahmat, menga rohat nasib [2: 62];

Muhabbat mavzusi hamisha navqiron va kechagina adabiyotimizga kirib kelgandek tuyuladi. Asrlarning sinovidan, yillarning girdobidan o'tgan bu qadimiy tuyg'uni har bir ijodkor o'z qarashlari va qalb kechinmalari bilan bayon etadi. Shoirlarni she'rlariga ilhom bag'ish etgan bu betakror tuyg'u barchaga birdek tanish. U tashrif buyurmagan, eshik qoqmagan qalb bu dunyoda yo'q. Shuning barobarida shoirlar qalbini iztiroblarga to'ldirgan, yurak bag'rini ezgani rost. Masalan, Istiqlool davri adabiyotining mashhur vakillaridan biri sanalgan Muhammad Yusuf ijodiyotida muhabbat mavzusi eng yetakchi, hamda dolzarb mavzulardan biri sifatida e'tirof etilgan. Shoir uchun muhabbat tuyg'usi tanish va qalbiga yaqin ekanligi bilan ham ahamiyatli va maqsadlidir. Muhammad Yusuf "Biz baxtli bo'lamiz" nomli kitobidan joy olgan "Muhabbat" she'rida shoirning qalbidagi istiroblari haqida so'z boriladi. Muhabbatni ko'hna dard ekanligi, ammo go'zal istiroblar bilan qalblarni larzaga solib, shoirning ko'ngliga azoblar solganini e'tirof etgan. Shoir bu dardni azobli bo'sa-da yoqimli ekanligini she'rida bayon etganini shohid bo'lamiz.

Muhabbat eng go'zal istirob
Ey ko'hna dard, ey ko'hna tuyg'u
Ko'kragimga qo'lingni tirab,
Yuragimni to'lub qo'yoling-ku [3:104];

Zamonaviy adabiyotimizda ijod qilib kelayotgan shoirlarimiz ijod namunalarida ham muhabbat mavzusi yetakchilik qilib kelmoqda. Bu davr shoirlari yangi davrda yashab ijod qilishlariga qaramasdan, qadimiy va navqiron mavzu bo'lgan muhabbat mavzusini o'z she'rlarida ta'sirli va mazmunli tarzida tasvirlanganlar. Jumladan, zamonamizning taniqli shoirlaridan bo'lgan Salim Ashur ijodiyotida ham muhabbat mavzusi asosiy o'rinlarda qo'llanilgan. Muhabbatni shoir ichki olardi bilan, qalbidagi yashirincha kechirmalari orqaqli ifodalaydi. Shuning uchun ham Salim Ashurning muhabbatni kuylovchi she'rlari o'quvchining qalbini iliq hissiyotlarga to'ldiradi. Muhabbatning oshiq boshiga solgan qismati xususida sehlranib so'zlaydi. O'zini dardli qismatini sherlari orqali ifodalab oshiglin kechinmalarini ehtiroslar bilan bayon etadi. Salim Ashur qalbi chin ishq bilan bezalgan ijodkordir. U chin yurakdan oshiqligi bas muhabbat yo'lidagi azoblarni baxt va amalga qaratib bu yo'lda boshga tushishi ehtimoli bo'lgan xatarlardan cho'chomaydi Aksincha, bu xatarlarni yengib o'tishni o'ziga asosiy maqsad deb biladi. Oshiqligi sababli uning ahvoli barcha kulgani, bunday azoblar oqibatida yani bo'g'ziga qadalgan bo'lsa hech qachon oshiqligidan pishaymon

emasligini bayon etadi. malibuba bergasn azoblar evaziga qanini xino ko'zgusini qilishga ham tayyor. Oshiqona bunday go'zal tasvirlar shoirning haqiqiy ishq dardlarikuynanidan dalolatdir. Salim Ashurning bunday mazmunidagi she'rri Muhabbat kitobi turkumida joy olgan bo'lib quyidagi satrlarda ifodalangan:

Oshiq bo'ldim oshno bo'ldi osiy xatar
Xatarlardan xatar oldim men darbadar
Ahvolim barcha kuloli dar badar
bo'g'zimga aoy hiloligdan yasab tabar
o'chog'ingga o'tin bo'lsin so'ngaklarin
Qonim- xino so'ngak bo'lsin yuraklarim [4:104];

Shoir qalbining tubida asraydigan ma'shuqasini olamga tengsiz tasfirlaydi. Hatto butun dunyoni unga bandi bo'lganini, husni oldida o'jiz qolganini, shu bilan shoirning o'zi ham o'jizligidan chin dildan faryod chekishini bayon qiladi. Lirik qahramon ma'shuqasiga murojaat etar ekan, agar yomon ko'rsang ma'lomat toshlarini otishini, yaxshi ko'rsa ayblarini kamaytirib, tezroq kelishini aytadi. Oshiq shoir nigohida ishq yo'lida xor bo'lmoqlik azob chekmoqlik o'jiz qolgan tanasiga parvardigor madad berishini iltijo qilib so'raydi:

Olam senga bandi bo'ldi, bir sen ozod,
Atrofigda bir-u borim qilar faryod
Yomon ko'rsang- so'zonlaring sangini o't,
Yaxshi ko'rsang kel deb chaqir, aylagil yod,
Oshiq baxti ishq yo'lida bo'lmoqlik xor,
O'jizlarga jur'at baxsh et, parvardigor [4:104];

Xulosa o'rnida aytish joizki, Salim Ashur she'rlarida ishq-muhabbat mavzusi nasosiy mavzulardan sanaladi. Bu mavzuda yozilgan she'rlari hayotni anglashga, insonlarni har tomonlama his-tuyg'usini tushunishga yordam beriladi.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vohid Zohidov "O'zbek adabiyoti" 2- jild. O'z " Davlat badiiy adabiyot nashriyoti Toshkent, 1959- yil 18- bet. Umumiy beti 651
- 2."Devoni Fuzuliy", "Sharq" nashriyoti Toshkent, 2009-yil.
- 3.Muhammad Yusuf " Biz baxtli bo'lamiz " kitobi, "Nihol" nashriyoti 2017- yil 104-bet, umumiy beti 191.
- 4.Salim Ashur "Muhabbat kitobi" G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.Toshkent -2018

UO'K 802.0-02

NAVOIY ROMANI INGLIZCHA TARJIMASIDA MAQOLLARNING BERILISHI

H.B.Ruziyev, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Muso Toshmuhammad o'g'li Oybekning " Navoiy" romanining ingliz tildagi tarjimasida maqollarning berilishi mavzusida bag'ishlangan ushbu maqolada muallif asardagi o'ttizdan ortiq o'zbekcha maqollarni o'rganib chiqqan, ulardan bir nechtasining tahlilini bayon etgan. Romanda ishlatilgan maqollarning ingliz tilida tarjima qilish yo'llari tahlili berilgan. Maqola tarjima nazariyasi va amaliyoti hamda parallel korpus sohasida ish olib borayotgan yosh mutaxassislar uchun material bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: maqol, matal, tarjimashunoslik, ekvivalentlik, asliyat, inglizcha tarjima, so'zma-so'z tarjima.

Аннотация. В данной статье, посвященной теме пословиц в английском переводе романа «Навои» Ойбека сына Мусы Таимухаммада, в статье даны результаты работы автора в котором изучил более тридцати узбекских пословиц с произведения, а также проанализировал некоторые из них. Также даны анализы и способы перевода пословиц на английском языке, использованных в романе. Статья служит материалом для молодых специалистов, работающих в области теории и практики перевода и параллельного корпуса.

Ключевые слова: пословица, поговорки, переводоведение, эквивалентность, оригинальность, английский перевод, дословный перевод.

Abstract. This article is devoted to to study problems of translating proverbs in the novel of Oybek by name “Navoiy” to English language. During review of more than thirty proverbs in Uzbek, which were usaysed by author, there is analyzed some of them which were done in the process of translation. An analysis of the ways of translating the proverbs used in the novel into English is given. This article could be used as a material for young specialists in the field of the theory and practice of translation and parallel corpora.

Key words: proverb, saying, translation studies, equivalence, originality, English translation, verbatim translation.

Har bir tilning ziynatini shu tilning maqollari, matallari va idiomalari tashkil etadi. Taniqli tilshunos olim G'aybullo Salomov aytganlaridek “ Tilning mo'jizasi undagi maqol, matal va idiomalardir”. Bu vositalarsiz til oddiy ta'sirsiz muloqot vositasiga aylanib qoladi. Maqol va matallar tilga ma'no, obrzalik va donishmandlik xususiyatlarini beradi. Maqollarni bir til asosida o'rganish murakkab bo'lsa, ularni ikki til vositasida o'rganish mashaqqatli ishdir. Tarjimada maqollarni obeykt sifatida o'rganilishi, maqollarni tarjima qilishdagi muammolar bugungi kun tarjimashunoslik muammolaridan biri hisoblanadi.

O'zbek tarjimashunosligida maqol va matallarni badiiy tarjimada berilish masalalari asosan rus tilidan o'zbek tiliga, o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilingan asarlar asosida o'rganilgan. Xususan taniqli tilshunos olim G'aybullo Salomov o'zining “ Rus tilidan o'zbek tiliga maqol, matal va idiomalarni tarjima qilish masalalari” nomli nomzodlik dissertatsiyasi orqali maqol va matallarni tarjima qilish bilan bog'liq muammoni ilmiy hamjamiyatga taqdim etdi.

Bugungi kunda o'zbek tiliga dunyoning turli tillaridan va dunyoning turli tillariga o'zbek tilidan badiiy asarlarni tarjima qilinishi maqol va matallarni tarjima qilish bilan bog'liq muammolarni turli tillar asosida tadqiq etish imkonini beradi.

Mazkur maqolada Muso Toshmuhammad o'g'li Oybekning “ Navoiy” romanining 2004-yilgi lotin alifbosiga asoslangan nashri va tarjimon, tilshunos olim I.M. To'xtasinov va O.M. Mo'minov tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan 2016-yil nashr qilingan tarjimasi asosiy manba sifatida olinga. „Navoiy“ romani— 1942-yilda O'zbekiston xalq yozuvchisi Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek tomonidan yozilgan tarixiy roman. Oybekning ushbu romanida Navoiyning hayot yo'li, o'sha davrdagi hayot va murakkab siyosiy voqealar aks ettirilgan. Roman turli qarama-qarshiliklar va muhokamalardan so'ng ilk marotaba 1944-yilda nashr etilgan. Roman hozirgacha rus, ingliz, ukrain, nemis, belorus, qozoq, turkman, ozarbayjon, tojik, arab, fors, eston, latish va xitoy tillariga tarjima qilingan. O'zbek tilida uzoq yillar davomida bir necha bor qayta nashr etilgan. Roman 2004-yilda Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasida 497 betli qattiq muqovada 10000 nusxada, 2019-yilda Yangiyo'l Poligraph Servise nashriyotida, 2021-yilda Yangi Asr Avlodi nashriyotida ingliz tillida chop etildi.

Romanda adib qo'llagan mashhur o'zbek xalq maqollarining ingliz tiliga tarjimalari tahlil qilingan va tarjima qilish usullari yordamida guruhlarga ajratilgan.

Badiiy asarlarda yozuvchilar maqol va matallarni qo'llash orqali asarni badiiy qiymatini oshirib, qahramonlar nutqini ixcham, aniq, obrazli va fikrlarini dalilash orqali berish asnosida ona tilining cheksiz imkoniyatlarini namoyon etadi.

Tarjimashunoslikka doir tadqiqotlarda muallif uslubi, obrazlar va badiiy asar til xususiyatlarini tadqiq etishda maqollar tarjimasiga murojaat etiladi. Oybekning “Navoiy” romani va uni ingliz tiliga tarjimalari o'rganilib, asliyatdan topilgan o'ttizdan ortiq maqollarning aksariyat qismi tahlilga tortildi. Navoiy romanida yozuvchi tomonidan o'ttizdan ortiq maqollar ishlatilgan bo'lib, ular yigirmata mavzuga oid maqollardan iborat, quyida maqollar mavzusi va miqdori berilgan.

1-jadval

№	Maqol mavzulari	Soni
1	Adolat	1
2	Ahillik va noahillik haqida	1
3	Barqarorlik va beqarorlik	1
4	Botirlik va qo'rqqoqlik	2

5	Ehtiyotkorlik va ehtiyotsizlik	2
6	Erk va erksizlik	1
7	Ezgulik	2
8	Foyda va zarar	1
9	Ilm	1
10	Imkon va imkonsizlik	2
11	Odobli va odobsizlik	1
12	Oila va qo'shnihilik	1
13	Rizq-nasiba va benasiblik	1
14	Sabab, bahona va natija	1
15	Tafakkur	2
16	Tarbiya va odat	2
17	Tejamkorlik va isrofgarchilik	2
18	Urush va tinchlik	1
19	Vaqt va fursat	2
20	Yaxshilik va yomonlik	3

Navoiy romanida yaxshilik va yomonlik mavzusiga oid xalq maqollarini salmog'i uchtani tashkil etib, botirlik va qo'rqqoqlik, ehtiyotkorlik va ehtiyotsizlik, ezgulik, imkon va imkonsizlik, tafakkur, tarbiya va odat, tejamkorlik va isrofgarchilik, vaqt va fursat mavzusiga doir maqollar miqdori ikkitadan, qolgan mavuzlar doirasida bittadan jami o'ttiz ikkita maqol uchraydi. Badiiy asarlarda maqollarni asliyatdan boshqa chet tillariga tarjima qilinishi murakkab jarayon bo'lib, bu jarayonda ikki tilli maqollar lug'atidan foydalanish bilan birga tarjimon o'z mahoratini ham ishga soladi, badiiy tarjima jarayonida bir tildan boshqa tilga maqollar ham qabul qilinadi, bu tilda maqollarni salmog'i oshishiga olib keladi. Maqollarda xalqning urf-odati va madaniyatlari aks etadi, shuning uchun maqollar tarjimasida bu jihatlariga tarjimon katta e'tibor berish zarur. Bu haqda taniqli rus adibi A.S. Pushkin shunday yozadi: "Har bir tilning o'ziga xos iboralari, o'z ko'chma naqllari singib ketgan ifodalari bo'lib, ularni boshqa tilga muqobil tarjima qilib bo'lmaydi".

Ibrohim G'afurov esa "Maqollar, matallar, idiomalar, obrazli iboralar tarjimasida tarjima tilidan mos ekvivalent topish yoki buning iloji bo'lmaganda o'ziga yarashli lo'nda, hikmatomuz tadbilda ma'nosini chiqarish maqsad qilib qo'yiladi. Tarjima qilayotgan adabiyotlar bu jihatdan juda boy va rang-barang tajribalar borligini ko'rsatadi. "Maqol, matal va idiomalar tarjimasida uch prinsip hukm suradi: 1) asl nusxadagi maqollarga tarjima tilidan teng qiymatli ekvivalent qidirib topish; 2) asar o'girilayotgan tildan monand muqobil variant topib qo'yish; 3) maqollarni aynan, so'zma-so'z tarjima qilish. Har uchala holat ham uchramagan taqdirda tarjimon ularning umumiy ma'nosini aks ettirish bilan kifoyalanishga majbur bo'ladi".

1. Asl nusxadagi maqollarga tarjima tilidan teng qiymatli ekvivalent qidirib topish.

Mutloq bir ekvivalentli maqollar sanoqligina uchraydi. Bunday holatlarda mavjud turli tillarda maqollar odatda boshqa tildan qabul qilingan yoki adabiy xarakterga ega:

— Har yerda fitna-fasod tuxumini sepmoqdalar! — gapga aralashdi qari, ko'zi zaif mansabdor. — Bizning elda bir yaxshi maqol bor, — dedi Navoiy tabassum bilan. — **It hurar, karvon o'tar!** (Oybek Navoiy romani 181-bet) jumlasini ingliz tilida — "They are everywhere sowing the seeds of confusion and lawlessness, - chimed in an elderly official dull, with colorless eyes. Our people have a saying, - smilingly, Navoiy said: - **"The dog barks, the caravan goes on"** tarzida tarjima qilingan. Bu maqolni ingliz tilidagi ayni ekvivalenti berilgan bo'lib, uni ingliz tilida shuningdek **"Hard words break no bones"** variant ham mavjud. Ammo tarjimon bu ikki variant orasida asliyatga mos variantini tanlagan.

2. **Asar o'girilayotgan tildan monand muqobil variant topib qo'yish.** Tarjimon shaklan bir xil, ammo leksik tuzilishi, morfologik tartibi va uslubiy yasalihi har xil maqollardan asar tarjimasida foydalanadi.

— Anov uloq-chi? — To'g'onbek uzoqda o't chimtib yurgan oriq echkini ko'rsatdi.

— Bolam, u qo'shniniki... — Ishontirishga tirishdi kampir.

— Na zarari bor? **Tuya ko'rdingmi — yo'q!** — boqdi To'g'onbek. (Oybek Navoiy romani 57-bet) jumlasini ingliz tilida — What about that goat? - asked Togonbek pointing to a thin goat eating some grass. -My son, that is our neighbor's goat...-the woman tried to assure him. **It does not make**

any difference! - said Togonbek tarzida tarjima qilingan. Bu parchadagi tuya ko'rdingmi yo'q maqoli ayna ekvivalentsiz ingliz tilida it does not make any difference maqolini bermoqda.

Xulosa shuki, xalqning bebaho boyligi, tilning ziynatis hisoblangan maqollar badiiy vosita va xalqning ma'lum voqea-hodisa haqida fikrini bildirish bilan birga ular universal ahamiyat ham kasb etadi. "Navoiy" romanida mavjud maqollarning ko'p miqdori xalqimizga xos xususiyatlarni o'zida aks etgan bo'lib, tarjimon asardagi asliyatni saqlab qolish maqsadida o'zbek xalq maqollarini ingliz tilida so'zma-so'zma tarjima qilish yo'lini tanlagan. Umuman tarjimonlarning badiiy asardagi maqollarni tarjima qilishda har to'rt usuldan foydalanishi tarjimonlik mahoratini ko'rsatadi. "Navoiy" romanini boshqa tillarga tarjima qilinishi va bu tarjimalarni tarjimashunoslikning turli nuqtai nazaridan tadqiq qilish dolzarb vazifaligicha qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oybek, "Navoiy". "Sharq" Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, Toshkent, 2014. - 496 b.
2. Oybek, "Navoiy". Translators: I.M. Tukhtasinov, O.M. Muminov. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2016. - 468 p.
3. Karomatova K.M., Karomatov H.S. Proverbs. T.: Mehnat, 2000. 400 b.
4. Ochilov E. "Badiiy tarjima masalalari". Toshkent, 2014. - 176 b.
5. Salomov G'. Rus tilidan o'zbekchaga maqol, matal va idiomalarni tarjima qilish masalasiga doir. - T.: Fan, 1961.
6. G'afurov I. "Tarjimonlik mutaxassisligiga kirish". Samarqand. 2018. - 292 b.
7. The Oxford Dictionary of Proverbs and Jennifer Speake, John Simpson Fifth Edition, Oxford University Press, 2007. P. 625.
8. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Navoiy_\(roman\)#cite_note-1](https://uz.wikipedia.org/wiki/Navoiy_(roman)#cite_note-1)

UO'K 81-13

TAVTOLOGIYA FRAZEOLGIK KONNOTATSIYALARNI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

K.Saidova, o'qituvchi, Samarqand davlat tibbiyot instituti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada majoziy taqqoslashlar va ularning badiiy matndagi roli haqida so'z boradi. "Majoziy qiyos" tushunchasining tuzilishii tahlil qilingan, majoziy qiyoslarni o'xshashlik, o'ziga xoslik, tenglik va moslik kabi funksional semantik kategoriyalarga ko'ra tasniflashga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: obrazli qiyos, badiiy matn, qiyoslash o'xshatish, qiyosiy tenglik, qiyoslash moslik, qiyoslash o'ziga xosligi, frazeologik birliklar.

Аннотация. В статье рассматриваются образные сравнения и их роль в художественном тексте. Анализируется структура понятия «образное сравнение» и предпринимаются попытки классификации образных сравнений по функционально-смысловым категориям, таким как сходство, оригинальность, равенство, соответствие.

Ключевые слова: образное сравнение, художественный текст, сравнение-аналогия, сравнительное равенство, совместимость сравнения, оригинальность сравнения, фразеологизмы.

Abstract. The article deals with figurative comparisons and their role in the literary text. The structure of the concept of "figurative comparison" is analyzed, and attempts are made to classify figurative comparisons into functional semantic categories such as similarity, originality, equality, and conformity.

Key words: figurative comparison, literary text, comparison analogy, comparative equality, comparison compatibility, comparison originality, phraseological units.

Kirish. Turg'un qo'shma so'zlar tarkibiga tavnologik komponentlarning kiritilishi hisobiga ularning ma'nosining turli konnotativ xususiyatlarini kuchaytirish ehtimolini (foydalanishning kontekstual darajasida) aniqlashga harakat qilinadi.

"... Frazelogizmlar o'rta ta'lim birliklari sifatida tilda allaqachon nom olgan predmet va hodisalarni konkretlashtirish va eng muhimi, obrazli va emotsional baholash uchun yaratilgan" [1]. Demak, frazeologik nominatsiya leksikdan farqli o'laroq, belgili-denotativ ma'no bilan bir qatorda

konnotativ-pragmatik ma'noga ham ega bo'ladi, chunki u "...denotativ-ma'noga qo'shimcha ma'lumot" sifatida qaralishi mumkin va baholovchi, ekspressiv-emotsional va funksional-stilistik komponentlarni o'z ichiga olgan semantik qatlamlar majmui sifatida qaraladi.

Frazeologik birliklarning konnotativ yoki stilistik xususiyatlari turli xil til vositalari orqali yaratilishi mumkin: leksik, fonetik, morfologik yoki sintaktik, lekin ko'pincha frazeologik tuzilmalarni shakllantirishda leksik vositalar qo'llaniladi, ulardan biri, ya'ni tautologiya, bu yerda batafsil muhokama qilinadi.

Terminning etimologiyasiga asoslanib (tautologis) tovush tuzilishi va ma'nosi bo'yicha bir xil bo'lgan so'zlarning takrorlanishini tautologiya deb hisoblash kerak.

A.Stehr nemis frazeologik birliklarida tautologizmlarni ataydi, ular ikki so'zning o'xshash bo'g'inli birikma yoki yuklamalar yordamida birikishiga asoslangan [8]. Misol uchun, Schritt fur Schritt (so'zma-so'z) "bosqichma-bosqich" degan ma'noni anglatadi. Nemis tautologizmlari frazeologiyaning tarixdan oldingi qatlamiga tegishli bo'lsa-da, ular hozirgi kungacha lingvistik tadqiqotlarning dolzarb sohasi bo'lib qolmoqda. Bu iboralar ularning kelib chiqish tarixi, elementlar orasidagi munosabatlarning sxematik xarakteri, sintaktik shakllarning xilma-xilligi, fonetik dizaynning o'ziga xos xususiyatlariga e'tiborni qaratadi.

Tautologik frazeologik birliklar deganda "... muhim komponentlari bir xil ikki marta takrorlangan so'z bilan ifodalangan kompozitsion birikmalar" tushuniladi. Ma'lumki, bu hodisa nafaqat frazeologiya sohasida, balki juftlashgan leksik birikmalar orasida ham uchraydi, bunda u yorqin stilistik vosita bo'lib, xususiyatning davomiyligi, takrorlanishi va bosqichma-bosqich ko'payishi fikrini ifodalashi mumkin. Shubhasiz, xuddi shunday rolni (kategorik semantikasi kuchaytirish) frazeologik tuzilmalarda tautologizmlar bajaradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz aniqlagan frazeologik birliklarning binomi orqali anglashilgan ma'nosiga ko'ra, ikkinchisini bir necha guruhlariga bo'lish mumkin. Keling, asosiylarini ko'rib chiqaylik.

1. Yaxlitlik, birlik belgisini kuchaytirishga xizmat qiluvchi tautologik frazeologik birliklar, shu jumladan, binomlar: yonma-yon, yelkama-yelka, qo'lma-qo'l, quloqma- quloq, quloqdan- quloqqa. Bu konstruksiyalarning barchasini strukturaviy-semantik ekvivalentlar deb hisoblash mumkin va ular quyidagi umumlashgan ma'no bilan tavsiflanadi: "(biror narsani qilmoq) birgalikda, yonma-yon, yaqin", shu bilan ikki yoki undan ortiq subyektlarning ma'lum bir yaxlitligini, umumiyligini ifodalaydi. Bu ma'no, ayniqsa, ushbu frazeologik birliklarning kontekstual qo'llanish darajasida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kema butun dunyodan kelgan kemalar qirg'oq bo'ylab yonma-yon turgan chiziqqa kirdi;

Og'ir o'ziga ishongan nafosat bilan yelkama-yelka qadam tashlab, hamon bir-biriga qaramay, polvonlar ikki qator tizilgan san'atkorlar orasidan o'tishdi.

2. Tautologik frazeologik birliklar, jumladan, birlik, ayiqlik belgisini kuchaytirishga xizmat qiluvchi binomlar: ko'krakdan ko'krakka, quloqdan quloqqa, burundan burunga, yuzma-yuz, yuzma-yuz, ko'zdan ko'zga. Bu yasovchilar guruhining umumlashgan ma'nosi birinchi guruh ma'nosiga qarama-qarshidir: "(biror narsa qilish uchun) bir kishi uchun." Agar birinchi holatda e'tibor umumiy, yaxlitga qaratilgan bo'lsa, bu yerda biz alohida, individual haqida gapiramiz, masalan:

Qo'riqchi o'rnidan turdi va ketdi, Nexlyudov esa uning ko'zlari bilan qoldi;

Endi esa to'liqlar ikki qarama-qarshi tomondan kelib, butun yugurish bo'ylab to'qnashib, to'xtab, aylana bo'ylab quchoqlashib, shiddatli kurashga kirishar edi.

3. Predmet ish-harakatining konkretlashuv belgisini kuchaytirishga xizmat qiluvchi tautologik frazeologik birliklar, jumladan, binomlar: qo'ldan-qo'lga, qo'lma-qo'l, og'izdan-og'izga; bu konstruksiyalarning umumiy ma'nosi "bir kishidan ikkinchisiga o'tish", masalan: Men to'pponchani ularga berib, qo'ldan-qo'lga o'tdim va kechga yaqin polkovnik – bo'linma komandiri bilan birga bo'ldim.

4. Tautologik frazeologik birliklar, jumladan, mansublik belgisini kuchaytiruvchi binomlar: suyakdan suyak, qondan qon, etdan et; o'zining buyuk ustozlari, rus sahnasi mogikanlarining go'shti edi.

Tahlillar va natijalar. G. Burger zamonaviy badiiy adabiyotda tautologizmlardan foydalanishga katta e'tibor beradi. U ularning barqarorligiga ishora qilib, ushbu frazeologik birliklarning sintaktik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari tufayli intensivlikka erishiladi.

Ma'lumki, tilning lug'aviy tizimi, xususan, frazeologizmlar jamiyatda sodir bo'layotgan ko'plab muhim voqealarni, shuningdek, ma'lum bir davrning voqeligi, urf-odatlarini, hayotiy tafsilotlarini o'zida mujassamlashtirib, avlodlar uchun saqlab qoladi. Ona tilida so'zlashuvchilar uchun eng muhim hodisalar og'zaki faollikni keltirib chiqaradi, deb ishoniladi.

Xulosa: Shunday qilib, yuqorida aytilganlarning barchasini umumlashtirib, shuni ta'kidlash kerakki, tautologizmlar ma'lum bir ma'lumot yukiga ega bo'lishi mumkin, buning natijasida ularni o'z ichiga olgan strukturaning turli xususiyatlari mustahkamlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akhmedova M.B. Ways of translation of 'spirituality' terms in English and Uzbek languages. Proceedings of the ICECRS, November 2019 (<https://doi.org/10.21070/icecrs.v4i0.124>), DOI 10.21070/icecrs.v4i0.124
2. Islomov Eldor, Ahmedova Mehrinigor Bahodirovna. The essence of spirituality in the Uzbek language. XIII международная научно-практическая конференция " язык и культура", Челябинск, 26 апреля 2018 года
3. Bahodirovna, Akhmedova M. "Lexicographic Analysis of "Spirituality" Terms in English and Uzbek Languages." International Journal on Integrated Education, vol. 2, no. 5, 2019, pp. 140-143, doi:10.31149/ijie.v2i5.190 (<https://dx.doi.org/10.31149/ijie.v2i5.190>).
4. Gafurov B.Z. Similarities and differences of segment background options for Russian, Uzbek and English languages // Monografia pokonferency jnascience, Research, development №26. – Познань/Poznan, 2020. – Pp.17-19.
5. Gafurov B.Z. Analysis of the relationship of medical terminology with segment phonostylistics of the noun in Russian, Uzbek and English languages // Theoretical & Applied Science. International Scientific Journal. –Philadelphia, USA, 2020.–№1 (81). –P.464-466. <http://T-Science.org>. (Impact Factor SJIF 5.6).
6. Gafurov B.Z. Super-segment phonostylistics as the basis for studying the problems of accent variants of Russian nouns // International Engineering Journal for Research & Development. Published in IEJRD, May 14, 2020. –Vol.5. Issue 4.– P. 1-7. www.iejrd.com.
7. Gafurov B.Z. Study of advertising texts in Russian on the topic of medical terminology. International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT). –Indonesia. Vol. 26. №1, April 2021.–P. 586-590. (Impact factor 7,2)
8. Gafurov B.Z. Medical terminology in edvertising text. Scientific reports of Bukhara State University. –Bukhara, 2021. –№3. –P. 30-41.
9. Gafurov B.Z. Analysis of medical version in texts of advertising of hygiene products in the fight against COVID-19 (on the material of Russian and Uzbek languages). Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). –Indonesia. Vol. 3, Issue 1, January 2022. –P. 32-39. (Impact factor 7,5)
10. Gafurov B.Z. The theme of female gender in the texts of advertising in Russian and Uzbek languages (on the material of medical vocabulary). Pindus journal of culture, literature, and ELT (PJCLE). – Spain. Vol. 2, Issue 1, January 2022. –P. 23-29. (Impact factor 6,8)
11. Mahmudovna R. D. Introducing innovations in The Preschool Education System With Talented Children //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – T. 8.
12. Рахмонова Д. Introducing innovations in The Preschool Education System With Talented Children //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – T. 4. – №. 4.
13. Рахмонова Д. Ways to determine talented children in preschool education //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – T. 3. – №. 3.
14. Arsent'eva E.F. Frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish (ingliz va rus tillarida shaxsga semantik yo'naltirilgan frazeologik birliklar asosida). Qozon, 1989 yil.

UO'K 808.3

TERMINOLOGIK AXBOROT-QIDIRUV TEZAVRUSLARI

M.J.Sobirova, o'qituvchi, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalari universiteti, Navoiy

Annotasiya. Ushbu maqolada tezaurus tushunchasi qisqacha tahlil qilinadi, multimediali ko'p tilli tezauri yaratishda uchraydigan ba'zi muammolar ko'rib chiqiladi va ularning yechimlari ko'rsatiladi, tezauruslardan multimediya bilan qanday samarali foydalanish mumkinligi ko'rsatiladi va tegishli tushuncha va atamalarining ierarxik tartiblanishi ko'rsatiladi. O'zbek tilidagi konchilik sohasi misollar orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: tezauriya, multimedia, ko'p tilli, kengroq atama, torroq atama, sinonimik to'plamlar, konchilik, ixtisoslashtirilgan, boshqariladigan terminologiya, tushuncha.

Аннотация. В этой статье кратко анализируется концепция тезауруса, рассматриваются некоторые проблемы, возникающие при создании мультимедийного многоязычного тезауруса, и представляются их решения, показано, как тезаурусы могут эффективно использоваться с мультимедиа, и показана иерархия связанных понятий и терминов. Область добычи полезных ископаемых на узбекском языке раскрывается на примерах.

Ключевые слова: тезаурус, мультимедиа, многоязычие, более широкий термин, более узкий термин, наборы синонимов, добыча, специализированная, контролируемая терминология, концепт.

Abstract. This article briefly analyzes the concept of a thesaurus, examines some of the problems encountered in creating a multimedia multilingual thesaurus and presents their solutions, shows how thesauruses can be effectively used with multimedia, and shows a hierarchy of related concepts and terms. The field of mining in Uzbek is revealed through examples.

Keywords: thesaurus, multimedia, multilingual, broader term, narrower term, synonym sets, mining, specialized, controlled terminology, concept.

Bugungi kunda dunyoda aksariyat oliy o'quv yurtlari ingliz tilidan o'qitish vositasi sifatida foydalanmoqda, O'zbekistonda, ayniqsa texnik universitetlarda bundan mustasno, bu ko'p tilli ta'lim muhitini yaratishni muqarrar ravishda talab qiladi. Hozirgacha xorijiy tillarni o'qitishda nazariy asoslarni yaratish va amaliyot natijalarini yakunlash bo'yicha katta ishlar qilindi. Shunga qaramay, tan olishimiz kerakki, fan o'qituvchilari ingliz tilidan yetarli bilimga ega emaslar, chet tili o'qituvchilari esa ixtisoslashtirilgan fanlarning toifa-kontseptual apparati va fan mazmuni bilan kurashmoqda. Kasbiy fan va til o'qituvchilarining fikricha, "Til va kontentni integratsiyalashgan o'rganish jonli muloqot jarayonida bilim olish va ijodiy fikrlashni shakllantirish, chet tilida o'zaro aloqani aktuallashtirish va kasbiy yo'naltirilgan vazifalarni hal etishda o'zaro bog'lanish imkonini beradi".

Shu bilan birga, O'zbekistonda xorijiy tillarni o'qitishda hali ham XX asr metod va texnologiyalaridan foydalanilmoqda, bu esa kasbiy yo'naltirilgan integral ta'limni amalga oshirish imkonini beradi, bunda bilim, til ko'nikma va malakalarini birinchi navbatda chet tilidagi asl asl manbalarni o'qish, anglab yetish shaklida shakllantiradi, mutaxassislik bo'yicha ma'lumotlarni tushunish va ajratib olish, o'z fikrlarini yozma ravishda ifodalash va ikkinchidan, boshqalarni tushunish va o'z bayonotlarida fikrni shakllantirish uchun chet tilida og'zaki nutq aloqalarida qatnashish. Shu bilan birga, mahalliy kontseptsianing afzalliklari ishonchli tarzda isbotlangan.

Biroq, chet tilini o'rgatish va o'zlashtirishning eng qiyin tomoni tanlangan sohada, xususan, tog'kon sohasida ixtisoslashtirilgan lug'atlarning yo'qligi hisoblanadi. ular ishonchli manbalarga kirish imkoniga ega emaslar. Shuning uchun ham ishchilar, ham talabalar uchun turli amaliy maqsadlarda foydalanish mumkin bo'lgan konchilar uchun keng qamrovli bilimlar bazasini, multimedia kon tezaurusini yaratish masalasi mavjud.

Tezaurus (yun. thesauros — xazina, boylik) — 1) ma'lum bir tilning barcha so'zlarini qamrab olgan va ularning matnda qo'llanishini to'liq aks ettiruvchi lug'at. So'z tanlash tamoyiliga ko'ra, yozuvchilarning tiliga qarab tuzilgan lug'atlar yoki ularning asarlariga tegishli ba'zi asarlar tezaurus hisoblanadi.

Hozirgi tilshunoslikda esa tezaurusni lug'at birliklari (sinonim, antonim, paronim, giponim, gipernim, omonim va boshqalar) o'rtasidagi semantik munosabatlarni ko'rsatuvchi lug'atlarning alohida turi sifatida ko'rib chiqishimiz mumkin. Shuningdek, tezaurus - bu lug'at bo'lib, unda bir-biriga yaqin bo'lgan so'z va iboralar tushunchalar yoki tavsiflovchilar kabi birliklarga birlashtiriladi va ularning semantik aloqalari bu tushunchalar orasidagi ierarxik shaklda ko'rsatiladi.

Tezauriyaning yana bir keng tarqalgan birligi ierarxik tuzilmalar bo'lib, ular kengroq atama yoki torroq muddatli munosabatlardan foydalanishni ifodalaydi. Bu atamalar tezaurusdagi tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni bildiradi va kontseptsiyada boshqa tushuncha bor-yo'qligini ko'rsatadi. Kengroq va torroq atama munosabatlari (geronim-holonomiya; giponim-gipernym). Boshqacha qilib aytganda, bu atamalar tezaurusdagi tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni bildiradi va tushuncha boshqa tushunchani o'z ichiga oladimi yoki yo'qligini ko'rsatadi. Aloqalar

foydalanuvchilarni tezaurus ierarxiyasida yuqoriroq bo'lgan kontseptsiyaga yo'naltirish uchun ishlatiladi va shuning uchun ular izlayotganidan ko'ra kengroq yoki umumiyroq tushunchadir. Gipernimlar va giponimlar yuqoridan pastga yoki pastdan yuqoriga yoki tor sub'ektdan keng mavzuga yoki keng mavzudan tor mavzuga bog'liq bo'lgan tushunchalar gipernim - yuqori yoki kengroq ma'noga ega bo'lgan tushuncha, giponim pastki yoki torroq ma'no; qush - gipernim, tovuq, chumchuq, to'tiqush va boshqalar - giponim. Ma'lum darajada xolon omiy va metonimlar asosan jonsiz narsalarga nisbatan qo'llanadi, deb hisoblash mumkin; giponimlar jonli narsalarga nisbatan qo'llaniladi, deb hisoblash mumkin.

Tezaurus - bu uzoq muddatli loyiha bo'lib, u katta rejalashtirishni talab qiladi va qurilish boshlanishidan oldin tezaurusning ko'plab jihatlarini hisobga olish kerak. Agar sizning maqsadingiz ma'lum bir soha uchun ko'p tilli tezaurusni ishlab chiqayotgan bo'lsa, vazifa yanada qiyinlashadi. Ob'ekt dizayni va xususiyatlarining sub'ektiv-mantiqiy tavsifi uchun faqat paradigmatic va santagmatic darajadagi mantiqiy-semantik munosabatlar turlarining nomlari qo'llaniladi. Masalan: jins - tur; butun - qism; shaxs; ob'ekt va uning tarkibiy qismlari (paradigmatic munosabatlar); ob'ekt xususiyatlari, ob'ekt xususiyatlari (sintagmatic munosabatlar) va boshqalar.

Bunda mavzumun aloqalar birinchi o'rinda turishi, kerakli atamalarning tegishli mantiqiy-semantik munosabatlarini aniqlash yordamchi rol o'ynashi ma'lum bo'ladi. Gap mos keladigan o'yinlarni qo'shimcha tuzatish haqida ketmoqda.

Xulosa qilib aytganda, biz chet tili va kasbiy fanlarni integratsiyalashgan o'qitishga muvofiq multimedia tezaurusini yaratish texnologiyasini sinovdan o'tkazish tufayli ochiladigan yaqin istiqbollarni belgilaymiz. Hozirgi bosqichni eng yaqin integratsiya zonalarining rivojlanish bosqichi sifatida tavsiflash mumkin, bunda oldingi umumiy muhandislik fanlaridan ko'plab fan sohalarini modellashtirish kerak bo'ladi. Keyingi fan va kompetensiya integratsiyasi zonasini rivojlantirish darsliklar, o'quv va ishlab chiqarish amaliyoti, qo'shimcha maxsus fanlar bo'yicha laboratoriya mashg'ulotlari mazmunini tahlil qilishni o'z ichiga oladi: transport vositalari, quvvat bloklari, ekspluatatsiya va xizmat ko'rsatish, transport vositalarini sinovdan o'tkazish va boshqalar. konchilik fanlarining o'ziga xos xususiyatlari muhandislik ta'limida vosita sifatida qo'llaniladigan tezaurusning tuzilishiga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, kasbiy kompetensiya va ko'lamga qo'yiladigan talablar, bo'lajak bitiruvchilarning faoliyati to'plamlarni loyihalash, dizayn va xususiyatlarini takomillashtirish bo'yicha topshiriqlarni bajarishda xorijiy til kon aloqasiga xos bo'lgan nutq namunalarini tanlash mezonlarini belgilaydi. Shunday qilib, multimedia tezaurusini yaratish texnologiyasi kelajakdagi muhandisning chet tili kompetensiyasini va fanlararo fikrlashini shakllantirish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi.

REFERENCES:

1. Abjalova M.A. O'zbek tili ontologiyasi yaratish texnologiyasi va konsepsiyasi: Toshkent:Nodirabegim, 2021. PP. 20-25.
2. Ryan C. Thesaurus construction guidelines: an introduction to thesauri and guidelines on their construction. Royal Irish Academy and National Library of Ireland. 2014. Pp. 40-58.
3. Krylov, E.G. (2015). Bilingvalnoye obucheniye inzhenernym distsiplinam i inostrannomu yazyku v vuze [Bilingual Teaching of Engineering Disciplines and Foreign Languages in Higher Education Institution]. Moscow, Izhevsk: Computer Sciences Institute Publ., 148 p. (In Russ.).
4. Masterman, M. (1961). Semantic message detection formachine translation, using an interlingua. In Proceedings of the 1961 international conference on machine translation of languages and applied language analysis (Vol. 13, pp. 438-475). London: Her Majesty's Stationary Office.
5. Roget, Peter Mark (1824). "Explanation of an optical deception in the appearance of the spokes of a wheel when seen through vertical apertures". Philosophical Transactions of the Royal Society of London. 115: 131-140.
6. Clarke, S. and Zeng, M. 2012 From ISO 2788 to ISO 25964: the evolution of thesaurus standards towards interoperability and data modeling. Information Standards Quarterly 24(1), 20-26.
7. Hedden, H. 2010b Combining controlled vocabularies, available at: <http://www.heddeninformation.com/Combining ControlledVocabularies.pdf> (22 November 2013)
8. Sobirova, M. J. (2020). Methodology for increasing the efficiency of teaching engineers in English. ISJ Theoretical & Applied Science, 02 (82), 639-642
9. Marina M. Bazhutina (2021). Multimedia Thesaurus: A Case of Designing and Prospects for Using in Engineering Education. Higher Education in Russia. 2021, vol. 30, no. 1.Pp. 73-85

ABDUQAYUM YO'LDOSH NASRI USLUBINING AYRIM QIRRALARI XUSUSIDA

Z.Teshaboyeva, doktorant, O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada yozuvchi Abduqayum Yo'ldosh nasrida namoyon bo'lgan uslub qirralari haqida so'z boradi. Xususan, qahramonlar nutqini individuallashtirish uchun tildan foydalanish mahorati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: uslub, badiiy asar, ijodiy individallik, badiiy til, obraz, xarakter, metod, janr.

Аннотация. В статье говорится о стилистических аспектах прозы писателя Абдукаюма Юлдоша. В частности, анализируется умение использовать язык для индивидуализации речи персонажей.

Ключевые слова: стил, художественное произведение, творческая индивидуальность, художественный язык, образ, персонаж, метод, жанр

Abstract. The article talks about the stylistic aspects of writer Abduqayum Yoldosh's prose. In particular, the skill of using language to individualize the characters' speech is analyzed.

Key words: style, artistic work, creative individuality, artistic language, image, character, method, genre.

Uslub keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, adabiyot taraqqiyotining u yoki bu davriga xos muhim jihatlari (muayyan davr uslubi), turli xil badiiy metodlar va yo'nalishlar (klassitsizm, sentimentalizm, romantizm va h.k.), ma'lum bir yozuvchi ijodining o'ziga xosligi (Tolstoy, Gorkiy, Chexov uslubi), shuningdek, alohida asarning o'ziga xos jihatlarni aks ettiradi. Fransuz olimi J.Leklerk de Byuffon iborasiga ko'ra „Uslub - bu shaxs“ [1:18]. O'zbek tilining izohli lug'atida shunday yoziladi: «yozuvchining biror bir asar yoki adabiyot janrining til vositalaridan foydalanishidagi o'ziga xos yo'li, usuli. Ijodkorning o'ziga xos tili, harakter yaratish va badiiy quvvati, har bir chinakam ijodkor o'z uslubiga ega bo'ladi».[2:281]

“Uslub tahlilida asosan ikki xil mezon ko'zda tutiladi: lingvistik va umumiy estetikaga muvofiq. Birinchi holatda uslub – yozish manerasi, usullar sistemasining ko'p yoki kam anglanishidir. Ko'pchilik nazariyotchi olimlar uslubga «shaklning mazmundorligi» deb qaraydilar. Demak, uslub haqida so'z borganda, biz nafaqat shakliy o'ziga xoslikni, balki o'sha o'ziga xoslik ortida yashiringan mazmun mundarijasini ham nazarda tutamiz” [7:11]

Uslub ijodkorning o'zligini, mustaqilligini belgilaydi. Uslubning shakllanish jarayoni juda murakkabdir. Adabiyot tarixini bilmasdan turib, yozuvchi uslubini aniqlash juda qiyin. Ma'lum bo'ladiki, uslub tushunchasi o'z ichiga ijodkorning til vositalaridan foydalanishidan tortib harakter yaratish yo'llarigacha, adabiyot tarixidagi g'oyalar birligi, dunyoqarash umumiyliigi bilan bog'liq an'analardan tortib har bir ijodkorgagina xos bo'lgan individual ifoda qirralarigacha qamrab oladi. O'zbek adabiyotida ana shunday o'ziga xos betakror uslubi, obrazlarning qiyofa va harakteri, tili, xatti-harakatlarini jonli ifodalashi bilan ajralib turuvchi ijodkorlardan biri Abduqayum Yo'ldoshdir. Ijodkor uslubi haqida gap ketganida, avvalo, u yashagan muhit, davr, adabiy an'analar, madaniyatga ham e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Avvalo, yozuvchi o'zi guvoh bo'lgan voqealarni qalamga oladi. Abduqayum Yo'ldosh asarlarini mutolaa qilar ekanmiz, yozuvchining o'ziga xos uslubi, harakter yaratish mahorati, obrazlar sistemasini tuzish, asar kompozitsiyasini shakllantirish borasidagi o'ziga xosliklarni kuzatamiz. Abduqayum Yo'ldosh asarlarida ham adib biografiyasi bilan bog'liq voqealar, mutaxassisligi bilan bog'liq tushunchalar asarlarida bo'y ko'rsatadi. «Puankare» hikoyasida qahramon nutqini individuallashtirish maqsadida fizika faniga oid bir qator atama va tushunchalar keltirilgan: «Institutni bitirish arafasida men kutilmaganda Puankare gipotezasining shaydosiga aylandim. Gipotezani jo'nroq tilda ifodalashga urinib ko'raman. Jismlarning handasaviy xususiyatlarini o'rganuvchi topologiya degan fan bor. Puankare gipotezasi aynan shu fanning markaziy muammosi. Yana bir muhim holat: tadqiq etilayotgan jismlar oddiy emas, balki siqilganda, buralganida, cho'zilganida o'zgarmaydigan jismlardir. Biron nimani tushundingizmi? Yo'qmi? Unda yanada soddaroq usulda izoh berib otaman. Agar uch o'lchamli sirt qaysidir jihati bilan ikki o'lchamli sferaga o'xshash bo'lsa, demak uni mana shu sferaga tekislash mumkin.»[6:95]

Professor Dilmurod Quronov „Adabiyotshunoslikka kirish“ kitobida biografik tahlil metodi haqida gapirar ekan, „Biografik metod badiiy asarni muallifining hayot yo‘li kontekstida o‘rganishni nazarda tutadi. Badiiy asarda ijodkor shaxsiyati akslangani bois undagi qator o‘rinlar muallif biografiyasi kontekstida yorqinroq anglashiladi. Shunga ko‘ra biografik metod asarga muallif tomonidan yuklangan mazmunni anglashda yetakchi ahamiyat kasb etadi. Masalan, Abdulla Qahhorning „O‘g‘ri“ va «Dahshat» hikoyalari o‘tmishdan bahs yuritadi, biroq ularni biografik kontekstda olinsa adib har ikki hikoyada ham ular yaratilgan davr muammolarini badiiy e‘tirof etishga, o‘sha davr haqidagi, davr kishilari haqidagi fikrlarni ifodalashga harakat qilgani anglashiladi. Biografik metodning qanchalik samarali bo‘lishi ko‘p jihatdan tadqiqotchi qo‘l ostidagi biografik materialga bog‘liq bo‘lib qoladi.“[5:238] degan fikrni aytadi. Endi Abduqayum Yo‘ldoshning biografiyasiga oid bir jihatga diqqat qilamiz: yozuvchi Toshkent politexnika institutini (hozirgi Toshkent davlat texnika universiteti) tamomlagan. Shuning uchun ham yozuvchining deyarli barcha asarlarida matematika va fizika bilan bog‘liq atamalar, tushunchalar o‘z ifodasini topadi. Yuqoridagi parchada ham gipoteza, sfera, jism, handasa singari atamalarni ko‘rishimiz mumkin.

Abduqayum Yo‘ldosh „Begona shaharning namozshomlari“ qissasidan olingan quyidagi parchaga e‘tibor qatamiz: „Tog‘da o‘sgani uchunmi Alisher gavgadan guruhimizda birinchi o‘rinda turardi. Hatto uch yil flotda xizmat qilib qaytgan starostamiz ham undan bir enlik past edi. Aniq fanlarda „gabarit o‘lcham“ degan tushuncha bor. Jismning eng katta o‘lchamlari ma‘nosini beradi. Alisher ham nafaqat shunaqa o‘lchamlari, balki boshqa jihatlardan ham birinchi o‘ringa chiqib olish uchun dastlabki paytlari harakat qildi.“ [6:143]. Yozuvchi Alisherni shunchaki gavgdali yigit demaydi, uni „gabarit o‘lcham“da ekanligini aytadi. Gabarit so‘zi fransuzcha — binolar, vagonlar, kemalar, ko‘priklar, mashinalar, tunellar va boshqalarning tashqi va ichki chegaraviy qiyofasi; eng katta tashqi va ichki o‘lchamlari (uzunligi, , eni) degan ma‘noni beradi. Qahramonni shunchaki gavgdasi katta, barvasta deb tasvirlagandan ko‘ra, handasadagi „gabarit o‘lcham“ da deyilganda yanada ta’sirchanroq chiqadi. Bu, avvalo, yozuvchining so‘z qo‘llash mahorati bilan belgilansa, ikkinchidan, yozuvchining mutaxassisligi bilan bog‘liqdir.

Bundan tashqari, shu asarda yana bir jumlag e‘tibor qilsak: „Bu dunyoda bir hodisot boshqa hodisot uchun vosita bo‘lib xizmat qilgusi. Ba‘zan, ehtimolki, aksar hollarda bahona sababga, sabab oqibatga evriladi. Baayni ko‘paytma amalini bajarayotganday biz bir miqdorni aytamiz, boshqa bir miqdor esa dilda bo‘ladi va asta-sekin shu dildagi tushuncha shakl-shamoyil kasb eta boradi, biz uni aniqroq ko‘ra boshlaymiz, shunda beixtiyor hushyorroq tortamiz, sezgilarimiz taranglashadi, illo, asl maqsad asl niyat endi yuz ko‘rsata boshlaganini ilg‘aymiz.“[6:145]. Mazkur parchada yozuvchi kundalik hayotda ishlatadigan jumlarimizga falsafiy fikr singdiradi. Chindanda, Pifogor jadvalidagi amalni hisoblash chog‘ida qoldiqni dilda saqlaganimiz singari ba‘zan aytilmagan so‘zlar, aytilmagan maqsadlar bizning dilimizda „qoldiq“ bo‘lib qoladi. Vaqtlar o‘tib esa ular, albatta, o‘z shamoyilini ko‘rsatmay qolmaydi. Ushbu narsalarni boshqa bir tashbeh bilan ham berish mumkin, ammo ijodkor qachonki o‘zi yaxshi bilgan, kuzatgan narsasini yozsagina, asarga o‘quvchi ham ishonadi, qo‘ldan qo‘ymay mutolaa qiladi. Bularni yaxshi anglagan adib takroran matematik tushunchalarga murojaat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, ijodkor uslubi birdan shakllanmaydi. Adabiyotshunoslar ta’kidlaganidek, avval taqliddan boshlanib, sayqallanib, xususiylashib boradi. Ijodkor uslubi uning biografiyasi, turmush-tarzi, dunyoqarashi, mansub bo‘lgan ijtimoiy qatlami, ustozlari bilan bog‘liqdir. Fitrat o‘zining „Adabiyot qoidalari“ risolasida kuchsiz yozuvchilar asarlaridan uslub yaqqol o‘zini ko‘rsata olmasligini asoslab beradi. [4:26]. Haqiqatdan ham, taqlid bosqichidan xususiylashgan uslub yaratish darajasiga ko‘tarilish ijodkordan ulkan mahorat talab etadi. Abduqayum Yo‘ldosh hozirgi o‘zbek nasrida o‘z uslubini yarata olgan adiblardan sanaladi. Yozuvchi asarlaridagi tilning soddaligi, asar yechimi ostiga falsafiy fikrlarni yashirish hollari, asarlarida takror-takror matematik atamalar va kasb-hunarga oid leksik birliklardan foydalanish holatlari buning yaqqol misolidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Jorj Lui Leklerk de Byuffon. Fransiya akademiyasiga kirish nutqi. <http://www.infoliolib.info /philos/buffon/buffon.html>
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ikki tomlik. Ikkinchi tom. –Moskva: Rus tili, 1981.–B.281.
3. Abramovich G.P. Vvedenie literaturovedenie. –Moskva, 1975. –B.266–267.

4. Fitrat. Tanlangan asarlar. 4-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006. – B. 26.
5. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. Akademnashr, 2017
6. Yo'ldoshev A. Puankare. Toshkent. Akademnashr, 2017.
7. Qodirova N. Ilmiy-adabiy tafakkur va uslub muammolari (I. Haqqul ijodi misolida). Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan avtoreferat.

UO'K 82-31

MUMTOZ NASR VA JADID HIKOYACHILIGI XUSUSIYATLARINING SINTEZLASHUVI

M. Tojiboyeva, f.f.d., dots., Andijon davlat universiteti, Andijon

Annotatsiya. Jadid hikoyachiligining ildizi mumtoz adabiyotga borib taqaladi. Maqolada jadid adabiyotida kichik epik turning go'zal namunasiga aylangan Abdulla Qodiriy, Hamza, Cho'lpon hikoyalarida ta'sirning o'ziga xos tomonlari sintezlashgani, mumtoz roviylikdan asos ola boshlagan hikoya voqealar rivoji davomida yangi sifat kasb etganligi, jadid nosirlari passiv roviy yoki kuzatuvchigina emas, balki asar tarkibida baholovchi-sharhlovchi vazifasini o'tashi bilan xarakterlanishi xususidagi fikrlar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: hikoya janri, jadid hikoyachili, badiiy timsollar, hikoyachi-qahramon tipi, epik tasvir, mumtoz nasr, uslub, axloqiy-ta'limiy o'gitlar, roviy.

Аннотация. Корни джадидского сказочника уходят в классическую литературу. В статье рассказы Абдуллы Кадири, Хамзы, Чолпона, ставшие прекрасным образцом малого эпоса в современной литературе, синтезируют уникальные аспекты воздействия, повесть, в основу которой легло классическое повествование, приобрела новое качество при развитии событий современные писатели являются пассивными рассказчиками или наблюдателями, скорее выдвигались мнения о характеристике произведения как оценщика-интерпретатора.

Ключевые слова: жанр повествования, современный сказитель, художественные символы, тип сказителя-героя, эпический образ, классическая проза, стиль, нравственно-воспитательное учение, сказитель.

Abstract. The roots of the Jadid storyteller go back to classical literature. In the article, the stories of Abdulla Qadiri, Hamza, Cholpon, which have become a beautiful example of a small epic type in modern literature, synthesize the unique aspects of influence, the story, which was based on classical storytelling, acquired a new quality during the development of events, modern writers are passive narrators or observers. rather, opinions were put forward about characterizing the work as an evaluator-interpreter.

Key words: narrative genre, modern narrator, artistic symbols, narrator-hero type, epic image, classical prose, style, moral and educational teachings, narrator.

XX asr o'zbek adabiyotida hikoya janrining vujudga kelishi, taraqqiyoti va takomilini milliy adabiy manbalardan ayro o'rganish mumkin emas. Jadid hikoyachiligidagi zamonaviylik hayot davom etishi barobaridagi yuz berayotgan o'zgarishlar, yangiliklarni badiiy nuqtai nazardan o'zlashtirish va ularni badiiy timsollar orqali tasvirlashda zuhur bo'lsa-da, ildizi mumtoz adabiyotga borib taqalishi tayin bo'lgan hodisa. Jadid adabiyotida kichik epik turning go'zal namunasiga aylangan «Uloqda» (Abdulla Qodiriy, 1913), «Juvonboz» (1915), «Haqiqat kimda?» (Hamza, 1916), «Oydin kechalarda» (Cho'lpon, 1922), «Qor qo'ynida lola» (1923), «Qiyomat» (Fitrat, 1923) hikoyalarida ta'sirning o'ziga xos tomonlari sintezlashganini ko'ramiz. Qodiriyning «Uloqda» hikoyasining asosiy boshlang'ich g'oyasi ma'naviy qadriyatlar va urf-odatlariga borib taqaladi. Asarda bir kunda bo'lib o'tgan voqea tasvirlanadi. Hikoyada mumtoz adabiyotdagi sarchashmalar tayanch va g'oyaviy manba vazifasini o'tagan. Hikoyaning umumiy manzarasini ulov voqeasi tashkil qilsa, shu o'yinni ko'rish va ishtirok etish istagida yurgan Turg'un obrazi vositasida muayyan g'oyani ifoda qiluvchi mazmunni topa olgani, aniq uslubda tasvirlay olgani bilan xarakterlanadi.

Abdulla Qodiriy yangi hikoyachi-qahramon tipining vujudga kelishida epik tasvirning mumtoz nasrga xos belgilarini saqlagani uchun asar personajlari yorqin timsol darajasiga ko'tarildi. Muallif Xoja hikoyalaridagi ifoda uslubini takrorlash yo'lidan bormagan. Qodiriy o'z dunyoqarashi, ijtimoiy-

ma'naviy, falsafiy qarashlariga mos bo'lib tushadigan lavhalar bilan an'anaviy voqealar tizmasini to'ldiradi. Natijada axloqiy-ta'limiy o'gitlar voqealar mag'ziga singdirilib, hayotiy-dunyoviy mohiyat kasb etadi. Hikoya hajman kichik bo'lsa-da, undagi qahramonlar soni ko'pday tuyuladi.

“Uloqda” hikoyasi Qodiriyning ilk asarlaridan biri bo'lishiga qaramay, tasvirning qisqa va to'liqligi, mumtoz hikoyatlardagi kabi voqeani tafsilotlari bilan berishga urangani, qahramon ichki qiyofasini asarning asos - mohiyati sifatida ko'rsata bilgani bilan xarakterlidir. Hikoya bosh voqeasi tasviriga e'tibor qarataylik: “Endi uloq boshlandi. Birisi oladir, ikkinchi birisi tortadir... Ikkinchisining yonig'a uchunchi, to'rtunchisi tushib, birdan hamma uloqchilar o'rtağa olub tortishadirlar... Har kim o'ziga olish harakatida... Biri uloqning dumidan tutsa, ikkinchi, uchunchilar oyog'idan, yolidan tortadirlar” [3.32]. Ayni manzara kitobxon ko'z o'ngida aniq jonlantirilgan ekan, u qahramon nigohi orqali berilgan bilan ham xarakterlidir. Muallif manzara tasviriga yosh Turg'unning qarashlarini ustalik bilan singdirib yuborganki, kitobxon bosh qahramon faqat voqea bayonchisi emas, balki hodisotlarni o'zicha tahlil qilib borgan analitik personaj darajasida harakat qiladi. Voqealar yigitchaning uloqqa tayyorgarlikdagi quvonchi, “Turg'un chavandoz” unvoniga sazovor bo'lishi haqidagi shirin xayollari, qiziq tomoshani ko'rishdagi hayajoni bilan boshlanadi. Uloqning boshlanishi, unga hakamlik qilgan Orif sarkorning fotihasidan keyin boshlangan chekchegarasiz qiyqiriqlar, “ota bolani, aka ukani tanimaydigan changto'zon” avjiga minishi, “boshi yorilib ko'zi chiqqan bilan, otdan yiqilib, qo'l singan bilan” hech kimning ishi bo'lmagan paytda, hech qanday kuch bu baqiriq-qiyqiriqni to'xtatishi mumkin bo'lmagan qizg'in pallada “birdan uloqchilar suv quygandek tinchib” qolishi, uloqchilardan biri Esonboyni besh-olti ot bosib ketgani va ertasiga Turg'un ertalab uyqudan uyg'onganda eshitgan birinchi gap otasini “Esonboyni janozasiga” borganligi kabi voqealarni tasvirlashda yozuvchi shunday bir manzara yaratadiki, bu manzarada xalq hayoti o'z fojialari, tashvishlari va muammolari bilan gavdalanadi.

Abdulla Qodiriyning kichik epik asarlarini kuzatar ekanmiz, uning “Uloqda” hikoyasi misolida mumtoz adabiyot daholarining asarlaridan oziqlanganini, yozma adabiyot an'analari xabardorligini va ana shu an'analarning ijodiy hosilasi sifatida o'ziga xos ijod namunalari yarata olish salohiyatiga ega bo'layotganini ko'rsatadi. Qodiriy hikoya janriga qo'l urar ekan, mumtoz nasrning bu turidagi epik bayon va epik timsol yaratishda salafning adabiy an'analari foydalanish zaruratini his qiladi. Epik an'analarni o'rganish va o'zlashtirish jarayoni quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Yozuvchi turli mazmundagi voqealarni bayon etar ekan, ulardan axloqiy-ma'naviy xulosalar chiqaradi. Ya'ni “Uloqda” hikoyasidagi asosiy voqea – kichik qishloq xududidagi an'anaviy uloqchilik o'yini. Hikoyaning umumiy manzarasini uloq voqeasi tashkil qilsa, shu o'yinni ko'rish va ishtirok etish istagida yurgan Turg'un hikoyaning bosh qahramoni darajasiga ko'tariladi. Insonning botinida yashab, zohirida faoliyat ko'rsatuvchi or-nomus, hayo, istihola tuyg'ularini timsollar qatlamiga singdiradi;

2. Mumtoz adabiyot namunalari, xususan, Xoja hikoyalarida epik tasvir qariyb bir xil, ya'ni didaktik ohang va ritmda davom etsa, Qodiriy hikoyalarida bu xolat turli ranglarda o'z ifodasini topadi, ya'ni voqealar jarayoniga mos holda tasvir usuli tanlanadi. Hikoya bolaning beg'ubor quvonchi bilan boshlanib, falokat bilan yakun topdi. Voqea boshlanmasidagi to's-to'polon xalqqa yuqori kayfiyat baxsh etgan edi, g'ayri-tabiiy sukunat va jimlik unga yakun yasadi. To'polon ko'tarish va tinchib qolish, quvonch va kulfat kabi juft hodisalar asardagi epik tasvir jarayonida aniq qirralar kasb etib bordi, tasvirning bunday usuli epik tasvirga o'ziga xos yangi to'lqin bergan;

3. Qodiriy hikoyalari shakl va bayon uslubi jihatidan mumtoz hikoyatlarga o'xshamasa ham muayyan g'oyani ifoda qiluvchi mazmunni topa olgani, uni o'ziga xos uslubda aniq tasvirlay olishi bilan xarakterlanadi. Hikoyada epik tasvirning muhim belgilari saqlangani tufayli asar personajlari yorqin timsol darajasiga ko'tariladi va realistik mohiyat kasb etadi.

Mumtoz adabiyotda ma'rifat, ilm qudrati va uning jaholatni engishi asrlar davomida qudratli kuch bo'lib talqin qilingan. Ma'rifatga egalik qilish xoh podshoh yoki gado bo'lsin, “Qutadg'u bilig” asaridan tortib jadid adabiyotiga qadar asosiy mavzu sanalgan. Shu ma'noda jadid adabiyotining darg'alaridan bo'lgan Abdulhamid Cho'lpon hikoyalarida ham jaholat va ma'rifat zidligi, ma'rifatni jaholatdan ustun qo'yilishi va kishini saodatga eltuvchi vosita ekanligi ta'kidlanadi. “Qurboni

jaholat” (1914), “Doktor Muhammadiyor” (1914) kabi hikoyalar bilan adib ma’rifat uchun asosiy kurashchi sifatida tanildi. Bu hikoyalarda tasvir jihati, tarzi bayon, voqealar ketma-ketligi jihatidan mumtoz nasrga sodiq holda rivojlantirilmagan bo’lsa ham, azaliy mavzuga munosabat, uni yangicha turmush sharoiti bilan bog’lab talqin qilish, hikoyaning yakuni orqali ma’rifatning jaholat ustidan g’alabasini ta’min etish Cho’lpon hikoyalarining asosiy poetik jihatlarini belgilaydi va realistik tasvir, didaktik xulosa bilan sintezlashadi. D.Quronov: “Cho’lpon o’z asari uchun (“Qurboni jaholat” nazarda tutilgan – T.M.) “hayotiy” material tanlaganida ham, uni tasvirlaganida ham g’oyaviy-ma’rifiy maqsaddan kelib chiqadi. Natijada hikoyada realizmning ibtidoiy belgilari bilan didaktiklik qo’shilib ketadi... “Qurboni jaholat”ni shartli ravishda “didaktik realizm” namunasi deyishimiz mumkin bo’ladi” [4.24]. Haqiqatan ham Cho’lpon mazkur hikoyasining kompozitsion qurilishi jihatidan ma’rifatchilik adabiyoti bilan mushtaraklik jihati bo’lishi mumkin, ammo asarning mumtoz adabiy an’ana bilan bog’liq xususiyatlari ham talaygina. Avvalo, asarda mumtoz hikoyatlardagi tavoze’lik, xushmuomalalik, mehmonnavozlik kabi yaxshi fazilatlar qarshisida tuhmat, behuda shubha, notavonliq, tarbiyasizlik singari yomon xislatlar doimiy ziddiyat sifatida turganini qayd etish lozim. Asardagi Eshmurod o’z xonadoniga tashrif buyurgan Mo’minjonni tavoze’lik bilan kutib oladi, uni mehmonxonaga olib kiradi. Va darhol xizmatchiga non-choy olib kelishini buyuradi. Bu uning asarda ko’ringan birinchi mehmondo’stlik fazilati. Ikkinchi fazilati shuki, ishonuvchanligi uchun o’zi guvohi bo’lmagan narsadan shubhalanmaydi, uchinchidan, ilmsizlikni “hayvon”iy bir jihat deb biladi.

Kichik hikoyada oiladagi ota-bola munosabati haqida keng tasavvur olish mumkin. Ota farzandiga nisbatan qattiqqo’l. O’g’il ilmga muhabbatli, ota esa mutlaqo savodsiz. Ota o’g’lini gazeta mutoala qilgani uchun uni “ahmoq” deb haqorat qiladi va gazetadan ko’ra “Jangnomai Ahmad Zamjiy”ni o’qib berishni talab qiladi. Bu narsa o’g’liga yoqmasa-da, otaning gapini ikki qilolmaydi, qolaversa, mehmon oldida (Nazarali so’fi) farzandlik odobini ham yaxshi saqlay biladi. Hatto, otasi uni nohaq o’g’rilikda ayblab, kaltaklaganda ham hech bir qarshilik ko’rsatmaydi. Ammo uning qalbi doim “odati qabihalar”dan aziyat chekadi. Bu o’rinda yozuvchi milliy xarakter yaratish orqali asar qahramonining ruhiyatini ochib beradi. Cho’lpon hikoyalarining g’oyaviy olamiga davr uchun eng muhim masala – ma’rifatparvarlik singdirilgan. “Doktor Muhammadiyor” hikoyasida ham “adib ruhiyatidagi ayni shu holat (islohn qay yo’sinda amalga oshirish) Muhammadiyorning o’ylarida o’z aksini topgan. Shu bois ham Muhammadiyor “xalq o’z foydasini anglasa” deya surgan xayollarining-da amalga oshishiga ishonolmaydi” [4.29].

Cho’lpon hikoyalari roviy-hikoyachi qahramon tilidan bayon qilinadi. “Mumtoz hikoyatlardagi rivoyaviylikni uning xarakterli belgilaridan biri deb bilsak, Cho’lpon hikoyachilarida ham epik tasvirdagi ifoda yo’sini o’zgarib, muallif hikoya qilish bilan birga voqealarning sinchkov kuzatuvchisi va unga munosabatini yashirmagan roviy sifatida bo’y ko’rsata boshlaganini kuzatamiz” [1.183-184].

“Do’xtur Muhammadiyor” hikoyasida: “Turkistonning qorong’u bir go’shasinda... nomlik bir uezdni(y) shaharda Hoji Ahmad ismli 60 yashar bir kambag’algina sartarosh hoji bor edi. Aning xotuni chaxo’tka (sil) kasaliga muftalo bo’lib, to’quz oy qadar xastalik to’shagida yotgandan so’ngra vafot bo’lg’an edi. Ul xotundan Muhammadiyor isminda bir o’g’ul tug’ilgan edi” [2.279]. Bu o’rinda muallif kambag’algina sartaroshning “hoji” maqomini olish sabablari bilan ham o’quvchini tanishtirib ulguradi: “Aning hojiligining bosh sababi 15 yashar ekan vaqtida otasi ila hajga borgan edi. Otasi hajdan vafot topkandan so’ngra yolg’uz o’zi Misr, Istanbul, Marokash, Balujiston, Bag’dod, Eron va Afg’oniston taraflarni va ichki Rusiyani o’n yil qadar sayohat qilib qaytgan edi” [2.279]. Bu o’rinda roviy voqealarning sharhlovchisi bo’lib asarda “ishtirol” etadi. Asarga qahramon kirib keldi, endi roviyning nigohi uning harakatlariga qaratiladi. “Do’xtur Muhammadiyor” xayoliy hikoya bo’lganligi uchun ham voqealar juda tez, kutilmaganda shiddat bilan sodir bo’ladi, bu holat roviy-muallif tomonidan izohlanib boriladi. Natijada mumtoz roviylikdan asos ola boshlagan hikoya voqealar rivoji davomida yangi sifat kasb etadi. Ayni shu holat jadid nosirlari ijodiga xos bo’lib, ular passiv roviy yoki kuzatuvchigina emas, balki asar tarkibida baholovchi-sharhlovchi vazifasini o’tashi bilan xarakterlanadi va shu jihatdan Evropa nasriga yaqinlashayotganiga guvoh bo’lishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тожибоева М. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт аънаналари ва маҳорат масалалари. – Т.: MUMTOZ SO'Z, 2017.-260 б.
2. Cho'lon. Asarlar. IV jildlik. II jild. / Nashrga tayyorl. va izohlar muallifi D.Quronov. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B.279.
3. Qodiriy A. To'la asarlar to'plami. – B.32.
4. Quronov D. Cho'lon nasri poetikasi. – Toshkent: "Sharq" NMAK, 2004. – B.24.

UDC 81-13

THEORETICAL ANALYSIS OF COLOR WORDS IN ENGLISH AND UZBEK
LANGUAGES LINGUACULTUROLOGY*M.B.Umarqulova, teacher, Jizzax State Pedagogical Univesity, Jizzax*

Аннотация. Тадқиқот мақсади инглиз ва ўзбек тилларида ранг номланиши ва ранглари идрок этишининг қиёсий лингвистик ва маданий хусусиятларини ҳар томонлама тавсифлашдан иборат. Мақола мавзусининг долзарблиги қуйидаги омиллар билан боғлиқ: замонавий тилишунослик фанининг тил фаолиятининг когнитив ва прагматик омилларига бўлган қизиқишининг тобора ортиб бориши; миллий маданият ва тилларнинг асл таълувчилари ва воситалари сифатида ранг атамаларини кўп қиррали ўрганиши; "дунёнинг рангли тасвири" тушунчасини яратилишга ҳисса қўшадиган рангшунослик метатилини ўрганишининг аҳамияти шулар жумласидан.

Калит сўзлар: лингвокультурологик хусусиятлар, ранг атамалари ва ранг идрок, прагматик омил, миллий маданият.

Аннотация. В данной исследовании описано сравнительные лингвокультурологические особенности цветообозначения и цветовосприятия в английском и узбекском языках. Актуальность темы связана со следующими факторами: возрастающий интерес современной лингвистики к когнитивным и прагматическим факторам языковой деятельности; многогранное изучение цветообозначений как исконных носителей и средств национальной культуры и языков; среди них важность изучения метаязыка цветоведения, что способствует созданию понятия «цветовой образ мира».

Ключевые слова: лингвокультурологические особенности, цветообозначения и цветовосприятия, прагматический фактор, цветообозначения, национальная культура

Abstract. This study describes the comparative linguoculturological features of color naming and color perception in the English and Uzbek languages. The relevance of the topic is associated with the following factors: the growing interest of modern linguistics in the cognitive and pragmatic factors of language activity; multifaceted study of color designations as original carriers and means of national culture and languages; among them is the importance of studying the metalanguage of color science, which contributes to the creation of the concept of "color image of the world".

Key words: linguoculturological features, color terms and color perception, pragmatic factor, color terms, national culture

In the field of linguistics, the question of all facets of language, including the analysis of socio- and linguocultural meanings reflected in the language, is being raised by the processes of globalization and intercultural communication of people.

Physicists, biologists, doctors, psychologists, painters, designers, art historians, philosophers, literary critics, linguists, and many other professionals from around the world are drawn to the category of color for their research. Distinctions in the world visions of representatives of other civilizations, with well-established historical and cultural, religious, climatic, and other elements, are related with structural and semantic differences in the field of color names.

The most crucial component of all visual information is color. The first thing that is recalled about a person is their clothing color, as well as the color of his face, hair, etc.

Sayings like, "I don't remember what she was wearing, but she was wearing red, and this crimson burnt my soul and kept me up at night," are an example of such a remark.

The dilemma of how to organize words that indicate color is one of the problems with color naming.

The author also points out that two-part words, phrases, and hues are hardly ever found in dictionaries.

People's speech is a reflection of their ideas. Each country's mental makeup is shaped into a stereotype in its language, which is pounded out like a medal. The language is strong because it is concise and incisive. A person's view of the majority of the most significant aspects of occurrences in the world is mediated by language, which also serves as his primary tool for having an adverse impact on the outside world. The most profound and intricate human interactions as well as different facets of life can be represented using words of color.

Color-coding has a big role in cross-cultural communication. The system of color classifications bears a clear ethno cultural signature. It has two hypostases since it is both a product of culture and a component in the formation of culture. The study of ethnic coloristic is inextricably linked to the study of the global linguistic picture.

Modern linguistics is increasingly focusing on the idea of color linguistics as a separate scientific paradigm. From the perception of color names as a minor aspect of language to their acknowledgment as one of the main factors in the construction of national mentalities, there is a long way to go. A group of scientists has developed who constantly discuss the issues of color naming from a variety of angles, there is enough research on the topic of color terms in English and Uzbek, and these issues are frequently brought up at pertinent scientific gatherings.

Many other color names go beyond the "basic" colors, which is confirmed by the study of linguacultural aspects of color terms and color perception in English and Uzbek. Because of its complex structure, the secondary nomination of these units in two languages cannot be covered within the confines of a single study project. Some of these words are part of the language's primary vocabulary. In both fiction and everyday speech, new flowers are constantly being created, while others are gradually fading from use.

It becomes obvious that the use of conventional methods of lexicological analysis is insufficient as we get to a higher degree of linguistic research of color words. It would seem acceptable to investigate the lexical characteristics of color designations in the context of linguistic phenomenology and semantics. The issues with color semantics are also taken into account simultaneously from the perspective of an activity approach to language and in the context of the various tasks facing applied linguistics and phenomenology, such as the investigation of the function of color vocabulary in cognitive processes and the function of color terms in the development of a language picture of the world.

A finite number of elements can hardly be established in an open system, which is what words that denote color represent. Speakers don't just say the word "color" out of the blue; rather, there are rather obvious patterns to how they utilize it.

These patterns were discovered through research on the correlations between the semantic fields of color terms in two languages. Our associative experiment conducted in the United States particularly effectively illustrated this fact.

The content side of the words used to designate different colors was compared across languages, revealing that despite the universality of many processes in the languages under investigation, there are differences in their actualization and an unequal set of lexical units, which, in the first place, depend on sociocultural factors.

Studying coloristic in some phenomenological aspects that place the greatest emphasis on the problems of conceptualizing and classifying human mental activity turned out to be interesting. This involves, in particular, research on ethnic color preferences and stereotypes in English- and Uzbek-speaking regions. Ethno-priority colors are used for transmission in the two languages under comparison. Ethnic feelings are those that are most personal to an individual, such as those related to the motherland, the purpose of life, love, and happiness. Ethno-priority color in the Uzbek language – *ko'k \ havorang*, in English — *oq (white)*. Ethno-relevant colors – *oltin rang, oq, qora, qizil, yashil* — in the Uzbek-speaking area, *blue, red, black, green, silver* - in English. Additionally, the textual

study demonstrated how the phrases' sporadic usage eventually develops into a permanent one and, finally, becomes stereotypical when it comes to recognizing the ethnically significant hues of the designated places.

The dialectic of language and speech, which underlying the creation and expansion of the color naming system, is shown by linguistic semantics. Similar to the most creative color names found in dictionaries, surprising compound words used to describe color in poetry and music "fit" into the rules of the language already in use. In speech, many «abnormally normal» expressions serve as a reminder of the idea that language has a "creative character." Being able to convey and comprehend new ideas while adhering to linguistic conventions is a special talent only found in humans.

The linguistic semantics and phenomenological analysis of English and Uzbek color terminology allowed the linguacultural properties of this group of words to be clarified. According to the study, color designations are more intricate lexical units of language and speech, the meanings of which are substantially influenced by the history and culture of certain language communities.

Language personality's cognition is organized by culture, which also creates linguistic concepts and categories. In the history of human civilization, culture and language have contributed significantly to the formation of the linguistic map of the world. The primary tool for learning about and assimilating culture is language, which is an essential component of both. According to the linguistic worldview, language itself is seen as a window into culture, reflecting both the personal world of an individual and the culture as a whole, including traditions, customs, mentalities, and values. Folklore, proverbs, sayings, phraseological units, chronicles, oral and written speeches, as well as the language system of a single collective, serve as a cultural repository—a piggy bank—where all of the people's knowledge, abilities, and material and spiritual values have been amassed. By adopting and mastering the experience of their predecessors through the linguistic representation of this ethnic group, generations turn into cultural carriers. The language has a role in how the attitude, traditions, and customs of the entire people are perceived when a person develops their cultural personality. Language is a means of passing on culture, and language also provides the circumstances for culture to exist.

History is written in language. Language is the highway of culture and civilization. The first way that culture is expressed is through language. Language may acquaint a person with culture since it is the authentic reality of culture. Language is a tool of human society and a way of inter-person communication. It is impossible to imagine how society would evolve without language or how language would develop without society. It serves as a tool for interstate communication as well as a form of communication not just between individuals but also between nations. Languages used today have changed over the course of many centuries as a result of intricate historical processes. The vocabulary, phraseology, and syntax of both the English and Uzbek languages convey the cultural and national experience that has historically developed over many centuries. Therefore, from a linguistics perspective, a thorough investigation and research of the traits and attributes of adjectives with color definitions is crucial, both theoretically and practically.

REFERENCES:

1. Kulpina V.G. Linguistics of color: Terms of color in Polish and Uzbek languages / Faculty of Foreign Languages of Moscow State University. M.V. Lomonosov. M.: Moscow Lyceum, 2001. - 470 p.
2. Petrochenko J.A. Comparability in the color naming system. Romano-Germanic linguistic research and methods of teaching foreign languages. Materials of the international conference. Tomsk. 1997. P 34-36.

UO'K 81-13

TAKRORIY BIRLIKLARNING BA'ZI XUSUSIYATLARI HAQIDA

Z.Yuldasheva, ilmiy xodim, O'zR FA Til va adabiyot instituti, Toshkent

Annotatsiya. *“Xoldorxon” dostoni nafaqat voqealar silsilasining o‘ziga xosligi, balki lisoniy tuzilishining o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turadi. Dostonda qo‘llangan takroriy birliklarning badiiy-estetik ko‘rinishlari ayniqsa diqqatga sazovordir. Dostonning mazmuni va intonatsion yaxlitligini ta’minlashda takroriy shakllardan keng foydalaniladi. Badiiy matndagi takrorlar hamisha matnni shakllantirish vositasi, ifoda ta’sirchanligini oshiruvchi, ohangning butunligini*

ta'minlovchi birlik sifatida qaraladi. Maqolada "Xoldorxon" dostonida keng qo'llanilgan takroriy birliklarning lingvopoetik xususiyatlari tilga olingan.

Kalit so'zlar: *"Xoldorxon" dostoni, takroriy birliklar, lingvopoetika, badiiy matn.*

Аннотация. *Эпос «Холдорхан» отличается не только своеобразием событийного ряда, но и своеобразием своего языкового строя. Особого внимания заслуживают художественно-эстетические проявления повторяющихся форм, используемых в эпосе. Широко используются повторные формы для обеспечения содержательной и интонационной целостности эпоса. Повторы в художественном тексте всегда рассматриваются как средство оформления текста, как единица, повышающая выразительность выражения и создающая законченность тона. В статье написаны лингвопоэтические особенности повторяющихся единиц, широко используемых в эпосе «Холдорхан».*

Ключевые слова: *эпос «Холдорхан», повторяющиеся единицы, лингвопоэтика, художественный текст.*

Abstract. *The epic "Kholdor Khan" is distinguished not only by the uniqueness of the series of events, but also by the uniqueness of its linguistic structure. The artistic-aesthetic manifestations of repeated forms used in the epic are especially noteworthy. Repeated forms are widely used to ensure the content and intonation integrity of the epic. Repetitions in the literary text are always considered as a means of forming the text, as a unit that increases the expressiveness of the expression and creates the completeness of the tone. In the article, the linguopoetic features of repeated units widely used in the epic "Kholdorkhan" are written.*

Keywords: *"Kholdorkhan" epic, repetitive units, linguopoetics, artistic text.*

Takror tushunchasi tilda ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash, ta'sirchanlikni oshirish maqsadida ba'zi so'z va unsurlarning qayta qo'llanishiga nisbatan ishlatiladi. Takrorlar bilan bog'liq tadqiqotlarda mazkur birliklar haqidagi izlanishlarning eramizdan avvalgi V. asrgacha borib taqalishi ta'kidlanadi. Zamonaviy tilshunoslikda takroriy birliklar matnni shakllantiruvchi bir vosita sifatida tilga olinadi. Ba'zi olimlar takroriy birliklarni so'z isrofi, ortiqchalik deb baholaydi. Ko'pgina pedagoglar esa bundan farqli qarashlarni ilgari surib kelishadi. Ular ta'limda takrorlarni o'rganishning asosi va muloqot vositasi deb bilishadi. Matnda yoki og'zaki aytilgan fikrda takrorlangan birlik miyada ayni unsurlar bilan aloqa hosil qiladi va anglanish jarayonini qulaylashtiradi degan fikrni asoslashga harakat qiladilar. Ayniqsa, she'rning naqoratidagi, qofiya va radiflaridagi takrorlar matnning esda saqlanib qolishini ta'minlovchi muhim birliklar ekanligini ta'kidlashadi. Takror va takroriylik adabiy matn tashqarisida, bizni qurshab turgan olamdagi jismlararo munosabatlarda ham mavjud. Hatto hayotimizning har qirrasida muntazamlilikni ta'minlovchi, murakkablikni bartaraf qiluvchi beminnat vosita sifatida duch kelamiz. Koinotni hisobga olmasak ham atrofimizda takrordan hosil bo'ladigan go'zalliklarni istagancha topishimiz mumkin. To'qimachilikda gazlamaning taglamasini deysizmi, naqshini deysizmi, hammasi takrorga asoslangan faoliyat va tartibning natijasidir. Zargarlikda takrorlanuvchi motivlar betakror san'at namunalarini namoyon qiladi. Takrorlanuvchi shakl va qoidalar hayotning murakkabliklarini qulaylashtiradi. Takrorlanuvchi shakl va tushunchalar tez esda qoladi. Qisqasi, kengroq olib qaraydigan bo'lsak, koinotning asosini tashkil qiluvchi muazzam tartib takroraga asoslangandir. Shu jihatdan qaraganda, takror tushunchasi shunchaki bir so'zning takrorigina emasligi ayon bo'ladi. Takror keng ma'noda odam va olam bilan bog'liq tushuncha va mavjudlikning nomi hisoblanadi.

Takrorlar bilan bog'liq tadqiqotlarda mazkur birliklar haqidagi hozirgacha ma'lum bo'lgan ilk manba eramizdan avvalgi V. asrda yashagan Leotinilik Gorgiasga tegishli ekanligi ta'kidlanadi. (Tannen, 1989: 128) Zamonaviy tilshunoslikda takroriy birliklar matnni shakllantiruvchi bir vosita sifatida tilga olinadi. Biroq hamma ham ayni fikrda emas. Ba'zi olimlar takroriy birliklarni so'z isrofi (Sienkiewicz 1984: 205), ortiqchalik (Casares 1959: 350) deb baholaydi. Ko'pgina pedagoglar esa bundan farqli qarashlarni ilgari surib kelishadi. Ular ta'limda takrorlarni o'rganishning asosi va muloqot vositasi deb bilishadi. Matnda yoki og'zaki aytilgan fikrda takrorlangan birlik miyada ayni unsurlar bilan aloqa hosil qiladi va anglanish jarayonini qulaylashtiradi degan fikrni asoslashga harakat qiladilar. Ayniqsa, she'rning naqoratidagi, qofiya va radiflaridagi takrorlar matnning esda

saqlanib qolishini ta'minlovchi muhim birliklar ekanligini ta'kidlashadi. Aslida bunday birliklar isrof yoki ortiqcha birlik emas, balki matnning butunligini ta'minlovchi unsurlardir. Takrorlanuvchi birliklar pedagogikada "orqa plandagi shovqin" deb ataladigan noqulayliklarni bartaraf qilishda alohida ahamiyat kasb qiladi. Shuning uchun ham K.Weils takroriy birliklarga o'gay ko'z bilan qaramaslik kerakligini ta'kidlaydi. Bu o'rinda "orqa plandagi shovqin" tushunchasi bir necha so'z va iboralar bilan izohlanadigan vaziyatni ifodalaydi. Bunday vaziyatdan chiqib ketish uchun o'quvchi yoxud tinglovchiga ma'lum bo'lgan birlikning takroridan foydalanishning maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi. Shu ma'noda ingliz tilshunosi K.Weils takroriy vositalarning muloqot asnosida muvaffaqiyatli aloqa vositasi va motivatsiya unsuri bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, adabiyotda jonli so'zlashuv tarziga xos uslubning namoyon bo'lishiga xizmat qilishini ham aytib o'tadi. (Weils 1997: 395)

Ingliz tadqiqotchisi D. Tannen muloqot jarayonida takrorning "ma'lumot olishning qulay vositasi" ekanligini qayd qilgan: "Takrorlanuvchi so'zlar ma'lumot olish va olingan ma'lumotni esda saqlab qolishga ko'maklashuvchi muhim vositalardir." D. Tannen xalq og'zaki ijodida takrorning voz kechib bo'lmaydigan vositasi ekanligini ham ta'kidlagan. (Tannen, 1989: 137) Ximiya fanida izotop termini mavjud. Keyingi yillar mobaynida matn tilshunosligi borasida olib borilayotgan tadqiqotlarda ham izotop termini ishlatilmoqda. Bunda umumiy bo'lgan semantik markazni hosil qiluvchi ikki yoki undan ortiq o'xshash unsurlarning munosabatini ifodalash uchun ishlatilmoqda.

Quyidagi parchasida takrorlanuvchi birliklar matnning turli joylarida kelib matnning maqsadi bo'lgan "to'yga taklif"ning makoniy kengligini ta'kidlash bilan birga matnning izotopik xususiyatini kuchaytirmoqda:

*Бир арза юбордим Туркман элига,
Қулоқ солинг Холдорхоннинг тилига,
Хатим борсин тўғри Чамбил элига,
Бек Гўрўгли келсин Холдор тўйига.*

*Чопилса аргимоқ отда гуйи бор,
Бизнинг элда давлатлининг суйи бор,
Ёппа айтдим Така-Ёвмит элини,
Холдорхоннинг катта-улкан тўйи бор.*

*Эшитиб онг Холдорхоннинг зорини,
Айтдим тўйга Ёвмит-Така барини,
Катта тўйга ёппа келсин, қолмасин,
Бошчи қилиб Гўрўгли тождорини.*

*Фуқароси, умароси қолмасин,
Қолмасин, шул: айтдим йигитларини,
Оломон, отчопар сира қолмасин,
Така-Ёвмит элни – ёшу қарини.[1]*

O'zbek dostonchilik maktabining yirik vakili, baxshi Ergash Jumanbulbul o'g'lining repertuaridagi "Xoldorxon" dostonidan olingan matn parchasida qo'llanilgan leksik takrorlarning miqdori quyidagicha:

Эл (5), Холдорхон (4), тўй (4), қолмасин (4), бор (3), Гўрўгли (2), от (2), Така-Ёвмит (2), катта (2).

Takrorlanuvchi so'zlar matnning ritmik-intonatsion jihatini yaxlit holda tutib turishga xizmat qilish barobarida semantik jihatdan ba'zi qadriyat va an'analarni ta'kidlab kelayotgani oshkora namoyon bo'lmoqda. Masalan, el so'zining olingan parchada eng ko'p ishlatilgani qaysidir ma'noda yirik tadbirlarning, qadimdan, jamoa bo'lib, el-elat birga o'tkazishganidan darak beradi. Urug'-aymoqlarni yig'ib o'tkaziladigan yirik tadbirning to'y ekanligi, taklifning va turli ta'kidlarning ko'p

takrorlanishi bir ma'noda shunga o'xshash marosim-yig'inlarni o'tkazish bilan bog'liq milliy mentalitetni ham namoyish qilishga ishonamiz.

Matnning shakllanishida takror birliklar sintaktik jihatdan paralellik, semantik jihatdan muvofiqlikni ta'minlashga ham xizmat qiladi. (Korobeinikova, 1996: 32) Takrorlarning muhim xususiyatlaridan biri farqli nuqtalarni qulay birlashtirish, mustahkam aloqa qurish bilan bog'liq vazifasidir. Tadqiqotchilar takrorlarning matnning ichki uyg'unligini tutib turuvchi vosita ekanligini ham aytib o'tishadi: "Ehtimol, takrorning eng diqqatga loyiq jihati matn ichidagi ohang muvofiqligini ta'minlashidir." (J. Sülük, 1981: 323) Takrorning muhim jihatlari haqida so'z yuritilar ekan, tadqiqotchilar takroriy birliklarning matnning ma'lum qismiga o'quvchi e'tiborini qaratishga xizmat qilishini ham ko'p tilga oladilar.

Takrorlar adabiy matnda, har doim matnni shakllantiruvchi vosita sifatida, ifoda ta'sirchanligini orttiruvchi va ohang tugalligini hosil qiluvchi birlik sifatida qoraladi. E'tibor berish kerak bo'lgani takrorlanuvchi birliklar orasidagi masofadir. Takrorlangan unsurlar qay darajada tartibli bo'lsa, matnning ritmik-intonatsion jihati shunchalik tartibli bo'ladi. Odatda, takrorlangan so'z va boshqa unsurlar ritmik-semantik jihatdan "bo'sh" o'rinni to'ldirib keladi. Yaqin masofali takrorlar matnning ritmik faolligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Uzoq masofali takrorlar esa o'quvchi yoki tinglovchi xotirasini tozalash, yangilash, mustahkamlash maqsadiga xizmat qiladi. Bundan tashqari uzoq masofali takrorlar o'quvchiga matnning murakkab to'qimasida yo'l ko'rsatuvchi vazifasini ham o'taydi. Bu jihatdan qaraganda, uzoq masofali takrorlar matnning semantik va struktural yadrosini tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ergash Jumanbulbul og'li repertuaridagi "Xoldorxon" dostonidan
2. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. Toshkent: "Fan", 1983.
3. Abdurahmonov X., Mahmudov N. So'z estetikasi. Toshkent: "Fan", 1981.
4. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent: "O'qituvchi", 2002.
5. Boboyev T. O'zbek she'r tuzilishi asoslarini o'rganish. Toshkent, 1991.
6. Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy san'atlar. TDP, 2001.
7. Casares X. Modern Sözlükçülüğe Giriş. Moskova. 1959.
8. Korobeinikova O. Bir Edebi Metnin Organizasyonunda Bir Faktör Olarak Eşdeğerlik. St. Petersburg. 1996.
9. Mamajonov A., Mahmudov U. Uslubiy vositalar. Farg'ona, 1996.
10. Mamaziyayev O.X. O'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya. Farg'ona, NDA., 2004.
11. Mirzajonova M. Barqaror epik formulalar haqida ba'zi mulohazalar. O'TA. №6. 2000.
12. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. Toshkent: Fan, 1979.
13. Sienkiewicz M.P. Konuşma ve Edebi Eserlerin Bilimsel Tarzi. Moskova. 1984.
14. Sülük G., Kısa M. Kurgu Stili: İngilizce Kurgusal Nesir Bir Dil Kılavuzu. Londra: Longman, 1981.
15. Tannen, D. Tekrar, Diyalog ve Görüntü. İngiltere. 1989.
16. Weils K. A. Biçembilim. Sözlük. Londra: Longman, 1997.
17. Yoqubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari. Toshkent: "Fan", 2005.
18. Yuldashev M. Özbek Edebi Metinler Antolojisi. Ege Üniversitesi Yayınları. Edebiyat Fakültesi Yayın No: 185. 2013.

UDC 81.42

ENJAMBEMENT AS A POETIC FIGURE (ON THE EXAMPLES OF CONTEMPORARY UZBEK POETRY)

H.R.Yunusova, EFL teacher, Fergana state university, Fergana

M.A.Ahmedova, EFL teacher, Fergana state university, Fergana

Аннотация. Ўзбек тилишунослигида анжамбеман поэтик фигураси тадқиқ этилмаган ҳодиса ҳисобланади. Мазкур мақолада анжамбеман (олиб ўтиш)нинг намоён бўлиши масаласи ўзбек шеърияти намуналари мисолида кўриб чиқилади ва муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: анжамбеман, олиб ўтиш, поэтик фигура, нутқ фигуралари, риторик воситалар, стилистик воситалар, бадий воситалар.

Аннотация. Поэтическая фигура анжанбеман является неизученным феноменом в узбекской лингвистике. В данной статье проявление анжанбемана рассматривается и анализируется на примерах узбекской поэзии.

Ключевые слова: анжамбеман, перенос, поэтическая фигура, фигуры речи, риторические приёмы, стилистические приёмы, художественные средства.

Abstract. So far a poetic figure enjambement has not been illuminated in Uzbek Linguistics. This article deals with the usage of enjambement in Uzbek poetry and discusses different cases.

Key words: enjambement, transferring, poetic figure, figures of speech, rhetorical devices, stylistic devices, literary devices

Figures of speech are special linguistic devices that are used for reinforcing expressiveness of a phrase. Anaphora, epiphora, antithesis, inversion, chiasmus, ellipsis, alliteration and many others are considered to be the most frequently used literary devices. Rhetorical devices are so diverse that their number is still not precise. Various sources list from 200 to 450 types of figures. In Uzbek linguistics, although figures are given a special place in scientific literature, dictionaries, textbooks, there have been almost no attempts to study them in depth, classify them, and distinguish them from each other. Some figures are not mentioned at all in Uzbek scientific literature related to linguistics. They are neither defined nor used in a sentence. This article is dedicated to one of these figures - enjambement, and its definition in various sources and its reflection in the examples of modern Uzbek poetry are given.

Enjambement is considered a poetic figure, and when translated from French, it means "carry over", "jump over". In this case, despite the fact that poetic line or stanza is abruptly parted, the idea understood from it remains incomplete and is carried over to the next line or stanza, that is, there is an imbalance in the syntactic division of the speech with the rhythmic division. Below we will get acquainted with a number of descriptions given to enjambement.

Enjambement (rus. "перенос", "текущая строка"; eng. overrunning, carrying-over, run-over; fr. enjambement, rejet; German. Überschreiten, Überschneidung, Sprung, Brechung) is:

1) a transfer of a part of a sentence or a closely related group of words from one line to another.
2) any imbalance in the rhythmic division of poetic speech and the substantive and syntactic division of the sentences included in it [2; 574-575.].

3) enjambement (rus. "перенос", "текущая строка") is the construction of a poem in such a way that the last part of a sentence with meaningful completeness moves from one line or stanza to the next line or stanza [6; 206].

Enjambement (перенос стиха, переброс, энжамбеман, синафия) (fr. enjambement - crossing) is an imbalance in the syntactic division of speech and division into poems. As a rule, a stanza (poetic line) is followed by a pause, followed by a second stanza (line). But sometimes a stanza or line ends, and the sentence may still be in an unfinished state, and it moves on to the next stanza or line. It is this phenomenon called enjambement, which creates an imbalance in the content and rhythmic structure of a poetic line or verse, as a result of which the sentence does not fit into the poetic line (stanza) and occupies a part of the next one. Two main functions of transfer are indicated: intonational emphasis of the word that is important in content and stylistic function [8; 177-178.].

Enjambement (rus. перенос) - as a result of dividing the sentence by a poetic pause, a part of the phrase is transferred from the previous poetic line to the next one, the poetic pause that traditionally completes the line does not coincide with the meaningful pause. Unlike rhythmically "correct" poems, enjambement is always considered as an intonation failure, which allows to distinguish, emphasize, and convey various emotions such as thoughtfulness, excitement through intonation, which is important in terms of content.

One of the contemporary scholars V. Moskvina mentions the following about enjambement: "We interpret poetic transfer as the transfer of a part of the nominative unit from one poem to another" [7; 24-25.].

I. Kovtunova also states the following about transfer in her scientific work: "We can say that the important thing in poems is not the order of words in the literal sense, but the location of a single word in a poetic line. A vivid example of this is enjambement. In this case, the same word is distinguished by intonation, regardless of its position in relation to other words that are syntactically related to it" [5; 229.].

Enjambement (rus. перенос, fr. enjambement, enjamber - to cross, jump) is the disproportion between the intonation-phrasal division and the metric division in the poem. In this case, the phrase that started in one poem (or its part forming a syntactic combination) is carried over to the next poem. In live poetry reading, the structural pause at the end of lines and stanzas must be preserved. Three types of transmission are distinguished: linear, verse (strophic) and syllabic [4; 206-208.].

There are four most common forms of transferring a phrase in a linear enjambement. Uzbek poet Usmon Azim's works are full of different types of enjambement:

a) The phrase that almost completely occupies the first poetic line ends at the beginning of the next line:

Сочилди оппоқ қор устига барглар.
Бир дам суҳбат қурди дарахт тагида
Куз-у қиш. Фасллар учрашган вақтлар
Неларни сўзлашар? Нима ҳақида? (U.Azim)

b) A short phrase that begins at the end of the first line of a poem ends at the beginning of the next line.

Гар сўрсам жавобсиз чайқалур бу кўл,
 Дарагин келтирмас еллар ҳам буткул.
 Боғда гул бош чайқар, мен берган савол
Каришида лол... (U.Azim)

or
 Мен умр кўрдимми? *Беқанот парвоз*
Толдирди. Соғинчининг дард юки оғир.
 Олисан сен қанча қилма эътироз,
 Ернинг тортиш кучин сизди эҳтирос.. (U.Azim)

c) A short phrase that begins at the end of the first line of a poem covers the next line completely.

Яна бир умрни яшадим. *Яна*
Бу севги яратиб мени қайтадан,
 Қайтадан ўлдирди. Пинҳон рисола –
 Ғуссамни шамолга энди айтаман. (U.Azim)

d) The first poetic line ends with a conjunction, and the word that follows it moves to the next line:

Маҳкам қилиб олтин занжирин,
 Қисиб олди билагимиздан.
 Кулоқларни беркитдик, *лекин*
Садо берди юрагимиздан. (E.Vohidov)

Similar forms of Enjambement can occur in adjacent lines of consecutive verses and this is called stanzaic (strophic) Enjambement.

Субҳидам офтоби кўкнинг
 Гумбазида ёнди, ё
 Ёнди бу *фируза гумбаз*
 Субҳидам офтобида. (U.Azim)

Syllabic Enjambement is considered a rare stylistic device and is used in metric poems. In this type of transition, the syllabic size of the word at the end of the line is greater than the volume of the poem, and as a result, the end of this word moves rhythmically to the next line or stanza:

Малоик
 Қўринмас. Икардан бошқа
 Ўтаётган бир кимса йўқ.
 Бургут қани? *Қашқал-*
Доққа тегдимикин ўқ? (Fakhriyor)

One of the Uzbek linguists N.Afokova also emphasizes Enjambement once in her work and calls it a trope. This device is used to create a figurative meaning of the word, unlike stylistic figures.

But in Enjambement no transfer of meaning takes place. Therefore, we consider that the scientist made a mistake in commenting on this figure [1; 79].

In conclusion, Enjambement, the phenomenon of transferring the part of unfinished phrase from one line to another, as a poetic figure, has not been studied in Uzbek linguistics, and requires in-depth analysis.

REFERENCES:

1. Афоқова Н. Жадид шеърятти поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2005. – 140 б.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. – 608 с.
3. Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. Изд. 2-е, исправ. – СПб.: Паритет, 2012. – 320с.
4. Квятковский А.П. Поэтический словарь / Науч. ред. И. Роднянская. — М.: Сов. Энцикл., 1966. — 376 с.
5. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976. – 239 с.
6. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Марузо Ж.- М.: Издательство иностранной литературы, 1960. - 436 с.
7. Москвин В.П. Теоретические основы стиховедения. – М., 2009. – 320 с.
8. Рыжкова-Гришина Л.В., Гришина Е.Н. Художественные средства : образительно-выразительные средства языка и стилистические фигуры речи: словарь - Москва: ФЛИНТА, 2020

УДК 81-13

КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ В СОПОСТАВЛЯЕМЫХ ЯЗЫКАХ

Н.Р.Абдуллаева, соискатель, Термезский государственный университет, Термез

Аннотация. Мақолада таққосланган тиллардаги мақол ва маталлар таснифланади ва уларнинг таркибий қисмлари "ўсимликлар" тушунчаси - фитонимлар (дарахт, гуллар, ўсимликлар номлари) билан таҳлил қилинади. Ўсимликларнинг рамзийлиги турли халқлар маданияти ва ҳар бир давр фантастикасининг тарихий мавжудлигининг ажралмас қисми эди. Уларни ўрганиш тилни яхшироқ билишга ва одамларнинг тафаккури ва характерини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Таҳлил жараёнида қиёсий тиллардаги мақолларда тилга олинган барча компонентлар – фитонимлар ўсимлик турларига кўра шартли равишда учта кичик гуруҳга бўлинган: 1) ўрмонлар ва дарахтлар; 2) ўсимликлар, гуллар, бошоқли ўсимликлар; 3) мевалар, резаворлар, сабзавотлар ва мисоллар келтирилади, уларнинг таркибий қисмларининг эквивалентлиги ва фарқлари кўрсатилади, уларнинг семантик боғлиқлиги таққосланади.

Ключевые слова: мақол ва маталлар, ўсимлик, фитоним, компонент, тасниф, сўз, тил

Аннотация. В статье пословицы и поговорки классифицируются в сопоставляемых языках и анализируются их компоненты с понятием "растения" – фитонимы (наименования деревьев, цветов, растений). Символика растений составляла неотъемлемую часть исторического бытования культуры разных народов и художественной литературы каждой эпохи. Их изучение способствует как лучшему знанию языка, так и лучшему пониманию образа мыслей и характера народа. В ходе анализа все компоненты - фитонимы, упоминаемые в пословицах на сопоставляемых языках, были условно разделены на три подгруппы по видам растений: 1) леса и деревья; 2) растения, цветы, злаки; 3) фрукты, ягоды, овощи и приведены примеры, указаны эквивалентность и отличия их компонентов, проведено сравнение их семантической соотнесенности.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, растение, фитоним, компонент, классификация, слово, язык.

Abstract. The article classifies proverbs and sayings in the compared languages and analyzes their components with the concept of "plants" – phytonyms (names of trees, flowers, plants). The symbolism of plants was an integral part of the historical existence of the culture of different peoples and fiction of each era. Their study contributes both to a better knowledge of the language and a better understanding of the mindset and character of the people. In the course of the analysis, all components - phytonyms, mentioned in proverbs in the compared languages, were conditionally

divided into three subgroups according to plant species: 1) forests and trees; 2) plants, flowers, cereals; 3) fruits, berries, vegetables and examples are given, the equivalence and differences of their components are indicated, their semantic correlation is compared.

Key words: proverbs and sayings, plant, phytonym, component, classification, word, language.

В последние годы возрастает интерес к изучению пословиц и поговорок, так как они раскрывают особенности культуры и своеобразие исторического развития каждого народа и нации. Следует отметить, что в последние годы языковеды уделяют больше внимания изучению идейного содержания пословиц и поговорок, и недостаточно внимания уделяют их лексико-семантическому анализу, в том числе сравнительно-типологическому истолкованию этого вопроса в разноструктурных языках. В этом заключается актуальность данной темы и изучение этого вопроса возникает в связи с необходимостью более глубокого изучения структурно-семантических особенностей пословиц и поговорок и выявления их различных связей в сопоставляемых языках.

Великий русский писатель М.А. Шолохов рассматривая пословицы и поговорки, сказал: «Самое большое богатство народа - его язык. На протяжении тысячелетий язык служил вечной сокровищницей идей и опыта народа» [Вл. Дал, 1987, 6].

В ходе анализа все компоненты - фитонимы, упоминаемые в пословицах на сопоставляемых языках, были условно разделены на три подгруппы по видам растений: 1) леса и деревья; 2) растения, цветы, злаки; 3) фрукты, ягоды, овощи.

А) Пословицы о лесе и деревьях:

1. As the **tree** falls, so shall it lie. Как дерево падает, так оно и будет лежать.

Как видно в пословице фитоним **tree** - **дерево** в русском языке имеет свой полный эквивалент.

2. Little strokes fall great **oaks**. Нодон ба кори худ хайрон.

Слово **oak** в переводе с английского означает **дуб**, но в таджикской пословице этот фитоним не употребляется, его значение пословицы передается в переносном смысле.

3. You cannot judge a **tree** by its **bark**. По одежке встречают, по уму провожают. Нельзя судить о дереве по его коре. [Даль, 2012, 15]

Смысл этой английской пословицы объясняется на русском языке другими подобными пословицами, но в книге «Пословицы русского народа» Даль дает дословный перевод, где есть фитоним дерево и часть дерева – его кора.

Следующая английская пословица имеет два варианта с понятием “растения”:

4. Great **oaks** from little acorns grow. Mighty **oaks** from little acorns grow. Из маленьких желудей вырастают великие дубы.

Есть разные варианты данной пословицы на таджикском языке, но названия растений не **oak** – **дуб**, а **гӯра** - зеленый, неспелый **плод дерева** в первых двух пословицах и **бар/мева** - **плод дерева** в следующих двух пословицах:

Сабр кунӣ аз **гӯра** ҳавло мепазад. Гар сабр кунӣ, аз **гӯра** ҳалво мепазад. **Меваи** сабр ширин аст. Сабр талх аст, валекин **бару/меваи** ширин дорад.

5. A young **twig** is easier twisted than an old **tree**. Илм дар хурдӣ - нақш бар санг.

В английской пословице используются часть растения **twig** - **веточка** и **tree** - **дерево**, а в таджикской пословице, хотя и нет фитонимов, но передается смысл данной английской пословицы. В основе этой английской пословицы лежит тема воспитания подрастающего поколения, трудолюбия, в которой используется фитоним **oak** – **дуб**:

6. Little strokes fell great **oaks**. Терпение и труд все перетрут. Меҳнат кунӣ, роҳат мебинӣ.

Б). Пословицы, образованные с названиями растений, цветов, зерновыми культурами:

7. Every **bean** has its black. У каждого **боба** есть свой черный. Моҳ бе айб намешавад.

В приведенных выше пословицах на английском и русском языках используются фитонимы **bean-боб**, в таджикском языке эта пословица выражена словом **моҳ** - **луна**. Это значит, что у всех есть недостатки.

Следующая английская пословица имеет два варианта:

8. No **gardens** without **weeds**. No land without stones, or meat without bones.

В русском языке также есть три пословицы с похожей семантикой:

Нет **розы** без **шипов**. И на солнце есть пятна. Нет худа без добра.

В таджикском языке есть два полных эквивалента для данной пословицы:

Гул бе **хор** намешавад. Ё ин ки: **Гул** бе **хор** намешавад, гӯшт бе устухон.

То есть, это означает, что в каждом зле есть свое добро.

9. A bird in the hand is worth two in the **bush**. Лучше синица в руках, чем журавль в небе.

Шалгами пухта беҳ зи нукраи хом. Нақдро монда ба нася надав. Паранда дар даст дар **бутта** ба ду арзиш дорад.

В). Пословицы, образованные с названиями фруктов, ягод, овощей:

10. A **tree** is known by its **fruit**. Друг познаётся в беде.

Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст,

Дар парешонҳолию дармондагӣ.

11. Forbidden fruit is sweetest. Запретный плод сладок. Меваи ҳаром ширин аст.

12. Good wine needs no **bush**. Хорошее вино не нуждается в ярлыке. Хороший товар сам себя хвалит. Тилло дар хок ҳам тилло.

13. **Potatoes** don't grow by the side of the pot. Дарёро об машхур мекунад, одамро меҳнат.

14. A rotten **apple** spoils the barrel. Одна капля дёгтя портит бочку меда. Испорченное **яблоко** может испортить всю корзину яблок. Одна паршивая овца все стадо портит.

15. If you lie down with dogs, you will get up with fleas. **Мева** зи **мева** ранг гирад, ҳамсоя аз ҳамсоя панд.

Рудаки сказал:

Кас на бардоштааст ба дасте ду **харбуза**,

Эй хуни дӯстон-т ба гардан макун база. [Фозилов, 1975, 25]

Среди фитонимов второй подгруппы - **растения, цветы, злаки** - компонент **розы** чаще встречается во всех четырех языках. С незапамятных времен у многих народов роза была красивой вещью, связанной с благополучной и юной жизнью. Кроме того, роза является самым распространенным цветочным символом. На всех четырех языках роза - это с одной стороны недоступная красота, а с другой - награда за трудолюбие:

16. Gather **roses** while you may. Куй железо, пока горячо;

17. Life is not a bed of **roses** / букв.: Жизнь – это не постель из роз. Век протянется – всего достанется.

В третьей подгруппе - фрукты, ягоды, овощи – частотность употребления яблочного компонента значительно высок в этих языках. Многие народы интерпретировали этот образ поистине глубоко. Круглая форма ассоциируется с представлениями о мире, космосе, «дух» яблока - с красотой, здоровьем и молодостью, а гладкая кожица яблока, скрывающая сочный плод - с тайной и богатством, сладким вкусом и сладким запахом. Неудивительно, что английский, русский, таджикский и узбекский народы видели плоды дерева жизни в яблоках.

An **apple** a day keeps the doctor away. / букв.: Кто **яблоко** в день съедает, у того врач не бывает. Кто по **яблоку** в день съедает, у того доктор не бывает. Живот на живот – и всё заживёт. **Себ** дар як рӯз табибро дур мекунад.

Значение этой пословицы - профилактика лучше, чем лечение. То есть лучше принять меры для лечения, чем потом сожалеть об этом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гварджаладзе, И. С. Мchedlishvili, Дж.И. Английские пословицы и поговорки / И.С. Гварджаладзе. Дж.И. Мchedlishvili. – М.: Высшая школа, 1971. – 77 с.
2. Даль В. И. Пословицы русского народа // В.И. Даль. – М.: Азбука-Аттикус; Авалонь, 2012. - 399 с.
3. Дьяченко Ю.А. Фитонимическая лексика в художественной прозе Е.И. Носова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Курск, 2010. – 18 с.
4. Калонтаров, Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии с русскими. (Зарбулмасал вамақолҳои тоҷикӣ ба аналогияи русӣ онҳо) / Я.И. Калонтаров. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 534 с.
5. Писарская Т. Р., Якименко Н. Е. Паремии с компонентом-фитонимом как объект лингвокультурологического описания // Новое в лингвистике и методике преподавания иностранных и русского

языков: сборник научных статей XXVII международной научно-практической конференции (23-24 июня 2017 г.) / под общ. ред. М. В. Пименовой; Военный институт (инженерно-технический) ВАМТО. СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2017. С. 88-92.

6. Mieder W. The Wisdom of Many: Essays on the Proverb: a textbook / W. Mieder, A. Dundes. - Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1994.

УЎК 808.3

КОРОНАВИРУС ПАНДЕМИЯСИ НЕОЛОГИЗМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.Р.Абдуллаева, катта ўқитувчи, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақола коронавирус пандемияси даври неологизмларига бағишланган бўлиб, унинг тадқиқот объекти сифатида коронавирус инфекцияси пандемияси ҳақидаги инглиз неологизмлардан фойдаланилган. Ишнинг мақсади – коронавирус пандемияси ҳақидаги инглиз неологизмларининг семантик хусусиятларини аниқлаш ва тавсифлаш. Тадқиқот давомида неологизмнинг таърифи, неологизмларни ўрганишга асосий ёндашувлар кўриб чиқилди ва коронавирус инфекцияси пандемияси бўйича неологизмларнинг тўртта гуруҳга ажратилди: “Коронавирус деб тахмин қилинганлар”, “инфекция номи”, “карантин оқибатлари”, “олдини олиш, даволаш, Ковид билан касалланган беморларни кузатиш. Бу тўрт гуруҳнинг архисемалари ва дифференциал семалари аниқланди ва семантик майдон тузилди.

Калит сўзлар: неологизмлар, коронавирус, компонентлар таҳлили, семалар, семантик майдон.

Аннотация. В данной статье рассматриваются англоязычные неологизмы о пандемии коронавирусной инфекции. Цель работы – анализировать семантические особенности англоязычных неологизмов о пандемии коронавирусной инфекции. В исследовании рассмотрено определение неологизма, даны основные подходы изучения неологизмов, выполнен компонентный анализ четырех групп неологизмов о пандемии коронавирусной инфекции: «человек подвергшийся влиянию коронавируса», «название инфекции», «последствия карантина», «профилактика, лечение, наблюдение за больными ковидом». Выявлены архисемы и дифференциальные семы этих четырех групп. Структурировано семантическое поле.

Ключевые слова: неологизмы, коронавирус, компонентный анализ, семы, семантическое поле.

Abstract. This article discusses English-language neologisms about the coronavirus pandemic. The purpose of the work is to analyze the semantic features of English neologisms about the coronavirus pandemic. The study considers the definition of neologism, gives the main approaches to the study of neologisms, performed a component analysis of four groups of neologisms about the coronavirus infection pandemic: “a person exposed to the coronavirus”, “name of the infection”, “consequences of quarantine”, “prevention, treatment, monitoring of patients with covid”. Archisemes and differential semes of these four groups are revealed. The semantic field is structured.

Key words: neologisms, coronavirus, component analysis, semes, semantic field.

Лексикология ривожланишининг ҳозирги босқичида неологизмларнинг тавсифи- янги лексема ва иборалар ҳали ҳам долзарб алоқа жараёнларида ва шахснинг когнитив фаолиятини гавдалантириш, шунингдек, номинатив ижодкорликда катта қизиқиш уйғотмоқда. Анъанавий равишда тилшуносликда неологизмлар - "ҳар қандай тилда маълум бир даврда пайдо бўлган ёки бирон бир матн ёки нутқ ҳаракатида фақат бир марта қўлланиладиган сўзлар, маънолар ёки сўзлар бирикмасидир" [1]. Инглиз тили динамик ривожланаётган тизимдир. Ҳаётнинг янги ҳақиқатларини номлайдиган сўзлар доимий равишда пайдо бўлади. Бундай лексик бирликларни таҳлил қилиш ва тавсифлаш зарурати лексикологияда неология каби бўлимнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Неология муаммолари билан О.Д. Мешков, О.С. Ахманова, И.В. Арнолд, В.И. Заботкина каби олимлар шуғулланган. О.С. Ахманова неологизмни "янги (илгари номаълум) объектни ёки янги тушунчани ифодалаш учун яратилган (пайдо бўлган) сўз ёки ибора" деб таърифлайди. [1, с. 261]. И. В. Арнолд неологизмнинг қуйидаги таърифини таклиф қилади: "маданият ва технологиянинг ўсиши, ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши ёки ўзгариши, одамларнинг ҳаёти ва турмуш шароитининг ўзгариши муносабати билан тилга кирувчи сўзлар ёки фразеологик иборалар, сўзловчилар томонидан янгидек сезилади." [2, 323]. И.Н. Зенина, И.Г. Ищенко неологизмларнинг пайдо бўлишига олиб келадиган бир нечта омилларни кўрсатади. "Биринчи омил - янги тушунчалар ёки нео-концептларнинг пайдо бўлиши. Яна бир когнитив омил - бу дунёнинг концептуал ва лисоний тасвирида аллақачон маълум бўлган ва мустаҳкамланган тушунчаларни чуқурроқ ва батафсилроқ тушунишдир. Прагматик аспект янги контент учун янги тил шаклини яратилиши мунтазам ёки семантик сўз ясаш орқали амалга оширилади» [3, с. 25]. Тилшунослар жамият тарихининг турли босқичларида неологизмларнинг пайдо бўлиш сабабларини ўрганадилар ва семантик ва структуравий таснифларни ишлаб чиқадиладар. О.С. Рублева, А.А. Свицова, Е.В. Шкаликова ўз ишларида қуйидаги элементларни ўз ичига олган неологизмларни таснифлашнинг асосий мезонларининг умумий жадвалини тақдим етди: таълим усули, тил бирлигининг тури, лингвистик birlikнинг янгилик даражаси, белгиланган реалликнинг тури, тузилиш хусусияти, пайдо бўлиш усули, яратилиш шартлари, яратиш мақсади, махсулдорлик хусусияти, номинация объектининг характери [4]. Я.Ю. Скалкина семантик нуқтаи назардан неологизмларнинг қуйидаги таснифини таклиф этади: 1. сиёсат, ижтимоий ҳаёт, дин билан боғлиқ неологизмлар; 2. иқтисод, савдо, молия ва банк иши билан боғлиқ неологизмлар; 3. фан ва илмий кашфиётлар, тиббиёт билан боғлиқ неологизмлар; 4. технология ва техник кашфиётлар билан боғлиқ неологизмлар; 5. оммавий ахборот воситалари, реклама билан боғлиқ неологизмлар; 6. санъат, оммавий маданият, хусусан мусиқа, кино ва тасвирий санъат билан боғлиқ неологизмлар; 7. таълим билан боғлиқ неологизмлар; 8. ҳарбий ишлар билан боғлиқ неологизмлар; 9. спорт ва туризм билан боғлиқ неологизмлар; 10. мода билан боғлиқ неологизмлар; 11. кундалик ҳаётга оид неологизмлар [5]. Е.А. Кольцова 5 та умумлаштирилган тематик гуруҳларни / фаолият соҳаларини аниқлайди: 1. ижтимоий ва кундалик ҳаёт; 2. компьютер технологиялари ва ижтимоий тармоқлар; 3. ижтимоий-иқтисодий соҳа; 4. ижтимоий-сиёсий луғат; 5. одамлар ва уларнинг эҳтиёжлари, руҳий фазилатлари, муносабати ва эътиқодлари, услубини тавсифловчи антропоцентрик номинациялар [6].

Неологик номинация - бу ижодкорликни очиб бериш имконини берувчи номинатив инсон фаолияти соҳаси тил ҳамжамяти дунёси тасвирида содир бўлаётган ўзгаришларни тушуниш билан боғлиқ инсон қобилиятларидир. Ҳозирги вақтда замонавий тилшуносликда неологизмларни ўрганишда турли ёндашувлар тақдим этилган неологизмларни ўрганиш усуллари доирасида амалга оширилади. Улар орасида таркибий-семантик [3], когнитив [4]; психоллингвистик [5], прагматлингвистик [6], когнитив-дискурсив [7], лингвокултурологик [8], функционал-прагматик [9] ёндашувлардир. Ушбу тадқиқот неологизмларни ўрганишда структуравий-семантик ёндашувга мувофиқ амалга оширилди. "Коронавирус билан касалланган одам" архемаси билан бирлаштирилган неологизмлар гуруҳи ўн беш номинацияни ўз ичига олади, улар ўз навбатида қуйидаги дифференциал семалар билан учта микрогуруҳга бирлаштирилган:

1) одамларнинг хулқ-атвори: *facenaked; corona-uber; covidol; coronaroamers; covidiot; quarantrolls; maskhole; morona;*

2) инсоннинг ҳолати: *coronic; quarantrolls; morona; coronator; coviddy;*

3) шахснинг ижтимоий мавқеи: *coronallennial; quaranteens; keyworkers; Wuhan clan.*

Демак, бу номинацияларнинг мазмун таркибида белгиловчи дифференциал семалар мавжуд:

1) вақт компоненти: 2019-nCoV, COVID-19;

2) исмнинг машҳурлиги/тарқалиши ҳолати (термин: COVID-19 SARS-CoV-2, nCoV, 2019-nCoV, термин эмас: *corona, Trump flu, Chineseflu, boomer remover*);

3) сиёсий компонент: *Trump flu; chineseflu*.

"Карантин оқибатлари" архемаси билан бирлаштирилган неологизмлар гуруҳи ўн тўққизта номинацияларни ўз ичига олади. Дифференциал семалар асосида бу гуруҳ учта микрогуруҳга бўлинади. Коронавируснинг иқтисодий оқибатларини акс эттирувчи янги сўзлар фаол қўлланилмоқда (1): *workfromhome(WFH)*; *coronacrisis*- "пандемия билан боғлиқ иқтисодий инқироз"; *coronancellations (corona+cancellations)*- "коронавирус билан боғлиқ ҳолда спортни, тадбирлар, театрлаштирилган томошалар, ресторанлар, саёҳатлар, тўйлар ва бошқаларни бекор қилиш; *coronaclosed* – "коронавирус туфайли ёпилган (бизнес)"; *coronavacation* – "коронавирус епидемияси туфайли ўзини-ўзи изоляция қилиш; *coronawashing*–" маҳсулотларнинг самарадорлиги тўғрисида етарли далиллар келтирмасдан туриб, коронавирус инфекциясининг олдини олиш ёки даволашга ёрдам берадиган гигиена воситаларини фойда олиш мақсадида сотиш". Неономинациялар коронавируснинг ижтимоий оқибатларини ҳам акс эттиради (2): *socialdistancing*; *self-isolating*; *workfromhome(WFH)*; *quarantrends* - ўз-ўзини изоляция қилинган одамлар орасида модага айланган фаолият; *quarantips*- ўз-ўзини изоляциялаётган одамларга кийим-кечак, озиқ-овқат ва турмуш тарзи бўйича маслаҳатлар; *coronapocalypse* – "Covid 19 епидемияси туфайли келадиган охират замон"; *coronaphobia* - "коронавирус билан касалланишдан қўрқиш; *coronavirusing*- "коронавирус қўркуви туфайли барча шахсий учрашувларни бекор қилиш ва уйда қолиш.

Пандемия даврида мулоқот ва ижтимоий ўзаро таъсирнинг кўплаб шакллари онлайн режимга ўтганлиги сабабли, Интернетдан фаол фойдаланиш билан боғлиқ оқибатларни кўрсатувчи микро-гуруҳ номинациялари пайдо бўлди. (3): *workfromhome(WFH)*; *quarantips*– ўз-ўзини изоляция қилган одамларга кийим, озиқ-овқат ва турмуш тарзи бўйича маслаҳатлар бериш; *covideoparty* – "видео алоқа хизматлари орқали онлайн учрашувлар"; *quaranteams* – "пандемия даврида яратилган онлайн гуруҳлар"; *bodymullet* –(вазият) видеоконференция фойдаланувчиси иккита услубда кийиниш имкониятига ега бўлганда: унинг танасининг кўринадиган қисми расмий кийимда, пастки қисми эса кундалик кийимда; *bodyzoom-morphia* – гуруҳли видео кўнғироқ пайтида ўзингизнинг расмингиз иш жараёнига эътиборингизни қаратишга ҳалақит берганида. Албатта, коронавирус пандемияси даврида ҳар бир инсон ўз оиласида ўзгаришларни бошдан кечирди ва бу факт "пандемия таъсири" дифференциал семаси билан бирлаштирилган лексемаларда ўз аксини топган. (4): *socialdistancing*; *self-isolating*; *quarantrends*; *isobead*; *coronacuts*; *bodymullet*. Стилистик жиҳатдан нейтрал номинацияларга юқорида муҳокама қилинганлар қаторига шундай лексемалар ва неологик *social distancing*, *self-isolating*, *work from home(WFH)* каби иборалар киради. "Ковид билан касалланган беморларни даволаш, олдини олиш, мониторинг қилиш" архисемаси билан бирлаштирилган неологизмлар гуруҳи саккизта номинацияни ўз ичига олади: *personal protective equipment (PPE)*; *communityspread*– "Жамиятда юқумли касалликнинг тарқалиши"; *ventilator* – "Танани кислород билан тўйинтириш тизимлари ва ўпкани вентиляция қилиш механизмлари"; *quarantine*; *epidemic*; *flattenthecurve*; *pandemic*. PPE (personal protective equipment)- "индивидуал ҳимоя воситалари" *quarantine* –касал деб тахмин қилинаётган одамни икки ҳафта изоляция қилиш, *ventilator* –"Танани кислород билан тўйинтириш тизимлари ва ўпкаларни вентиляция қилиш механизмлари"; *coronasoma* –"коронавирус инфекциясининг асоратлари натижасида келиб чиққан кома". Демак, семантик таҳлил ушбу номинацияларни қуйидаги тузилишга эга семантик майдон шаклида кўриб чиқиш имконини беради. Соҳанинг ядроси "коронавирус билан касалланган шахс", "карантин оқибатлари", "инфекция номлари" архисемлари билан номинацияларни ўз ичига олади. Яқин периферия тиббиёт соҳасида қўлланиладиган коронавирус пандемияси (ҳимоя чоралари, касалланишни камайтириш йўллари - *flattenthecurve*, PPE, *ventilator*) бирликлардан иборат. Қуйидаги периферия- 2019 йил охиридан ҳозирги кунгача коронавирус инфекцияси тарқалиши билан боғлиқ бўлган семантик неологизмлардир (*socialdistancing*, *self-isolating*, *quarantine*). Коронавирус пандемияси ҳақидаги неологик номинацияларнинг семантик тузилишини ўрганиш, неологизмларнинг стилистик рангланиши уларни экспериментал номинатив бирликлар сифатида тавсифлашга имкон беради, чунки улар инсоннинг когнитив ва объектив фаолияти натижасидир.

Коронавирус инфекциясининг тарқалиши эпистемологик сифатида эса улар жамият томонидан сўнгги бир ярим йил давомида тўпланган билим шакллариининг умумийлигини акс эттиради ва янги, тегишли билимларни ўз ичига олади, чунки улар концепцияда ва Англия-Америка дунёсининг лисоний тасвирида содир бўлаётган ўзгаришларнинг далилидир. Худди шу лисоний фактни кўп қиррали ҳодиса сифатида кўриш мумкинлиги сабабли, ўрганилаётган неологизмларни тўлиқ тушуниш учун комплекс ёндашув талаб этилади. Тадқиқот истиқболлари коронавирус пандемияси билан боғлиқ неологизмларни лингвокултурологик, прагматик ва когнитив позицияларни чуқур ўрганишда кўринади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Заботкина В. И. Новая лексика современного английского языка / В. И. Заботкина. – М.: Высшая школа, 1989. – 126 с.
2. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н.З. Котелова. – Л.: Наука ЛО, 1990. – 156 с.
3. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. — М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 237 с.
4. Марченко Е. И. Когнитивные подходы к исследованию неологизмов / Е. И. Марченко. – Вестник КРСУ. —2013. – 151с.
5. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков) / Б. Ю. Норман. – Минск: БГУ, 2009, – 183с.
6. Попова Т. В. Неология и неография современного русского языка: Учебное пособие / Т. В. Попова, Л. В. Рацибурская, Д. В. Гугунава. – Москва: Флинта – Наука, 2005, –168с.
7. Сабурова Н.А. Семантическая характеристика англоязычных неологизмов о пандемии коронавирусной инфекции / Н.А. Сабурова, А.П. Кельмяшкин // Международный научно-исследовательский журнал.- 2021. - №6 (108).
8. Тогоева С. И. Современная лексикография и новые единицы номинации / С. И. Тогоева. – Тверь: ТвГУ, 2000. – 147 с.
9. Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация / И. С. Улуханов. – М.: Русские словари, 1996, – 224с.

УЎК 821.512.133

ЖАҲОН ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ШАЙТОН НЕОМИФОЛОГЕМАСИНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ

Ш.Абдуллаева, мустақил тадқиқотчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мазкур мақолада дунё ва ўзбек адабиётида Шайтон неомифологемасининг диний ҳамда мистик талқинлар асосида акс эттирилишининг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлиши, хусусан Шайтон образи ва у ҳақда яратилган бадий асарлар таҳлил этилган.

Калим сўзлар: дунё адабиёти, дин, ёзувчи, неомифологема, фантастика, мистика, шайтон, драма, роман, поэма.

Аннотация. В данной статье показаны особенности изображения неомифологии сатаны на основе религиозно-мистических интерпретаций в мировой и узбекской литературе. В частности, анализируется образ сатаны и созданные о нем художественные произведения.

Ключевые слова: мировая литература, религия, писатель, неомифология, художественная литература, мистика, сатана, драма, роман, поэма.

Abstract. This article shows the features of the image of the neo-mythology of Satan based on religious and mystical interpretations in the world and Uzbek literature. In particular, the image of Satan and the works of art created about him are analyzed.

Key words: world literature, religion, writer, neo-mythology, fiction, mysticism, satan, drama, novel, poem.

“Шайтон” неомифологик образи дунё ва ўзбек адабиётида азалдан энг кўп мурожаат қилиб келинаётган образлардан биридир. Мазкур образ дунё ва ўзбек адабиётида “Шайтон”, “Шайтони Бузрук”, “Сатана”, “Иблис”, “Див”, “Қоронгу шахзода”, “Демон”, “Пичоқ” каби номлар билан яшаб келади.

Адабиётшунослар ўрганганидек, “Шайтон” ҳақидаги бадий талқинлар бир хил эмас. Уларнинг биринчисига кўра, Шайтон неомифологемасининг бадий адабиётдаги талқини диний китобларга асосланса, иккинчиси ноанъанавий услубда мистикага суянган ҳолда яратилади.

Жаҳон ва ўзбек адабиётида машҳур адиблар И.В.Гёте (“Фауст”), Бальзак (“Сағри тери тилсими”), Лермонтов (“Демон”), М.Ф.Достоевский (“Иблислар”), М.Булгаков (“Уста ва Маргарита”), Р.Стивенсон (“Шайтоний шиша”), Абдурауф Фитрат (“Шайтоннинг тангрига исёни”), Омон Мухтор (“Кўзгу олдидаги одам”), Шойим Бўтаев (“Шох”), Назар Эшонкул (“Тун панжаралари”, “Қора китоб”), Нуриллох Муҳаммад Рауфхон (“Шайтони Бузург”), Наби Жалолiddин (“Қурб”)лар томонидан Шайтон неомифологемаси ва Шайтоний ишлар билан боғлиқ мистик сюжетлар асосида бадий дурдона асарлар яратилган. Мазкур ўринда “Иблис” сўзининг этимологиясига эътибор қаратсак: “ШАЙТОН (араб.) — ислом, христианлик ва б. динларнинг таълимотларига кўра, ёвуз руҳ ёки ёвуз руҳларнинг бошлиғи, дунёдаги ёвузликларнинг айбдори, одамларни гуноҳга етакловчи куч. Ш. тўғрисидаги тасаввур «сатанас» шаклида юнон тилидан христиан адабиётига, ундан Европа тилларига, «сатана» шаклида рус тилига ўтган. Қуръонда талқин қилинишича, Ш.ни Аллоҳ оловдан яратган, кейинчалик амрига итоат қилмагани учун уни тошбўронга сазовор (арабча «ражим») деб лаънатлаган. Лекин Аллоҳ бандаларини унинг васвасаларига алданиши ёки алданмаслигини синаб кўриш учун Ш.га муҳлат берган. Шунинг учун у барча одамни йўлдан оздиришга ҳаракат қилади. Қуръонда Ш. сўзининг синоними сифатида Иблис ибораси ҳам қўлланилган. Ш. сўзи фирибгар, айёр одамларга нисбатан ҳам ишлатилади” [1]. Дарҳақиқат, минг йиллик дунё ва ўзбек адабиёти намуналарига диққат қаратадиган бўлсак, “Шайтон”неомифологемаси бу асарларда “Гуноҳкор”, “Кувғинди”, “Лаънатланган”, “Одамни йўлдан оздирувчи”, “Фирибгарлик”, “Айёрлик” рамзи сифатида бадий талқин этилган.

Ўзбек адабиётида Фитрат, О.Мухтор, Ш.Бўтаев, Н.М.Рауфхон, Н.Эшонкул, Н.Жалолiddин каби адиблар ўзларининг асарларида “Шайтон” неомифологемасини яратар экан, улар бу образни бадий талқин этишда “Қуръони карим”га асос манба сифатида таянади. Аммо шу билан бирга бу образни номлаш ва уни янгича бадий ифодалаш йўлларида юнон, европа адабиётининг илғор ижодий тажрибаларига ҳам суянишади. Жумладан, ўзбек насрида кўплаб романлар, қиссалар, ҳикоялар муаллифи саналган Ш.Бўтаев “Шох” романида Шайтон образини “Химер” номи билан атайди. Романнинг бош қаҳрамони бўлган жаноб Химер номланишига кўра юнон мифологик қаҳрамони номи билан аталган бўлсада, романда у ўз ота-боболари тарихини варақлаб ўтирар экан, беихтиёр Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий” асаридаги баъзи бир ҳикоятлар мазмуни мужассамлаштирилганини англаш мумкин. Зеро, мазкур роман ҳақида адабиёт шунос М.Кўчқорова бу масала юзасидан “Ҳозирги ўзбек насрида бадий шартлилик” монографиясида тадқиқ этган [3]. Рабғузий эса диний ҳикоятлар мазмунини “Қуръони карим”даги суралар ва оятларда айтилган фикрлар билан тўйинтирган. Маҳоратли адиб Ш.Бўтаев Жаноб Химер образини бадий гавдалантиришда И.В.Гёте, М.Булгаков ижодий анъаналарига ҳам суянган. Демак, ёзувчи “Шох” романда Шайтон неомифологемасини мукамал ва тўлақонли бадий ифодалаш учун Ғарб ижодий анъаналари билан Ғарб ижодий анъаналарини маҳорат билан синтез қилишга эришган. Худди шунингдек, ноанъанавий роман, қиссалар ва ҳикоялар муаллифи бўлган Н.Эшонкул ўзининг “Тун панжаралари” ва “Қора китоб” қиссаларида кўп жиҳатдан Ғарб ва Шарқ адабиётининг илғор ижодий анъаналарини синтез қилган.

Рус адабиётининг гўзал шоири Ю.Лермонтов “Демон” поэмасида Демон ва ўз ёридан бевақт ажралиб қолган гуржи қиз Тамаранинг фожиавий қисматини акс эттиришда фольклор ижодидаги улар ҳақидаги тўқилган афсоналар сюжетида маҳорат билан фойдаланган. Биламизки, “Демон” Усмон Носир томонидан маҳорат билан ўзбекчалаштирган. Поэма шундай сатрлар билан бошланади:

Кувғинди руҳ, қайғули Демон
Гуноҳкор ер узра учарди.
Масъуд кунлар хаёли шу он

Кўз олдидан бир-бир ўтарди:
Малак эди тоза ва маъсум,
Хандон эди арши-аълода [2].

Лермонтов ҳам Демонни “Кувгинди рух”, “Туноҳкор” деб атар экан, муаллиф “Инжил”даги ана шу диний мотивлар билан боғлаган ҳолда акс эттиради. Демак, Ғарб ва Шарқ адабиётида яратилган “Шайтон” образининг моҳияти айнан диний манбалардан рух олди. Ёки кейинги бир парчада ҳам шоир Лермонтов “Шайтон”нинг қувгиндилигига яна бир бор урғу беради:

Кувгин шайтон, бадарға хилқат
Бу борликни писанд қилмади.
Тошдай қаттиқ кўнгли юмшамай,
Туёлмади на қувват, на ҳис.
Неки кўрди, сира хушламай
Унга нафрат ёғдирди Иблис! [2]

Поэманинг гўзал қаҳрамони Тамара ёри вафот этгач, отаси билан маслаҳатлашиб, бу оғир дардни енгиш учун монастирға Роҳиба бўлиб кетади. Демон қизнинг ортидан изма-из юриб, уни тунлари, ибодат маҳалида пойлаб, уни севиб қолади. Демон Тамарани севиб қолиб, унинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб, ўртаниб, кўзидан тушган оловли ёш тошни қорайтириб юборади. Лермонтов ана шу “Шайтон” яъни Демон кўзи ёши билан куйдирган қора тош ҳақидаги афсона мотивини поэмага сингдириб юборади. Демон ёш ва гўзал Тамаранинг севгисини қозониш учун эски онтидан воз кечганлигини эълон қилади. Яъни, диний манбаларда айтилганидек, “Бандани йўлдан оздириш ҳақидаги онтидан воз кечдим”, деб ваъда беради. Ундан бўса олишга муваффақ бўлган Демон кучоғида Тамара жон беради. Аммо унинг руҳига эғалик қила олмайди. Чунки, Жаннат фариштаси келиб, бегуноҳ ва маъсума қиз Тамарани жаннат томон олиб кетади. Яна Демон шоир сўзлари билан айтганда:

Мағлуб бўлган Иблис шу замон
Тентакона тилакларини,
Орзулару истакларини
Ҳаммасини қарғаб беомон
Яна мағрур, бир ўзи якка
Бурунгидек беишқ, бепакка
Мулзам бўлиб, қайғуга толди.
Бу жаҳонда тентираб қолди! [2]

Кузатилаётганидек, Ю.Лермонтов “Демон” поэмасида Шайтон образини бадий талқин этишда ҳам Христиан динининг муқаддас манбаларидаги талқинлар ва халқ оҳзаки ижодида тарқалган афсоналар мотивини сайқаллаштириб, шеърға солган. Достон ниҳоятда таъсирчан ва ширали тилда ёзилган. Шунинг учун ҳам, “Демон” поэмаси дунё халқларининг севиимли асари ҳисобланади. Шоир “Демон” неомифологемасини яратишда Ғарб адабиётидаги ижодий анъаналарни давом эттирган.

Ш.Бўтаевнинг “Шох” романида Шайтон образи ва у билан боғлиқ мистика унсурлари, жумладан, кўзидан ўт чақнаши, стакандаги сувдаги яшил ранг учкунлар пайдо бўлиши, каби кўпдан-кўп тасвирларни ифодалашда сеҳрли-магик унсурлардан маҳорат билан фойдаланади. Шу жиҳатдан қаралганда, “Шох” романида магик реализм унсурлари ҳам кўриниш берганини қайд этиш лозим. Табиийки, Ш.Бўтаев бу мистика унсурларини шакллантиришда, ўқувчига ишонарли ва қизиқарли қилиб тақдим этиш учун немис адиби Гёте ва рус ёзувчиси М.Булгаков асарларида тасвирланган Мифестофиль ва Воланд образларининг бадий талқинидан ижодий фойдаланган. Ҳар уч асарни ёнма-ён қўйиб, қиёсий типологик услубда талқин ва тадқиқ этиш кўргина янги илмий-назарий мулоҳазалар чиқариш учун асос беради. Хусусан, Гёте талқинидаги Фауст ва Мифестофиль, Булгаков талқинидаги Воланд ва унинг дўстлари, Ш.Бўтаев талқинидаги Химер ва доктор Рабанович образлари, шунингдек, асар сюжетидаги ўхшаш параллеллар ва мистик воқеа-ҳодисалар моҳиятини очишдаги адиблар маҳоратини қиёслаш мумкин.

Хулоса шуки, Шайтон образи ва у ҳақда яратилган бадий асарлар таҳлили шуни кўрсатадики, бу образ биринчи навбатда салбий қиёфада акс эттирилган бўлса, иккинчи томондан, баъзи асарларда “Озодлик”ни севувчи, Ақл тимсоли сифатида ҳам бадий талқин этилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бўтаев Ш. Шох. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 332 б.
2. Усмон Носир. Танланган асарлар. 2-том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1970. – 192 б.
3. Қўчқорова М. Ҳозирги ўзбек насрида бадий шартлилик. – Тошкент: Фан, 2020. – 248 б.

УЎК 81-13

ПРАГМАТИЗМ ФАЛСАФАСИДА “ФАОЛИЯТ”, “ФАОЛЛИК” ВА “ҚИЗИҚУВЧАН СУБЪЕКТ” ТАЛҚИНЛАРИ

Ф.Б.Баҳодирова, PhD, доц., Урганч давлат университети доценти, Урганч

Аннотация. Мақолада прагматизм фалсафасида фаолият, фаоллик асосий категориялар ҳисобланиши ва қизиқувчан субъект назариялари ҳамда ижтимоий муносабатларга киришиши, тажриба, мувафаққият ва долзарблашувни фаолият, фаоллик орқалигина объектив англаш, баҳолаш мумкинлиги асослаб берилган.

Калим сўзлар: Фаолият, гносеологик хусусиятлар, прагматизм, тажриба, асосий категория, амалий тажриба, назарий билимлар, хатти-ҳаракат, стратегия, қизиқувчан субъект.

Аннотация. В статье деятельность и активность рассматриваются как основные категории в философии прагматизма и теории любопытного субъекта и вхождения в общественные отношения, опыта, успеха и актуализации могут быть объективно поняты и оценены только через деятельность и активность.

Ключевые слова: Деятельность, гносеологические признаки, прагматизм, опыт, главная категория, практический опыт, теоретические знания, поведение, стратегия, интересующий субъект.

Abstract. In the article action and activity are considered as the main categories in the philosophy of pragmatism and the theory of a curious subject and entry into social relations, experience, success and actualization can be objectively understood and evaluated only through action and activity.

Key words: Activity, epistemological features, pragmatism, experience, basic category, practical experience, theoretical knowledge, behavior, strategy, curious subject.

“Фаолият”, “фаоллик” мудом ижтимоий фалсафанинг категориялари бўлиб келган; инсон ва жамият, муҳит, давлат, институтлар ўртасидаги алоқалар, бу алоқаларнинг онтологик ва гносеологик хусусиятлари, социум тараққиётига таъсири ана шу категориялар орқали таҳлил қилинган. Фаолият инсон хатти-ҳаракатларини ифода этган, унинг функционал хусусиятларига қараб, инсоннинг ҳаётий мақсади, амалий тажрибаси ўз инъикосини топган. Америкалик файласуф Э.Моро Сир ёзади: “Айрим кишиларгина файласуф, аммо ҳеч ким фалсафадан қочолмайди. Мазкур парадокс фалсафа муаммоларининг универсаллигини, ижтимоий борлиқнинг барча, ранг-баранг қирраларига тааллуқли эканини билдиради. Индивид фалсафадан кетолмайди, чунки у ижтимоий гуруҳга киради, гуруҳ эса маданиятда персоналлашади, фалсафа эса ушбу маданиятни умуминсоний қилади. Фалсафа фақат индивидуал эҳтиёжгина эмас, у инсонлар уюшмасининг конститутив эҳтиёжидир” [1]. Мазкур фикрларини давом эттириб Э.Моро Сир, инсон фалсафа билан “инсон бўлиш ва гуруҳда шахс бўлиш эҳтиёжи” туфайли шуғулланади, деган хулосага келади. Бундай эҳтиёж Америкада ўзининг “маданий позицияси”га эга. Бу позиция “be as you are” (борингдек бўл) эмас, “be as you can be” (бўлишинг мумкиндек бўл) принциpigа қурилган [1]. Яъни инсон ўзини тасаввуридек англамаслиги, балки ким бўлиши мумкинлигини англаши нуктаи назаридан ёндашуви керак. Прагматизм кишига кимлигини англашга эмас, балки ким бўлиши

мумкинлигини англашга имкон беради. Ким бўлиш мумкинлиги эса инсонни ижтимоий муносабатларга киришишга ундайди. Инсон бўлиш, маълум бир гуруҳ, жамоа, социум аъзоси бўлиш ижтимоий муносабатларга киришишни тақозо этади.

Инсоннинг ижтимоий муносабатларга киришиши унга жамиятга оид амалий тажриба ва назарий билимлар беради. Прагматизм буларнинг иккаласини ҳам рад этмайди, ижтимоий муносабатлар синтези, онгга ва тасаввурга таъсири фақат тажриба орттиришга бориб тақалмайди, у гносеологияга оид қарашлар, назарий билимларни ҳам шакллантиради. Баъзи бир файласуфлар прагматизмда фақат тажрибани эътироф этишадую, назарий билимлар беришини тилга олишмайди. Натижада, Э.Моро Сир қайд этганидек, прагматизмга тор ёндашув юзага келади. Фалсафага “прагматизм” тушунчасини олиб кирган ва уни мантик илми билан боғлашга ҳаракат қилган Ч.С.Пирс метафизик мушоҳадаларга берилмаслиги мумкинми, албатта йўқ [1]. Бироқ Э. Моро Сир Америка прагматизми “мезони мувафаққият бўлган тажриба. У инсоннинг янгича долзарблашуви, барча муносабатларида, имконининг барча даражаларида долзарблашуви”га қаратилган мувафаққиятлари ифодасидир, деб таъриф беради [1]. Ижтимоий муносабатларга киришиш, тажриба, мувафаққият ва долзарблашувни фаолият, фаоллик орқалигина объектив англаш, баҳолаш мумкин. Шунинг учун ҳам прагматизм фалсафасида фаолият, фаоллик асосий категориялар ҳисобланади.

Фаолият билан боғлиқ муаммо Ч.С.Пирсининг “Фан мантиқига кўшимча” “Ишонччи мустаҳкамлаш” ва “Ғояларимизни қандай аниқ қилишимиз мумкин” деган илк асарларидаёқ кун тартибига қўйилади. Бу мақолаларда файласуф “шубҳа-ишонч” концепциясини илгари суради. Унинг фикрича, инсон билимлари шубҳадан бошланади. Билим ўзидан-ўзи шаклланмайди, кишида ён-атрофидаги нарсаларга ёки илгари мавжуд ғояларга шубҳа уйғонади. Шубҳа психологик воқелик, у кишининг қандай ғояларга эргашгани ва нималарга эътиқод қўйгани билан боғлиқдир. Пирс ушбу психологик воқеликни объектив олам ва нарсалар нуқтаи назаридан эмас, балки амалиёт нуқтаи назаридан ўрганишга, таҳлил қилишга интилади. Амалиёт, Ч.С.Пирс учун, анъанавий тарзда идрок этиладиган ва тушуниладиган гносеологик муаммо эмас, у инсон хатти-ҳаракатлари, фаолияти ифодаси сифатида ҳар қандай субъектив воқеликдан фарқ қилади. Агар амалиёт субъектив воқеликка оид нарсаси ёки тушунча сифатида қаралса, инсоннинг дунёга фаол муносабати шунчаки талқинлар, мулоҳазалар ва этимологик иборалардан иборат бўлиб қолади. Бундай ёндашув охир натижада спекулятив мулоҳазаларни келтириб чиқаради, этимологик талқинлар, ҳатто улар герменевтик ёндашувлар орқали изоҳланса, очиб берилса, мантикий хулосаларга олиб келса-да, фаолиятнинг инсон хатти-ҳаракатларига детерминистик таъсирини тўғри баҳолай олмайди. Шубҳа амалиётнинг ўзи эмас, Ч.С.Пирс бунга яхши англайди. Шубҳа субъектив муносабат, бу муносабат билан ҳали инсон фаолиятининг туб хусусиятига етиш қийин. Билиш жараёнини амалиёт ифодаси сифатида қарасак ҳам, шубҳа бу жараённинг тўлиқ, объектив ифодаси эмас. Инсонга шубҳаланиш хос, айниқса у метафизик мулоҳазаларга берилганида маълум бир пастулатлар ва фикрларга шубҳа билан қараши мумкин. Шу нуқтаи назардан, айтишимиз мумкинки, шубҳа билиш жараёнига оид психологик воқелик сифатида амалиёт бўлиши мумкин. Илмий мантикий фикрлашда у муҳим вазифани бажаради, энг йирик кашфиётлар ва ғоялар шубҳалардан туғилган. Шубҳа “hesitation”(иккиланиш)ни келтириб чиқаради, бироқ бу “иккиланиш”нинг мантикий хулосага олиб келишига кафолат йўқ. Мантикий хулосага “ишонч” билан етиш мумкин [2]. Ч.С.Пирс назарда тутган “ишонч” соф маънодаги диний тушунча эмас. Файласуф баъзан динга, протестантизмга хос ибораларга мурожаат этса ҳам, у “ишонч” тушунчасини асосан мантик илми билан боғлайди. Аммо бу “ишонч” амалий хусусиятга эга бўлган, кишини маълум бир хатти-ҳаракатларга, фаолиятга етакловчи воқеликдир. Бу ўринда америкалик файласуф И.Кантнинг “прагматик ишонч” категориясидан келиб чиққани кўзга ташланади. Немис файласуфи 1798 йили “Антропология прагматик нуқтаи назардан” деган асарини чоп эттирган. Ушбу асарида у инсон маданият борасида эришилган барча ютуқларнинг “охирги мақсади”, прагматик нуқтаи назардан “инсон, эркин мавжудот сифатида, ўзидан-ўзини яратувчидир” [3]. У инсонга “прагматик ишонч”, яъни амалий машқлари орқали ўзининг ассоциатив кучлари ва ўзини ўзи яратиш қобилиятига

ишончи мавжуд, деб билади. Бу ишончни у турли маънавий, рухий жараёнлар билан боғлайди, уни ҳам объектив томондан, ҳам субъектив томондан, изоҳлаш қийин, у кўпроқ “билимни эмас, балки қобилиятни тақозо этади” [3]. Қобилият деганда фаолият, амалий хатти-ҳаракат назарда тутилади. И.Кант бу қобилиятни объектив борлиқ билан бўлган муносабатларга йўналтиради, Ч.С.Пирс эса инсон дуч келадиган амалий муаммолар, уларнинг ечимлари билан боғлайди. Ҳар иккала файласуф ҳам инсон фаолиятини асос қилиб олади, қобилият ва ишончни прагматик нуқтаи назардан изоҳлашади. Бироқ Ч.С.Пирс ёндашуви И.Кант ёндашувидан кўра реалроқ, инсон хатти-ҳаракати, амалиёт дуч келаётган мақсад билан боғлиқ. Немис файласуфи фикрларида метафизик мушоҳадаларга берилиш устувор, иккинчисиникида эса амалий мақсад. Ҳатто Ч.С.Пирс ишонч билан боғлиқ бўлган фикрлашга ҳам “ҳаракат нуқтаи назаридан ёндашади” [4]. Ушбу фикрлаш шубҳа ва ишонч ўртасида, маълум бир илмий-назарий изланишни бажарувчи хатти-ҳаракат сифатида келади. Фаолиятни, фаолликни келтириб чиқарувчи шубҳа, Ч.С.Пирс фикрича, “trying to get rid of dissatisfaction” (қониқмасликдан қутулишга бўлган интилиш), “disbelieve and hesitation” (ишонсизлик ва иккиланиш)лар натижасидир [5]. Мазкур психологик жараённи файласуф фикрлаш, онг билан боғлайди, охир натижада, маълум бир якунга келингач ишонч ҳосил бўлади. Фикрлаш ва онг, Ч.С.Пирс талқинида, шубҳани объектив томонга ҳам, субъектив томонга ҳам буриши, йўналтириши мумкин, ишонч эса аниқ хатти-ҳаракатни келтириб чиқаради. Инсонга хос бўлган стереотиплар ишонч ифодаси ҳисобланади, инсон фаолиятида мудом ушбу стереотипларга эргашади ёки уларни янгилашга журъат этади. Фаолиятда намоён бўладиган ишонч, журъат “the truth in the human imagination” (инсон тасаввуридаги ҳақиқат). Мазкур ҳақиқатни топишга бўлган эҳтиёж, йўналтирилган хатти-ҳаракат, ишонч билимнинг эмас, балки эътиқоднинг маҳсулидир. Аммо бу эътиқод амалиётга, бирор нимани яратишга қаратилган. Ч.С.Пирс фаолиятни, фаолликни ишончдан келтириб чиқарар экан, уни баъзан одатларга боғлайди. Унинг назарида ишонч инсондаги одатлар, одатий хатти-ҳаракатлар ифодаси ҳисобланади. Инсон хатти-ҳаракатларида одатлар муҳим рол ўйнайди, ишонч бу одатларга йўналтирилганлик, мақсадлилиқ, ҳатто маъно-моҳият бахш этади. Одатларнинг психологик негизи ишончда, шубҳадан ишончга бориш қатор одатлар кўринишидаги хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Кимнинг қандай мақсадда фаолият олиб бораётгани, ишончи негизида ётган боислар ана шу одатлар ва хатти-ҳаракатларда кўринади. Биз баъзан хатти-ҳаракатни ўзини кўрамиз, унинг негизидаги боисларни излаб ўтирмаймиз. Натижада инсон фаолияти, фаоллиги юзаки таассурот қолдиради, уларни сийқа талқин қиламиз. Ҳатто хатти-ҳаракатлар негизида маълум бир ишонч, эҳтиёж ва боис ётганини сезсак-да, уларни у ёки бу томонга йўналтириш механизмларини, самарали усулларини тополмаймиз. Бу ҳаётда, айниқса ижтимоий муносабатларда катта хатоларга олиб келади, шахс ва жамият ўртасидаги зиддиятлар, бири-бирини тушунмаслик, англамаслик ана шу хатолар туфайлидир. Мутахассисларнинг таъкидлашича, Ч.С.Пирс асарларида хатти-ҳаракатга, фаолиятга таъриф берилмайди, улар инсонга хос, аксиоматик воқеликлар сифатида қаралади [6]. Ҳатто Ч.Моррис буни прагматизм отасининг заиф томони деб аташга мойил. Концептуал аҳамиятга эга тушунчаларга, айниқса улар ноанъанавий талқин қилинаётганида, хусусий таъриф бериш ўринли, бу тадқиқот предмети ва унинг гносеологик мақсадини аниқлаштиради. Лекин Ч.С.Пирснинг фаолиятни, хатти-ҳаракатни психологик воқеликлар (сабаб, мотив, эҳтиёж, қизиқиш, аффект, ассоциация, мақсад, ишонч ва бошқалар) билан боғлаб талқин қилгани прагматизмнинг шаклланиши учун муҳим аҳамиятга эга эди.

Фаолият, фаоллик маълум бир мақсадларга йўналтирилиши билан қимматли. Инсон учун фаолиятнинг, фаолликнинг ўзи эмас, балки уларнинг мақсадга йўналтирилганлиги муҳим. Прагматизмда фаолиятни улуғлаганда уларнинг мақсадга йўналтирилганлиги ҳам назарда тутилишини эътибордан соқит қилмаслик керак. Онгли кишига ҳар қандай фаолият негизида маълум бир мақсад ётиши аниқ. Шундай экан, биз инсон хатти-ҳаракатларини мақсаддан алоҳида қарашимиз мумкин эмас.

Замонавий прагматистлар мақсадни баъзан “стратегия” деб ҳам аташади. Айниқса америкалик замонавий прагматистлар, ишбилармонлар инсон эришадиган ютуқлар “тўғри

одамлар билан ҳам, тўғри установкакалар билан ҳам, тўғри методлар билан ҳам, тўғри ролларни бажарувчи моделлар билан ҳам, ҳатто тўғри ташкил этиш билан ҳам боғлиқ эмас, балки тўғри, ишончли стратегиянинг борлиги билан боғлиқ”, деб ҳисоблашади [7]. Айнан “стратегия, деб ёзади таниқли прагматист, ишбилармон Дж.Траут, кишини бетакрор бўлишга мажбур этади, у сизни бугунги ва келгуси истеъмолчиларингиз фикрида бетакрор қилади” [5]. Стратегия мақсад, белгилаб ва режалаштирилган мақсад. Бундай мақсадга эга киши бугунги глобал муаммолар ва глобал рақобат бозорида ўз имижини, прагматик мақсадларни сақлаб қолиши мумкин.

Ч.С.Пирс ишончни мақсад, мотив, воситалар ва натижа билан боғлаб тадқиқ қилганида фақат ҳозир, шу онда бажариладиган ишларнигина назарда тутмаган. Унинг талқинича, мақсад белгиланган ишонч, мотив шубҳа, воситалар иккиланишни самарали ечиш усуллариини излаш, натижа барқарор ишонч [5]. Кўриниб турибдики, файласуф шубҳа билан ишонч ўртасидаги изчил боғлиқликни тизимли тақдим этади. Бу ўринда ишонч ўз навбатида мақсад сифатида ҳам намоён бўлади. Ишончнинг мақсад сифатида келиши уни гоҳо трансцендентал талқин қилишни келтириб чиқаради. Прагматизмни дин, иррационал воқелик билан боғламоқчи бўлган тадқиқотчилар баъзан шундай йўл тутишади ҳам. Аммо, бизнинг фикримизча, бу етарли даражада асосли эмас, чунки Ч.С.Пирс мақсади реал хатти-ҳаракатлар, фаолият билан боғлиқ, унда трансцендентал талқин ёки ёндашув учрамайди.

Илмий адабиётларда Ч.С.Пирснинг “doubt and confidence” (шубҳа ва ишонч) концепциясидаги психологизм танқид ҳам қилинади [9]. Ҳақиқатан ҳам, юқоридагилардан кўриш мумкинки, шубҳа ва ишонч концепцияси инсондаги психологик кечинмаларга доир воқеликлардан иборат қилиб қўйилган. Фаолият, фаоллик ҳам, шу тариқа, психологик воқеликлар сифатида талқин қилинади. Фаолият, фаолликнинг психологик жиҳатлари шахс хатти-ҳаракатларига чуқурроқ киришга ёрдам беради, улар негизидаги руҳий омилларни билиб қўйишга етаклайди. Бироқ уларни ижтимоий муҳитдан, ундаги жараёнлардан айрича қараб бўладими? Фаолият, фаоллик ижтимоий муносабатларни инъикос этмайдими? Ёки уларнинг маҳсули сифатида ҳам келмайдими? Умуман, Пирс психологизми прагматизм фалсафасига зид эмасми? Агар биз Пирс “шубҳа ва ишонч” концепциясининг прагматизм ҳали фалсафий таълимот сифатида шаклланмаганидан аввал яратилганини эсласак, бундай зиддият табиий ҳол эканини пайқаймиз. Ушбу зиддиятни Ч.С.Пирснинг ўзи ҳам кейинроқ пайқаган. Шуни ҳам унутмаслик керакки, Ч.С.Пирс психологизми бевосита шотланд психологи А.Бэн (1724-1800)нинг психологик изланишлари, айниқса “ишонч назарияси” таъсирида шаклланган. Шунинг учун ҳам у ўз асарларида шотланд психологи меросига мурожаат этиб туради, ундан ўз концепциясини яратиш учун асос қидиради.

Ўрни келганида бир нарсани айтиб ўтишимиз керак. Замонавий илм-фаннинг концепция ҳақидаги тасаввурлари анча кенг, чуқур. Улар Ч.С.Пирс назарда тутган концепция ҳақидаги тасаввурлардан кескин фарқ қилади. Концепция фақат гоё ёки асардаги марказий, таянч тасаввур эмас (дарвоқе, Ч.С.Пирс асарларидан шундай фикр уйғонади), у келгусига йўналтирилган ва амалий чора-тадбирлар билан мустаҳкамланадиган, ўзининг ҳаётийлигини ижтимоий- амалий моҳияти билан асослайдиган комплекс назарий ва амалий ҳаракатлар мажмуасидир. Ч.С.Пирс концепцияни психологик омилларга боғлаб қўяди, инсоннинг билишга бўлган эҳтиёжи, хатти-ҳаракатларини онг, субъектив воқеликлар (шубҳа, ишонч, мотив ва бошқалар) билан чегаралаб қўяди. Бу психологизмни ижтимоий амалий характерга, моҳиятга эга прагматизм билан боғлаш айрим тадқиқотчиларда эътирозлар уйғотган.

Фаолият ва фаоллик категориялари таниқли психолог, прагматизм фалсафасининг асосчиларидан бири У.Жемс асарларида кенг тадқиқ этилган. Агар фаолият ва фаоллик Ч.С.Пирс асарларида ижтимоий муносабатлардан, объектив муҳит таъсиридан алоҳида, шахсий психологик воқелик сифатида қаралган бўлса, У.Жемс мазкур ёндашувни “қизиқувчан субъект” назарияси билан бойитди. “Curious subject” (Қизиқувчан субъект)нинг характеристикасини, портретини яратиш Жемсни фалсафий мушоҳадаларга олиб келади. Натижада у шахсни маълум бир қизиқишларга эга субъект сифатида тасаввур этади. Жемс фикрича, инсон дунёга ёки у билан алоқаларга маълум бир қизиқишлари, эҳтиёжлари оркали

муносабат билдиради. Бу қизиқиш ва эҳтиёжлар “онгнинг априор элементлари” ёки “соф субъектив идеал” тарзида кишининг фаолиятига, фаоллигига таъсир этади. Улар, Жемс талқинига кўра, ташқи асосларга мос келиши шарт эмас. Бу қизиқиш ва эҳтиёжлар инсон табиятида, “инсон танаси яратилган хамирга қўшилган ундадир” [10]. Демак, инсон хатти-ҳаракатлари, фаолияти ва фаоллиги қизиқиш ва эҳтиёжлар билан боғлиқ. “Қизиқувчан субъект” ташқи олам билан ана шу қизиқиш ва эҳтиёжлари орқали муносабатларга киришади. У.Жемс психолог сифатида Пирснинг “шубҳа ва ишонч” концепциясига, инсон онгининг назарий ва амалий жиҳатларига, улар ҳақидаги психологик қарашларига таянди. У ёзади: “инсоннинг шубҳа ва иккиланишлардан рационал англашга ўтиши жонли қониқиш, мамнунлик каби туйғулар билан боғлиқдир” [11]. Қониқиш олмаган ва мамнун бўлмаган кишида билишга, изланишга бўлган эҳтирос сўнади. Билиш жараёнига хос бўлган қониқиш ва мамнунлик кишини илмий фаоллик кўрсатишга, янги изланишлар ўтказишга етаклайди. Мазкур фикрдан келиб чиқиб, У. Жемс фаолият ва фаолликни англашга “estimate” (баҳолаш) категориясини тадбиқ этади. Файласуф ушбу ёндашувини қуйидагича асослайди: “Билувчи оёғи остидаги нарсаларга таянмасдан ва тартибларни шунчаки бор нарсалар сифатида пассив англамайди. У, бир томондан, билувчи, ҳақиқат омилига ҳамроҳ, иккинчи томондан, у яратишга ёрдам берадиган ҳақиқатни қайд этувчидир. Инсон фаолияти учун (яъни маълум даражада дунёни ўзгартирувчи хатти-ҳаракат) негиз ҳисобланадиган маънавий қизиқишлар эълон қиладиган ҳақиқатни яратишга ёрдам беради” [10]. Бу жараён интеллект, ирода, ишонч ва эҳтирослар орқали амалий ишларга айланади. Уларнинг ҳар бири фаолият ва фаолликка ассоциатив таъсир этади, инсон руҳида, мақсадида уларнинг қайси бири ҳукмрон бўлса, айнан у хатти-ҳаракатларда детерминистик мавқега эга бўлади. Эҳтиросларнинг етакчилик қилиши, айниқса бадиий ижодда, фаоллик даражасини оширмай, кучайтирмай қолмайди, инсон қайси мавзунини олмасин уни эстетик идрок этади ва эстетик идеал поғонасига кўтаргиси келади. Ҳатто ижодкорнинг ўзи ҳам бу эҳтиросини етарли баҳоламаслиги мумкин, амалий эҳтирос фаолликка завқ шавқ, жўшқинлик бахш этиб асарни, ғояни нима билан яқунланишини мавҳум қилиб қўяди. “Қизиқувчан субъект” учун амалий натижа, мақсадга эришганлик, бирор фойда кўриш муҳим. У назарда тутадиган мақсад амалий характерга эга экани билан онгни, билиш жараёнини “прагматик эҳтирос” томон буради. Бу эҳтирос метафизик мушоҳадаларни эмас, эришиладиган натижани назарда тутайди, агар инсон унга эрк берса, бадиий онг фантазия, утопик ғоялар, ҳатто трансцендентал борлиқ яратишдан ҳам қайтмайди. Фаолият ва фаоллик ё назарий эҳтирос ёки амалий эҳтиросга таянмай қолмайди, чунки улар инсон вужудида, онгида ва ҳаётий режаларида мудом мавжуд. Шу тариқа, У.Жемс, онгни, билиш жараёнини фаолият, фаоллик билан боғлайди, субъектив омилга ҳаракатчанлик, динамизм бахш этади. Шунинг учун ҳам у онгга, билиш жараёнига олиқиб чиқиш, мақсадга йўналтирилганлик, таъсир этиш учун сабабчи бўлиш, сайланиш, ранг барангликдан бирини, айниқса ишончга мувофиқини, танлаш хосдир.

Инсон фаолияти, фаоллиги унинг қизиқиши, эҳтиёжи, мақсади ва ишончи каби психологик воқелиklar билан боғлиқлиги борасида У.Жемсгача кўплаб таълимотлар яратилган, конструктив фикрлар илгари сурилган. Шунинг учун У.Жемс уларни прагматизм билан боғлаб, Ч.С.Пирс психологизмининг бойитди. Натижа, амалий мақсад, инсондаги ўз кучига ва иродасига ишонч уйғотиш прагматизмдаги инсонпарварлик ғояси бўлиб кўринади. “Readiness for action” (Ҳаракатга шайлик)ни уйғотиш ҳам аслида олийжаноб ният. Ҳатто унинг негизи инсон психологияси, ишонч, мақсад, қизиқиш ва бирор нарсага етиш мотивлари билан боғлиқ бўлса-да, прагматик объектнинг қизиқарли бўлишини кун тартибига қўяди. Прагматик объект қизиқарли бўлмаса, “қизиқувчан субъект”нинг эҳтиёжларига мувофиқ келмаса, у реал хатти-ҳаракатлар учун долзарблаша олмайди, ўз долзарблигини ифода этолмайди. Шуни эсда тутиш керакки, У.Жемс ташқи объектларнинг мавжудлигини, реаллигини инкор қилмайди, аммо уларнинг қадри (маданий-аксиологик жиҳати) ва қиммати прагматик мақсадга мувофиқ келиши билан эъзозлидир. Ишонч, У.Жемс талқинига кўра, ана шу прагматик мақсаднинг ўзидир. Ишонч, фаолият ва фаолликнинг таянч нуқтаси, “қизиқувчан субъект”нинг билими, бу билимнинг объективлиги, реал муносабатлардаги ўрни ана шу ишонч туфайли. Шунинг

учун ҳам Ч.С.Пирс ва У.Жемс ишонча, унинг фаолият ва фаолликка таъсирини бўртириб кўрсатишга интилишди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Моро Сир Э. Америка и философская потребность.// Современная американская философия (Сборник переводов). Москва: ИФ АН СССР, 1976.
 2. Bernstein R. American Pragmatism: The Conflict of Narratives // Rorty and Bernstein R. One Step Forward, Two steps Backward: Richard Rorty on Liberal Democracy and Philosophy // Political Theory, 1987, vol. 15, № 4, p.538-563.
 3. Кант И. Сочинения в шести томах. Т.6.Москва: Мысль, 1966. С. 351.
 4. Pitsgerald J.J. Pierce's Theory of science as Foundation for Pragmatism. The Hague 1966. P. 98
 5. Pierce Ch.S.Collected Papers. Vol 5 . Cambridge 1958-1960. P.370-371
 6. Morris C.W The Pragmatic Movement in American Philosophy . N.Y , Yeorge Brasiller,1970.Pp.65-66.
 7. Траут Дж. Траут о стратегии. Рынок ошибок не прощает. СПб.: Питер, 2007. С. 17.
 8. Pierce Ch.S. Collected papers.8 vols. Cambridge, 1958-1960.pp 374-375
 9. Bouman Z.Philosophy as the Mirror of the time//History of the Human Science;1992.Vol5 . Mead Y.H . The social psychology.Chicago.1934
 10. James W. Collected Essays and reviews. L., 1920. P 61
 11. Lewis C.J. Pragmatic Conception of the the Priari'In: Reading in philosophy analysis. N.Y., 1969. Pp 71-72.
- Порус Б.Х. Ч.Пирс и современная «философия науки».- Вопросы философии. 1982. Сс 139-140

УДК 81'276.6

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

**А.Ж.Бердимуратова, катта ўқитувчи, эркин тадқиқотчи, Қорақалпоқстан
Республикаси Педагогларни янги методикаларга ўргатиш миллий марказининг,
Қорақалпоқ Давлат Университети, Нукус**

Аннотация. Отдельная лексика каракалпакского языка все время расположена в поле зрения изыскателей. Особую роль специальная лексика играет в языке науки, где ее применение позволяет наиболее точно передавать научную информацию любой степени трудности.

В числе специальных словесных единиц одно из ведущих мест принадлежит терминологии. В течение многих десятилетий в отечественной лингвистике интенсивно разрабатывались различные проблемы теории термина и специальных терминосистем. В этой рубрике рассмотрим исследование формирования и изучении педагогической каракалпакской терминологии.

Ключевые слова: терминология, педагогика, аффикс, аффиксация, синтаксис, морфология, изафет, компонент.

Abstract. A separate lexic of the Karakalpak language is always in the field of the view of researcher. Special lexic plays the most important role in science, where its use allows the most accurate transmission of scientific information of any degree of difficulty. Among the special verbal units one of the leading places belongs to terminology. For many decades, various problems of the theory of the term and special term systems have been intensively developed in Karakalpak linguistics. In this article, we will consider the study of the formation and learning of pedagogical Karakalpak terminology.

Key words: terminology, pedagogy, affix, affixation, syntax, morphology, izafet, component.

Annotatsiya. Qoraqolpoq tilining alohida leksika tarkibi hamisha tadqiqotchilar nazarida. Mahsus lelsika eng muhim rolini ilmda namoyon etadi, bu erda uning qo'llanilishi har qanday qiyinchilik darajasidagi ilmiy ma'lumotlarni aniq uzatish imkonini beradi.

Mahsus og'zaki birliklar orasida etakchi o'rinlardan biri terminologiyaga tegishli. Ko'p o'n yilliklar davomida qoraqolpoq tilshunosligida atama nazariyasi va alohida atama tizimlarining turli muammolari jadal ishlab chiqilgan. Ushbu maqolada pedagogik qoraqolpoq terminologiyasining shakllanishi va o'rganilishini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: terminologiya, pedagogika, affiks, affiksatsiya, sintaksis, morfologiya, izafet, komponent

Одним из богатых слое терминологической лексики в каракалпакском языке являются педагогические термины, которые в связи с бурным развитием педагогики, в основном, в последнее время закономерно превращаются в интересный объект научного исследования в каракалпакским языкознании.

Педагогическая терминология постоянно развивается, пополняется новыми терминами, а неудачно подобранные термины постоянно заменяются новыми. В результате этого каракалпакская педагогическая терминология стала одной из самостоятельных отраслей научной терминологии каракалпакского языка.

Важное место в проблематике терминологий занимают вопросы терминообразования. Поэтому переходим к анализу образования педагогических терминов каракалпакского языка.

Вопросы словообразования в каракалпакском языке начали интенсивно изучаться начиная с 1950-х годов. Этому во многом способствовал выход в свет основополагающей работы Н.А.Баскакова “Каракалпакский язык”¹, в которой автор подробно анализирует словообразование в системе частей речи на основе трех основных способов: лексического, морфологического и синтаксического. На основе этих же способов рассматривает образование имен существительных в каракалпакском языке А.Кыдырбаев².

В последующие годы вопросам словообразования были посвящены работы А.Бекбергенова³, А. Нажимова⁴ и др. Отдельно рассматриваются многие вопросы словообразования и в учебнике для вузов⁵. В этих работах, хотя и еще нет единого мнения относительно количества способов словообразования, но в целом показано, как образуются новые слова и термины за счет внутренних ресурсов самого каракалпакского языка.

В образовании педагогических терминов каракалпакского языка, в основном, продуктивны морфологический и синтаксический способы.

Морфологический способ словообразования – это образование новых слов с помощью словообразующих аффиксов.

Аффиксация – это один из продуктивных и широко распространенных способов образования новых слов. Аффиксация – один из широко распространенных способов и в образовании педагогических терминов.

Педагогические термины в каракалпакском языке с помощью словообразующих аффиксов образуются от именных (существительных, прилагательных, числительных) и глагольных основ.

Аффикс *-шы/-ши* в тюркских языках является наиболее древним и образует имена существительные от именных, а также глагольных основ. Например: *тәрбия+шы* (воспитатель), *жетек+ши* (вожатый), *нәўбет+ши* (дежурный), *әмелият+шы* (практикант), *оқыў+шы* (ученик), *оқытыў+шы* (учи+тель), *дәретий+ши* (основа+тель), *үлгериў+ши* (оқыў+шы) (успевающий ученик), *класс бас+шы* (классный руководитель). Все они означают людей, занимающихся определенным педагогическим занятием.

Аффикс *-лық/-лик* является одним из продуктивных и широко употребляемых аффиксов в каракалпакском языке. Аффикс *-лық/-лик* образует педагогические термины: *шебер+лик* (мастерство школа), *компетент+лик* (компетентность), *педагогика+лық* (педагогический), *инновация+лық* (инновационный), *квалификация+лық* (квалификационный), *тәжирийбе+лик* (опыт), *қәниге+лик* (профессия), *сабақ+лық* (учебник), *күнделikli таяр+лық* (ежедневная подготовка), *улыўма таяр+лық* (общая подготовка), *методика+лық* колланба (методические пособия), *педагогика+лық* технология (педагогическая технология), *педагогика+лық* шебер+лик (педагогическое мастерство), *қәбилет+лик* (восприятие) *психология+лық* процесс (психологический процесс), *оқыў материал+лық* база (материалы по учебной базе) *күнде+лик* (дневник), *техника+лық* кураллар (технические вещи), *предмет+лик* (предметный), *әдеп-икрам+лық* (воспитанность), *кең пейил+лик* (благородный), *академия+лық* гимназия (академическая гимназия), *методология+лық* реже (методологическая идея), *музыка+лық* мектеп (музыкальная школа), *механика+лық* ядлаў (механическое выучиванье), *магистр+лик* жумыс (работа по магистру),

математика+лық модель (математическая модель), *репетитор+лық* (репетитерство), *реферат+лық жумыс* (работа по реферату), *мәмлекет+лик мектеби* (государственная школа), *креатив+лик* (креативность), *адеп+лик* (воспитание) и т.д.

Педагогический термин, относящийся к определенной профессии, образуется соединением аффикса *-шылық/-шилик*: *муғаллим+шилик* (преподавание), *дөретиў+шилик* (основатель), *оқытыў+шылық* (преподавание) и т.д.

Аффикс *-ма/-ме, -ба/-бе, -на/-не* образует от глагольных основ имена существительные со значением названия действия. О роли данного аффикса в образовании терминов Э.В.Севортян пишет: «В качестве слово-образовательной формы *-ма* находит активное применение в области социальной и научной терминологии. Важную роль в повышении удельного веса производных на *-ма* играет переводческая работа. Следует заметить, что описываемая форма активно применяется в терминообразовании не только огузских языков. К ней неоднократно обращались и обращаются при создании новых терминов и слов также в татарском, казахском, киргизском и других языках, в которых словообразование в форме на *-ма* прежде было мало заметно»². То же можно сказать о роли данного аффикса в образовании терминов в каракалпакском языке. С его помощью образованы следующие педагогические термины: *бағдарла+ма* (программа), метод *бирлес+не* (объединение метод), *ислен+бе* (разработка), *көнлик+не* (навык), *тарқат+на* (раздаточный), *көрсет+не* (наглядный), *қоллан+ба* (пособия), *тапсыр+ма* (задание), *көргиз+бе* (выставка), *сызыл+ма* (рисование), *педагогикалық жүкле+ме* (педагогическое), *шығар+ма жазыў* (писать сочинение) и т.д.

Аффикс *-ў, -иў, -ыў* образует от глагольных корней и основ имена действия. Педагогические термины, образованные с помощью этого аффикса, означают названия действий. Например: *шынығ+ыў* (упражнение), *бил+иў* (знание), *оқы+ў* (учеба), *үлгер+иў* (успеваемость), *дәптер тексер+иў* (проверка тетради), *қадағала+ў* (контроль), *дөрет+иў* (творение), *анализле+ў* (анализировать), *шөлкелестир+иў* (организовать), *жеке ислес+иў* (работать самостоятельно), *жаз+ыў дәптер* (прописная тетрадь), *аралықтан оқыт+ыў* (дистанционная учеба), *режелестир+иў* (идеализировать), *талқыла+ў* (анализировать), и т.д.

В современном терминообразовании широко используется калькирование иноязычных слов средствами родного языка. Как справедливо отмечает Н.А.Баскаков, «К основным способам образования терминов средствами родного языка относится перевод терминов, который может быть смысловым, описательным и буквальным (калькированным), термины могут быть образованы морфологическим способом путем присоединения словообразовательных аффиксов главным образом к заимствованным основам»⁶. Р. Данияров пишет, что большинство аффиксов во многих советско – интернациональных словах можно передать с помощью аффиксов современного узбекского языка⁷. То же самое можно сказать и о каракалпакском языке, т.е. многие аффиксы советско-интернациональных педагогических терминов можно передать с помощью аффиксов каракалпакского языка, но основа слова при этом остается заимствованной.

Например, аффиксу *-ист* русского языка вполне соответствует каракалпакский аффикс *-шы -ши*: *фольклор+ист* (фольклор+шы), *новелл+ист* (новелла+шы) и др.

Аффикс *-ство, -ость* русского языка соответствуют в каракалпакском языке аффиксы *-лық -лик*: *автор+лық* (авторство), *новатор+лық* (новаторство), *көркем+лик* (художественность) и др.

Под синтаксическим способом подразумевается образование слов с новым значением посредством слияния или сложения двух или более основ.

Этим способом образуется так называемые сложные слова. Каракалпакскую педагогическую терминологию нельзя представить без составных терминов.

В каракалпакском языке, в частности, терминологической системе педагогики используются следующие типы терминов - словосочетаний: 1) изафетные; 2) определительные. Рассмотрим каждую из них в отдельности.

Изафетные педагогические термины. Как известно, в тюркских языках не только речевые (синтаксические), но и цельнооформленные словосочетания образуются так называемой

изафетной связью. Собранные нами материалы показывают, что педагогические термины каракалпакского языка образуются всеми тремя видами изафета. Они следующие: а) первый тип изафета: оба компонента употребляются без аффиксов, связь между ними осуществляется только через порядок слов: *орта мектеп* (средняя школа), *ауызеки метод* (устный метод), *ашық текст* (открытый текст), *ашық сабақ* (открытый урок), *миллий мектеп* (национальная школа), *тәлим технология* (образование технология), *интерактив усыл* (интерактивный метод), *үзликсиз тәлим* (непрерывное образование), *миллий педагогика* (национальная педагогика), *көргизбе қурал* (наглядное пособие), *интернет технология* (технология интернета), *магнит тахта* (магнитная доска), *улыўма педагогика* (общая педагогика), *реңли қағаз* (разноцветная бумага), *үлкен топар* (большая группа), *сабақ процесс* (анализ урока), *улыўма таярлық* (репетиторство), *электрон сабақ* (электронное занятие), *сыртқы тәлим* (учеба зарубежом), *күндизги тәлим* (дневное обучение), *сабақ мухаддес* (священный урок), *сабақ анализ* (анализ урока), *оқыў процесс* (учебный процесс), *оқыў материал* (материал урока), *жоқары оқыў* (высшее образование), *наватор оқытыўшы* (учитель наватор), *шебер оқытыўшы* (опытный учитель), *миллий кәдирият* (национальная ценность) и др.

б) второй тип изафета: первый компонент без аффикса, а второй оформлен аффиксом принадлежности III лица: *мектеп педагогикасы* (школьная педагогика), *пән дөгергеи* (кружок предмета), *сүўрет дәптери* (тетрадь для рисования), *шеберлик мектеби* (школа мастерства), *класс журналы* (классный журнал), *мектеп жәмәәти* (коллектив школы), *сабақ анализи* (анализ урока), *билим сыпаты* (качество обучения), *сабақ кестеси* (расписание урока), *шеберлик мектеби* (школа мастерства), *қатнас журналы* (), *халық педагогикасы* (педагогика народа), *оқыў колланба* (методические учения), *сүўрет дәптери* (рисование тетрадь), *оқыў методикасы* (методика учения), *оқыў предмети* (учебный предмет), *ата-аналар жыйналысы* (родительское собрание), *мектеп оқыўшысы* (школьник), *билиў қәбилети* (способствование знать), *пән оқытыўшысы* (учитель по предмету), *метод бирлеспеси* (метод объединения), *музыка дөгергеи* (кружок по музыке), *мектеп есабаты* (отчет школы), *мектеп инспекторы* (инспектор школы), *класс басшысы* (классный руководитель), *тест методы* (метод теста), *халық мектеби* (государственная школа), *оқыў дәстүри* (способ учения), *сабақ анализи* (анализ урока), *тәлим процессии* (процесс образования), *эксперимент методы* (экспериментальные методы), *оқыў шынығыўлары* (учебные упражнения), *сабақ исленбеси* (виды урока), *музыка оқытыўшысы* (учитель по музыке), и др.

в) третий тип изафета: первый компонент в родительном падеже, а второй оформлен аффиксом принадлежности III лица: *билимнің сапасы* (качество обучения), *тәрбияшының күнделиги* (дневник воспитательницы), *оқыўдың түрлери* (виды уроков), *сабақтың анализи* (анализ урока), *оқыўшының баҳасы* (оценка ученика), *тәрбияшының есабаты* (отчет воспитательницы), *мектептің режеси* (идея школы), *оқыўшылардың жеке хужжетлери* (личные документы ученика), *оқыўшының күнделиги* (дневник ученика), *оқытыўшының есабаты* (отчет учителя), *мектептің инвентарь китабы* (школьная книга инвентарь), и др.

Таким образом, морфологический и синтаксический способы являются основными и самыми продуктивными в образовании педагогических терминов в современном каракалпакском языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, ч. II (фонетика и морфология), ч. 1 (части речи и словообразование) . –М., 1952.
2. Қыдырбаев А. Хәзирги каракалпак тилиндеги атлық сөзлер. – Нөкис, 1961.
3. Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги сөзлердиң жасалыўы. Нөкис, 1979.
4. Нажимов А. Жуп сөзлер. – Нөкис, 1979.
5. Хәзирги каракалпак тили (морфология). – Нөкис, 1981.
6. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. –М., 1966.
7. Данияров Р. Заимствование русско – интернациональных личных имен узбекским языком. Автореферат кандидатской диссертации. –Ташкент, 1967.

СУННАТ ВА ҲАДИС ИЛМЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ТЕРМИНЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ БИР-БИРИДАН ФАРҚЛАРИ

С.А.Бобоходжаев, таянч докторант, бўлим бошлиғи, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази Халқаро алоқалар ва зиёрат туризмини ривожлантириш бўлими, Термиз

Аннотация. Ҳадис илми исломий илимлар ичида энг аввалларидан биридир. У бошқа турдош исломий илимлар билан боглиқ бўлиб, уларнинг узвий алоқаси узоқ ўтмишига бориб тақалади. Расулуллоҳнинг сўз, амал ва ҳаракатлари суннат ва ҳадис сўзларининг бош омилдир. Тадқиқотда ҳадис ва суннат илмининг терминлари уларнинг тарихий илдизлари ундаги ўзаро фарқлар изоҳ ва мисоллар билан ўрганилган.

Калим сўзлар: Ҳадис, суннат, таблиғ, баён, тазкия, маъсум, исмат, хабар, асар, табиин, тақририй суннат.

Аннотация. Наука о хадисах является одной из самых ранних исламских наук. Она связана с другими родственными исламскими науками, и их неотъемлемая связь уходит своими корнями в далекое прошлое. Слова, дела и действия посланника Аллаха являются основными факторами слов сунны и хадисов. В исследовании изучены термины науки хадисов и сунны с пояснениями и примерами их исторических корней и различий между ними.

Ключевые слова. Хадис, сунна, таблиг, утверждение, тазкия, маъсум, исмат, сообщение, работа, табиин, тақрир сунна.

Abstract. The science of hadith is one of the earliest of the Islamic sciences. It is associated with other related Islamic sciences, and their integral connection goes back a long way. The words, deeds and actions of the Messenger of Allah are the main factors of the words of Sunnah and Hadith. In the study, the terms of the science of hadith and sunnah have been studied with explanations and examples of their historical roots and the differences between them.

Keywords. Hadith, sunnah, tabligh, statement, tazkiya, infallibility, ismat, message, work, tabyin, taqirir sunnah.

Ҳадис илмини таниш ҳамда тушинишдан аввал, ҳадис илмига яқин бўлган термин ва калималар билан танишиш лозим бўлади. Ҳадис илмини яхши тасаввур қилиш ва англаш учун энг биринчи навбатда суннат терминини билишдан бошлаш тўғри бўлади. Ушбу мақолада суннат, расулуллоҳнинг сифатлари, ислом уммати учун вазифалари ҳамда умматнинг Аллоҳ ва унинг расули ўртасидаги муомаласи ҳақидаги илмий терминлар борасида сўз боради.

Суннат (السنة) сўзи арабча с-н-н ўзагидан олингандир. Луғатларда суннат йўл, тариқа, одат, қонун, вожиб ёки фарз бўлмаган қилиш мақтовли саналган, [4: 394] деган маъноларни англатади. Суннат калимаси ора-сирада чиройли бажарилган нарсалар эмас, балки одат, давомли, тез-тез ҳамда онгли равишда бажариладиган амалларга айтилади. Айни вақтда онгсиз равишда ҳамда илмсизлик билан бажарилган ишлар суннат ҳисобланмайди. Суннатнинг ҳадис илмидаги маъноси расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сўзлари, ҳаракатлари, амаллари, тавсиялари ҳамда у зот қайтарган ишлар суннатдир [1: 21]. Яъни унинг ҳаёт тарзи қўлиқ ва доимги амаллари демакдир. Бу маъноси билан суннат термини “Аллоҳ расулининг суннати” (سنة رسول الله) деган ифоданинг қисқартирилган шаклидир. Суннат, расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг амалларига кўра учга бўлинади:

1. Қовлий суннат (السنة القولية): Расулуллоҳнинг сўзлари.
2. Феълий суннат (السنة الفعلية): Расулуллоҳнинг феъл атвор ва ҳаракатлари.
3. Тақририй суннат (السنة التقريرية): Расулуллоҳнинг ҳузурида саҳобалар тарафидан сўзланган гаплар, бажарилган амалларга рағбатлари, уларга бўлган розилиғи ёки уларга қарши чиқмаслиғидир. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Аллоҳнинг тақиқлаган сўз ва амалларини мақулламаганлиги шу каби вазиятларга дуч келганида сессиз қолмаганлиғидир [5: 4].

Суннат тушунчаси Қуръони карим билан боғлиқ тушунчадир. Чунки расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ўз ҳаётида Қуръони каримнинг барча амр ва ҳукмларини бажариш ва ўз ҳаётига татбиқ қилиш билан мукаллаф эдилар. Пайғамбаримизнинг аёли Оишага, “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг хулқлари қандай эди?” деб сўраганларда, у зотни энг яқиндан таниган киши ўлароқ “Унинг ахлоқи Қуръон эди”, деб жавоб берган [6: 4]. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам “Тирик Қуръон”, “Юруб турган Қуръон” номлари билан чақирилган.

Суннат тушунчасининг, Расулуллоҳга Аллоҳ тамонидан берилган вазифалар жиҳатидан қийматлантирилиши керак. Қуръон каримга кўра расулуллоҳнинг асосий вазифалари шулардан иборатдир:

1- **Таблиғ:** Аллоҳдан олган ваҳий, амр ва ҳукумларни камчилик ва қусурларсиз мўминларга етказишлик. Ояти каримада Аллоҳ таоло шундай амр қилади: “Эй расул! Роббингдан сенга нозил бўлган нарсани инсонларга етказ (таблиғ эт). Агар буни қилмасанг унинг элчилигини етказмаган бўласан. Аллоҳ сени одамлардан сақлар” [5: 118].

2- **Баён/Табйин:** пайғамбарларга нозил қилинган китобни, умматига очиқлаши, уларнинг ихтилофга борган мавзуларида ойдинлатиши тушунтиришидир. Ояти каримада Аллоҳ пайғамбарига шундай дейди: “одамларга нозил қилинган нарсани баён қилиб беришингиз учун, шоядки тафаккур қилишса, деб сизга Зикрни нозил қилдик” [5: 271]. Бу оятдаги баён қилиш вазифаси фақатгина сўз билан бўлган баён эмас, балки яшаб, ўрнатиб, Қуръон ҳукмларини оммага амал қилинишини таъминлашини ҳам ўз ичига олади.

3- **Тазкия:** инсонларнинг ёмон одатлардан, гуноҳларда, ёмонликлардан покланиши ва тозаланиши демакдир. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ушбу вазифаси қуйидаги оятда келади: “У зот саводсизлар ичидан, гарчи улар бундан аввал очиқ залолатда бўлсалар ҳам, уларга оятларни ўқиб берадиган ва уларни поклайдиган ҳамда китобни ва ҳикматни ўргатадиган Пайғамбарни юборди” [5: 552].

Бу уч вазифа бир-бирини тўлдирадиган ва тамомлайдиган вазифадир. Ушбу уч вазифанинг сўнги вазифаси инсонларни поклашдан иборат. Бу ҳам пайғамбар суннатининг мақсади, маънавий жиҳатдан покланиш ва улардан юзага келадиган жамият маносида келади.

Аллоҳнинг ушбу вазифалари юкланган пайғамбар биз каби оддий инсон бўлиши билан бирга биздан фарқли ўлароқ Аллоҳдан ваҳий йўли билан амрлар олади. Унинг ҳар бир ҳаракати сўз ва гапи, ваҳий йўли билан Аллоҳнинг назорати ва синови остидадир. Ундан ташқари барча пайғамбарлар маъсумдир [2: 5]. Яъни вазифалари билан боғлиқ хато ва гуноҳ қилишдан Аллоҳ томонидан ҳимоя қилингандир. Пайғамбарларнинг ушбу хусусиятини исмат дейилади. Исмат барча пайғамбарларда бўлиши керак бўлган беш сифатдан биридир. Бу хусусиятларда ҳам хато қилса, Аллоҳ тарафидан огоҳлантирилади, шунда расулар тезда у хатодан қайтиб, тавба қилади. Пайғамбарларнинг ҳеч бир хатоси давомли бўлмаган ва хатолари билан умматига ўрнатиб бўлмагандир. Қуръони каримда пайғамбарларнинг фазилатли ва танланганлиги ҳақида оятлар мавжуддир. Зотан, Аллоҳнинг инсонларни тўғри йўлга бошлаши учун танлаган пайғамбарларининг хатолари билан оддий инсонларни хатога йўлиқиши ҳеч ҳам тўғри келмайди. Бу пайғамбарликка зиддир [6: 21].

Мусулмонлар пайғамбардан ўрнатиб олиши, унга итоат этиши, унинг қарорларига қалбларида тараддуд қилмасдан таслим бўлиши лозимдир. Бу йўлда инсонни танлаш имкони йўқлигини ифода этган бир қанча оятлар нозил бўлган:

“Ким Пайғамбарга итоат қилса, Аллоҳга итоат қилган бўлур” [6: 90].

“Аллоҳ ва унинг расули бир ишга ҳукм қилганида, Ҳеч бир мўмин эркак ва ҳеч бир мўмина аёл учун ўз ишларини ўзларича ихтиёр қилмоғи йўқ” [3: 422].

“Йўқ, Роббингга қасамки, сени ўз ораларида чиққан келишмовчиликларга ҳакам қилмагунларича, кейин, чиқарган ҳукмингга дилларида танглик топмасдан, бутунлай таслим бўлмагунларича, зинҳор мўмин бўла олмаслар” [5: 87].

Расулуллоҳнинг барча ҳаракат ва феъл –атворларининг суннат бўлган-бўлмаганлиги умматнинг у зотнинг ҳар бир ҳаракатига эргашиши ёки эргашмаслиги жуда муҳим мавзудир. Баъзи тоифадаги олимлар расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг диний мавзудаги сўз ва

ҳаракатларини суннат ҳисоблаб, диндан ташқари мавзудаги ҳаракат ва амалларини суннат ҳисобламаслик тарафдоридир [5: 12].

Энг аввало, ҳаётни диннинг ичи ва диннинг ташқариси деб кескин чегаралар билан аниқ иккига бўлиб қўйиш мумкин эмас. Дин амрлари у дунё (жаннат-дўзах) эмас бу дунё учундир. Дин дунё ҳақида ҳам тартиб-қоидалар келтиради. Ислом динида: емоқ, ичмоқ, ухломоқ, кийинмоқ, яшамок каби энг асосий фаолиятлар билан боғлиқ бўлган кўплаб тартиб-қоидалар мавжуд. Инсоннинг кундалик фаолиятидаги ҳар бир соҳа ислом дини билан боғлиқ. Дин инсонларнинг маънавий дунёларини, фикрлашларини, ҳаёт ва воқеаларга бўлган муносабатларини ўзгартиради ва шакллантиради. Шу сабабдан ҳаётнинг ҳар бир соҳасига кириб боради. Дин, диндор бир инсоннинг барча ҳатти-ҳаракатлари орқасида турадиган тамал ва асосдир. Мусулмон инсон ҳатти ҳаракатларидаги ниятлари ва мақсадлари билан дин тартибга солиб қўйган майдонга киради. Мусулмон инсон ҳар бир амалини Аллоҳнинг рози-ризолиги йўлида бажармоғи лозимдир.

Дин ва дунё бўлинишидаги чегаралар қаердан чизирилиши масаласи ҳам муаммолидир. Дин соҳасини қисқартириш диннинг дунёвийлашшига, ҳаётнинг марказидан четга чиқиб қолишига, ҳаётнинг тартибга олиш хусусиятидан чекинишига, бирламчи мўтадил восита ҳолига қайтиб қолишига олиб келиши мумкин. Дин соҳаларининг кенгайтирилиши эса ҳаётни динга кичрайтириш каби бир натижага олиб келади. У ҳолда дин бази соҳаларда тартиб қоидалар яратмаган, у соҳалардаги тартиб қоидалар яратишни инсонларга қолдирган бўлади. Бу соҳа динда мубоҳ тушунчасини ифода этади. Мубоҳ сўзи динга тескари тушмаслик шарти билан инсон ақли, билими ва келишуви билан тартибланади. Бу соҳани дин соҳаси ичига қўйишга ҳаракат қилиш, диндорнинг мақсадига зиддир.

Суннат калимаси, “пайғамбар суннати” тушунчаси ёнида, “илк мусулмон авлодлари олимларининг сўзлари, ҳаракатлари ва ҳаёт тарзлари” тушунчасида ҳам қўлланилади. Мусулмон олимларининг кўпчилиги ва дастлабки уч авлод, кейинги ислом умматига ўрнак бўлганлиги маълумдир. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам:

“Умматимнинг энг яхшиси менинг замонимда яшаганларидир. Сўнг ундан кейингилар, ундан сўнг кейинги келганлардир” [2: 897].

Шу маънода суннат, ислом жамоасининг ҳаёт тарзи ва одатларидир. Саҳоба ва тобеинларнинг ҳамма сўз ва ҳаракатлари ҳадис ҳисобланмайди. Фақат диний мавзулардаги ақл юритиш билан жавоб тополмайдиган мавзулардаги сўз ва фикрлари ҳадис ҳисобланади. Бунинг сабаби, саҳобалар сўз ва фикрларининг манбасини Расулulloҳдан, тобеинлар эса сўз ва фикрларини саҳобалардан олганидир.

Ҳадис (الحديث) калимаси арабча таҳдис (التحديث) масдарининг (ҳаракат номи) шакли бўлиб: “хабар бериш”, “тушунилан, хабар берилган хусус”, “хабар” ва “сўз” демакдир. Бу сўзнинг кўплиги аҳадис (الأحاديث) шаклидадир. Ҳадис илмида расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан келган хабар/хабарлар маъносида келади [5: 7]. Яна бир маънода бу сўз, расулulloҳнинг суннатидан хабар берган, суннатни сўз билан ифода қилинган шаклига ҳадис дейилади. Мисол учун: *“Пайғамбар шундай деди, шундай қилди ёки фалончи кишининг фалон ҳаракатларини мақуллади”* каби сўзли ифодалар ва хабарларга, буларнинг ёзилган вариантларига ҳадис дейилади. Шу маънода ҳадис, пайғамбарни кўрган саҳобаларнинг у ҳақидаги сўз ва тушунтиришлари ҳамда уларнинг матнга туширилган шаклидир.

Баъзи ҳадис олимлари, суннатни расулulloҳнинг ҳаракатлари, ҳадисни эса сўзлари маъносида қўллайдилар. Ҳадисни суннат билан бир маънода қўллайдиганлар ҳам бор ва шуниси кўпроқ тарқалган қўлланилишдир [5: 7].

Хабар (الخبر): арабча сўз бўлиб, ўзбек тилида луғавий жиҳатдан араб тилидаги маъноси билан бир хил қўлланилади. Бу сўзнинг кўплиги Ахбор (الأخبار) дир [6: 14]. Луғавий маъноси бир воқеа ёки ҳодисани кўрган, гувоҳоҳи бўлган кишининг; кўрмаган гувоҳи бўлмаган инсонларга айтиши, маълумот бериши, эшиттириши, билдириши билан қўлга киритилган билимдир. Хабар тўғри ёки янглиш бўлиш хусусиятига эгадир. Ақл юритиш билан қўлга киритилмайдиган билимлар хабар гуруҳининг илмига кирмайди. Ҳадис илмида хабар, ҳадис илми билан бир маънода қўлланилади. Чунки ҳадислар пайғамбар ҳақидаги хабарлардир.

Баъзи олимлар ҳадисни пайғамбардан нақл қилинган воқеа ҳодиса сўз десалар, хабарни пайғамбардан бошқа, саҳоба ва тобеинлардан нақл қилинган сўз ва воқеа ҳодисалар маъносида қўллайдилар. Хабар ҳадисни ҳам ўз ичига олган ҳолда расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам, саҳоба ва тобеиндан нақл қилинган сўз ва воқеа ҳодисалар маъносида қўллайдиган олимлар ҳам мавжуд [6: 8]. Хабар ҳақидаги охирги берилган таъриф ҳадисдан кучлироқ таърифдир. Мисол учун:

Ҳар ҳадис бир вақтда хабардир, аммо ҳар хабар ҳадис эмасдир.

Асар (الأثر): арабча сўз бўлиб, “из”, “қолган” маъносида келади. Ушбу сўзнинг араб тилидаги кўплиги Осор (الأثر) калимасидир. Баъзи тоифа вакиллари ушбу сўзни ҳадис маъносида қўллашсалар, яна бир тоифа муҳаддис олимлар хабар термини маъносида Пайғамбар, саҳобий ва тобеинлардан нақл қилинган сўз ва ҳаракатлар маъносида қўллайдилар. Ундан бошқа пайғамбардан нақл қилинган хабар, саҳобалардан келган ривоятлар эса асар деганлар ҳам мавжуддир. Аммо Хуросон диёри ва шофейий ҳадис илми олимлари асар терминини саҳобийларга оид ривоятлар учун қўллайдилар [6: 8].

Бу терминлар ҳақидаги турли хил таъриф ва тавсифлар тўлалигича бир хил эмаслигини кўрсатади. Шу сабабдан, кунимизда бу терминлар ҳақида энг кўп аниқ ёйилган маълумот булар расулуллоҳнинг ҳаракатлари учун – суннат нақл қилинганлари учун – ҳадис дейилади ва шу икки тариф энг кўп ёйилган таъриф ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шуни такидлаш лозимки, ислом динининг энг асосий манбаларидан бўлмиш ҳадис илми ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатлари ҳақида сўз борганда, бу икки терминни ўзаро боғлиқлиги ҳамда фарқларини тушиниб олиш ҳар бир мусулмон учун лозимдир. Ҳадис илмига кириш ҳамда ундаги атама ва терминларни англаш учун, албатта, суннат илмини, расулуллоҳнинг сийратини англаш керак бўлади. Суннат илмининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ундаги атамаларни англамасдан туриб, ҳадисни англаш бир оз мушқил ҳисобланади. Юқоридаги мақолада бунга доир баъзи хусусият ва бу икки илм борасидагилар баён қилинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллатиф ибн Абдулазиз ибн Аминиддин. Мабариқу-л-азҳор шарҳи машариқу-л-анвор. Байрут, 1889.
2. Имом Бухорий. Саҳиҳул Бухорий. Байрут, 2002.
3. Шайх Усмонхон Темурхон ўғли Самарқандий. Қуръони карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси. Анкара, 2021.
4. Ал-қомус. Тузувчилар: Нематуллоҳ Иброҳимов, Абдулҳамид Зайриев, Абдулҳаким Орипов, Акмалжон Икромжонов. Тошкент, 2017.
5. Koçyiğit Talat. Hadis tarihi. Ankara, 1977.
6. Polat Sabahattin. Hadis Tarihi ve Usulü. Ankara, 2015.

УЎК 81'367

ИНОНЧ ВА АҚИДА АСОСИДАГИ ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТОПОНИМЛАРИ ҚИЁСИЙ АНТРОПОЦЕНТРИК ТАҲЛИЛИ

Р.Жуматов, таянч докторант, Самарқанд давлат чет тиллар институти, Самарқанд

Аннотация. Мақолада инонч ва ақида асосида вужудга келган инглиз ҳамда ўзбек топонимлари антропоцентрик жиҳатдан қиёсланиб, уларнинг умумий ва хусусий томонлари таҳлил қилинган. Муаллиф ҳодисанинг ўзи тарихан бир неча босқич натижаси эканини таъкидлайди. Мақолада бир-бирига моҳиятан яқин кўринган, аслида тубдан фарқланувчи диний концептли топонимлар, маълум бир дин концепти билан боғлиқ топонимлар, инонч ва ақидалар билан боғлиқ топонимларнинг ўзига хос белгилари ҳам кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: топоним, қиёсий таҳлил, теоним, теотопоним, ономастик бирликлар, инонч, ақида, диний концепт.

Аннотация. В статье сравниваются английские и узбекские топонимы, основанные на верованиях и поверьях, с антропоцентрической точки зрения, анализируются их общие и специфические аспекты. Автор отмечает, что само явление является результатом нескольких исторических этапов. Также в статье показаны отличительные черты

топонимов с религиозными понятиями, которые кажутся близкими друг другу, но на самом деле принципиально разные, топонимов, относящихся к определенному религиозному понятию, и топонимов, связанных с верованиями и догмами.

Ключевые слова: топоним, сравнительный анализ, теоним, теотопоним, ономастические единицы, вера, убеждение, религиозная концепция.

Abstract. The article compares the English and Uzbek toponyms based on beliefs and beliefs from an anthropocentric point of view, and analyzes their general and specific aspects. The author notes that the phenomenon itself is the result of several historical stages. The article also shows the distinctive features of toponyms with religious concepts that seem close to each other, but are actually fundamentally different, toponyms related to a certain religious concept, and toponyms related to beliefs and dogmas.

Key words: toponym, comparative analysis, theonym, theotoponym, onomastic units, belief, belief, religious concept.

Таъкидлаш керакки, ўзбек ва инглиз топонимлари мисолида ҳар иккала халқ тафаккури ўртасидаги умумийлик ҳамда хусусийлик масаласини ёритиш анча мураккаб кечади. Сабаби ҳодисанинг ўзи тарихан бир неча босқич натижасидир. Шунинг учун ҳам а) диний концептли топонимлар, б) маълум бир дин концепти билан боғлиқ топонимлар, в) инонч ва ақидалар билан боғлиқ топонимлар каби бир-бирига моҳиятан яқин кўринган, аслида тубдан фарқланувчи бир неча жиҳатни ажратишимиз лозим. Масалан, бир қарашда номинатция тамойиллари ва манбалари нуқтаи назаридан фарқи кўзга ташланмайдиган *Алвасти кўприк*, *Тахти Сулаймон*, *Девқалъа* топонимларининг ҳар бири қайд этилган мавзу гуруҳларининг алоҳида-алоҳида типларига тегишли. Шунинг учун ҳам масала юзасидан тақдим қилиниши лозим бўлган лисоний фактлар ниҳоятда кўпчилиги, муҳими мавзу қамрови кенглиги боис маълум бир дин концепти билан боғлиқ топонимларга тўхталишни лозим топдик. Шу боис ўзбек исломий топонимлари ва инглиз масиҳий топонимларига эътибор қаратилди. Жаҳон тилшунослигида аллақачон инглиз масиҳий топонимлари, умуман, теонимик тушунчалар таркибли атоқли отлар масаласи тадқиқига доир қатор ишлар юзага келган бўлишига қарамай, тилшунослигимизда ўзбек исломий топонимлари термини ҳали муомалага киритилмаган ва терминнинг моҳияти юзасидан қўламли иш амалга оширилмаган. Шунинг учун ҳам юқорида энг аввало бир-биридан фарқлаш лозим бўлган учта ҳодиса ҳақида сўз юритишни зарур деб билдик. Биз эътибор қаратмоқчи бўлган мавзу юзасидан В.В.Алтапов қатор ишларни амалга оширган [1]. Ишнинг муҳим амалий жиҳатларидан бири муаллиф диссертациясига илова сифатида “Инглиз масиҳий топонимлари концепти”ни киритади. Унга кўра инглиз масиҳий топонимлари концептини қуйидагича таснифлаш мумкин бўлади:

1. Шахс билан боғлиқ масиҳий топонимлар.

а) масиҳий ақидасига кўра топонимларда бандани худо, худонинг ўғли деб эътиқод қилишдан келиб чиқиб *God*, *Christ*, *Trinity* концепти у билан боғлиқ бўлган *Godstow*, *Christchurch* ойконимлари, *Trinity Dole* дала номи, *Macclesfield Christ* черков номи кабилар учрайди.

б) муқаддас шахслар номлари. Бу тип топонимларнинг мавзу қўлами ҳам, тарқалиш ареали ҳам анча катта. Шу ҳолатнинг ўзи инсон табиатидаги шахсни муқаддаслаштиришга бўлган мойилликни кўрсатади. Инглиз топонимларида муқаддас шахслар номлари ибодатхоналар номлари: а) Биби Марям номи билан боғлиқ номлар: *Saint Mary*, *Our Lady Lawedicroft*, *Ladyholm*; б) бошқа муқаддас шахслар билан боғлиқ номлар: *St John's-in-the-Vale*, *St Cuthbert's Well* булоғи, *St Annes lake* сув омбори, турли типдаги *St Cuthbert's Stane*, *St Rooke's Cross* номлари, *St Herbert's Island* ороли, *St Michael's Mount* тоғи, *St Bees Head* бурни кабиларга бўлинади.

Кўринадики, В.В.Алтаповнинг инглиз масиҳий топонимлари концептидан ўзбек исломий топонимлари концептини шакллантиришда жуда унумли фойдаланиш мумкин бўлса ҳам, уни тўла ўзлаштириш ёки айнан калькалаш имкони ҳам йўқ, бу тўғри ҳам бўлмайди. Биринчидан, бу ерда инсоннинг энг инжа туйғуларидан бири бўлган дин билан боғлиқ жуда

нозик масала, қолаверса, ақидавий масалаларга боғлиқ лисоний фактлар турибди. Иккинчидан, бу борада лисоний ва ақидавий, яъни лингвистик ва теологик муаммолар бир-бири билан “тўқнашмаслиги”, аксинча, бир-бирини тўлдириб, қўллаб-қувватлаши зарур бўлади. Мана шуларни эътиборга олиб, ўзбек исломий топонимлари таснифи нисбатан ўзгача қиёфа касб этади: Биринчидан, ўзбек исломий топонимларини воқеаликка нисбати, аниқроқ қилиб айтганда, ҳаёт ҳақиқатига кўра таснифлаш эҳтиёжи бор. Шунга кўра, бундай топонимларни а) объект ва объектга номи берилган шахс реал муносабатларига асосланган; б) объект ва объект номланган шахс муносабатлари “реаллаштирилган” номлар тарзида таснифлаш лозим. Шунинг учун *Сулаймон тоғи*, *Хизр чашмаси*, *Ҳазрати Довуд* каби кўплаб номлар иккинчи типни ташкил қилса, *Занги ота*, *Шайхонтоҳур*, *Полвон пийр* каби топонимлар биринчи гуруҳни шакллантиради. Аслида инглиз масихий топонимларини ҳам шу тарзда таснифлаш эҳтиёжи мавжуд бўлиб, биз айнан ушбу мавзу устида ишламаётганимиз, энг муҳими, бу борада номларни гуруҳларга ажратиш биз мутахассиси бўлмаган билимлар, хусусан, теология назарияси ҳамда масихийлик тарихини яхши билишни талаб қилади. Бу билан айтмоқчимизки, ўзбек ислом топонимлари ва инглиз масихий топонимлари концепти бир-бирига ғоят яқин тамойиллар асосида вужудга келган. Бу ўринда алоҳида эътибор қаратадиган жиҳат шундаки, умумийликларнинг асосини лисоний жиҳатлар, хусусийликларнинг асосини эса ақидавий масалалар ташкил қилади.

Баъзан топонимларда муқаддас шахсларнинг лақаблари ёки бошқа бир номлари қатнашади: *St Sunday's Fell* лотинча *dominus* – “якшанба” маъносини берувчи авлиё *Доминик* номининг таржимаси бўлгани каби. Бу жиҳат ўзбек исломий топонимларида ҳам кўплаб кузатилади. Масалан, *Шоҳи зинда* (*Қусам ибн Аббос*), *Улли пийр* (*Хожа Юсуф Ҳамадоний*), *Пири дастгир* (*Хожа Абдуқодир Гилоний*) каби. Яна бир мисол келтирамизки, унда қайд этилганларидан ташқари ўзбек исломий топонимларида яна бир ўзига хослик – бундай жой номларининг айримлари авлиё шахслар эмас, объект бунёдкори номи билан аталиши кўзга ташланади. Масалан, Саидниёз Шоликорбой мажмуаси 1835 – 1842 йиллар давомида Хиванинг улуғ инсонларидан бири ҳисобланган йирик савдогар Саидниёз Шоликорбой ҳомийлигида бунёд этилган. Хива хонлигида “Меъмор хон” деб тан олинган Хива хони Оллоқулихон ўзининг 17 йиллик (1825 – 1842) ҳукмдорлик даврида бир қанча меъморий бино ва иншоотларни барпо қилишга, уларни мустаҳкам, жимжимадор қилиб қурилишига астойдил ҳаракат қилди ва бунга эришган бунёдкор хондир [2].

Таҳлил қилинаётган топонимларнинг бир қисми руҳонийлар билан боғлиқдир. Бундай топонимлар қадимги инглизча *prēst* (*priest*) – *руҳоний*, ўрта инглиз тилидаги *clerk*, шу даврга хос *parish preste*, *persone*, *rector* – бенефиций [3] эгаси бўлган қавм руҳонийси, *vikere* (*vicar*) – бенефиций эгаси бўлмаган қавм руҳонийси, *canoun* (*canon*) – каноник кабилар билан боғлиқ *Prestfeld*, *Clerkenleap* ойконими, *Parish Preste medoo* каби дала номлари, *Parson Croft*, *Vicar's Heys*, *Rector's Field*, *Canons Acre* топонимларни мисол келтириш мумкинки, уларда *prēst*, *persone*, *vicar*, *rector* бирликлар бизнинг назаримизда теотопоиндикатор вазифасини бажаради.

Православ ёки католик монастири раҳбарлари (аббат, аббатисса, приор, декан) билан боғлиқ топонимларда қадимги инглизча *abbod*, эски французча ва ўрта давр инглизчасига оид *abbat*, лотинча *abbas* (*abbot*), қадимги инглизча *abbodisse*, ўрта давр инглизчасига *abbesse* (*abbess* – аббатисса), ўрта давр инглизчасига оид *priour* (*prior* – приор), *dean* (*dean* – декан, капитула бош руҳонийси, игумени) унсурлари билан *Abbot's Hay*, *Abbotstone*, *Abbess Roding*, *Prior Wood*, *Deansgate* каби дала номлари, ойконимлар шаклланган. *Daen* бугунги кунда олий таълим тизимидаги лавозим номи сифатида фаол бўлишига қарамай, инглиз тилига оид таржима луғатларда унинг дастлаб инглиз тили Британия вариантыда рутба жиҳатидан епископдан кейинги мақомда турувчи католик ва англикан черковидаги юқори лавозим номи экани қайд этилади. Унинг бош руҳоний маъноси ҳам мавжуд бўлиб, синоними *presbyter*дир. Бу тип топонимларда *аббат* индикатори *аббатисса*, *приор* ва *декан* тушунчаларига нисбатан фаол. Бу борада ўзбек ва инглиз тафаккур тарзида умумийлик бир қадар яққол кўзга ташланади. Мисол учун *Deansgate* топоними номитанция тамойиллари ҳамда асос апеллятив англатган маънолар мажмуига кўра *Отадарвоза* топонимида жуда яқин туради.

Инглиз масиҳий топонимларининг бир қисмини монах(лар), монахлар ордени (тариқати, такияси) кабилар билан боғлиқ бўлиб, қадимги инглизча *munus*, лотинча *monachus*, *monk* – монах, роҳиб, қадимги инглизча *munese*, ўртаси давр инглизча *nunna*, *nun* – роҳиба, лотинча *soror* – ҳамшира, диний маънода, қадимги инглизча *hlæfdige* (баъзан *lady* – роҳиба), ўрта давр инглизча *ancre*, *ermite*, *hermit*, қадимги скандиванча *papi*, *hermit* – зоҳид, қаландар, дарвеш, қадимги инглизча *hāligwar*, ўрта давр инглизчаси *frere*, *White lady* – кармелитка (кармелитлик католик аёллар роҳибалик тариқати бўлиб, кармелитлик низоми асосида ҳаёт кечрадилар [4]), *Black lady* – доминиканка [5] каби юзлаб элементли топонимлар ташкил қилади.

Шунингдек, инглиз масиҳий топонимларининг яна бир қисмини черковнинг бошқа ходимлари – диаконлар, черков хизматкорлари кабилар билан боғлиқ *archdeacon* – архидиакон, *deacon* – диакон, *lector* – қори, *quire* – хор, *chanter* – регент, яъни хор дирижери, *sub-chanter* – регент ёрдамчиси, лотинча *puer* – черков кўшиқчиси, *bellringer* – қўнғироқчи, *sacristan*, *sexton* – ибодат асносида ишлатиладиган буюмлар сақловчиси, *almoner* – хайрия моллари тақсимотчиси бирликлари таркибли *Archdeacon Meadow*, *Deacons*, *Lectors*, *The Quire*, *Chanters Mead*, *Sub-chanters Dole*, *Ashby Puerorum*, *Bellringers Close*, *Sacristan Heugh*, *Sextensmead*, *Ampers Wick* кабилар топонимлар ташкил қилади.

“Инжил”да зикр этилган зотлар – *Abel*, *Abraham*, *Adam*, *Cain*, *Emanuel*, *Goliath*, *Herod*, *Jacob*, *Job*, *Jonah*, *Judah*, *Noah*, *Tobit* номлари билан боғлиқ *Cain and Abel Field*, *Abraham's Chair*, *Adam's Seat* (тоғ номи) *Emanuel Close* (дала номи), *Herod's Head*, *Gally's Bedstocks*, *Jacob's Ladder* (тепалик номи) кабилар алоҳида гуруҳни ташкил қилади.

Теотопонимларнинг иккинчи йирик қисмини объектлар ташкил қилади. Бундай топонимларнинг катта қисми черков, ибодатхона маъносини англатувчи тилнинг турли этапларига тегишли лексемалар билан шаклланади. Масалан, қадимги инглизча *cirice*, қадимги скандиванча *kirkja*, *church*, *kirk* – черков, қадимги инглизча *chapele* – черков, меҳробсиз кичик ибодатхона, қадимги инглизча *mynster* (*minster* – монастирь, катта черков), қадимги инглизча *eccles* – черков, қадимги инглизча *bed-ærn* ибодатхона, кичик бутхона, қадимги инглизча *bēdehūs* (*bead-house* – ибодатхона, кейинчалик ғарибхона маъносини англатган), *God's house* – ибодатхона бирликлари орқали шаклланган *Church*, *Kirkoswald*, *Chapel-en-le-Frith*, *Minster*, *Eccles*, *Bedern*, *God's house Law*, *Holy Rood*, *St Bridget*, *Road Stree*, *St Bridget Beckermet* кўплаб топонимларни мисол келтириш мумкин. Бу тип топонимларда “жой”, “макон”, “манзил” маъносини берувчи *stead*, *stock*, *stow* бирликлари *Newstead*, *Stidd*, *Stoke*, *Stow-on-the-Wold* мисолларидаги каби асосан муқаддас манзил мазмунини касб этади. Бунга ўзбек исломий топонимларига қиёслайдиган бўлсак, бу тип топонимлар *масжид*, *мачит*, *хонақоҳ* бирликлари билан шаклланган бўлади. Кўринадики, ўзбекларда масжид маъносини англатувчи *худонинг уйи* парафразаси, яъни тасвирий ифодаси *God's house Law* мисолидаги каби топонимларга кўчган.

Шунингдек, инглиз масиҳий топонимлари таркибида *chancel* – меҳроб, *vestry*, *sextry* – ризница (риза, яъни руҳонийларининг ибодат вақтида киядиган либослари ёки иконаларда юз ва қўлдан бошқа аъзоларни қоплаб турадиган зарҳал металл нақшлар сақландиган жой), *porch*, *galilee* – черковга кириш жойига нисбатан ғарбда жойлашган хона, аслида *bell-house* кўшма сўзидан ҳосил бўлган қадимги инглизча *belhūs* – қўнғироқхона каби черков бино қисмларини англатувчи бирликлари билан ҳосил қилинган *Chancel Lane*, *le Vestry Light*, *Sextrye acres*, *Porchcroft*, *la Galileye*, *Bellhouse* каби номлар ҳам бор. Ўзбек исломий топонимлари таркибида эса айнан ушбу тип жой номлари унчалик кўп эмас. Бунга *Минор*, *Дарвозахона* кабиларни мисол келтириш мумкин.

Инглиз масиҳий топонимларида *clock* – соат, *bell* – қўнғироқ, *bellstring*, *bellrope* – қўнғироқ арқони, *dagtail* – қўнғироқ арқонининг туткичи, *pulpit* – минбар, *rosemary*, *organ* – орган мусиқа асбоби, *lamp* – чирок, *candlestick* – шамдон, *candle*, *taper* – шам, *chalice* – кадаҳ, *holybread* – православ мазҳабида қатор маросимларда ишлатиладиган оқ думалоқ нон каби черков ашёлари номи таркибли ёки уларнинг ўзи атоқли отган айланган *Clock Croft*, *Bell Field*, *Bell Rope Close*, *Bellstring Flat*, *Dagtail Piece*, *Pulpit Holes*, *Kirkstool*, *Rosemary Lane*, *the Organ-*

Butts, Lampcroft, Candlestick Hill, Candle Patch, Taperacre, Chalice Field, Holybread номлар ҳам мавжуд. Ўзбек топонимиясида бунга мувофиқ топонимлар деярли учрамайди.

Яна бир тип топонимлар эса монастырь тушунчаси билан боғлиқ *myinster // minster* – монастырь, катта черков, ўрта инглиз тилидаги *abbaye//abbey* – аббатлик, ўрта инглиз тилидаги *priorie // priory* – приорлик, яъни аббатнинг биринчи ёрдамчиси [6], қадимги инглизча *ānsetl*, ўрта давр инглизчаси *ankerage*, ўрта давр инглизчаси *hermitage* – кичик монастырь каби элементлар билан шаклланган *Abbey Bridge, Upton Priory, Blackfriars Street, Fryary Hay, The Friarage, Ankerage, le Hermitage, Ansley, Markyate Cell* сингари номлардир.

Черков тасарруфидаги жойлар билан боғлиқ номларга рухонийларнинг яшаш манзиллари, касалхона, ғарибхона, амлок ерлар, даромад ва қиримлар билан алоқадор номлар: *Parsonage Green, Vicarage, Rectory* топонимларидаги каби *parsonage, vicarage, rectory; Spitelbank, Fermery Hill, Upper Almonry, Almshouse Meadow le leperusouerfeld* топонимларидаги каби ўрта давр инглизчасидаги *spital //hospital* – касалхона, *fermerie // infirmary* – монастырь касалхонаси, *almonry* – ғарибхона, *almshouse* – ғарибхона, доружоғизин, қадимги инглизча *lepre-hūs*, яъни *leper-house* – махона элементлари қатнашган жой номлари ҳам бор. Ўзбек топонимиясида бу тип жой номлари микдори ҳам унча кўп эмас. Лекин халқимиз тарихи, узоқ кечмиш турмуш тарзи, тарихий маданиятини ҳисобга олганда, бу каби номлар мавжуд бўлмаслиги ҳам у қадар тушунарсиз бўлар эди. Шунини айтиш лозимки, Хоразм вилоятидаги Юсуф Ҳамадоний зиёратгоҳида рухий ҳолати бузилиб бошлаганлар, “шифоталаб”лар учун “кумма” деб аталган яшаш жойлари бўларди. Бу эса *spital //hospital*нинг биздаги муодилидир. Бу ҳақда Г.П.Снесарев муфассал сўз юритган [7].

Тарихига назар ташласак, қадимги қадамжоларнинг чекка бир қисми ғарибхона, махона вазифасини ўтаганлигига оид маълумотларни учратамиз. Масалан, нисбатан яқин давр материали – жадид матбуотидан бир мисол келтирсак: “Шўро” журналининг 1912 йил 23-сонида Махмудхожа Бехбудийнинг “Амир Дониёлнинг қабрдан ёзмиш мактуби” [8] мақоласи эълон қилинган. Унда мавзумизга бевосита алоқадор бир неча атама қўлланилган: “1192-санасинда Хожа Баҳоуддин *жаворинда* бино қилган ўз *дахмайи* фақиронамда 1199-санасиндан бери ётмоқдаман. Бандан қолмиш мамлакат ва аморат инқозини баним ворисларим насил идора этсалар, этсунлар, онда ишим йўқ. Фақат баним талабим нақш дар об ўлан Бухоро ҳукуматидан, у эшитмаса, Бухоронинг бугунги танпарвар уламосидан, у эшитмаса, шариат ила омил ҳар ким вор эса, ондин рижо эдарамки, баним *дахма* ва *қабам* атрофидаги *мадраса* ва *қорихоналаримдан* ҳаром (матнда *جام* шаклида босилган сўзни *جام* – ҳаром деб ўқидик. Мазмун шунга мос. Қолаверса, *جام* шаклидаги сўзни луғатлардан топмадик) ва чириган махлуқ ва соиллар гуруҳини йўқ этуб, бу муқаддас *мадраса* ва *қорихонамга* талаба ва қорилар қўйсунлар. (Албон бу *мадраса* ва *дахмада* пес ва махав ва шаллар (!!!) турадир) *жаворимдаги* масжид охур ва оғил ва ҳужраларим эса махавлар *мазбаласидир*”. Демак, ўзбек тилида бу каби атамалар ва ушбу атамалар таркибли атоқли отлар сираси биз кузатганимиздан кўра кўпроқ бўлиб, уларни асосан тарихий асарлар, илмий манбалардан ўрганиб, тадқиқ қилиш лозим.

Ўрта давр инглизчасида *graunge//grange* – монастырь фермаси ёки *glebe (Upton Grange, Glebe Farm* топонимларидаги каби) элементли жой номлари борки, улар ўзбек исломий топонимларида *Вахм* топонимига мувофиқ келади. Чунки *Вахм* топонимининг асл аппелятиви “вақф”дир. Бу сўз масжид ёки мадраса биносининг таркибий қисми саналмаса ҳам, унинг тасарруфидаги мулк бўлгани боис ушбу гуруҳга киритилади. З.Дўсимов ёзишича, араб тилидан кирган ижтимоий терминлардан яна бири *вақф*дир. Бу термин Хоразмда *вахм* шаклига эга бўлиб, феодал давлат тузилиши ва феодал муносабатлар оқали кенг тарқалган. Хоразмда *Вахм, Вахмён, Вахмли* каби ўнлаб топонимлар учрайди [9].

Шу ўринда мумтоз тарихий асарларда кўп учрайдиган *жавор//жувор* компонентли жой номларини мазкур мавзу гуруҳига мувофиқ ўзбек исломий концепти билан боғлиқ жой номлари сирасига киритиш лозимлигини таъкидламоқчимиз. *Жувор* сўзи авлиёлар, буюк илоҳиёт олимлари макбара, марқадлари қошидаги масжид, мактаб, мадраса, хонақоҳ деган маънони англатади. Мазкур сўзнинг луғавий маъноси 1) ёнма-ёнлик, қўшнилик; 2) ҳимоя

қилиш, ёнини олишдир [10]. Гиёсиддин Рампурий мазкур сўзнинг тўғри шакли оммалашиб кетганидек *жавор* эмас, балки *жувор* ёки *живор* деб кўрсатади. А.Ўразбоев ёзишича, *жувор* сўзи ўтмишда мактаб ва масжидлар, баъзи мадрасалар кўп ҳолларда авлиёлар, буюк дин олимлари мақбаралари билан ёнма-ён жойлашган. *Қўшни бўлиб яшамок* маъносидаги *жаавара* **جوار** феъли асосида *мужовара* – 1) қўшнилик; 2) илоҳиёт билан шуғулланиш, зохидлик сўзи ҳосил қилинган. *Жуворнинг* кўпинча мақбара, марқад қошидаги илоҳиёт ўқув даргоҳи маъноси кўзга ташланади. Масалан, “...намози дигар вақтида зубдатул-орифин, умдатус-соликин Хожа Ҳусомиддин шаҳид мақбаралари *жуворида*ким... нузули зулолидин сероб ва саршорлиғлар еткурди” [11]. Эски ўзбек тилида *жуворга* ўзакдош *мужовир* сўзи ҳам қўлланган бўлиб, унинг луғавий маъноси “қўшни”дир. Улуғ авлиё ва дин олимлари маркази қошидаги мадраса, масжид ёки хонақоҳ (*жувор*)да яшаб таҳсил олувчи талабалар *мужовир* сўзи билан ифода қилинади. Бу сўзнинг истилоҳий маъносига араб тилидаги *жаавара фи-л-Азҳар* - Ал-Азҳар (қадимги мадраса ва ҳозир университет)да ўқимок бирикмаси ҳам ойдинлик киритади [12]. *Мужовирнинг* “авлиё мақбараси ёнида яшовчи” [13] маъноси ҳам шу тариқа юзага келган [14].

Инглиз масиҳий топонимларининг учинчи йирик қисмини “Инжил”даги номлар асосидаги топонимлар ташкил қилади. В.В.Алтапов буларга *Bethel – Бетил* (русча манбаларда Вефиль, асли иброний тилидаги “Худонинг уйи” маъносини берувчи “Байт ил” бирикмасидан, калисо, ибодатхона); *Bethesda – Бетзида* (Вашингтон шаҳрининг бир қисми ҳам шундай номланади); *Bethlehem – Битлелҳем шаҳри* (Ийсо алайҳиссалом туғилган шаҳар); *Babylon – Бобил*, *Canaan – Канъон*, *Carmel – Кармелет* (Исроилдаги тоғ номи, инглиз тилидаги *Carmelite* сўзи шу тоғда ибодат қиладиган роҳиблар ёки мазкур тоғ йўлини англатади), *Egypt – Миср*; *Golgotha – “Инжил”даги Жилжумто* (Ийсо алайҳиссалом дорга тортилган жой, шунинг учун ҳам инглиз тилида *G* кичик ҳарф билан ёзилган *golgotha* – кам ҳолларда қабристон ёки қатлгоҳ маъноларини инглатади); *Gomorrhah Close – “Инжил”даги Фамура* шаҳри (*Sodom – фасод* маркази); *Heaven – осмон*, руҳоният олами, *Hell – дўзах*, жаҳаннам, асфалуссофилин, *Horeb – “Инжил”даги Хурит тоғи*, *Jericho – Ўлик денгизнинг шимолидаги Ирихо* шаҳри бўлиб, номи “Инжил”да тилга олинган шаҳар харобалари яқинида жойлашган, *Jerusalem – Авршалим*, *Байтулмуқаддас*, *Jordan – Фаластиндаги Урдун – Иордан* дарёси, *Promise – ваъда*, *мисок*, *Nebo – “Инжил”даги Набу тоғи*, *Palestine – Фаластин*, *Paradise – жаннат*, *Purgatory – барзах*, яъни жаннат ва дўзах оралиғида муаллақ манзил, *Mount Sinai – Сино* ярим оролидаги Сино тоғи (“Қуръон”да *Тури Синин* деб зикри келади) [15] асосидаги *Bethania*, *Bethel*, *Bethesda*, *Bethlehem Hill*, *Babylon*, *Canaan Farm*, *Carmel*, *Egypt Farm*, *Golgotha*, *Gomorrhah Close*, *Little Heaven*, *Hell Hollow*, *Horeb*, *Jericho*, *Jerusalem*, *Jordan Beck*, *Land of Promise*, *Nebo*, *Ninevy*, *Palestine*, *Paradise Brook*, *Purgatory*, *Mount Sinai*, *Sodom* каби топонимларни мисол келтиради. Бу тип топонимларнинг ўзбекча муқобилларини аниқлаштириш учун бир-икки масалага эътибор қаратиш керак. Биринчидан, кўриниб турибдики, тадқиқотларда масиҳий топоним дейилганда асос апеллятиви масиҳийликка алоқадор турдош отлар ҳам назарда тутилган. Масалан, жаннат, дўзах тушунчаси берувчи лексемалар шулар жумласидандир. Иккинчидан, масиҳийларнинг “Инжил” ва унинг сўзларига муносабати билан мусулмонларнинг қуръоний лафзларга муносабатидан ақида эътибор билан фарқ қилиши уларнинг тилларида (энди бу ўринда ўзбек ва инглиз тилларидан ташқари мазкур икки динга эътиқод қилувчи кўплаб халқларнинг она тиллари тушунилмоқда) ҳам акс этади. Айни шу муносабат билан ўзбек топонимлари ичида қуръоний лафзлар билан алоқадор номлар ниҳоятда кам учрайди. Жумладан, ўзбек тилида “Қуръони карим”да зикр этилган атоқли отлар кўпинча топонимлар эмас, тасвирий ифодаларда ўз аксини топган. Масалан, *Юсуф жамоли*, *Айюб сабри* каби. Ўзбек топотизимидаги муҳим бир жиҳатга эътибор қаратайлик: “Қуръони карим” лафзлари (у атоқли ёки турдош от бўлишидан қатъи назар) асосан уларнинг қуръоний лафзлик мақомини йўқотганидан кейин атоқли от таркибига киради. Соддароқ қилиб айтганда, масалан, “Жаннат гуллари” дўкони номида жаннат исломий диний атама эмас, чиройли таърифга сиғмас, ғоят баҳаво бир жой маъносида бадий мазмун касб этиб турибди. Бу ҳолни дўкон, тўйхона

кабиларнинг “Фирдавс” деб номланишида ҳам кўрамиз. Маълумки, тарихда Амир Темур бунёд қилган боғларидан бири *Боғи беҳишт* деб номланади.

Биз қуйида *фирдавс* ва *беҳишт* тушунчалари ҳақида гапира туриб бу икки сўзни юқорида таъкидлаганимиздек, а) диний концептли топонимлар, б) маълум бир дин концепти билан боғлиқ топонимлар бир-биридан буткул фарқланишига мисол қилиб келтирмоқчимиз. Р.Маҳмудов ёзишича, *Фирдавс* беҳишт (жаннат)нинг яна бир номи бўлиб, “Авесто”да икки бора *pairi-daêza* шаклида қўлланган. *Pairi-daêza* икки қисмдан ташкил топгандир. Аввалги қисм *pairi* ёки *pâiri* бўлиб, *айлана*, *атроф*, *канора* маъносини англатса, иккинчи қисм *daêza* – *daêz* тўпламоқ, йиғмоқ, девор тикламоқ мазмунидадир [16]. Шу ўринда бевосита мавзуга алоқадор бўлгани учун мазкур ўзак *Хуррандиз*, *Жиззах* каби қадимий топонимлар таркибида мавжуд “кўрғон” маъносилаги *diza* иштирок этган. *Фирдавс* сўзи “Қуръони карим”да икки марта учрайди. “Каҳф” сураси 107-оятда “Албатта, иймон келтирган ва яхши амалларни қилганларга Фирдавс жаннати манзил бўлгандир” [17]. “Мўминун” сураси 11-оятда “Улар Фирдавс (жаннат)ни мерос олурлар, улар унда абадий қолувчилардир” [18] – дейилади. Иброний *gân* ва *pardes* сўзларининг маъносини ифодалаш учун юнон тилида *parádeisos* сўзи қўлланади. Ўрта форс тилидаги *pairi-daêza*ни юнонлар ўз тилларида *parádeisos* шаклида қўллашган ва бу сўз бутун Европа тилларига ёйилган. Жумладан, француз тилида *paradis*, инглиз тилида *paradise*, немис тилида *paradies* шаклида *жаннат* маъносини ифодалаш учун қўлланади.

Беҳишт بهشت сўзининг тарихий илдизларига назар солсак, унинг “Авесто”да *vahishta* шаклида ишлатилган ва *vohu* – яхши, нек ва *isht* – кичрайтириш, эркалаш қўшимчаларидан таркиб топганини кўрамиз. Аслида бу сўз дастлаб *vahishta anghu* шаклида бўлган бўлиб, унинг *anghu* қисми “олам”, “жаҳон” маъноларини беради. Паҳлавий тилида бу сўз кейинчалик аниқланмиши қисқарган ҳолда *vahisht* шаклида қўлланилган. Демак, *vahishta anghu* айнан “энг яхши жой” маъносини беради ва унинг аниқланмиш қисми қисқариши, яъни форс тилида *беҳ* به шаклини олган [19]. Форсий *беҳ* эса инглизча *best*, умумий ўзакка эга.

В.В.Алтапов таснифида тўртинчи катта гуруҳни масихийликда байрам ва муқаддас кунлар, умуман *Friday* – жума, *Sunday*, *Christmas*, *Childermass*, *Candlemas*, *Our Lady Day*, *Easter*, *Whitsun*, *Lammass* масихийликка оид вақт бирликлари билан алоқадор *Sunday Field*, *Fridaieslake*, *Cristmeslond*, *Lady Day Close*, *Easter meadow*, *Whitsunwell*, *Lammass close* топонимлар ташкил этади. Ўзбек топонимиясида эса бу мавзу гуруҳига мувофиқ *Жума масжид* каби жой номлари киради. Қадимда деярли ҳар бир шаҳарда *Ийдгоҳ* (ҳайитлар ўтказиладиган жой) номли майдонлар бўлган. Ушбу топоним ҳам айнан ислом билан алоқадор вақт бирликлари асосидаги ном саналади. *Жумабозор*, *Пайшанбабозор* каби номларда эса *жума*, *пайшанба* сўзлари диний мазмунга эга бўлмаган вақт бирлиги бўлгани боис уларни мазкур гуруҳга киритиш тўғри эмас.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўзбек ва инглиз топонимлар ижодкорлигини ўзаро қиёслаш натижасида уларда хусусийликдан кўра умумийликлар кўпроқ кўзга ташланиши инсон ҳар қандай ижтимоий муҳитда ҳам, табиий муҳитда ҳам ўз қиёфасини сақлаб қолишга каттиқ ҳаракат қилишини кўрсатади. Қиёсий таҳлил жараёнида кузатиладиган хусусийликлар эса ўз навбатида ижтимоий муҳит ва табиий муҳит бу жараёнда маълум даражада ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмаслиги мумкин эмаслигини англатади. Ўртага ташланган масала ғоят кенглиги боис уни маълум бир мавзу гуруҳида доирасида кўрсатиб бериш мақсадга мувофиқ топилди. Шунинг учун ҳам муаммони ёритишда бир-бирига ёндош уч ҳодиса (диний концептли топонимлар, маълум бир дин концепти билан боғлиқ топонимлар, инонч ва ақидалар билан боғлиқ топонимлар)дан биттаси (маълум бир дин концепти билан боғлиқ топонимлар) танлаб олинди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Алпатов В.В. Концептуальные основы формирования английских христианских топонимов. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Тамбов, 2007. 201 с.; Алпатов В.В. Апеллятивы со значением ‘церковь’ в английской топонимии // Вопросы ономастики. 2008, №5. – С. 18 – 36.
2. Абдуллаев Х. Собиров М. Воҳа тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Sharq ma’rifati, 2020. – Б. 25.
3. Бенефиций // Большая российская энциклопедия. Том 3. Москва, 2005, – С.315.

4. <https://kartaslov.ru/значение-слова/кармелитка>
5. wikipedia.org/wiki/доминиканки
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/приор>
7. Снесарев Г.П., Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Рус тилидан С.Р.Рўзимбоев таржимаси. – Урганч: Қуванчбек-Машхура. 2020. – Б. 30.
8. Махмудхўжа Бехбудий. Амир Дониёлнинг қабрдан ёзмиш мактуби // Шўро. 1912. №23. – Б. 714 – 715.
9. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, – Б. 31.
10. Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.85.
11. Muhammad Rizo Ogahiy. Riyozu-d-davla. Nashrga tayyorlovchi, so'z boshi va izohlar muallifi hamda forsiy matnlar tarjimoni Abdulla O'rozboyev. – Urganch: Quvanchbek-Mashxura, 2021. – B. 97.
12. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – С.148.
13. Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент : Фан, 1993. – Б.176.
14. Ўразбоев А.Д. Огаҳийнинг “Риёз уд-давла” асарида ижтимоий-сиёсий лексика. Филол. фанлари номз... дисс... – Тошкент, 2009. – Б. 92.
15. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти. 2001. – Б. 597.
16. Махмудов Р. Ўзбек тилида авестизмлар. Филол. фанлари бўйича фалсафа док. (PhD)... дисс... – Урганч, 2021. – Б. 92.
17. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 3-жуз. Т.: Шарқ, 2008. – Б. 523.
18. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. 3-жуз. Т.: Шарқ, 2008. – Б. 61.
19. Ўразбоев А.Д. Огаҳийнинг “Риёз уд-давла” асарида ижтимоий-сиёсий лексика. Филол. фанлари номз... дисс... – Тошкент, 2009. – Б. 86.

УДК 808.3

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЖАНРОВ СОВРЕМЕННОГО ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСА

*Н.М.Ибрагимова, PhD, Узбекский государственный университет мировых языков,
Ташкент*

Аннотация. Мақолада интернет-дискурс(нутқ) жанрини ўрганишга бағишланган. Интернет-дискурс(нутқ) жанр тизимида коммуникатив жанрларнинг алоҳида ўрни таъкидланган.

Калим сўзлар: жанр, Internet, Internet-дискурс, алоқа, тишинослик, виртуал дунё.

Аннотация. Статья посвящена изучению жанровой организации интернет-дискурса. Подчеркивается особая роль коммуникативных жанров в жанровой системе интернет-дискурса.

Ключевые слова: жанр, Интернет, интернет-дискурс, коммуникация, лингвистика, виртуальный мир.

Abstract. The article is devoted to the study of the genre organization of Internet discourse. The special role of communicative genres in the genre system of Internet discourse is emphasized.

Keywords: genre, Internet, Internet discourse, communication, linguistics, virtual world.

В условиях стремительного развития технологий, различных способов коммуникации и возрастающей роли информации в жизни общества информационные жанры в различных типах СМИ приобретают особое значение. В настоящее время они серьезно конкурируют с другими формами получения и создания информации, появляющимися благодаря новым технологиям. Вербальное общение является ключом к прогрессу человеческого общества. Сегодня всех нас больше всего интересует информация, предоставляемая средствами массовой информации. Трудно представить нашу жизнь без информации из средств массовой информации. Современное развитие коммуникационных технологий предоставляет населению Узбекистана различные телевизионные новостные программы на разных языках. Более того, согласно культурному проекту триединства языков Узбекистана, предоставление информации средствам массовой информации осуществляется на трех основных языках - узбекском, русском и английском.

Интернет сегодня - это синтез идей, гипертекста, мультимедий, универсальности информационной сети, сетевых обществ и нелинейности мышления, реализующихся в сети.

Проблема коммуникации, опосредованная электронным информационно-технологическим каналом, является активно разрабатываемой в современной науке, но в терминологии исследований в данной области знаний отсутствует единство, это одновременно обусловило как актуальность нашей работы, так и отчасти её новизну. Мы постарались уточнить содержание и разграничить понятия электронных информационно-технологических каналов, а именно «виртуального дискурса», «компьютерного дискурса», «электронного дискурса», «сетевого дискурса» и «Интернет-дискурса», кроме этого были выделены некоторые особенности последнего. В последнее время целью большого количества исследований является интернет-дискурс. Его новизна и не до конца изученность в этой сфере повлекли предложения о различных подходах к решению многих интересующих проблем. Двойственность изучаемого объекта сказывается на уровне номинации. Многих авторов впоследствии смущали не только определения «коммуникация», «общение» и «дискурс», но и для многих эти термины являлись смежными по смыслу. Следовательно, многие исследователи употребляют для одного и того же объекта разные названия. В данной статье за основу взято определение дискурса как «связного текста, взятого в событийном аспекте». На сегодняшний день понятия «компьютерный дискурс» и «электронный дискурс» представляются практически синонимами, поскольку предусматривают общение при помощи компьютера. Под «Интернет-дискурсом» мы понимаем некий процесс непосредственного общения коммуникантов в Глобальной сети, и он является разновидностью «сетевого дискурса», который, помимо общения в Интернете, включает в себя ещё и коммуникацию в других, например локальных, сетях.

Принято предполагать шесть жанров интернет-коммуникации, по мнению Н.Г.Асмуса, такие как: домашняя страница, электронная почта, форум, электронная доска, чат, развлекательные проекты, которые могут быть разграничены на исконно сетевые и заимствованные из других сфер общения.

Жанры интернет-дискурса по Ф.О.Смирнову

- веб-сайт;
- интернет-документ
- гостевая книга, форум, чат, блог;
- социальная сеть;
- википроект;
- интернет-магазин;
- интернет-аукцион;
- электронная почта (электронное письмо, почтовая рассылка);
- поисковые системы;
- системы мгновенного обмена сообщениями;
- игровые миры и игры онлайн;
- группы новостей.

Тот факт, что речь в рамках Интернет-дискурса в основном представлена ее письменной формой, открывает «широкий простор» для коммуникантов осуществлять различные манипуляции с орфографией, лексикой и пунктуацией в ней. При этом не исключена и возможность экспериментировать в Интернет-дискурсе отчасти и с фонетикой языка, т. е. применять различные способы отражения особенностей в произношении слов, интонации предложений при помощи графического изображения, т. е. речь идёт о разного рода «смайлах», каждый из которых символизирует конкретную эмоцию, т. е. эмоциональный посыл как таковой.

На сегодняшний день в интернет-пространстве существует много социальных сетей. Самые популярные среди них в Глобальной сети - «ВКонтакте» и «Одноклассники», а за рубежом - 'Facebook' и «Twitter». Модель коммуникаций в данном жанре представляет собой как публичное общение, выраженное в записи «на стене», так и приватное - в личных сообщениях. Важным также представляется упомянуть и тот факт, что большинство текстов, которые функционируют в Интернете, являются содержащими не только вербальные

элементы, но и различные «иконки», элементы изображений, видео и аудио, поэтому именно страницы социальных сетей в полной мере соответствуют мультимедийной природе интернет-коммуникации.

Сегодня можно утверждать, что форум является очень распространенной формой интернет-коммуникации, поскольку именно форум, расширяя круг общения, позволяет пользователям решать целый ряд насущных проблем - участники делятся впечатлениями, дают советы, задают всевозможные вопросы и почти сразу получают ответы. Интернет как дискурсивное поле при всех вариантах своего проявления в различных научных парадигмах может рассматриваться не только как социально-ориентированное и информационное пространство, но и как особое дискурсивное поле, показывающее лингвокультурные и социально-значимые ценности через устно-письменные формы электронной коммуникации.

Все сферы, соответствующие целям и функциям интернет-дискурса, а также стратегиям и технологиям речевого поведения, формируемого им, можно разделить на жанры:

Информационный: 1) веб-сайт; 2) интернет-документ; 3) вики- проект; 4) поисковая система.

Имеющийся у пользователя информационный жанр формирует технологии и стратегии получения информации разного характера (познавательной, развлекательной и т. д.).

Коммуникативный: 1) электронное письмо; 2) системы мгновенного обмена сообщениями; 3) социальные сети.

Коммуникативный жанр ответственен за стратегии обмена информацией и опытом, а также за стратегии «создания консенсуальной области взаимодействия организмов».

Развивающий: 1) игровые миры и игры онлайн.

Особенностью развивающего жанра является то, что на первый план в нем выходит развивающая функция, которая может производиться без речевого взаимодействия участников игры друг с другом.

Замещающий: 1) интернет-магазин; 2) платежные системы.

Этот жанр можно назвать сервисным, так как он предполагает технологические способы выполнения определенных речевых операций для использования тех или иных сервисов, услуг. Таким образом, интернет-коммуникация как предмет исследования интернет-лингвистики представляет собой коммуникативное взаимодействие в глобальной компьютерной сети Интернет, осуществляемое в рамках исконно-сетевых и заимствованных из других сфер коммуникации жанров. Предметом пристального внимания лингвистов являются именно исконно-сетевые жанры, обладающие целым рядом характерных языковых особенностей. Так, в текстах интернет-форумов, блогов и чатов обнаруживается наличие двух основных форм литературного языка - разговорной и книжной, что обусловлено сочетанием неофициального характера общения и письменной формой речи. Проведенный обзор научных трудов раскрывает сущность и специфику интернет-коммуникации, что в дальнейшем позволит изучать особенности репрезентации пространственной картины мира в ней.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахренова Н.А. Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление: автореф. дис. ... док. филол. наук. М., 2009. 36 с.
2. Асмус Н. Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: авто-реф. дис. ... канд. филол. наук. Челябинск: ЧелГУ, 2005.
3. Смирнов Ф. О. Национально-культурные особенности электронной коммуникации на английском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ярославль: ЯГПУ имени К. Д. Ушинского, 2004.

ОГАҲИЙ ТАРИХИЙ-АДАБИЙ АСАРЛАРИДАН ЎРИН ОЛГАН ТАЪРИХЛАР ҲАҚИДА

И.О.Исмаилов, доц., эркин изланувчи, Урганч давлат университети, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Огаҳийнинг тарихий-адабий асарларидаги таърихлар ҳақида фикр юритилади.

Калим сўзлар: тарихий-адабий асар, газал, маснавий, таърих, фард.

Аннотация. В этой статье обсуждается таърихы в историко-литературных произведениях Агахи.

Ключевые слова: историко-литературных произведения, газель, маснави, таърих, фард.

Abstract. This article discusses tarikh in the historical and literary works of Agahi.

Key words: historical and literary work, ghazal, masnavi, tarikh, fard.

Огаҳийнинг тарихий-адабий асарларида шоирнинг салафлари, замондош шоирлар ва ўзи томонидан турли муносабатлар билан ёзилган 52 та таърих бўлиб, жами 974 мисрани ташкил этади (жадвал). Шундан Огаҳий қаламига мансуби 596 мисрадан иборат 33 та таърих саналади.

Жадвал

№	Таърих	Таърих моддаси	Муаллифи	Умумий ҳажми	Ҳижрий йил ҳисоби	Милодий йил ҳисоби
1.	Таърихи вафоти Султон мироб [1.1063-1064]	Раҳи фирдавс рафт ў ره فردوس رفت و	Мунис	4 мисра	1235	1820
2.	Таърихи вафоти Султон мироб [1.1064].	Бо тожи иймон “ <u>рафту дар фирдавс</u> ” шуд ¹ با تاج ايمان رفت و در فردوس شود	Мунис	4 мисра	1235	1820
3	Тарихи вафоти Муҳаммад Раҳимхон ва жулуси Аллоҳкули Баҳодирхон [2. 252 ⁶ -253 ^a]	Ку маҳ бирафту меҳр бар омад бавжи жоҳ کو مه برفتو مهر برآمد بوج جاه	Мунис	40 мисра	1240	1825
4	Тарихи вафоти Муҳаммад Раҳимхон ва жулуси Аллоҳкули Баҳодирхон [2. 253 ^a]	Бин давлати “ <u>иртифоъи офтоб</u> ” ² بين دولت ارتفاع آفتاب	Мунис	40 мисра	1240	1825
5	Шахзода Раҳмонкулихоннинг ғалабаси таърихи [2. 263 ⁶ -264 ^a]	Ғозийи акбар غازي اکبر	Мунис	52 мисра	1241	1825
6	Тарихи вафоти Шохниёзбек [2. 264 ^a]	Рафтий бар фирдавс رفتى بر فردوس	Мунис	12 мисра	1242	1826
7	Тарихи қатли Ойдўстбий [2. 285 ⁶]	Жазо ёфт Ойдўст бо аҳли исён جزا یافت ايدوست با اهل عصيان	Мунис	44 мисра	1243	1827
8	Тарихи бино [2. 305 ⁶]	Қасри жаннатнишон قصر جنت نشان	Муҳаммад Қиличбек (Рожих)	4 мисра	1244	1828
9	Таърихи вафоти Мунис [2.314 ⁶]	Беки ғариб بيك غريب	Хубикули хожи (Диловар)	2 мисра	1244	1829
10	Таърихи бинойи Тошховли [2. 325 ⁶]	Ишратафзо мақоме عشرت افزا مقامی	Огаҳий	10 мисра	1250	1835

¹ Бу таърих ноқису-л-аъдод бўлиб, “иймон” сўзининг тожи бўлган “Алиф” ҳарфини қўшиш орқали (1234+1=1235) керакли сана ҳосил қилинади.

² Бу таърих ҳам ноқису-л-аъдод бўлиб, “давлат” сўзининг биринчи ҳарфи “дол” ҳарфини қўшиш орқали (1236+4=1240) керакли сана ҳосил қилинади.

11	Таърихи бинои ҳисори беруни Хивақ ³ [2.357 ⁶]	Ҳисори хушбино حصار خوش بنا	Огаҳий	18 мисра	1256	1840
12	Раҳимқулихоннинг ҳарбий юриши таърихи ⁴ [3.394 ⁶]	Азми нусратнишон عزم نصرت نشان	Огаҳий	24 мисра	1258	1841
13	Раҳимқулихоннинг ғалабаси таърихи ⁵ [3.400 ⁶]	Руҳи идрок дид روح ادراك دید	Огаҳий	10 мисра	1258	1841
14	Таърихи вафоти Оллоқулихон ва жулуси Раҳимқулихон ⁶ [3.404 ^a]	Маҳ рафтау, офтоб омад مه رفته و آفتاب آمد	Огаҳий	40 мисра	1258	1843
15	Иноқбекнинг ҳарбий юриши таърихи ⁷ [3.431 ^a].	Мулки адувон хароб гардид ملك ادوان خراب گردید	Огаҳий	18 мисра	1261	1845
16	Таърихи жулуси Муҳаммад Аминхон [4.30 ^a]	Хони гардуншукъх خان گردون شکوه	Огаҳий	26 мисра	1262	1846
17	Рафинак кўшканинг қурилиш таърихи [4.57 ^a]	Мусаффо қасри шаҳаншоҳ مصفا قصر شا هنشاه	Огаҳий	24 мисра	1262	1846
18	Хива арки кўринишхонасининг таъмири таърихи [4.61 ⁶]	Боргоҳи хисрави олийжаноб بارگاه خسرو عالیجناب	Огаҳий	18 мисра	1262	1846
19	Таърихи минори мадраса ⁸ [4.217 ⁶]	Минори пуршукъхи шоҳи олам منار پورشکوه شاه عالم	Огаҳий	14 мисра	1268	1852
20	Таърихи дуум [4.217 ⁶]	Сутуни кохи афлок ستون کاخ افلاک	Огаҳий	18 мисра	1268	1852
21	Таърихи бинои мадрасаи Муҳаммад Аминхон [4.218 ^{a,6}].	Хайри бе ҳамто خیربی همتا	Огаҳий	26 мисра	1268	1852
22	Иккинчи таърих [4.218 ⁶]	Мадрасаи хисрави воложаноб مدرسه خسرو والایجناب	Огаҳий	8 мисра	1268	1852
23	Учинчи таърих [4.218 ⁶ -219 ^a]	Мадрасаи хушбино مدرسه خوش بنا	Огаҳий	10 мисра	1268	1852
24	Тўртинчи таърих [4.219 ^a]	Соний биҳишт ثانی بهشت	Огаҳий	8 мисра	1268	1852
25	Таърихи вафоти қози Мусо эшон [4.222 ⁶]	Қозии фирдавси ⁹ قاضی فردوسی	Огаҳий	16 мисра	1270	1854
26	Исёнчи сориклар устидан фатҳ таърихи ¹⁰ [4.232 ⁶ -233 ^a]	Қўрғони Марвдин сорик قورغان مرو دین سارق	Огаҳий	28 мисра	1270	1854
27	Таърихи жулуси Абдуллахон [4.261 ⁶]	Шаҳ ба маснад нишаст شاه بامسند نشست	Огаҳий	22 мисра	1271 ¹¹	1854

³ Эслатма. Бу таърих ўзбек тилида.

⁴ Бу таърих моддасида 1 йил ортиқ бўлиб, таъмия илми орқали 1 рақами олиб ташланади. Бунга муаррих таъкидлаган “Бигзашта аз сари ихмол” ибораси асос бўлади. “Ихмол” сўзининг биринчи ҳарфи “алиф” ҳисобланиб, абжад ҳисоби бўйича 1 рақамга тўғри келади.

⁵ Бу таърих моддасида чалкашлик бор.

⁶ Бу таърих моддасида 1 йил ортиқ бўлиб (1859), таъмия илми орқали 1 рақами олиб ташланади (1858). Бунга муаррих таъкидлаган “Чун бу таърих адади бир зиёда эрди, таъмия илми билан исқот қилилди, андоқким, “Зи сари адаб гузашта” иборатидин маълум бўлур” деган сўзлари асос бўлади. “Адаб” сўзининг биринчи ҳарфи “алиф” ҳисобланиб, абжад ҳисоби бўйича 1 рақамга тўғри келади.

⁷ Бу таърих моддасида бир миқдор ортиқча. Бунга Огаҳийнинг ўзи шундай таъкидлайди: “Бу таърих бағоят хўб ва муносиб топилди. Аммо, ададда бир зиёдадур”.

⁸ Бу воқеа муносабати билан ҳам иккита таърих ёзилган.

⁹ Бу таърихда бир йил ортиқча бўлиб, шоир “Агар шундан бир “алиф”ни камайтирсанг, таъриҳини бекаму кўст топасан” деб таъкидлаган.

¹⁰ Бу таърих ўзбек тилида яратилган бўлиб, таърих моддасидан 28 ва “саркому ҳаёт” бирикмаси миқдорини олиб ташлаб, ҳисоблашни ижодкор-муаррих таъкидлаб ўтади.

¹¹ Ҳижрий 1271 йил жумодиул охир ойининг 30 санаси милодий 1855 йилнинг 19 март санасига тўғри келади.

28	Таърихи вафоти Абдуллахон [4.277 ^a]	Оҳ мигушт ямут жоҳил آه ميگشت يموت جا هل	Муҳаммад Юсуф Рожий	10 мисра	1272	1855
29	Таърихи вафоти Абдуллахон ¹² [4.277 ^b -278 ^a]	Ба жанги ямут мурд он шоҳи олам بجنگ يموت مُرد آن شاه عالم	Комил Хоразмий	18 мисра	1272	1855
30	Таърихи вафоти Қутлуғмуродхон [4.305 ^b]	Оҳ меҳри рафт аз дунё бирун ¹³ آه مهري رفت از دنيا برو ن	Муҳаммад Юсуф Рожий	10 мисра	1273	1856
31	Таърихи жулуси Саййид Муҳаммадхон [5.19 ^{a,6}]	Соҳибқирон Саййид Муҳаммадхон ¹⁴ صاحبقران سيدمحمدخان	Огаҳий	14 мисра	1273	1856
32	Таърихи жулуси Саййид Муҳаммадхон [5.19 ^b]	Хоразмшоҳ аъдал бод خوارزم شاه عادل باد	Муҳаммад Юсуф Рожий	10 мисра	1273	1856
33	Таърихи жулуси Саййид Муҳаммадхон [5.19 ^b -20 ^a]	Шуд волийи вилоят шох Саййид Муҳаммад ¹⁵ شود والي ولايت شاه سيدمحمدخان	Комил Хоразмий	14 мисра	1273	1856
34	Муҳаммад Яъқуб меҳтар вафоти таърихи [5.96 ^b]	Мавриди меҳтари кажпо-ю шум مورد مهتر کچ پای و شوم	Огаҳий	2 мисра	1273	1856
35	Муҳаммад Яъқуб меҳтар вафоти таърихи [5.97 ^a]	Меҳтари дўзахи ¹⁶ مهتر دوزخي	Комил Хоразмий	24 мисра	1273	1856
36	Шаҳзода Муҳаммад Амин таваллуди таърихи [5.102 ^{a,6}]	Зиёи дийда шоҳи фалакҷоҳ ضياديد شاه فلکچاه	Муҳаммад Назар махзум	26 мисра	1273	1856
37	Шаҳзода Муҳаммад Амин таваллуди таърихи [5.102 ^b -103 ^a]	Қуррату-л-айни подшоҳи замон قوتالعين پادشاه زمان	Комил Хоразмий	34 мисра	1273	1856
38	Шаҳзода Муҳаммад Амин таваллуди таърихи [5.103 ^{a,6}]	Фаҳри шаҳзодагон فخرشاهزادهگان	Мулло Нуржон махзум (Холис)	10 мисра	1273	1856
39	Таърихи бинои ҳавлии Анғорики Саййид Муҳаммадхон ¹⁷ [5.111 ^a -112 ^b]	Жанноти адни холидин ¹⁸ جَنّاتِ اَدْنِ خَالِدِين	Огаҳий	16 мисра	1273	1856
40	Таърихи бинои ҳавлии Нуруллабойи Саййид Муҳаммадхон ¹⁹ [5.221 ^b]	Кўринишхонайи воло کورنیشخانه وولا	Огаҳий	10 мисра	1276	1859
41	Шаҳзода Саййид Ҳомид Тўра таваллуди таърихи [5.236 ^b -237 ^a]	Нав ниҳоли боғи иқбол نونهال باغ اقبال	Огаҳий	18 мисра	1278	1861

¹² Бу таърих таъмия усулида яратилган бўлиб, “Ба жанги ямут мурд он шоҳи олам” моддасидан 1273 санаси бир йил миқдорида ортиқча келиб чиқади. Биринчи мисрадаги “Надида ба дори фано рўйи умид” жумласи ишорасига кўра, “умид” сўзининг биринчи ҳарфи “алиф” умумий миқдордан олиб ташланади. Натижада 1272 йил келиб чиқади.

¹³ Бу таърих ҳам таъмия усулида яратилган бўлиб, “Оҳ меҳри рафт аз дунё бирун” моддасидан 1276 санаси уй йил ортиқча миқдорда келиб чиқади. Ундан олдинги байтдаги “Рафт бар жаннат ба рўйи лолагун” жумласи ишорасига кўра, “жаннат” сўзининг биринчи ҳарфи “жим” умумий миқдордан олиб ташланади. Натижада 1273 йил келиб чиқади.

¹⁴ Бу таърих моддаси ҳам уч миқдор кам. Бу ҳақда Огаҳий ёзади: “Бу таърихнинг адади уч кам эрди. Таъмия услуби била идҳол қилилди, андоқким, “бо сари жон фикр кард” иборати анга муширдур”.

¹⁵ Бу таърих моддаси ҳам икки миқдор кам. Бу ҳақда Огаҳий ёзади: “Бу таърих ададда икки камдур, андоқким, “аз сари башорат” иборати анга ишорат қилур”.

¹⁶ Бу таърих таъмия усулида яратилган бўлиб, “Меҳтари дўзахий” моддасидан 1272 санаси бир йил миқдорида кам келиб чиқади. Биринчи мисрадаги “аз важҳи он” жумласи ишорасига кўра, “он” сўзининг биринчи ҳарфи “алиф” умумий миқдорга қўшилади. Натижада 1273 йил санаси келиб чиқади.

¹⁷ Бу таърих ўзбек тилида.

¹⁸ Бу оят “Қуръони карим”нинг “Баййина” сурасининг 8-оятидан олинган парча ҳисобланади. Мазмуни: Уларнинг Парвардигорлари ҳузуридаги жазо-мукофотлари – остидан дарёлар оқиб турадиган мангу жаннатлардир. Қаранг: Қуръони Карим. – Тошкент: Чўлпон, 2001. – Б. 747.

¹⁹ Бу таърих ҳам ўзбек тилида.

42	Таърихи вафоти Саид Муҳаммадхон (наввараллоху марқадаҳу) [5.276 ^{a,6}]	Хони жаннатмақом ²⁰ خان جنت مقام	Огаҳий	10 мисра	1281	1864
43	Таърихи жулуси Муҳаммад Раҳимхон (дома иқболаҳу) ²¹ [6.15 ^a -15 ⁶]	Бу таърихнинг ҳар бир мисраси тўлиғича таърих моддаси вазифасини ўтайди	Муҳаммад Назар Девон	18 мисра	1281	1864
44	Таърихи жулуси Муҳаммад Раҳимхон (дома иқболаҳу) [6.15 ⁶ -16 ^a]	Шоҳи адолатсарир شاه عدالت سرير	Огаҳий	18 мисра	1281	1864
45	Таърихи таъмири ҳавлии Саид Аҳмад тўра [6.173 ^{a,6}]	Ҳавлии олии хўжаста бино حولى على خجسته بنا	Огаҳий	30 мисра	1285	1868
46	Таърихи иморати ҳавлийи Нуруллоҳбой [6.210 ^a]	Манзили Хоразмшоҳ ²² منزل خوارزم شاه	Огаҳий	14 мисра	1287	1870
47	Таърихи иморати ҳавлийи Нуруллоҳбой [6.210 ^{a,6}]	Қасри жаннатнишонаи воло قصر جنت نشانة والا	Огаҳий	10 мисра	1287	1870
48	Таърихи вафоти Муҳаммад Яъқубхожа [6.213 ⁶ -214 ^a]	Фавти Хожа Яъқуб فوت خواجه يعقوب	Огаҳий	20 мисра	1287	1870
49	Таърихи мадрасаи Муҳаммад Раҳимхон (халладаллоху мулкаҳу) ²³ [6.226 ⁶]	Омода, ёдгори Муҳаммад Раҳимхон آماده يادگار محمد رحيم خان	Огаҳий	22 мисра	1288	1871
50	Иккинчи таърих [6.227 ^a]	Хайри мақбули шоҳ خير مقبل شاه	Огаҳий	18 мисра	1288	1871
51	Учинчи таърих [6.227 ⁶]	Мадрасаи файзафзо مدرسه فيض افزا	Огаҳий	26 мисра	1288	1871
52	Тўртинчи таърих [6.228 ^{a,6}]	Марғуби дилҳо مرغوب دلها	Огаҳий	30 мисра	1288	1871

Ушбу жанрнинг Шарқ мумтоз адабиётида тугган ўрни, унинг спецификаси, пайдо бўлиш ва ривожланиш босқичлари ҳақида адабиётшунослигимизда бир неча эътиборли ишлар амалга оширилган ²⁴. Ушбу жанрнинг назарий асослари хусусида форс тилида яратилган

²⁰ Бу таърих таъмия усулида яратилган бўлиб, “Хони жаннатмақом” моддасидан 1285 санаси 4 йил миқдорида ортиқча келиб чиқади. Биринчи мисрадаги “чашм пўшид чун зи рўйи даҳр” жумласи ишорасига кўра, “даҳр” сўзининг биринчи ҳарфи “дол” умумий миқдордан айрилади. Натижада 1281 йил санаси келиб чиқади.

²¹ Бу таърих жуда ноёб бўлиб, ҳар бир мисрасининг йиғиндиси 1281ни ташкил қилади. Бу ҳақда Огаҳий ёзади: “Муҳаммад Назар девон алайҳи-р-раҳмати ва-л-гуфроннинг айтқон таърихиким, тўққуз байтдур, ҳар мисраъининг ҳуруфин ҳисоб қилилса, бекам ва беэиёд бир таърих бўлур. Ва бу санъатга ҳар шоирнинг қудрати етмагусидурким, камоли диққат била қудрат ва маҳорат додин берибдур.”

²² Бу таърих моддаси хон ҳузурида айtilган ва унга бағоят хуш келганидан уни шеърга солиш вазифасини Огаҳийга топширган.

²³ Ушбу муносабат билан Огаҳий тўртта таърих ёзган.

²⁴ Жувонмардиев А. Ҳарф ва рақам. – Тошкент: Фан, 1971. – 32 б.; Орзибеков Р. Ўзбек лирик шеърятини жанрлари. – Тошкент: Фан, 2006. – 352б.; Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: Фан, 1976. – 119б.; Орзибеков Р. Ўзбек поэзиясида мураккаб структуралли жанрлар. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1984. – 51 б.; Асадуллаев С., Оқилов М. Таърих айтиш санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 1972, №3. – Б. 6770-; Носиров О. ва бошқалар. Ўзбек классик шеърятини жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 178182-; Адабий тур ва жанрлар. 3 жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Тошкент: Фан, 1992. – 139 б.; Раҳимжонов Н., Мадалиев Н. Таърих жанри ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 1996. – №6. – Б.10.; Эшмуродов М. Огаҳийнинг форсий таърихлари. Огаҳий абадияти (Мақолалар мажмуаси) – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1999. – Б. 102-105.; Султонова Қ. “Тулшани давлат”да таърих санъати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2000. – №1. – Б.42.; Тожибоев Р. Мавлавий Йўлдошнинг бир таърихи ҳақида (Қўқонлик шоир Мавлавий Йўлдош (1861-1922) нинг Рус-Япон уруши ҳақидаги шеърида айtilган таърих ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2001. – №6. – Б.53.; Олтинбеков О. Камий таърихлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 2001. – №4. – Б.37.; Исмаилов И. Огаҳий таърихлари. Огаҳийга армуғон – Т.: “Хоразм” нашриёти, 2009. – Б. 165-170.; Худойбергенов К. Огаҳийнинг Хива обидаларидаги шеърий таърихлари // Огаҳий ижодий мероси – маънавиятимиз кўзгуси. – Хива: Хоразм Маъмур академияси нашриёти, 2009. – Б.68-74.

адабиётшуносликка оид мумтоз асарларда қимматли маълумотларни учратамиз²⁵. Забихулло Сафо форс адабиётида ушбу жанр ҳижрий еттинчи асрдан бошлаб нисбатан ривожланганини таъкидлайди [8.643]. Мумтоз адабиётимизда мазкур жанр ўз типдаги муаммо, луғз каби жанрлар қатори, энг аввало, шаклий ўзига хосликка эга эмаслиги билан фарқланади. Шу сабабли форс адабиётида ҳам, ўзбек адабиётида ғазал-таърихлар, китъа-таърихлар, таркиббанд-таърихлар, маснавий-таърихлар, марсия-таърихлар учрайди. Форс адабиётидаги дастлабки таърихлар анча соддалиги, яъни таърих моддасининг санок сон орқали содда бир тарзда ифодаланиши билан ажралиб туради. Жанр ривожининг кейинги босқичларида таърих моддасини муаммо усули билан ифодалаш кучайганини кўрамиз. Албатта, ҳар икки хусусиятни бир таърихда жамлаш ниҳоятда мушкул ва бу ҳолат шоир ихтиёрида ҳам эмас. Лекин “Фирдавсул-иқбол”да лафз (санок сон) юзасидан ҳам, ҳарфлар рақами жиҳатидан ҳам таърих моддаси ифодаланган ниҳоятда ноёб таърих намунаси келтирилган. Асар воқеалари баёни ушбу таърих Мунис қаламига мансублигини кўрсатади:

“Фақир бу воқеага икки таърих назм силкига чекдим, бири будурким, таърих:

Малики сипоҳ Муҳаммад Раҳим хонки зи базл,

Ба базм дасти иноёт у фишонд ганж.

Намуд фатҳ саводи Баҳирайи Хоразм,

Зи рӯйи ях шуда бар муфсидон сипоҳ оҳанж.

Талаб намойи агар ин футуҳро таърих,

Бигў “ҳазор буд бо дувисту бисту панж”²⁶ [1.1084].

(Таржимаси: Саховатидан хазинани аямайдиган Муҳаммад Раҳимхон кўшинга бошчилик қилиб, Хоразм (Орол) денгизи томонга юруш қилди. Денгиз муфсидларга қарши муз устида туриб кўтарилди. Агар бу фатҳга таърих талаб қилсанг, “ҳазору девисту бисту панж” – деб айт).

Бу мисрада “бигу” лафзидин бошқаси лафз юзидин бир таърих ва маъни юзидин бир бўлур.

Муҳаммад Раҳим он шаҳи осмон тахт,

Ки бар шастии тираш бигуяд фалак зеҳ!

Дар омад ба рӯйи тенгиз чун Сикандар,

Шуда сатҳи яхро ба лашкар қадам неҳ.

Гирифт охир панжшанба зи иқбол,

Курунҳойи қалпоқро биккаҳу меҳ.

Чу таърихи ин фатҳ жустид аз ман,

Бигуфтам: ки бувад “охири панжшанба”

(Камон ўқи шиддатида фалакка чанг солувчи осмонтахт Муҳаммадраҳим шоҳ муз сатҳини лашкар оёғи остига ташлаб, денгизга Искандардек кириб борди. Охири шанба куни қорақалпоқ кўшинини енгди. Бу фатҳга менам таърих сўрадингизлар. Дедимки: “буд охири панжшанба”)

Ойнинг бешинчи куни эрди, аҳли Хоразм офтоби жаҳонгирининг ҳаданги таҳвили қавс шастидин чиқиб, жадий сайдига тегди, ҳаво ошиқи ғамзада оҳидек сард ва жаҳон зоҳиди бедард юзи янглиғ манишағи бард бўлди” [1.745].

Ўзбек адабиёти тарихидан маълумки, Алишер Навоий даврида, яъни XV асрда муаммо жанрига эътибор анча кучайган, бу жанр шоир бадиий маҳорати мезонларидан бирига айланган эди. Бу ҳолатга нисбатан салбий муносабат билдирилган ишларни назарда тутиб, С.Ғаниева ёзган эди: “Муаммо ва мақлуби муставий (полиндри) каби поэтик турларда ижод этишини Навоий адабиётнинг тушкунлик белгиси деб қарамаган. Баъзи олимлар XV аср адабиётида мазкур турларнинг раванқ топганлигини, шоирлар сонининг кўп бўлишини маданиятнинг, жумладан, адабиётнинг раванқи эмас, балки унинг таназзулини кўрсатади,

²⁵ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форс тилидан Алибек Рустамов таржимаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 239 б.; Рашиддин Ватвот. Ҳадойикус-сихр. – Москва: Издательства восточной литературы, 1981. – 244 б.

²⁶ Бир минг икки юз йигирма беш/1810-11 йилга мос.

деган хулоса чиқарадилар, биз бу фикрга қўшила олмаймиз” [7.119-120]. Ушбу фикрни келтиришимиздан мақсад XIX аср Хоразм адабий муҳитида таърих айтиш Навоий давридаги муаммо айтиш санъати каби мақомга эга эди. Забиҳулло Сафо ҳам форс адабиётида таърих кейинчалик шоир бадиий маҳоратининг асосий мезонларидан бирига айланганини ёзади [8.644]. Ҳақиқатан ҳам, Огаҳий каби ижодкорлар таърихдан назмбозлик қилиш мақсадида эмас, бадиий сўз имкониятларининг бир кўриниши сифатида қараб, муҳим воқеаларни авлодларга етказишдек ўта хайрли ва масъул манзурда фойдаланганлар. Бунга Огаҳийнинг турли воқеалар муносабати билан ёзилган форсий таърихларининг айримларини бадиият жиҳатидан таҳлил қилиш орқали амин бўламиз. Огаҳий таърихларининг бадиияти, унда фалсафий мушоҳадаларнинг акс этиши М.Абдулҳаким [9.27-30], уларнинг тарихий аҳамияти ҳамда Хива меъморчилик обидаларида акс этиши К.Худойберганов томонидан бир қадар ўрганилган [10.42-45]. Жумладан, М.Абдулҳакимнинг Огаҳий таърихлари хусусида шоирнинг ҳаёт тарзи ва ўша вақтдаги Хива хонлигидаги сиёсий вазиятни эътиборга олган ҳолда билдирган фикрлари жуда ўринлидир. Олимнинг таъкидлашича, таърихларни ёзишдан муаллифнинг бош мақсади фақатгина у ёки бу санани саҳифаларга дарж қилиб қолдириш эмас, айтиш пайтда таърих бағишланаётган воқеа ёки ҳодиса (бирор шахснинг тахтга чиқиши, мухташам иморатларнинг бино қилиниши, муайян шахснинг вафоти ва ҳоказо) тафсилотларидан келажак авлодни, ўз замондошларини воқиф қилиш ҳамдир. Шуни бир лаҳза эътибордан соқит қилмаслик керакки, Огаҳий ўз даврининг тили билан сўзлайди... Таърихларда муаммолар ҳақида фикр юргизилмаган, аксинча, фазилатлар тараннум қилинган. Бирок “сатр орасида”ги фикрни ўқишга одатланган Огаҳий замондошлари мазкур таърихлардаги нозик қочиримларни, муаллиф замондошларга етказишни кўзда тутган ижтимоий - сиёсий аҳамиятга молик ўй-хаёлларни ва улардан келиб чиқадиган хулосаларни, албатта, яхши англаганлар.

Улар учун шоирнинг нафақат айтаётган гаплари, айтиш пайтда, сукут остига яшириб ўтаётган фикрлари ҳам жуда бийрон ва баралла янграб турган. Дейлик, шоир Оллоқулихоннинг вафоти ва Раҳимқулихоннинг тахтга чиқиш таъриҳида вориснинг салаф ўрнига тахтга чиқишидаги табиийлик сабабли, биринчи қаҳрамоннинг вафотидан чеккан ғами-ю иккинчи қаҳрамоннинг тахтга ўтиришидан шодлигини самимий мисраларда астойдил ифода қилган бўлса, Абдуллахон тахтга ўтириб, бор-йўғи бир йил ҳукмдорлик қилганидан кейин, унинг ўрнига келган Саййид Муҳаммадхоннинг тахтга чиқиши ҳақидаги таъриҳида “Подшоҳлик тахтига ўлтирганининг қутлови Инсу жон гоҳида зоҳир, гоҳида пинҳон дегай” (Бар сарири подшоҳ чун ба давлат барнишаст, Инсу жон тахнияти ў зоҳиру пинҳон бигуфт [5.19^а]), – деб андиша билан қалам суради. Бу ҳам Огаҳий ҳазратларининг мамлакатда кечаётган бемеъёр суръатлардаги тахт алмашинувларига ўзига хос бир муносабати бўлиб, бундай мисраларни шоир меросидан кўплаб келтириш мумкин.

Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзининг зуллизонаинлик маҳоратини, айтишса, таърих жанрида яққол намоён қила олган. Огаҳий ўзининг тарихий асарларида бошқа жанрлар (қитъа, маснавий ва “назм” сарлавҳаси билан берилган шеърлар)даги шеърларини аксар туркий (эски ўзбек тили)да ёзган ҳолда, олтига (“Фирдавс-ул-икбол” билан бирга) тарихий асардаги таърихлар, асосан, форс тилидадир. Бу ҳолатни бирор бир сабаб билан изоҳлаш қийин бўлса ҳам, айтиш мумкинки, таърихни форс тилида айтиш Огаҳий даврида ҳам анъаналигини сақлаб қолган эди. Шу ўринда Алишер Навоийнинг туркий асарларидаги кўпгина таърихлар ҳам форс тилида эканлиги эътиборимизни тортади. “Девони Фоний”да бу таърихлар сони 10дан ортиқдир. Унинг Абдурахмон Жомий вафотига иккита таъриҳи, Хожа Убайдулло, Паҳлавон Муҳаммад, Мавлоно Тўти, Саид Ҳасан Ардашер, Султон Маҳмуд вафотига бағишланган таърихлари бор. Огаҳийнинг устози ва амакиси Мунис Хоразмий ҳам ўз таърихларини аксар ҳолларда форс тилида битган. Фақат унинг отаси вафоти муносабати билан ёзган “Сўғи Аваз мироб” – Аваз миробнинг мотами таъриҳининг ўзбек тилида эканлигини биламиз [11.222]. Умуман, XIX аср Хоразм адабий муҳитида ҳам таърихни форс тилида айтиш расм бўлган эди. Жумладан, Мунис вафоти муносабати билан Ҳуббукули ҳожи Диловар томонидан ёзилган “фавти беки ғариб” таъриҳи ҳам форс тилида эди [2.314^б]. Ана шу анъананинг маҳсули ўларок

Огаҳийнинг кўпчилиги таърихлари нафақат ноёб кўлёмалар, балки боқий бинолар(жумладан, машҳур Калта Минор)ни форс тилида безаб турибди.

Асардаги форсий таърихлар тарихий факт сифатида ҳам, бадиий қимматга эга адабий манба сифатида ҳам қадрлидир. Биз бу ўринда асардаги форсий таърихларнинг бадиий жиҳатларига эътибор қаратган ҳолда назар ташлашга ҳаракат қилдик.

Хусусан, Рафинак кўшкнинг қурилишига бағишланган таърихнинг бадииятига эътибор қаратсак, унинг, аввало, Огаҳийнинг форсий меросидаги бошқа жанрдаги шеърларга нисбатан содда тилда иншо қилинганини кўрамиз. Бу ҳол, бизнингча, таърих кенг халқ оmmasига мўлжаллангани, мазкур типдаги таърихлар ҳукмдорларга маъқул тушган ҳолларда биноларга нақш қилиниши назарда тутилгани каби омиллар билан боғлиқдир.

*Шаҳи кишваркушои оламоро,
Ки жоҳу давлаташ афзун зи Жам шуд.
Ҳумоюн номи у омад Муҳаммад,
Амин бо у зи лутфи Ҳақ баҳам шуд [4.58^a].*

Таржимаси: “*Ҳазина ва давлати Жамшидникидан ҳам ортиқ бўлган мамлакатлар зобити ва оламнинг беағи шоҳнинг муборак исми Муҳаммад бўлиб, Ҳақ лутфи билан Амин ҳам қўшилган*”. Кўринадик, ушбу икки байтда афсонавий Эрон шоҳи Жамшид ҳамда пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ва уларнинг сифатлари Амин(ишончли, содик)нинг келтирилиши билан талмиҳ санъати юзага келган. Таърихда биринчи ва кейинги айрим байтларда муболаға санъати намуналарини кузатамиз. Хусусан, ҳамма наққошларнинг кеча-кундуз шу таъмир билан машғуллиги таблиғ, қасрнинг Эрам қасридек бошдан оёқ тилло ва ложуварддан бино қилингани тасвири ғулуввга ёрқин мисол бўла олади.

*Равон гашта базераш оби софий,
Мисоли “таҳтиҳо-л-анҳор” ҳам шуд.*

Мазкур байтда иқтибос санъати қўлланилган бўлса,
*Банақшаи ҳама наққошон рўзу шаб,
Ба жидд шугл батаҳрики қалам шуд –*

байтида ийҳом санъатининг гўзал намунаси яратилганини кузатамиз, яъни байтда “қалам” сўзининг ёзув (ёки байтдагидек, наққошлик) қуроли ҳамда “ҳукм” маънолари орқали уни икки хил англаш мумкин бўлади. Шоир ҳам айна шу маъноларни назарда тутган:

- 1) *Кеча-кундуз барча наққошлар қалам тебратишига жиддий ҳаракат қилдилар.*
- 2) *Кеча-кундуз барча наққошлар фармон бўлгач, унинг нақш иши билан жиддий шуғулландилар.*

Шу ва шунга ўхшаш байтлар Огаҳийнинг форс тилининг имкониятларидан форсийзабон шоирлар билан баробар фойдалана олгани ва теран англаганини кўрсатиб беради.

Огаҳийнинг таърихларини мавзу кўлами жиҳатидан қуйидагича таснифлаш мумкин бўлади:

1. Мутаваффиётлар.
2. Мутаваффиёт ва жулус таърихлари.
3. Жулус таърихлари.
4. Таваллуд таърихлари.
5. Иморат ва таъмир таърихлари.
6. Фатҳиёт таърихлар.

Мутаваффиётлар бирор шахснинг вафоти муносабати билан ёзилган таърих бўлиб, таърих ва марсия жанрлари хусусиятларининг қоришувидан ташкил топади. Бунга сабаб таърихни ҳам, марсияни ҳам жанр сифатида шаклий ўзига хослиги йўқлиги, уларнинг асосий белгиси мавзу эканлигидир. 2-жадвалда келтирилган таърихлар ичида қози Султон мироб, Шермуҳаммад Мунис, Ойдўстбий, Шоҳниёзбек, Мусо эшон, қози Иброҳим эшон, Саййид Муҳаммадхон тўра, Муҳаммад Яъқубхожа меҳтар, шаҳзода Қутлуғмуродхон, шаҳзода Абдуллахонлар вафоти муносабати билан айtilган таърихлар шу типга мансубдир.

Мутаваффиёт ва жулус таърихлари бирор ҳукмдорнинг вафоти ва янги ҳукмдорнинг жулуси (тахтга ўтириши) муносабати билан айtilган. 2-жадвалда келтирилган таърихлар

ичида “Тарихи вафоти Муҳаммад Раҳимхон ва жулуси Аллоҳкули Баҳодирхон” ҳамда “Таърихи вафоти Оллоқулихон ва жулуси Раҳимкулихон” ана шу типга мансуб таърихлардир. Бундай таърихнинг жулус таърихидан фарқли жиҳати унда фақат мадҳ-у муборакбод оҳанглари эмас, вафот этган ҳукмдорни эслаш, шу билан янги ҳукмдорни хонлик ҳам ўтқинчи, муваққат эканлигидан гоҳ зоҳиран, гоҳ ботинан огоҳлантириш руҳи бўлади. Бошқача қилиб айтганда, шундай таърихлар руҳи огаҳийшуносликда “Огоҳнома” номи билан машҳур маснавий руҳида бўлади.

“Таърихи вафоти Оллоқулихон ва жулуси Раҳимкулихон”да, юқорида таъкидланганидек, марсия аломатлари ҳам кўзга ташланади. Шу каби ушбу таърихнинг тўққиз байтида вафот этган Оллоқулихон васфи берилади ва бу аини пайтда муборакбод қилинаётган Раҳимкулихон мадҳига мадҳал вазифасини ҳам ўтайди:

*Аллоҳқулихони маъдалаткеш,
То шоҳи фалакжаноб омад.
Аз неъмат илтифоти олияш,
Олам ҳама баҳри мот омад.
Сарҳои шоҳонаи ҳафт иқлим,
Дар раҳгузараи туроб омад.
Жисми удвон з-хавфи қаҳраи,
Пурраъшаву изтироб омад.
Ногоҳ сипеҳри бемадори,
Бар гардиши инқилоб омад.
Аз ҳукми қазо ба бистари марг,
Он шоҳи жаҳон ба хоб омад [ЗТ, 404^а].*

Таржимаси: Адолатпеша Оллоқулихон фалакжанобнинг неъматидан олам аҳлининг бари баҳраманд эди. Етти иқлим шоҳларининг боши унинг оёқ остида эди. Қаҳрининг хавфидан душманлар жисмига титроқ ва изтироб тушарди. Бирдан келишиб бўлмайдиган фалак ўзгариб, тескари бўлиб қолди. Қазо ҳукмидан ўшал жаҳон шоҳи ўлим тўшагида уйқуга кетди.

Жулус таърихлари бирор ҳукмдорнинг тахтга ўтириши муносабати билан ёзилиб, унда муборакбод, мадҳ руҳи устун бўлади. Лекин Огаҳий, М.Абдулҳаким тўғри таъкидлаганидек, бундан ўз инсонпарвар ғояларини ифодалашда ғоят моҳирона фойдаланган. “Таърихи жулуси Муҳаммад Раҳимхон”, “Таърихи жулуси Саййид Муҳаммадхон”, “Таърихи жулуси Муҳаммад Аминхон”, “Таърихи жулуси Абдуллахон” шулар жумласидандир.

Таваллуд таърихлари ҳукмдор оиласида дунёга келган меросхўр шаҳзода шарафига бағишлаб яратилган. “Шаҳзода Муҳаммад Амин таваллуди таърихи” (3 та таърих), “Шаҳзода Саййид Ҳомид Тўра таваллуди таърихи” шулар жумласидан.

Бирор иморатнинг барпо қилиниши, таъмирланиши муносабати билан ёзилган таърихлар **иморат ва таъмир таърих**ларини ташкил этади. 2-жадвалда келтирилган таърихлар ичида “Таърихи бинои мадрасаи Муҳаммад Раҳимхон” (4 та таърих), “Таърихи иморати масжиди Саййид Аҳмад тўра”, “Таърихи бинои мадрасаи Муҳаммад Аминхон” (4 таърих), “Таърихи минори мадраса” (2 та таърих), “Таърихи бинои Ангорик ҳавлии Саид Муҳаммадхон” (бу таърих ўзбек тилида), “Таърихи иморати ҳавлии Нуруллоҳбой” (2 та таърих), “Тарихи бино”, “Таърихи бинойи Тошҳовли”, “Таърихи бинои ҳисори беруни Хивақ”, “Рафинак кўшкнинг қурилиш таърихи”, “Хива арки кўринишхонасининг таъмири таърихи” шу гуруҳга мансуб таърихлардир.

Фатҳиёт таърихларга мисол сифатида Раҳимкулихоннинг муваффақиятли юришлари (3 та таърих), Иноқбекнинг ҳарбий юриши ва исёнчи сориқлар устидан фатҳ таърихи муносабати билан битилган таърихларни келтиришимиз мумкин.

Умуман, Огаҳий тарихий-адабий асарларида келтирилган таърихлар ўтмиш лавҳаларини кўз олдимизда аниқ гавдалантира олгани учун ҳам, бадий баркамол асарлар сифатида ҳам қадрлидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden–New York–Kobenhavn–Koln, 1988.
2. رياض الدولة ЎзР ФА Шарқшунослик институти. 5364 / II. 246^a-364^a varaqlar.
3. زبدة التواريخ ЎзР ФА Шарқшунослик институти. 821 / III. 386^a-435^a varaqlar.
4. جامع الواقعات سلطانی ЎзР ФА Шарқшунослик институти. №9786.
5. گلشن دولت ЎзР ФА Шарқшунослик институти, №7572.
6. شاهد الاقبال Санкт-Петербургда сақланаётган қўлёзманинг фотонусхаси / ЎзР ФА Шарқшунослик институти 70/1, 70/2.
7. Ганиева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1986.
8. Сафо Забиҳулло. Тарихи адабиёт дар Ирон. Ж. 4. – Техрон: Фирдавс, 1371 х.ш.
9. Абдулҳаким М. Огаҳий таърихлари ҳақида // Хоразм Маъмун академиясининг ахборотномаси – Хива: 2007, 2(3).
10. Худойберганов К. Хива хонлари қароргоҳи – Кўҳна Арк масжидининг деворидаги ёзувлар // Хоразм Маъмун академиясининг ахборотномаси. – Хива: 2007, 3(4).
11. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, II китоб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

УЎК 808.3

ЖОЙ НОМЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ (БОБУРНОМА МИСОЛИДА) Г.Р.Ишанқулова, ўқитувчи, Навоий давлат кончилиқ ва технологиялари университети, Навоий

Аннотация. Мақолада жой номларининг келиб чиқишига лингвистик жиҳатдан ёндашилиб, уларнинг ономастик қўламида лингвистик жиҳатдан таҳлил қилинганлиги кўриб чиқилган ҳамда Бобурномадан мисоллар келтирилган.

Калим сўзлар: жой номлари, лингвокультурология, этногенез, этнотопоним

Аннотация. В статье рассматривается лингвистический подход к происхождению топонимов, рассматривается их лингвистический анализ в ономастическом объеме, приводятся примеры из Бобурномы.

Ключевые слова: топонимия, лингвокультурология, этногенез, этнотопонимия.

Abstract. The article deals with the linguistic approach to the origin of place names, their linguistic analysis in the onomastic scope is considered, and examples from Boburnoma are given.

Key words: place names, linguoculturology, ethnogenesis, ethnotoponymy

Дунё тилшунослигида топонимларни антропоцентриқ нуқтаи назаридан халқнинг миллий онги, этногенези ва тарихи, маданияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш ономастик тадқиқотларнинг янги–лингвомаданий йўналишининг асосий тадқиқот объектларидан бирига айланиб бормоқда.

Топонимика, гарчи тилшуносликнинг ономастика бўлими тармоғи бўлсада, у географии, тарих ва этнография каби фанлар билан чамбарчас боғлиқдир. Тарихчилар айрим жой номларининг пайдо бўлиш тарихига эътиборни қаратган ҳолда жой номини тарихий нуқтаи назардан тадқиқ этсалар, географлар мавжуд топонимларнинг ориентирловчи характерига кўра жойлашувига эътиборни қаратадилар, тилшунослар эса барча топонимларни ономастик бирлик сифатида ўрганадилар: атоқли от сифатида тил тизимидаги ўрнини, унинг бошқа бирликлар билан ёинки бошқа жой номлари билан муносабати ва фарқини тадқиқ этадилар, антропоцентриқ нуқтаи назаридан топонимларнинг экстралингвистик хусусиятларини, тил ва маданият муштараклиги қонуниятлари асосидаги лингвомаданий жиҳатларини ўрганиб чиқадиладар.

Мақолада, асосан, топонимлар ҳақида гап кетганда, «Бобурнома» асаридаги географик жой, рельеф ва тоғ тизмаларининг топонимлари ҳақида қизиқарли ва ишончли маълумот кетганлигига, топонимларнинг ўзига хос хусусиятлари ва таснифлари муаллиф томонидан тарихий ҳақиқатларга асосланган ҳолда тасвирлаб берилганига гувоҳ бўламиз. Бу борада республикамиз ва хорижнинг етук олимлари ҳам изланишлар олиб борганлигини, шу аснода “Бобурнома”даги топонимлар ҳақида ўз фикрларини билдиради. Масалан, турк тадқиқотчиларидан бири Хатижа Ўздилнинг илмий тадқиқотларида Бобурнинг айрим

топонимларни қўйилиш сабаблари билан боғлиқ маълумотларига қизиққанлигини ва уларни тўрт гуруҳга ажратиб таҳлил қилганини кўрамиз. Унинг фикрича «Бобурнома» асарида берилган топонимлар биринчи навбатда, ривоятга асослаб изоҳланган номлар. Бунда Ҳодарвеш, Такасекретку, Масжиди Лақлақа каби номлар ҳақидаги ривоятлар тилга олинади.

Биламизки, жой номларини тарихий нуқтаи назардан ўрганилганда қуйидаги икки йўналишга амал қилинади: а) жой номларининг тарихий ҳолатидан ҳозирги кўринишигача бўлган ўзгаришларни аниқлаш усули (перспектив таҳлил усули); б) жой номларининг ҳозирги ҳолатидан унинг тарихий ҳолатигача бўлган тарихий ривожланиш жараёнини аниқлаш. Ҳар икки таҳлил йўналишидан ҳам асосий мақсад жой номларининг ривожланиш, ўзгариш жараёнларини аниқлашдан иборатдир.

Ономаст-топонимистлар тўпланган материални тарихий метод билан ўрганганда лисоний (этник) стратиграфия (лотинча: stratum – “қатлам” ва юнонча: grapho – “ёзма” сўзларидан) ни аниқлашга интиладилар. Бундай таҳлиллардан мақсад ономастик бирликларнинг энг қадимги ўз ва ўзлашган қатламларини аниқлаш ва унинг

таркибидаги ўзгаришлар силсиласини аниқлашдир. Жумладан, этнопонимларнинг тарихий келиб чиқиш этимологияси, унинг маъносини изоҳлаш, шунга доир турли хил қарашларни келтириб, уларга муносабат билдириш ана шундай изланишлар самараси саналади. Кейинги йилларда олимлар жой номларидаги ички (лисоний-структур) ва ташқи ўзгаришлар тарихини ўрганишга алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Биринчи тип ўзгаришда жой номларининг лисоний таҳлили, эволюцияси аниқланади, иккинчисида эса у ёки бу жой номларида давр руҳининг акси инобатга олинади.

Бундан ташқари, мақола умум қабул қилинган бошқа методлар – ареал, қиёсий-чоғиштирма, мантикий таҳлил, кетма-кетлик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, шу ўринда, мустақиллик туфайли халқимизнинг ўзликни англашга, ўлкамиз жой тарихига, маданияти, тили, аждодларимизнинг бой маънавий меросига дахлдорлик масалаларига қизиқиш ҳақли равишда жонланганини таъкидлашимиз жоиз.

Топонимлар, асосан, бошқа тил бирликлари каби муайян қолиплар асосида ҳосил бўлади. Шундай экан, “Бобурнома”да қўлланилган топонимлар таркибида анъанавий индикаторлар учрайди. Индикатор (топонимикада) – топонимларни ҳосил қилувчи маҳаллий географик терминлардир: обод, қум, тепа, қўрғон, дарё, сув, кент ва бошқалар. Аффикслар ҳам топонимларга айланган этнонимлар таркибида учрайди. Масалан, Болғали, Жағалбайли, Ойтамғали, Қўштамғали, Учтамғали кабилар “Бобурнома”да учрайди.

Демак, топонимларга хос бўлган хусусиятлар «Бобурнома» матнида таснифланган географик жой номларида ўз аксини топган. “Таъкидлаш жоизки, охириги йилларда илмда топонимиканинг уч йўналиши пайдо бўлди: географик топонимика, тарихий топонимика, лингвистик топонимика. Барча йўналишларнинг объекти - маълум бир ҳудуд ёки тилдаги жой номлари тизими ва мажмуи. Мақсади ҳам битта-жой номларини тадқиқ қилиш. Барча йўналишларга хос бир умумий хусусият ҳам мавжуд, унинг ҳудудийлиги ва қандай географик объектнинг номи эканлиги, яъни номнинг паспорти”.

«Бобурнома»да: “Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир даште тушубтур, Ҳодарвешга мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел бордур. Марғинонгаким, шарқидур, ҳамиша мундин ел борур. Хўжандғаким, ғарбидур, дойим мундин эл келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай “Ҳо дарвеш”, “Ҳо дарвеш” дея-дея тамом ҳалок бўлурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар”. Ушбу парчадан топонимлардан бири “Ҳодарвеш” ҳақида гап борар экан, географик жиҳатдан бу ҳудудни қайси территорияда жойлашганлигини ўқувчига

прагматик мувофиқлик билан етказиб беришга ҳаракат қилганлигини кўришимиз мумкин. Бу тасвирни ўқиётган китобхон кўз ўнгида шу ҳудуд ҳақидаги тасаввурлар пайдо бўлади. Бу жойни чегарадош қисмлари қайси шаҳарлар эканлиги маълум бўлади. Нафақат Ҳодарвеш даштини топонимикаси ҳақида маълумот берибгина қолмасдан у жойнинг иқлими ҳақида ҳам кенг маълумот беради. Бу жойдан ўтадиган шамоллар қайси ҳудудлар томонидан келиши ҳам айтиб ўтилади. Бу жойларга ташриф буюрувчи кишилар

қайси вақтларда бориш мумкин ёки мумкин эмаслиги ҳақида ҳам билиб олишлари учун имкон беради. Ваҳоб Раҳмон томонидан таъкидланишича, “Ҳодарвеш” шамолининг қаердан бошланиб, қаерларгача эсиши “Бобурнома”да аниқ кўрсатилган. Кейинчалик бу дашт Қарокчиқум, Қайроққум дейилган. Ҳозир катта қисмини Қайроққум сув омбори эгаллаган”. Демак, бу фикрга кўра Бобур томонидан таснифланган топонимлардан бири Ҳодарвеш дашти қайси жойда жойлашганлиги ўқувчилар учун янада аниқ маълумот бўлади.

Хулоса қилганда, этнотопонимлар ўзбек тилидаги номлар тизимининг энг қадимий қатламларидан бири ҳисобланади. Олимларнинг этнотопонимларнинг пайдо бўлиши хусусида шундай фикр юритган эди: «Асосида этноним ётувчи топонимлар, агар улар ўша ҳудудда яшамайдиган кишилар томонидан берилмаса, этник келиб чиқишида умумийлик бўлган бир халқ яшовчи жойларда юзага келиши мумкин эмас. Одатда Бобур тасвирини бераётган шаҳар, дарра ёки яйлов бўлмасин ҳар бирини ўзига хос топонимик моделини яратишга ҳаракат қилади. Географик жойларни номларини бериш чоғида ҳудудни ҳар бир деталига жиддий эътибор қаратади. Бу жойга бир географ олим сифатида мушоҳада юритиб, у жойларни номланиши шу ҳудуднинг географик ўрни ёки содир бўлган бир воқеага тегишли эканини ҳам назаридан четда қолдирмайди. “Бобурнома”да таснифлаб ўтади. Бу билан муаллиф оддийгина бир шаҳар ҳақида гапирибгина ўтмасдан шу жойни лингвист нуқтаи назаридан тасвирлаб топонимика фанига ўз хиссасини қўшади. Бобурнинг жой номларини келтиришда фақат бир назария билан ёндошганини кўрмаймиз. У келтираётган географик номлар тилшунослик фанининг ҳар бир жаҳасини морфология, фонетика, лексика нуқтаи назаридан қамраб олганлигини кўришимиз мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Qorayev S. Toponimika.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”, 2006.
2. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғликлар. –Т.: Фан, 1990.
3. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. –Т., 1968.
4. Саидхонов М., Эргашев А. Жой номлари – тарихимизнинг бир парчаси // Водийнома. - 2016. -№ 1.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиш тизими. – Т.: Ўқитувчи, 2007.
6. Нафасов Т. Ўзбек уруғ ва қабилаларининг номланишида тамғанинг роли. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2006. - № 2.

УЎК 81-13

ДУНЁ ТИЛШУНОСЛИГИДА ЛИНГВОПОЭТИКА СОҲАСИДАГИ ЯНГИ НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР

Д.Х.Қодирова, ўқитувчи, Андижон давлат университети, Андижон

Аннотация. Ушбу мақолада дунё тилшунослигида лингвопоэтика соҳасидаги янги назарий қарашлар ҳақида сўз юритилган. Бадиий нутқ бошқа нутқ турларидан борлиқни образли идрок этишининг энг маҳсулдор воситаси, эстетик таъсирининг ўта юқори даражада эканлиги билан ажралиб туради. Шу боисдан бадиий асар тасвири инсон хотирасида узоқ сақланиб қолади.

Калит сўзлар: тилшунослик, лингвопоэтика, ўзбек тилшунослиги, бадиий матн, прагмалингвистика, лингвостилистика.

Аннотация. В данной статье говорится о новых теоретических воззрениях в области лингвопоэтики в мировой лингвистике. Художественная речь отличается от других видов речи тем, что она является наиболее продуктивным средством образного восприятия бытия, обладает очень высоким уровнем эстетического воздействия. Поэтому образ художественного произведения надолго остается в памяти человека.

Ключевые слова: языкознание, лингвопоэтика, узбекское языкознание, художественный текст, прагмалингвистика, лингвистика.

Abstract. This article talks about new theoretical views in the field of linguopoetics in world linguistics. Artistic speech is distinguished from other types of speech by the fact that it is the most productive means of pictorial perception of existence and has a very high level of aesthetic effect. Therefore, the image of an artistic work remains in human memory for a long time.

Key words: *linguistics, linguopoetics, Uzbek linguistics, artistic text, pragmalinguistics, linguostylistics.*

Жаҳон тилшунослигининг янги илмий концепциялари асосида лингвопоэтик тадқиқ усуллариининг бадиий матнни шакллантиришдаги аҳамиятини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу борада амалга оширилаётган тадқиқотлар антропоцентрик ёндашув замирида, хусусан, прагмалингвистика, лингвостилистика, лингвопоэтика ва когнитив тилшунослик сингари соҳаларнинг тадқиқот методлари асосида текширилмоқда. Шу жиҳатдан, тилнинг бадиий мукаммаллашувини таъминлаш, муайян сўз санъаткорларининг шеърий нутки индивидуаллигини таъминловчи лингвопоэтик имкониятларнинг ўзига хослигини очиб бериш соҳа тараққиётини таъминлайдиган муҳим омиллардан ҳисобланади.

Тилшунослик тарихида бадиий асарлар тилини ўрганиш орқали умумий тил қонуниятларининг хусусий воқеланиш омилларини белгилаш, бадииятни таъминловчи тил бирликларининг лингвопоэтик имкониятларини ўрганиш муаммоси дунё тилшунослигида кўпдан буён тадқиқотчиларни қизиқтириб келади. Ғарб тилшунослигида Т.Э.Лессинг, С.Сапорта, Б.Ларин, Э.Косериу, Г.О.Винокур, Л.В.Щерба, В.М.Жирмунский, А.А.Потебня, М.М.Бахтин, М.П.Брандес, М.И.Кожина ва бошқа кўплаб олимларнинг тадқиқотларида лингвопоэтиканинг алоҳида фан сифатида ўрганилиши юзасидан қарашлар баён қилинган. Бадиий асар тилида шакл ва мазмун бирлиги шарти асосида зидланувчи тил–нутқ дихотомиясида бадиий тасвир воситаларининг шаклланишида лисоний асосларнинг ўрни масаласи юзасидан ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик тушунчалари яхлит майдонда бирлашади. В.Виноградов таъбирича, адабиётшунослар мазмун ва ғоядан услубга томон борсалар, тилшунослар бадиий асарнинг сўз материаллини синчиклаб таҳлил қилиш орқали мазмунни англашга томон борадилар.

XX асрнинг ўрталарида ўзбек тилшунослигида ҳам дастлаб мақолалар, кейинроқ номзодлик ва докторлик диссертацияларида лингвопоэтик масалалар тадқиқи амалга оширилди. Шунингдек, насрий ва шеърий асарлар тилига хос бадииятни таъминловчи тил бирликларининг поэтик ифода имкониятларини ўрганиш билан бирга лингвопоэтик таҳлилнинг илмий асосларини яратишга доир тадқиқотлар ҳам юзага келди. XX асрнинг ўрталаридан ўзбек филологиясида ҳам лингвопоэтик тадқиқотларда ёзувчи тили ва услуби, бадиий асар тилини ўрганишга алоҳида эътибор қаратила бошланди. И.Султон, А.Ғуломов, Х.Дониёров, С.Мирзаев, Л.Абдуллаева, Э.Қиличев, С.Каримов, Б.Умурқулов, Х.Абдурахмонов, Н.Маҳмудов, И.Мирзаев, Г.Рихсиева, М.Йўлдошев сингари ўзбек тилшуносларининг ишларида мазкур масала тадқиқ этилган. Хусусан, Й.Солижонов, Р.Нормуродов, М.Йўлдошев, А.Хасанов, Х.Кадилова, С.Боймирзаева, М.Қосимова, Ш.Тошхўжаева, Л.Жалолова ишларида замонавий насрнинг ўзига хос поэтик хусусиятларини ўрганиш мақсад қилиб олинган бўлса, Г.Муҳаммаджонова, Д.Шадиева, А.Шофқоров, С.Максумова, Н.Тўланова, С.Умирова шеърий асарлар поэтикаси юзасидан тадқиқот олиб бордилар.

Бадиий нутқ бошқа нутқ турларидан борлиқни образли идрок этишининг энг маҳсулдор воситаси, эстетик таъсирининг ўта юқори даражада эканлиги билан ажралиб туради. Шу боисдан бадиий асар тасвири инсон хотирасида узоқ сақланиб қолади. Образлилик юқори бўлган ифодалар қанотли сўзлар сифатида ажодлардан-авлодларга, оғиздан-оғизга кўчиб юришининг бош сабабларидан бири ҳам шунда. Бадиий асар ўтмиш тилини жонлантиради, замонавий жонли нутқни ўз саҳифаларида муҳрлайди, уни опичлаб, авайлаб-асраб келажак авлодларга етказди, ёш авлод маънавий дунёсининг ўтмиш қадриятларига содиқ равишда шаклланишига хизмат қилади. Фарзандларимизда миллий психологияни шакллантириб, унга муттасил сайқал бериб боради, шу билан бирга, миллий ўзига хослик, қадриятлар ва маънавий бойликнинг “иҳота”лари сифатида ҳар доим хушёр ва собит туради. Шу боисдан бадиий нутқни, қайси аспектдан туриб ёндашилмасин, илмий тадқиқ қилиш фақат тавсифий характерга эга бўлиб қолмасдан, биринчи навбатда, уни такомиллаштиришга, қолаверса, сир-синоатларини очиш ва ўқувчининг борлиқни эстетик образларда тўғри ва равшан идрок

этишига, бадий-эстетик дидининг ўсишига кўмаклашиши лозим. Агар тадқиқотлар натижалари сўз санъати намуналарини яратиш ва уларни тушунишда маёқ, йўлчи юлдуз вазифасини ўтамас, сўз сеҳрини ишга солишнинг унумли ва самарали приёмларини тақдим этмас, ўргатмас экан, улар “илм ўзида”, “илм илм учун” тамойилидан ташқарига чикмай қолаверади.

Тил – серқирра ходиса. Шу боисдан унга турли аспектларда элликка яқин таърифлар берилган. Ҳар бир таъриф тилнинг муайян қирраларини ўзида ифодалайди, кўп ҳолларда улар ўзаро зид ҳам келадики, бу объектив борлиқ мавжудлиги ва ижтимоий онгда акс этишининг мантиқийлигидан далолат беради. Даврлар ўтиши билан тилнинг тавсифидаги коммуникативлик, экспрессивлик, конструктивлик, аккумулятивлик кабилар сираси миллий яхлитликни, аждодлар ва авлодлар узвийлиги ҳамда узлуксизлигини таъминлаш каби кўплаб хусусиятлар билан ҳам бойиб бормоқдаки, бу жараён ушбу қаторнинг чексиз бардавомлигига ишора қилади. Тил муттасил ривожланар экан, ҳар бир ижтимоий давр ва муҳитда унинг янги-янги сифатлари очилиб бораверади. Албатта, “янги” сифатларнинг аксарияти тил пайдо бўлгандан буён амалда бўлиб келмоқда, фақат илмий тафаккур уни англаш ва идрок этиш даражасига энди киришган бўлади. Шу билан бирга, айрим прагматик муҳит ва шароитда кўплаб қирраларнинг бири бошқасига нисбатан устуворлик касб этади, бу ҳолат эса функционал иллюзияни келтириб чиқариши мумкин. Масалан, бадий нутқнинг эстетик вазифаси ҳақида шундай дейиш мумкин. Тўғри, бадий нутқ объектив борликни оддий эмас, балки эстетик тафаккур қилишнинг муҳим воситаси. Шу боисдан бадийлик ва эстетиклик муштарак ҳамда диалектик яхлитликда идрок этилади. Лекин бадийлик ва эстетиклик яхлит бўлиш билан бирга, улар алоҳида-алоҳида мавжуд ҳамдир. Агар шундай бўлмаганда, турли кишилар томонидан улар тенг идрок этилган бўлар эди. Лекин битта сўз санъати намунаси баъзилар томонидан бадийликнинг, бошқалар томонидан эстетикликнинг намунаси сифатида баҳоланган бўлар эди. “Тилни ўрганиш ҳар қандай алоҳида олинган нутқий ҳодисада лисоний вазифа ҳамда уларнинг намоён бўлиш кўринишларининг ранг-баранглигини қатъий инобатга олишни тақозо этади. Агар ҳодисага объектив ёндашилмас экан, унинг хусусиятлари талқини сохталиқдан холи бўлолмайди. Лисоний фаолият ижтимоий хусусият касб этар экан, бу ўзига хослик борлиққа муносабат жиҳатидан айрича ҳолатларни намоён қилади. Борлиққа муносабат шахснинг ақлидан руҳиятига, руҳиятидан ақлига кўчиши билан фарқланади. Муносабатнинг фақат ақлий тури намоён бўлса, коммуникатив вазифа, руҳий муносабат ҳам унга ёндошлик касб этса, эстетик вазифа юзага чиқади”.

Тил ўзининг ҳар бир вазифасини айрича шакл ва бирликларда намоён қилса эди, унда тадқиқ ва талқинлар, уларнинг иллюстрацияси таъминоти жўн ва содда тусга эга бўлган бўлар эди. Ҳолбуки, тилнинг маълум бир вазифаси учун мутлақ хосланган шакл ва воситалар йўқ. Бир шакл турли вазият ва конструкция таркибида муайян қиррасини намоён қилади, холос.

Бадий матндан бошқа матнлар коммуникатив вазифа бажаради. Лекин бадий матн(хусусан, айрим лирик шеърлар)да эстетик вазифа коммуникатив вазифани “босиб кетиши” ва сусайтириши мумкин. Албатта, бунда айна вазифаларнинг уудаланишига ботинийлик ва зоҳирийлик тамойиллари асосида ёндашиш тўғрироқ бўлади. Чунки бирор сўз санъати намунасида зоҳиран коммуникатив вазифа устуворлик қилаётгандек туюлса-да, муаллиф томонидан ўқувчининг эстетик туйғуларига таъсир қилиш бирламчи ўринга чиқиши мумкин. Шунингдек, эстетик вазифа уудаланаётгандек туюлган шеърый матнда кўп ҳолларда ҳаёт ҳақиқати ҳақидаги “қоғозга ўралган” ахборот узатилади.

Демак, кўп ярусли бадий матнда коммуникативлик ва эстетикликни фарқлашда ўқувчи закосига ҳам “иш қолади”. Полифункционал матнларда эса у ёки бу вазифанинг намоён бўлиши ўқувчининг “танлов ҳуқуқи” асосида амалга оширилади. Шундай экан, тилнинг эстетик вазифасидан нутқнинг бошқа шакллари ҳам холи эмас. Лекин у етакчилик ва доимийликдан холи. Бадий матнда коммуникативлик анча сусайган ҳолатларда эстетиклик кучайиб кетади.

Ҳар қандай бадий матн турли табиатли унсурларнинг яхлитлигидан иборат ўта мураккаб қурилма – системадир. Унда бадий, лисоний, шахсий, ижтимоий, прагматик, этик,

эстетик элементлар ўзаро уйғунлашган ҳолда бирлашиб, шу даражадаги структурани ҳосил қиладики, уларни бир-биридан айри ҳолда тасаввур, тафаккур ва таҳлил қилиш мутлақо имконсиз.

Лингвопоэтик ёндашув лисоний имкониятлардан бадиий фойдаланиш маҳоратини текширар экан, бунда имконият ва воқелик категорияси етакчи методологик восита вазифасини ўтайди. Шу боисдан лингвопоэтик таҳлилда ушбу диалектик категориянинг методологик ролини очиш тадқиқотларнинг изчиллиги ва самарадорлигини таъминлайди. Онгли уқилган методология билан таъминланганлик ва қуролланганлик объект тавсифида холисликка эришиш, бадиий маҳоратнинг асоси ва даражасини тўғри баҳолаш имконини беради. Шу боисдан лингвопоэтик таҳлилнинг қўринмас ўзаги бўлган имконият ва воқелик категориясини татбиқий ўрганиш четга суриб қўйиш мумкин бўлмаган вазифадир.

ФОЙДАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ёлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. – Самарқанд, 1982; Каримов С.А. Ўзбек тилининг бадиий услуби: Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 1993;
2. Каримов С. Бадиий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд, 1994;
3. Мирзаев И.К. Лингвопоэтика: юзага келиши, муаммо ва ечимлари // Лингвопоэтика, структур филология ва когнитив таълим муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2006
4. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. – Тошкент: Ўзбекистон, 1962.

УЎК 81'37

КОГНИТИВ СЕМАНТИКАДА “КОНЦЕПТ” ТУШУНЧАСИНИНГ ТАЛҚИНИ

С.П.Кудайбергенова, ўқитувчи, Қорақалпоқ Давлат Университети, Нукус

Аннотация. *Концепт тушунчаси инсон онг ва тафаккурида ва семантик майдон умумий концептни бирлаштирадиган ва маълум тушунчали соҳани акс эттирадиган категориялар ҳақида.*

Калим сўзлар: *когнитив семантика, концепт, когнитив ёндашув, лексика, антропоцентризм.*

Аннотация. *Понятие концепта находится в сознании и мышлении человека, а смысловое поле – это категории, объединяющие общее понятие и отражающие конкретную понятийную область.*

Ключевые слова: *когнитивная семантика, концепт, когнитивный подход, лексика, антропоцентризм.*

Abstract. *The concept of a concept is in the mind and thinking of a person, and the semantic field is a category that unites a common concept and reflects a specific conceptual area.*

Key words: *cognitive semantics, concept, cognitive approach, vocabulary, anthropocentrism.*

Когнитив саҳода изланиш олиб бораётган тилшунослар семантиканинг тарафдорлари таҳлилни концептуал реализациянинг асосий категориялари ёрдамида амалга ошириладиган таҳлилда фикрлар ёрдамида кодланган ахборот тузилиши каби лексик бирликларнинг маъносини қўриб чиқади.

Когнитив семантика йўналишига ойд тадқиқотларни таҳлилнинг янги даражасига ўтиши сўзларнинг лексик муаммоларини янгича ҳал қилишга имкон беради, тилнинг луғат таркибини оламнинг лисоний тасвири асосида глобал концептуал асос билан тизимлаш мумкин. Оламни тил ёрдамида билиш концепциясида мулоқот жараёнида намоён бўлган семантик таркибий қисмларнинг бутун ҳажмини топишга ёрдам берадиган турли намунадаги концептлар яратилади. Тилда тўпланган ва сақланадиган концептуал ахборот шаклида берилади. Тилнинг ишлаши - бу ахборотларни ўз йўналтирилган адресга тайин каналлар орқали узатиш бўлиб, тил воситалари билан қабул қилинган тартибда тегишли шаклларда кодланиши мумкин [4;4].

Тил ходисаларига когнитив ёндашувнинг ривожланиши уни бизнинг онгимиз ва ақлимизнинг концептуал ва когнитив тузилишиларидаги маълумотлар манбаи сифатида тушунишга ёрдам берди. Тил ўзида бизнинг дунёмиз ҳақидаги билимларнинг турли-туман структураларини миямизда мавжудлигининг далолатини намоён қилади. Когнитив ёндашув

изланишда қўлланиладиган ва танланган тадқиқот объектини яхлитлаштириш ва тизимдаги лексик маънога эга бўлган таркибий қисмларни тақдим этиш усуллари кенгайтиришга имкон беради. Когнитив тилшунослик барча тил жараёнлари инсоннинг билиш фаолияти билан олами концептуаллаштириш ва категориялаштиришга олоқадор тил материалларининг табиатига боғлиқдир. Концептуаллаштириш-бу инсон руҳиятида барча концептлар ва концептуал тизимни ҳосил бўлишга олиб келадиган нарсалар ва ҳодисаларни инсон тафаккурида ҳаёлан кўриш, ахборотнинг одамга келиши процедурасининг кечиш тартиби, босқич ва ҳажими ҳақида фикрлаш жараёни. *Концептуаллаштириш* жараёни категориялаштириш жараёни билан узвий боғлиқ бўлганини этиборга олсак З.Д.Попова оғзаки концептларнинг барча йиғиндиси кўп сонли ва кўп турли тузилмалар кесишмалар ҳамда чатишмалар билан ҳосил қилинган, гоҳ у қаторда, гоҳ марказ ва периферия майдони, гоҳ ҳаволалар билан ташкил этилган ғоят мураккаб тизим сифатида гавдаланадиган концепт доирасини яратади, деб ҳисоблайди [9;]. Д.С.Лихачеванинг таърифига кўра, концепт доираси - бу маълум миллатнинг концептлари йиғиндиси. Миллат, унинг фольклори, адабиёти, фани, санъати, дини, тарихий тажрибаси қанча бой бўлса, унинг концепт доираси шунча бойдир [8;28-37].

В.В. Красных миллий концептга қуйидаги таърифни беради: «Миллий концепт - энг умумий, юқори мавҳумлаштирилган, аммо миллий-маданий белгилари билан белгиланган, барча валентли боғланишларнинг йиғиндисидан “предмет” ғоясининг ондагогнитив мосланишига учраган ва тилда аниқ репрезентация қилинган бирликдир. [6;284].

Когнитивлик барча намуналарни тизимлаштиришни кўзда тутганлиги учун лексемалар блоклари, сўзларнинг мазмунини янгича шарҳлашга имкон беради. Ю.Д. Апресян лексиканинг муҳим участкаларини баён қилиб, уларни “инсоннинг асосий тизимлари” деб атайди [1].

Когнитив лингвистика инсоннинг фаол, онгли-ижодкор фаолиятдан келиб чиқади.

В.З. Демьянковнинг таъкидлашича, когнитив лингвистикада (*homo loquens*) каби инсонга хос фақат уша когнитив тузилишлар ва жараёнлар кўриб чиқилади [3;21].

Олам тасвири инсон мулоқоти учун биринчи даражали аҳамиятга эга. В.И. Постовалова олам тасвири инсон ҳаётий фаолиятининг турли соҳалари ва уларнинг ўзаро алоқасини уйғунлаштириш воситаси, одамлар бирлашувининг стержени, деб ҳисоблайди .

Тил инсоннинг ўзига хос атрибут ҳисобланганлиги учун, ҳеч шубҳасиз оламнинг лисоний тасвирида инсон марказий фигура бўлади.

Инсон - **тилнинг яратувчиси** ва соҳиби, у сўзлайдиган оламнинг асосий иштирок этувчи шахси.

Жисмоний, ақлий (интеллектуал) ва нутқий ҳаракатни бажарадиган инсон ўзхалқининг лисоний тасвирида фаол, жўшқин мавжудот каби гавдаланади. У табиатда ва жамиятда яшайди. У ҳаракатланади, таъсир қилади, фикрлайди, англайди, сезади. Инсон предметлар ва ҳодисаларнинг белгиларини, уларнинг боғланиши ва муносабатларини англайди ҳамда кўради. Инсон аниқ нарсалар ва ҳодисаларни кузатиб, сабаб-оқибат муносабатларини топиб мавҳум фикрлашгача кўтарилади.

Оламнинг барча тасвири, инсоннинг бутун ҳаёти тилда акс этади ва мулоқот мазмуни бўлади.

Тил ҳам объектив, ҳам субъектив, у оламга ва одамга қаратилган. «Тил олами инсон онгидан алоҳида яратиши мумкин эмас, чунки у ўз-ўзичаобъектив оламнинг акс этиши шакли сифатида инсон оламини ифодалайди.» [5;26].

Инсон назарий ва амалий фаолиятининг асосий нуктаси антропоцентризм (инсонга йўналганлик) ҳисобланади. Инсон субъект сифатида уни ўраб турган табиат ва-ижтимоий олам, ҳар бир киши ва ўз-ўзи(ўз-ўзини англаш) билан ўзаро муносабатда бўлади. Инсон биладиган субъект ва билиш объекти сифатида ушбу оламнинг қисмидир.

Тилда инсоннинг барча ақлий фаолияти ўз ифодасини топганлиги учун тил омили ҳақида инсондан ташқарида гапириш мумкин эмас.

Тил бирликларининг семантик таҳлилига кўпроқ тўлиқ антропоцентрик ёндашувдан

А.Вежбицкая фойдаланади. Тилнинг антропоцентриклиги нафақат объектнинг ўзининг семантик хусусияти сифатида, балки уни баён қилиш тамойили сифатида намоён бўлади. А. Вежбицкая ҳар қандай **тушунча**, ҳатто баъзи аниқ нарсани билдирадиган, тушунчалар ҳам инсоннинг муносабатини акс эттиради, деб таъкидлайди.

Муаллифнинг фикрига кўра, тилнинг **антропоцентриклиги** унинг асосий доминанти бўлиши керак; оламнинг **лисоний** тасвирида инсон учун аҳамиятли бўлган ҳар қандай ахборотни “эътибордан қолдириш” и мумкин эмас [2].

Инсоннинг ички лексиконини ташкил этишда инсон миясида билимни сақлаш ва қайта ишлаш, нутқ вазиятида билимни жалб қилиш ҳамда шу тилдасўзлашувчининг тажрибасини концептуаллаштириш ва категориялаштириш ва интерпретация жараёнлари намоён бўлади [Человеческий фактор в языке 1991].

Е.В. Рахилина инсон билан предметни тенглаштириб, деярли барча тилларда инсон ўзига маконда предметларнинг йўналишини **моделлаштиради**, инсон билан предметни тенглаштириб, масалан, уни “**юзи билан**” (face) «neighboring» (*столдан ён томонда*), «legfoot» (*оёқ остида*) га бўлади [10;14].

Е.С.Кубрякова, антропоцентризм тадқиқотнинг асосий тамойили сифатида инсон учун унинг роли буйича фан объектини ўрганиш ва унинг ҳаёт фаолиятида уларнинг концептуал-семантик функцияси вакоғнотив вазифасини ўрганишдан иборат, деган фикрига қўшилмасдан бўлмайди, яъни бошига инсонни қўйиш” ёндашувини кўрсатади [7;212].

Антропоцентризм эса ўз навбатида нутқий мулоқотда инсон оломининг лисоний тасвирида марказий позициясида кўришга имкон беради ва тил жараёнларининг янги тушунчаларни излашда унга мурожаатнинг заруратини айтади.

Бу жараёнлар узвий боғлиқликда борлиқни билиш натижаларини маълум категориялар бўйича тартиблаштиради. Агар концептуаллаштириш жараёни келаётган ахборотни тушунулчали таснифлашдан иборат бўлса, категориялаштириш у ёки бу муносабатда намоён бўладиган ўхшашликлар ёки ўхшашлик сифатида тавсифланадиган нутқий бирликларнинг янада каттароқ разрядларини бирлаштиришга йўналтирилгандир (Кубрякова ва бошқалар). Улар якуний натижа буйича фаркланади.

Ҳар қандай тилнинг луғат таркибини тизимли таризда структуризациялаштириш эҳтиёжи учун у ёки бу турдаги барча сўзларни тавсифлайдиган умумлаштирилган маънолар, ёки концептлар бўйича уни категориялаштириш операцияси релевантдир. Концептлар маълум турдаги сўзларнинг умумлаштирилган маъноси ҳисобланиб, умумий семантикани аниқлаштириш аниқироғи интерпретациялаш лексик бирликнинг хусусий маъносини ўз ичига олган мавҳумлаштиришнинг кўпроқ юқори даражасининг семантик категориясини ўзида намоён қилади. Концептга намунавий образ яратадиган ва унинг “прототипи”ни шакллантирадиган категориялаштириш онтологик қабул қилинади [11;97]. З.Д.Попованинг фикрига кўра когнитив тилшуносликнинг барча муаммолари унинг асосий категориялари концепт, концептуализация, категориялаштириш, концептосфеа ёки олам тасвири атрофида айланади.

Тизимлар янада каттароқ синфларга - функционал-семантикдоирага бирлашади. Функционал-семантик доиралар ҳажмлилиқ,кўп жиҳатлилиқ ҳисобланган фарқли хусусиятлари билан сўзларнинг катта кўламдаги бирлашувларини намоён қилади.

Семантик майдон умумий концептни бирлаштирадиган ва маълум тушунчали соҳани акс эттирадиган иерархик тузилган лексик бирликларнинг кўплигидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т.2. Интегральное описание языка и системная лексикография. М. 1995.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.1999.
3. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующие подхода // ВЯ, 1994.с. 21-32
4. Кобозева И.М. Как мы описываем пространство, которое видим: форма объектов // Труды межд. Семинара “Диалог -2000” по компьютерной лингвистике и ее приложениям, Протвино,2000.с.4
5. Колшанский Г.В.Контестная семантика 2005; 26.

- 6.Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингво-культурология [Текст]/ В. В. Красных. - М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. - 284 с.
- 7.Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (Опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца 20 века. М.,1995.
- 8.Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: Антология.М.: Academia, 1997
- 9.Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие концепта в лингвистических исследованиях. Воронеж: ун-та, 1999
- 10.Рахилина Е.В. О тенденциях в развитии когнитивной семантики // Известия АНРАН. Сер. Литературы и языка.2000.т59.№3.с-14
- 11.Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты.-М.,1996.с-97.

УЎК 812.374

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ БРЕНДЛАРИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**М.Мадиева, ўқитувчи, Термиз муҳандислик-технология институти, Термиз**

Аннотация. Маълумки, ҳар бир халқ ўзининг мустақил, бетакрор, беҳад ноёб маданиятига эгаки бу албатта тилда ўз аксини топмасдан қолмайди. Халқлар ҳаётининг минтақавий ўзига хослиги ҳар бир халқ маданиятининг ривожланиши учун шароит яратиб беради, ва предмет ва тушунча номланишига имкон туғдиради. Шу тарзда бренд номи шаклланади, унда инсонларнинг ижтимоий руҳиятига таъсир кўрсатади, миллий бренд номлари шаклланади ва унинг амалий фаолият йўналиши очиқ берилади.

Калит сўзлар: миллий маданият, урф одат, лексема, миллий бренд, номинация.

Аннотация. Известно, что каждый народ имеет свою самостоятельную, неповторимую культуру, что непременно находит отражение в языке. Региональная специфика жизни народа создает условия для развития культуры каждого народа, дает возможность называть предметы и понятия. Таким образом формируется бренд, воздействует на социальную психику людей, формируются национальные бренды, выявляется его практическая направленность.

Ключевые слова: национально-культурный, обычай, лексема, национальный бренд, номинация.

Abstract. It is known that every nation has its own independent, unique and unique culture, which is certainly reflected in the language. The regional specificity of the people's life creates conditions for the development of each people's culture, and makes it possible to name objects and concepts. In this way, a brand name is formed, it affects the social psyche of people, national brand names are formed, and its practical direction is revealed.

Key words: national cultural, custom, lexeme, national brand, nomination.

Кириш. Брендларга ном беришда биринчи мезон бу — ҳар бир янги номинация жараёнида омма учун таниш бўлган ва ижобий маънога эга бўлган лексик бирлик танланишида ва бу бирлик бренд маҳсули ва белгисига мос равишда танлашидадир.

Англашиладики, брендларнинг номинация жараёнида семантик жиҳатдан уларни маъно касб этиши — лингвомаданият нуктаи назардан маданият хосланган миллий маъноли бирликка айланади. Айниқса, бир тилда мавжуд бўлиб, иккинчи тилда муқобилига эга бўлмаган тил бирлиги миллий-маданият ўзига хослиги ёрқин намоён бўлади. Шунингдек, бошқа тилларда мавжуд бўлган муқобилини қўлламай халқаро майдонга чиққан брендлар ҳам миллий-маданият белгига эга бўлади. Бу ҳолат ўзбек, инглиз ҳамда рус тилларида ҳам кузатилади. Масалан, ўзбек миллий тил бирликлари орқали брендларни номлаш уларни миллий маданият тарзида шаклланиши, миллий семантик алоқадор бирликлардан ташкил топиши, тил эгалари томонидан махсус ҳосил қилиниши уларнинг миллий-маданият хосланишини кўрсатади. Бу ҳилдаги номлар маълум семантик вазифаларни бажариш билан бирга муносабатларини аниқлаш имконини беради. Яна шунга ўхшаш лексема иштирокида бренднинг номланишига “Хон” сўзини мисол қилиш мумкин. Масалан, “KHAN CHAPAN”; “XON”; Kafe “Xon”; “Xon” (To`yxonasi); “Xonpalace Hotel”; “Khan Orda Hotel”; “Temurkhan Hotel”; “ABBOS KHAN

house”; “KHAN HOTEL OFFICIAL”; “KHAN ROOMS”-(buxoro); “Khan Academy O`zbek”-Некоммерческая организация; ва ҳ.к.

“KHAN CHAPAN” миллий бренди остида ресторан фаолият юритади. Ушуб сўз бирикмаси реали сифатида келтирилган бўлиб, “KHAN” сингари “CHAPAN” лексемаси инглиз тилида реалия сифатида инглиз ёзуви асосида шакллантирилган. Ўзбек тили изохли луғатида мурожаат қиламиз. Унда “хон” сўзига қуйидагича изох келтирилган: Хон. Туркий ва мўғул халклари ҳукмдорлари унвони. Қўқон хони. Хон саройи. 2. Хонлик қилган, хон лавозимидаги шахс исмига қўшилиб, унвон ифодалайди. Баҳодирхон – Хивада, Худоёрхон – Қўқонда хонлик қилган[1, 410]. “ЧОПОН” – Кийим устидан кийиладиган, ичига пахта солиб қавилган узун миллий кийим; тўн. Беқасам чопон. Пахтали чопон. Зарбоф чопон. Чопон кийгизмок[2, 506]. Бу икки лексемасини қўллаш орқали бренд номига миллий тус берилган. Маълумки, чопон ўзбек миллий урф одатларида муҳим атрибут ҳисобланади. Бу ўзбек миллий кийимлари қаторида ҳозиргача ўз ўрнига эга.

Бренд номларини таҳлили натижасида жуда кўп брендлар қадимий унвон билан номланиши аниқланди. Шундай лексема қаторига “БЕК” сўзини киритиш мумкин. Маълумки, туркий халқларда бек лексемаси унвон ёки исм сифатида қўлланилган. Тарихда “Бек” лексемаси «;Шаҳзода»; «;бой»; деган маънони англатган. Туркий тилли халқлар орасида беклар хон, ҳукмдор хизматида бўлган саркардаларга берилган унвон бўлган. Ўрта Осиё хонликларида беклар олий зодагонлар, хонлар бўлиб, уларни алоҳида вилоятларга ҳокимлар тайинлаганлар. “Бек” унвон бўлиб хизмат қилишига қарамай аста-секин таркибий қисмлар бек ва бей нафақат унвон, балки шунчаки ҳурмат даражаси, мулойим манзил сифатида қўлланилган. Кейинчалик исм, ном сифатида кела бошлаган.

Замонавий оламда “Бек” лексемаси кафе, ресторан, меҳмонхона, корхона ва ҳ.к. бренд номи сифатида қўлланилмоқда. Ўзбекситонда “БЕК” лексемаси иштирокидаги брендлар сони салмоқчилиги аниқланди. Масалан, “BEK BREND”; “Bek brend korxonasi”; “FAYZ-BEK”; “bek shok brend ooo”; “Ibroxim Bek”; “Ресторан Бек”; “Бистро-Бек”; “Семья ресторанов БЕК”; “Бек кафе”; “Bek Saroy”; “ООО Bek corp” (oziq ovqat maxsulotlari); ва ҳ.к.

Инглиз бренд номларида ҳам шу каби лексемалардан кенг қўламда фойдаланилиши кузатилди. Мн: “King” яъни қирол- инглизча “қирол атамаси англо-саксон тилидаги “cuning” сўзидан келиб чиққан бўлиб бу турли контекстлар ва тарихий манбаларда эркак монархга берилган унвон. Аёл эквиваленти “Queen” (қиролича), бу унвон ҳам қиролнинг турмуш ўртоғига берилади: “King”; “Princes”; “Lady”; “Mr.”; “Aristocrat” ва ҳ.к. бренд номлари.

Маълумки, нур лексемаси ўзбек тилида камалак ёруғлик, эзгулик маънолари билан яқин туради. Бежиз қарияларни нуроний сўзи билан атамайдилар. Шунингдек, ўзбек миллий брендларида ораси “НУР” лексемаси билан нафақат меҳмонхона балки ресторан ва хусусий шифохоналар номланиши кузатилди. Нур сўзига изохли луғатда [а. — ёруғлик, ёғду] 1. Ёруғлик манбаидан таралган ва ингичка тола кўринишида тасаввур этиладиган зиё, ёғду маъносида келади [3, 66]. «;Нур»; сўзининг маъноси исломда маълум ва машҳурлиги уни жуда кўп миллий брендларни номларида кузатиш имконини берди. Масалан, ресторан; шифохона, кийим кечак, миллий матолар ишлаб чиқариш ва ҳ.к.: “Шифо НУР”; “Yangi Nur Afsonasi”; “Нур сўзана”; “Nur hayot cosmetics”; “Nur Restaurant”; “Nur choyxona”; “AN NUR restaurant”; “Uchtepa Nur Tekstil”; “Nurxayot tekstil” ва ҳ.к.

Ўзбек миллий брендлар номида таянч миллий компонент вазифасида келадиган сўзлар кўп кузатилди. Масалан, “Анор” лексемаси. Маълумки, туркий халқларда қадимдан тўқчилик ва тўкин сочинликни ифодалаган. Ўзбек тилининг изохли луғатида Анор: 1 Анордошларга мансуб, кичикроқ дарахт ёки бута шаклидаги субтропик ўсимлик. 2 Шу дарахтнинг ичи қизил доналар билан лиқтўла. Юмалоқ меваси. Аччиқ анор. Чучук анор. Анор суви [4, 87].

Анор кўринишидаги исломий нақш турлари мавжуд бўлиб, уни кулолчилик, наққошлик, каштачиликда кенг қўлланилади. Ўзбек тилида тўкинлик, тўқчилик маъносида ижобий характерга эга анор номи остида яратилган “АНОР”; “ART ANOR HOSTEL” “АНОР” кафеси; “Anor Atelier”; “Supermarket Anor”; “ANOR MEBEL”; “Art Anor”; “Anor” modalar

уш; “Анор Ресторан”; “Anor Mali”; “ART ANOR HOSTEL”; “ANOR JEWELRY”; ва ҳ.к. брендлар рўйхатдан ўтганлиги аниқланди.

Ҳозирда ҳам анорнинг нақши безак сифатида бренд логотиби сифатида яратилганлигини кузатиш мумкин:

Албатта, бундай образ ва рамзлар хайвон ва ўсимлик дунёси билан тақосс қилиш ва ана шу негизида брендларни номлаш ҳам миллий манзарани намоён қилади.

Изданишларимиз шуни кўрсатдики, бренд номларини ҳосил қилинишида “образ”, “миф”, “символ” каби феноменларга ҳам таянилади. Албатта, бренд номинациясида фитонимлар “образ” ҳамда “символ” феноменларга таянган ҳолда яратилганлигини кузатишимиз мумкин. Масалан, “**Райҳон**” ва “**Анжир**” фитоними орқали яратилган миллий бренд номлари:

“Райҳон” лексемаси: “*Rayhon milliy taomlari (Toshkent)*”; “*Kafe Rayhon*”; “*Райҳон текстиль*”; “*Хушбўй райҳон савдо*”; ва ҳ.к.

“Анжир” лексемаси: “*Xk Anjir*”; “*Anjir (bolish, yastiqalar)*”; “*Al Anjir Restaurant*”; “*Shirin Anjir Export*”; “*Milliy taomlar “Anjir”*” ва ҳ.к.

Райҳон [хушбўй ўсимлик к тури] 1 бот. Лабгулдошларга мансуб, ош - кўк учун экиладиган бир йиллик хушбўй ўсимлик. 2 Райҳон (хотин-қизлар исми) бўлса, **Анжир** 1. Тутдошлар оиласига мансуб, сутсимон ширадор, шапалоқ баргли ўсимлик. 2. Шу дарахтнинг серуруғ, ейишли меваси [5, 285].

Сўфи Оллоёрнинг “Собит ул ожизин”[6, 302] номли китобининг “Равоқий райҳон” деб ўзгартилишига сабаб райҳондаги фазилатлардир деб ишора берилади.

Хусусан, сўзнинг инсон онгига қандай таъсир кўрсатишини ёки бошқача қилиб айтганда, ушбу сўзни идрок этишда кўпчиликда қандай фикр шаклланганлигини аниқлашга имкон берадиган куйидаги таҳлил усулидан фойдаланиш мумкин.

Ўзбек лингвوماданиятида **Asl** лексемаси иштирокидаги бренд номлари кузатилди масалан: “*Kafe Asl Milliy Taomlar (Toshkent)*”; “*Асл таомлар*”; “*Asl Kamolon Milliy va Ug'ur Taomlar*”; “*Asl Osh*”; “*Asl Besh Panja*”; “*Asl Burger*”; “*Asl lag'mon*”; “*Asl Norin*”; “*Hotel ASL (b)*”; “*Asl HOSTEL (t)*”; ва ҳ.к. **Asl** лексемаси 1. келиб чиқиш, келиб чиқиш эътибори билан қарашлилиги; насли, таги; 2 Келиб чиққан (асос) жойи; 3 Яратилишдаги, бош, дастлабки; 4 Чин, чинакам, ҳақиқий маноларини беради[6, 106]. Ўзбек брендларини номланишида асосан маҳсулот сифатини ошириб кўрсатишга урғу берилади.

Кузатишларимиз, миллийлик хусусиятларни ўзида акс эттирувчи чинор лексемаси иштирокидаги бренд номларига куйидагиларни мисол тариқасида келтириш мумкин. **Чинор**– ф. 1 Пўсти кўкиш, панжасимон шапалоқ баргли, узоқ умрли серсоя катта дарахт. 2 *кўчма* Турмуш ўртоғи ёки ўғил, фарзанд (аёлга нисбатан). 3 *кўчма* Суянчик, қўллаб қувватловчи шахс[7, 489]. Ушбу лексема иштирокидаги миллий брендларга куйидагилар мисол бўла олади: “*Art Chinor*”; “*Ming Chinor*”; “*Чинара*”; “*Al- chinor*”; “*cafe Chinor*”; “*Chinor Buxoro Taomlari Choponcha*”; “*Bog'i Chinor*”; ва ҳ.к.

Ўзбекистонда таниқли бўлган “Тандир” бренди остида ресторан номи аталган. Ушбу ресторан “**TANDOOR OILAVIY RESTORAN**” бренди остида фаолият юритади. “TANDOOR” ном жарандорлигини ошириш орқали экспрессиликка йўғрилган. Тандир ўзбек халқида нон, сомса ёпиб пишириш учун лойдан ясалган қурилма бўлиб, яқин яқингача ҳар бир ўзбек хонадонида ушбу қурилма мавжуд бўлган. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида ҳам [а.— нон ёпиладиган ўчоқ, қурилма] бўлиб, нон, сомса, кабоб қабиларни ёпиб пишириш, тайёрлаш учун лойдан ясалган қурилма[8, 662] сифатида изоҳланган. Тандир ўзбек маданиятида ўз қадриятига эга. Яқин яқинларда ҳам ҳар бир хонадонда тандир қурилмаси мавжуд бўлиб, деярли барча оилаларда нон, сомса ёпилган ва бу кўп ҳолларда меҳмон кутиш билан боғлиқ ҳодиса ҳисобланган. Ҳозирда ҳам вилоят ва туманларда бу одат сақланиб келинади.

Хулоса: Ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги бренд номлари лингвوماданий хусусиятлари уларнинг ҳудудий фарқли белгиларида ҳам кузатилади. Ҳар уччала тилда ҳам брендларнинг миллий маданият хусусиятларини озми-кўпми ўзида мужассам этади. Яъни, кўп бренд номларини шакллантиришда муайян ҳудуд, муайян тилда гапирувчи ҳамжамиятга хос

тасаввур ва билимлар, қадриятлар, хулқ қоидалари тизими, кишилар дунёқараши ҳисобга олиниши керак. Лекин, ўзбек миллий бренларидан халқаро миқёсда ўзга тил вакиллариға тушунарли бўлиши учун ҳам интернационал бренд номларидан фойдаланиш ҳолати мавжудлиги кузатилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. 4-жилд. – Б. 410.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. 4-жилд. – Б. 506.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. 3-жилд. – Б. 66.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. 4-жилд. – Б. 410.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. 3-жилд. – Б. 285.
6. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (xvi–xix аср ярми) ўқув қўллан. “Фан” нашриёти 2006
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. 4-жилд. – Б. 489.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. 3-жилд. – Б. 662.

УЎК: 811.512.133'373.2:254.2-24(043.3)

ОҒАҲИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ ЯНГИ ЯСАМА СЎЗЛАР ТАҲЛИЛИ

Р.Маҳмудов, ф.ф.д., бўлим бошлиғи, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Огаҳий тарихий асарларида учрайдиган муаллиф томонидан ижод қилинган янги ясама сўзлар таҳлилга тортилган. Уларнинг тарихий асар лексикасидаги ўрни ва аҳамияти очиқ берилган.

Калим сўзлар: тарихий асар, ўзлашма, қўлёзма, индивидуал услуб, луғат қатлами.

Аннотация. В данной статье анализируются новые слова, созданные автором, встречающиеся в исторических произведениях Агахи. Выявлено их место и значение в лексиконе исторического труда.

Ключевые слова: исторический произведения, заимствования, рукопись, индивидуальный стиль, словарный слой.

Abstract. This article analyzes new words created by the author, found in the historical works of Agakhi. Their place and significance in the lexicon of historical work is revealed.

Key words: historical works, borrowings, manuscript, individual style, vocabulary layer.

Огаҳий ўзигача бўлган тарихнавислик анъаналари, қолаверса, ўз истеъдоди, ижодий қувватидан келиб чиқиб, бугунги авлод ҳам ўқиганда шавқи ҳавоси ошадиган, беихтиёр маҳлиё бўлиб қоладиган даражадаги асарларни маълум бир тизим ва тартиб асосида бунёд этгани барчамизга аён. Ўзлашмалардан фойдаланиш, уларни маҳорат билан қўллаш, шу билан бирга уларнинг туркий ифодаларини ҳам назардан кочирмаслик, ҳатто ўзигача кўп йиллардан бери ижодкорлар томонидан қўлланишдан қолиб кетган сўзларни тирилтиришга бўлган ҳаракат – буларнинг ҳамма-ҳаммаси ана шу ўзига хос тизим ва тартиб таркибида эди, десак, хато бўлмайди. Шу маънода муаллиф – муаррих хос услубини шакллантирган, солномаларда ўзлашмалар миқдори ва қўлланиш қўламига жиддий таъсир қилган омилларидан бири – унинг солномаларда жуда кўплаб янги содда ясама ва қўшма сўзлар ижод қилганида кўзга ташланади [6, 233-237]. Огаҳийнинг ўзбек тили луғат бойлигини оширишдаги хизматларидан бири даҳо адибнинг тилимизни қатор янги содда ясама ва қўшма сўзлар ижод қилиб бойитгани, уларни ўз асарларида маҳорат билан қўлаганидир. Масалан, “оқ ва майин жунли ҳайвон” [2, 71] маъносидаги *қоқум*//*қоқим* сўзи Алишер Навоий асарларида ишлатилган ва шу ҳайвон мўйнасида ишланган пўстин ҳам *қоқум* деб номланган. Огаҳийда мазкур сўз асосидаги “қоқум кийган” ва мажозан “оқ билан қопланган” маъносида *қоқумпўш* ясалмаси мавжуд бўлиб, бу билан ўзбек тили отдан ясалган битта сифат билан бойиган. *Қоқум* оқсичқон – оқсувар, унинг териси ва мўйнаси [5, 253]. *Қоқум* соболь (сувар) каби кичик жуссали ҳайвон бўлиб, териси оқ ва думининг учи қора бўлади. “Муқаддимату-л-адаб”да *ос* – “пўсти ва жуни юмшоқ, думининг учи қора бир ҳайвон; фанах, фанак” деб изоҳланган [4, 287]. Териси ниҳоятда оқ ва мулойим бўлиб, ундан пўстин қилинган. Бундай пўстин қимматбаҳо

ҳисобланган. Бу сўз Навоий, Фирдавсий, Низомий асарларида бир неча ўринда учрайди. “Бурҳон қотеъ”да *қоқум* قاقم “оқ ва ниҳоятда иссиқ пўстин бўлиб, аслзодалар кийишган”, – деб изоҳланади [8, 1516]. Унинг “кун”, “кундуз” маъноси шу тариқа метафора орқали юзага келган. Қоқум кундузга, кундуз эса тунга қиёсланган. Қоқум ранги ниҳоятда оқ бўлганидан *қоқумандом* – қоқум танли сўзи мажозан машъуқа маъносини англатган:

Қоқумандомро ишорат кард,

То шавад суйи парда роҳнавард. (Хусрав Деҳлавий)

Таржимаси: “Машъуқасига парда томон келишини ишорат қилди”.

Шунингдек, *қоқумораз* – қоқум юзли сўзи ҳам чиройли, гўзал маъноларини англатган. Юқорида таъкидлаганимиздек, мазкур зооним кам қўлланган сўзлардан саналиб, Огаҳий тарихий асарлари лексикасида фақат бир марта – “Риёзу-д-давлат”даги *қоқумпўш* сўзи таркибида учрайди. *Қоқумпўш* сўзи айнан “қоқум кийган” деган маънони англатади. Мумтоз адабиётда бу сўз мажозан тонгни англатган. Қуйидаги парчада *қоқумпўш* сифати оппоқ қор билан қопланган заминни тавсифлайди: “Ҳамул кеча абри нилгун лашкари маҳшарнамун ғуборидек ҳаво юзин тутуб, юз шўру ангиз била андоқ замҳариррезлик русумин зухурға еткурдиким, олам фазосин кофуржўш ва ажзосин *қоқумпўш* қилди”. (РД, 272^а)

Огаҳий асарлари лексикаси учун хос хусусиятлардан бири уларда маълум луғавий бирликлар орқали кўплаб янги ясалмалар ҳосил қилинишидир. Ана шундай кўшма сўз компонентларидан бири *дастгоҳ* сўзидир. Эски ўзбек тилида 1) дастгоҳ; кудрат ва имконият; давлат, бойлик; асбоб: 2) амал, мартаба: 3) важ, сабаб [1, 465-466] маъноларини ифодалаган мазкур сўз Огаҳий асарларида қатор янги сўзлар ясалишида хизмат қилган. Бунда *дастгоҳ* сўзининг қайд этилган кўплаб маънолари ясалма асоси бўлган. Унинг қайси маъноси ясалма асоси бўлганлиги кўшма сўз луғавий маъно ёки маъноларига боғлиқдир. Муҳими, бундай сўзлар матнда муайян бадий вазифани ҳам бажариши эътиборга олинган. Буни биргина “Гулшани давлат” мисолида кўраимиз. Масалан, *рисолатдастгоҳ* – пайғамбарлик давлати билан тақдирланган маҳсус инсон, пайғамбарлик мақоми мартабаси улуғланган шахс: “...ул шаҳаншоҳи *рисолатдастгоҳ*нинг турбати муаттариға муносиб ва муқаррардур...” (ГД, 2^б). Пайғамбарлик деб изоҳланган ушбу кўшма сўзнинг биринчи компоненти *рисолат* аслида хос маънога эга ва ўзининг синоними *нубувват* билан нозик маъно фарқлари мавжуд ва ана шу нозик маъно тавофути асосида *набий* ва *расул* истилоҳлари фарқланади [7, 264-266]. Шунинг учун мумтоз адибларимиз асарларида мазкур атамалар ўз ўрнида қўлланилганига эътибор қаратишимиз лозим. Масалан, Алишер Навоий “Бадойеъ ул-бидоя” муқаддимасидаги “...*рисолат* буржининг мунир ахтари ва *нубувват* дуржининг самин гавҳари...” – деб ёзади [3, 11].

Карамдастгоҳ – карамни касб этган, карам корига айланган:

Аё, шаҳриёри *карамдастгоҳ*,

Адолатшиору асолатпаноҳ. (ГД, 12^б)

Ёки “Эмди соф кўнгул ва ориғ ният била ҳазрати подшоҳи *карамдастгоҳ*га қабул тушгудек хизмат қилғумиздур” (ГД, 186^б)

Нажобатдастгоҳ – улуғ мартабали, аслзода: “...саёдатпаноҳ, *нажобатдастгоҳ*, муалломакони фазилатнишон Қуббодхон хўжа...” (ГД, 48^б) Ушбу ўринда *саёдатпаноҳ* ва *нажобатдастгоҳ* сўзлари бир томондан ички оҳангдошлик ва иккинчи томондан муродиқликни таъминлаган.

Бинишдастгоҳ – узоқни кўрувчи, фаросатли, тезфаҳм: “донишпаноҳ, *бинишдастгоҳ* Ибодуллоҳ юзбошиким, садоқат маслаки солиқларининг йўлдоши, шижоат майдони чобукларининг қўлдоши...” (ГД, 50^а) Бу ўринда *донишпаноҳ* ва *бинишдастгоҳ* сифатларининг мавсуф (*Ибодуллоҳ*) билан ҳамоҳанглиги юзага келтирилган. Шу тариқа *донишпаноҳ* ва *бинишдастгоҳ* сўзлари ички оҳангдошликни таъминлаган бўлиб, *юзбоши*, *йўлдоши*, *қўлдоши* сўзлари орқали жумладаги иккинчи оҳангдошлик силсиласи яратилган. Қуйидаги парчада ҳам шу ҳолатни кўришимиз мумкин: “Ул аснода аркони давлат ақобиридин *шижсоатпаноҳ*, *жалодатдастгоҳ*, муборазат аҳлининг *қўлдоши* Абдуллоҳ *мингбоши* ҳамул воқеани мушоҳада қилиб...” (ГД, 194^б)

Ихлосдастгоҳ – ихлосни касб қилган, чин ихлосли: “... *ихлосдастгоҳ* ва жалодатиктиноҳ мулозимлари зумрасидин Ниёзмухаммад юзбоши ва Мухаммадназарбек...” (ГД, 67^б) Ушбу парчада ҳам *ихлосдастгоҳ* ва *жалодатиктиноҳ* сўзлари ички оҳангдошликка хизмат қилган.

Маҳшардастгоҳ – маҳшар кўринишли, қиёматасар, кўшинга нисбатан кўпсонли, Огаҳий ўзи таърифлагандек, “ҳаддин афзун ва қиёсдин берун” лашкар: “...сипоҳи *маҳшардастгоҳ* ҳамроҳлиқи била...” (ГД, 81^а)

Фаҳоматдастгоҳ – улуғвор, улуғворлик касб этган, кибор: “...даргоҳи гардуништибоҳнинг шавкатпаноҳ, *фаҳоматдастгоҳ* мулозимлари аъозимидин... Яхшимухаммад доруға...” (ГД, 105^б) Мазкур матнда *даргоҳ*, *гардуништибоҳ*, *шавкатпаноҳ*, *фаҳоматдастгоҳ* сўзлари ички оҳангдошлик силсиласини юзага келтирган.

Шиҷоатдастгоҳ – жасурлик, шиҷоатни касб этган, ботир, ёвқур: “Ул ҳолда ҳазрати ҳадиви беаҳмолнинг хизматида муқарриби даргоҳ, сипаҳбади *шиҷоатдастгоҳ* Раҳматуллоҳ ясовулбоши давлат янглиғ ҳозир эрди” (ГД, 141^б) Кўринадики, ушбу ўринда *шиҷоатдастгоҳ* сифати мавсуф (сифатланаётган нарса ёки шахс) бўлмиш *Раҳматуллоҳ* исмига мосланган. Бу услуб Огаҳий, умуман, ўзбек мумтоз адиблари асарларида кўп қўлланади.

Зафардастгоҳ – ғалабани қор қилган, мудом ғолиб: “Ғозиободнинг ошоқида Исмат боғи отлиғ мавзеъ асокири гардунмуосирға муаскар ва боргоҳи *зафардастгоҳ*ға мустақар бўлди”. (ГД, 143^а) Бу ўринда эса *зафардастгоҳ* орқали форсий изофага киришган икки сўз оҳангдошлиги таъминланган. Музоф ва музофун илайҳ оҳангдошлиги ҳам Огаҳий асарларида жуда кўп қўлланилган услуб саналади.

Мувоҳадатдастгоҳ – иттифоққа ундовчи, якдилликка йўғрилган: “Мактуби муҳаббат ва муваддатпаноҳ, хилъату мусодақатҳамроҳ, мувофақату *мувоҳадатдастгоҳ*, ямут халқининг эшону уламси, улуғу кичик барча кадхудосиға дуо-ю салом адосидин сўнгра маълум бўлсун...” (ГД, 147^а) Бу ўринда *муваддатпаноҳ*, *мусодақатҳамроҳ*, *мувоҳадатдастгоҳ* сўзлари сажъни юзага келтирмоқда.

Куйидаги парчада ҳам *иззатдастгоҳ* (иззатли, азиз), *манзилатдастгоҳ* сўзлари юкорида бир неча мисоллар орқали кўрганимиз каби ички оҳангдошликни юза келтирмоқда: “Ва *даргоҳи олампаноҳ* мулозимларидин *иззатдастгоҳ* Отаниёзбекни элчилик тариқаси била анга рафиқ этиб, амир *Насруллоҳ* учун мусодақатнома топшуруб, Бухоро савбиға ирсол қилди. Ва маълум бўлсунким, ушбу йил, муҳаррам ойининг авоситида *визоратпаноҳи манзилатдастгоҳ*, дастури садоқатасар Мухаммад Раҳим меҳтар...” (ГД, 168^а)

Шарофатдастгоҳ – шарофатли, улуғ, мукаррам: “... мазкур амирнинг муҳаббатуслуж мактубин подшоҳона ҳадя ва тансуқоти била ҳазрати подшоҳона гардунпойгоҳнинг ҳузури *шарофатдастгоҳ*ига еткуруб, навозиши хусравонадин баҳрамандлиғ топти”. (ГД, 134^б)

Асолатдастгоҳ – аслзода, асл насабли: “... ҳамул сафарда аморатпаноҳ, *асолатдастгоҳ* Боғибек бекларбеги ибн шахзодаи олийшони жаннатмакон Раҳматуллоҳберди...” (ГД, 270^б)

Маъдалатдастгоҳ – адолатли, одил, одилликни касб қилган:

Аё, хусрави *маъдалатдастгоҳ*,

Нажобат сипехрида рахшанда моҳ. (ГД, 279^б)

Мазкур таркибий қисм, шунингдек, атоқли отлар асосида ҳам асос эпик ном эгаси англатган тимсолларга боғлиқ равишда сифатлар яшашга хизмат қилган. Масалан, афсонавий Жамшид номи боғлиқ равишда *жамдастгоҳ* улуғ; ҳузур-ҳаловат эгаси каби маънолар англатади:

Қани Қалчидайхони *жамдастгоҳ*

Ки, кўнгрот элига эди подшоҳ? (ГД, 280^б)

Қайд этилган мисоллар Огаҳийнинг ўзбек тили тарихий лексикасини бойитишда ўзига хос хизматларидан бири бўлган ушбу жиҳатига эътибор қаратишимиз лозим эканини кўрсатади. Бунда, албатта, ҳар бир сўзнинг матндаги муайян маъно ва вазифасини назар кочирмаслик керак.

Шоҳиди бўлганингиздек, Огаҳий содда ясама ва қўшма сўзларни нақадар мохирлик билан, тил қонуниятларига тўла амал қилиб, шаклий ҳамда мазмуний уйғунликни таъминлаган ҳолда ижод қилганини бир асар мисолида кўриб чиқдик. Муаррихнинг

ўзлашмалар асосида содда ясама ҳамда қўма сўзлар ижод қилиш маҳоратини тажриба сифатида “РД” қўлёзмадаги бир варақнинг бир қисми мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Уларнинг ҳар бирини изоҳлаш ва тавсифлашнинг мутахассислар учун эҳтиёжи бўлмагани боис қайд этиш билан чегараланамиз: “...хуршиди жаҳонтоб шаҳриёри фалаки *рифъатинтисоб* маснадида қарор тутгандек, ҳазрати соҳибқирони *сулаймонмакон* тамкини тамом била салтанат аврангига оҳанг қилиб, жулуси *шарофатмаънуси* юмнидин сипехри *нилийранг* аврангига ҳамсанг қилди ва ҳукумат тожиға ибтиҳожии тамом била рағбат кўргузуб, тораки мубораки нисбатидин офтоби оламтоб афсариға ҳамсар қилди ва ҳукмронлиғ кўси навбатин сипехри гардон *навбатзани* даргоҳи *фалакииштибоҳида* садоға ва жаҳонситонлиғ нақорайи давлатин замон *соҳибсанъати* тарабангизлик ҳарси била остони давлатнишониди анвоъға киргузуб, садойи тантанайи *тарабанжому* овойи валвалайи *ишратинтизомни* аълоий иллийн мутамаккинлари ва асфали софилийн мутаваддинларининг гўши ҳуш ва сомёбайи идрокиға еткурдилар...

Чун ул ҳазрат нигини салтанатни ангушти иқтидорига солди ва зимомии мамлакатни қабзайи ихтиёриға олди, фузалойи замон ва шуаройи даврон баҳжат ва таҳният юзидин қасойиди ғарро ва таворихи балоғатафзо назм силкига чекибдурлар, ул жумладин, устоиди киромий мавлонойи *воломақомийи* балоғатмаоб Мунис мироби мағфурий наввараллоху марқадаҳу баррада мазжаъаҳуким, фарида замон ва нодирайи даврон эрди, бу бобда икки таърих таҳрир қилибдур...” (РД, 253^а)

Ушбу парчалар мутолаасидан муаррихнинг сўз ижод қилиш истеъдоди нақадар юксак бўлганига яна бир бор амин бўламиз. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Огаҳий тарихий асарлари лексикасининг катта қисми ўзлашмалардан иборат ва юқорида таҳлил қилганимиз ижодкор томонидан ясалган сўзларнинг асоси ҳам ўзлашмалардан ташкил топган. Бу эса Огаҳийнинг араб ва форс тилларини уларнинг бирликларидан янги сўз яшаш даражасида жуда яхши билганлигидан ҳамда ушбу имкониятдан ўз асарларини яратишда жуда унумли фойдаланганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, I том. – Тошкент: Фан, 1983. –Б. 465-466.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, IV том. – Тошкент: Фан, 1985. –Б. 71.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. I-том. – Тошкент: Фан, 1987. –Б. 11.
4. Маҳмуд Замахшарий. Муқаддимат ул-адаб. I жилд. Исм боби. Нашрга тайёрловчилар А.Ўрозбоев, А.Матниёзов, Л.Абдукаримов. – Тошкент: Наврўз, 2018. –Б. 287.
5. Персидско-русский словарь, том 2. – Москва: Русский язык, 1983. –С. 253.
6. Тиллаева М. Огаҳий янги ясалма ва қўшма сўзлар ижодкори сифатида // “Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг ўзбек мумтоз адабиёти ривожига тутган ўрни” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент, 2020 йил 20 май. –Б. 233–237.
7. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2018. –Б. 264-266.
8. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. ص ۱۵۱۶

УЎК: 811.512.133'373.2:254.2-24(043.3)

ОГАҲИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИДАГИ ЭРОНИЙ ТИЛЛАРДАН ЎЗЛАШГАН БИРЛИКЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАРИ

Р.Маҳмудов, бўлим бошлиғи, ф.ф.д., Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Ушбу мақолада Огаҳий тарихий асарларидаги эроний тиллардан ўзлашган айрим бирликларнинг компонент таҳлили амалга оширилган.

Калим сўзлар: тарихий асар, компонент таҳлил, эроний ўзлашма, этимология, лугат қатлами

Аннотация. В данной статье проводится компонентный анализ некоторых единиц, заимствованных из иранских языков в исторических трудах Агахи.

Ключевые слова: исторический произведение, компонентный анализ, иранская заимствования, этимология, лексический слой.

Abstract. This article provides a component analysis of some units borrowed from Iranian languages in Agahi's historical works.

Key words: *historical work, component analysis, Iranian borrowings, etymology, lexical layer.*

Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларнинг салмоқли бир қисми эроний тиллардан кириб келган бирликлардир. Уларнинг тилимизда тутган ўрни, салмоғи, ўзлашиш сабаб ва омиллари хусусида адабиётларда атрофлича фикрлар билдирилган [2. 103-115]. Ўзбек ва форс тилларининг ўзаро алоқалари тарихи жуда қадимийдир. Маълумки, тарихий-жуғрофий шароитга кўра бу икки халқ жуда қадим замонлардан бир-бири билан ҳамсарҳад бўлган ҳудудларда, кўпгина ҳолларда эса аралаш тарзда ҳаёт кечирганлар. Лекин бу алоқалар XV асрдан сўнг, яъни араб тили ўз нуфузуни йўқотгач, интенсив характер касб эта бошлади. Туркий тилли ва эроний тилли этносларнинг тарихий алоқаси турли даврларда “озлик – кўплик”, “ҳоким – маҳкум” тарафларнинг ўзаро муносабати асосида формаллашган. Ғолиб – мағлуб зиддиятида эса натижа эътибори билан бугун ўзбек тили тарқалган бутун ҳудудларда ўзбек тили устунликка эришган. Ўзбек тилида кўпгина хусусиятларнинг юзага чиқишида этник аралашув муайян роль ўйнаганига шубҳа йўқ. Ҳиндушоҳ Нахчивонийнинг “Ас-сиҳаҳул-ажамиий” асари туркий тиллар билан форс тили орасида боғлиқлик мавжудлигини тасдиқловчи илк манбалардан бири саналади. Бу асар туркий тиллиларга форс тилини ўргатиш мақсадида ёзилганини тасдиқлаш билан бирга ҳар икки тилнинг ўзаро алоқалари тарихи тадқиқи учун муҳим аҳамият касб этади [1, 104].

Ўзбек-эроний тил алоқаларини шартли равишда уч босқичга ажратиш мумкин: 1) Қадим форс ва қадимги туркий тил алоқалари. 2) Ўрта форс- қадимги туркий тил алоқалари. 3) Янги форс ва эски туркий, эски ўзбек тили ва ҳозирги ўзбек тили алоқалари.

Қайд этиш керакки, ўзбек тилининг луғат таркибидаги қадимги ва ўрта форс унсурларини муайянлаштириш бир неча сабабга кўра мураккаблик туғдиради, чунки адабий тилимизда қадимги ва ўрта форс тили элементлари нисбатан камчиликни ташкил қилади. Қадим ва ўрта форс тиллари элементлари ўзбек тилининг ёзувга эга бўлган даврига қадар ўзлашган бўлиб, тилимиз ёзувга эга бўлган илк даврданоқ кириб келган ўзлашмалар янги форс тилига “тегишли”дир.

Ўзбек тилида форс сўзлари эгаллаган тушунчаларнинг муайян қисми янги форс сўзлари билан баробар сақланиб келмоқда. Исталган тил луғат таркибини чуқур ўрганиш учун бадий сўз санъаткорларининг бу тилда ёзган асарларининг тизимли тадқиқи зарур. Ҳар бир тил тарихий лексикаси тадқиқида бадий асарлар ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек-форс ўзаро тил алоқалари масаласида тилимизнинг муҳташам обидаси бўлган Огаҳий тарихий асарларининг ўрни ўзгача.

Қайд этиш лозимки, ўзбек тили тараққиётининг барча босқичларида тилимизга кириб келган янги сўзлар уларнинг турли жиҳатдан тадқиқ қилиниши заруратини юзага чиқаради. Жумладан, форс тили ва ўзбек тили ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ўрганилиши ҳар икки тилнинг бир-бирига таъсир кучини аниқлаш томонлама ҳам катта аҳамиятга молик.

Огаҳий тарихий асарлари мисолида форс тилидан ўзлашган сўзларни таҳлилга тортишдан мақсадимиз объектда ишлатилган бу тип олинмаларни муайянлаштириш ва унларнинг лексик-семантик хусусиятларига эътибор қаратишдир. Шу билан бирга 1) Огаҳий тарихий асарларида қўлланилган форсий ўзлашмаларнинг асосий лексик хусусиятларини ойдинлаштириш, уларнинг ўхшаш ва фарқли жаҳатларини белгилаш; 2) форс тили материаллари асосида тиллараро алоқаларнинг юзага келиш шароити ва сабабларини, бу алоқаларнинг фаолият механизмини ўрганиш; 3) туркий ва эроний тиллар алоқалари тарихига эътибор қаратиб, бу тилларнинг лексик доирада ўзаро таъсир хусусиятларини таҳлил қилиш; 4) Огаҳий тарихий асарларида ишлатилган форсий ўзлашмаларни ўзбек тилининг айрим лаҳжа ва шеваларида қўлланилишига диққат қаратиш; 5) Огаҳий тарихий асарларидаги форсий олинма сўзларни тарихий жиҳатдан таснифлаш; 6) бундай сўзларнинг асарлар тилида юз берган семантик жараёнлари, синонимлик, омонимлик, антонимлик ва кўпмаънолилигини тадқиқ қилиш; 7) асарлар луғат таркибидан жой олган сўзларни лексик-семантик гуруҳларини тасниф этиш масалаларини назардан соқит қилмаслик талаб қилинади.

Огаҳий тарихий асарларида ишлатилган форсий ўзлашмалар ўзбек тили қонуниятларига бўйсунган. Ўзлашмаларнинг муайян манбада ишлатилиши, асосан, индивидуал-услубий

аҳамият касб этса ҳам, мазкур сўзларнинг турли маъно қирралари кашф этилиши, жилоланиши воситасида муаллифнинг ижодий салоҳияти маҳсули сифатида ўзлашмалар асосида ясалган лексик бирликлар ўзбек адабий тилининг бойишида муҳим ўринга эга бўлган. Объект материаллари асосида форсий ўзлашмалар лексик хусусиятларини, уларнинг қандай маъно ўзгаришларига учраганини ойдинлаштиради имкон беради. Масалага ўз даври нуктаи назаридан ёндашсак, асар тилида мавжуд араб ва форс сўзларининг миқдори XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек тилида яратилган бадиий ва тарихий-адабий асарлар тили учун у қадар ҳам кўп кўринмайди. Бундан ташқари, Огаҳий тарихий асарларида жуда кўп миқдорда арабча+форсча, форсча+туркий, форча+арабча таркибли сўзлар ишлатилган ёки ижод қилинган. Бутун эски ўзбек адабий тилида бўлгани каби Огаҳий тарихий асарларидаги форс ва арабий ўзлашмалар асосан поэтик лексика ҳисобига ортган. Бу ҳолат ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам мавжуд эканини *юрак* лексемаси маънодошлари мисолида кўришимиз мумкин:

Юрак يورک –

Очиб ўттиг оғизни занбураклар,

Ки қуффор аҳлига ёрғай юраклар. (РД, 273^а)

“...қум ҳирқати ва самум эҳтизози ғалаботидин куйган *юраклари* атшони таскинига вафо қилмай...” (РД, 312^б)

Дил دل –

Азм этиб дил қўри била ҳар хайл,

Юз тутуб шиа сори, уйлаки, сайл. (РД, 260^а)

Қилиб Янгиариқни шоҳ манзил,

Бадан мулкин нечукким, хусрави дил. (РД, 266^а)

Қалб قلب –

“...самими қалб била ихтиозға киргузуб...” (ФИ, 721)

“хузури қалби хулусният била” (ШИ, 151^а)

Огаҳий тарихий асарларида ишлатилган форсий ўзлашмалар тарихий тараққиёт асносида қатор ўзгаришларга учрашида бир неча жиҳатни қайд этиш лозим бўлади. Солномаларда форсий ўзлашмаларни аслиятга нисбатан талаффузи жиҳатидан уч гуруҳга ажратиш мумкин:

а) ўзбек тилида ўқилиши ва талаффузига кўра фарқланмайдиган сўзлар: *дард* درد, *баробар* برابر, *бахт* بخت, *боғбон* باغبان каби.

б) Огаҳий тарихий асарларида ишлатилган ва ўз шаклини сақлаган бир гуруҳ сўзлар таркибидаги унлилар тилимиз табиатига уйғунлашса-да, унлилар сифати форс тилидаги каби бўлмайди. Бу сўзларда урғу ҳам ўз ўрнини ўзгартириб, сўзнинг охириги бўғинига ўтади. Масалан, *огоҳ* آگاه, *обод* آباد, *озор* آزار, *овоз* آواز, *ошно* آشنا ва ҳоказо. Форс тилида унлилари талаффуз махражи ва сифатидан ташқари чузиқлик миқдори катта аҳамията эга. Форс тилида мавжуд *а*, *и*, *у* чузиқ унлилари ўзбек тили фонетик таркибида йўқ.

в) Учинчи гуруҳни ўз фонетик қиёфасини ўзгартирган форсий ўзлашмалар ташкил этади. Бу каби сўзлар ўзбек тилининг ички қонуниятлари асосида фонетик қоидаларга бўйсунди. Улар ўзбек тилининг фонетикасига оҳанг, ассимиляция, диссимиляция ва бошқа ўзгаришларга учрайди. Масалан; *осимон* – *осмон*, *гўноҳ* – *гуноҳ* ва шу кабилар.

Огаҳий тарихий асарлари лексикаси услубий жиҳатдан ўзига хос аҳамиятга эга. Муаррих лексик, фразеологик материалларнинг номинатив маъносидан жуда кўп услубий воситалар орқали фойдаланган. Асарда ҳар бир луғавий бирликнинг лексик-семантик маъноси, услубий-эстетик вазифаси муайян микромаънода, тарихий-бадиий вазият билан билан алоқадор муайян оҳанг, муайян кайфият юзага келтиради. Шунга кўра ҳам Огаҳий тарихий асарлари тили ўзига хос образлилиги, эмоционал-экспрессив кайфияти, бадиий тасвир ва ифода воситаларининг бойлиги билан ажралиб туради.

Қайд этиш лозимки, Огаҳий ҳар уч тил, яъни араб, форс, ўзбек тилининг синоним сўзларидан фойдаланиб мутародифлар тизимини шакллантирган. Ушбу мумтоз филологияга оид истилоҳ ўзбек тилшунослигида оммалашмагани учун унга берилган айрим изоҳларни қайд

этиш ўринлидир. Масалан, Ғиёсиддин Рампурий ёзади: “Бировнинг ортига мингашувчи одам. Маънода бир-бирига шерик бўлган икки-учта сўз. Масалан, ҳар иккаласи ҳам *дил* маъносини англатувчи *фуод* ва *қалб* сўзлари каби” [3, 309]. Агар маънодош, яъни маъно муносабати билан бир тушунчанинг турли қирралари ифодаси бўлган сўзларни мутародиф уяларга бирлаштирсак, Огаҳий тарихий асарлари лексикаси асосида уларни узвлар (ҳар битта сўз бир узв) миқдорига кўра қуйидагича тасниф қилиниши мумкин:

1. Икки узвдан иборат бўлган кичик компонентли мутародиф уялар: *пойбанд* پايبند – *побаст* پابست.

2. Учдан ортик компонентдан иборат бўлган мутародиф уялар: *модар* مادر – *она* آنا, *волида* والده (уч компонентли); *хароб* خراب, *вайрон* ويران, *барбод* برباد, *бузук* بوزوق; *хома* خامه, *мидад* مداد, *килк* كلک, *қалам* قلم (тўрт компонентли); *ганж* گنج, *ганжина* گنجينه, *хазина* خزينه (кўплиги *хазоин* // *хазойин* خزائن), *дафина* دفينه, *махзан* مخزن (беш компонентли); *лолазор* لاله زار, *гулзор* گلزار, *сабазор* – سبزه زار, *чаман* چمن, *гулшан* گلشن, *гулистон* گلستان (олти компонентли) ва ҳоказолар. Бундан ташқари Огаҳий тарихий асарларида етти, саккиз, тўққиз, ўн ва ундан ортик компонентдан иборат бўлган мутародиф уялар мавжуд. Масалан, *маҳбуб* محبوب, *ёр* يار, *нигор* نىگار, *жонон* جانان, *дилрабо* دلربا, *дилбар* دلبر, *дилдор* دلدار, *дилситон* دليستان, *ҳабиб* حبيب; *ҳамнишин* همنشين, *ҳамнафас* همنفس, *ҳамсуҳбат* همصحب, *ҳамдард* همدرد, *ҳамроҳ* همراه, *ҳамроз* همراز, *дамсоз* دمساز, *ҳамдам* همدم, *надим* ندیم, *асҳоб* اصحاب, *мунис* مونس мутародифлар уяси тўққиз ва ўн бир компонентдан иборат.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, Огаҳий тарихий асарлари лексик фондида эроний қатлам катта қисмни ташкил қилади. Эроний қатлам бирликларини: содда сўз (туб ва ясама), қўшма сўз, қўшимча, изофий бирликлар каби турларга ажратиб тадқиқ қилиш мумкин. Қолаверса, ушбу бирликларнинг ҳар бир тарихий асар бадииятида алоҳида аҳамиятга эга эканлиги ҳам эътиборга моликдир. Бу борадаги тадқиқотлар тарихий лексиканинг очилмаган қирраларини ёритишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Sadıqova C., Ələsgərova T. “Əs-sihahül-əcəmiyyə” nin qrammatika hissəsi Azərbaycan dilçiliyinin tarixini öyrənən ilkin mənbələrdən biri kimi //Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı:1989. –S. 104.

2. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожикча-форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.109; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985. – Б.103-115.

3. غياث اللغات. تأليف غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپورى. جلد نخست. الف س. با حواشى و اضافات بكوشش محمد دبیر سياقى. تهران، چاپ گيلان. ص. ۳۰۹

УЎК 811.161.1 '373.422

ПОНЯТИЕ ОБ АНТОНИМАХ КАК ОСНОВНОМ СРЕДСТВЕ ВЫРАЖЕНИЯ КОНТРАСТА В УСТНОЙ РЕЧИ

**Ф.А. Мусаева, старший преподаватель, Андижанский государственный университет,
Андижан**

Аннотация. Мақолада антонимлар тушунчаси оғзаки нутқда контрастни ифодаланишнинг асосий воситаси сифатида тавсифланади. Кўп маъноли сўзлар антонимик муносабатларга киришиши мумкин, ҳар бир маъно ўз антонимига эга бўлиши мумкун. Битта ва бир хил сўзнинг маъноси фарқли равишда турли сўзларнинг семантикасини аниқлаши мумкун. Мақола муаллифи сўз ясаши йўли билан ҳосил бўлган антоним сўзларнинг, шунингдек, антонимик асослардан ҳосил бўлган бошқа гап бўлагининг ҳосила сўзларининг бирикмасидаги фарқларини кўрастиб ўтган.

Калит сўзлар: антоним, сиффат, сўз биркмалари, лексик, фразеологик бирикмалари, қарамқаршилик.

Аннотация. В статье охарактеризовано понятие об антонимах как основном средстве выражения контраста в устной речи. В антонимические отношения могут вступать многозначные слова, имеющие при этом каждое значение может иметь свой антоним.

Также указан, что значение одного и того же слова может определить семантику разных слов по противопоставлению.

Автор статьи указал различия сочетания антонимов, образованные способом словообразования, также производные слова другой части речи, возникшие от антонимических основ.

Ключевые слова: антоним, признак, словосочетание, лексическое, фразеологизмы, противопоставление.

Abstract. The primary method of showing contrast in spoken speech, according to the text, is through the use of antonyms. In antonymic relationships, polysemantic words that originated with this potential future meaning and may have an associated antonym may do so. By contrast, the semantics of various words can be determined by the meaning of a single word.

The writers of the article demonstrated the reliance of derivative words of other parts of speech as well as the combination of antonyms generated by the method of word formation on the basis of antonyms.

Key words: antonym, sign, phrase, lexical, phraseological units, opposition.

Как известно, антонимы – это слова одной и той же частеречной принадлежности с противоположным лексическим значением: *новый – старый, большой – маленький, громко – тихо, вспомнить – забыть*. Они обычно противопоставляются по какому-либо признаку: *день и ночь* – по времени, *легкий и тяжелый* – по весу, *вверху и внизу* – по положению в пространстве, *горький и сладкий* – по вкусу, *хороший – плохой* – по оценке и т.д. Антонимами друг другу могут быть слова (*частый – редкий*), слова и фразеологизмы (*победить – потерпеть поражение*), фразеологизмы (*одержать победу – потерпеть поражение*). Различаются также разнокоренные (неродственные) и однокоренные (родственные) антонимы: *бедный – богатый, прилететь – улететь*.

Многозначное слово может предусматривать антонимы к разным значениям. Так, антонимом слова *легкий* в значении «незначительный по весу» является прилагательное *тяжелый*, а в значении «простой для усвоения» – *трудный*. При этом не следует забывать, что слова, перешедшие из качественных в относительные, теряют способность иметь антонимы, поэтому сочетания *лёгкая промышленность – тяжёлая промышленность* антонимами не являются.

Термин антоним (от греч. *anti* — «против» и *онума* — «имя») впервые употребил известный российский филолог А.М. Пешковский в 1927 г. При работе над антонимами следует иметь в виду, что обычно свойством образования антонимов обладают слова с качественным значением (*высокий – низкий*) пространственные и временные отношения (*близко – далеко; зима – лето*), слова с качественным значением (*много – мало*), слова, обозначающие состояние (*жара – холод*).

В антонимические отношения могут вступать многозначные слова; при этом каждое значение может иметь свой антоним. Например, прилагательное *свежий*: *свежий хлеб – черствый хлеб, свежая газета – старая газета*. В отдельных своих значениях слово может не иметь антонимов. Значение одного и того же слова может определить семантику разных слов по противопоставлению.

Сочетаемость антонимов может и различаться: *острый* и *тупой* вступают в связь со словом *нож*, *угол*, *ум*, *боль*, но и со словами: *глаз*, *запах* сочетается *острый*, а со словами *улыбка*, *человек* – *тупой*. Антонимы могут образовываться при помощи приставок *не-*: *вероятность – невероятность*, *удачный – неудачный*, *без-*: *опасный – безопасный*, *а-*: *моральный – аморальный*, *анти-*: *вирус – антивирус*, *де-*: *мобилизация – демобилизация*, *дез-*: *информация – дезинформация*, *контр*: *аргумент – контраргумент*; однако есть исключения (*истовый – неистовый*).[2]

Возникновение антонимов в языке тесно связано со словообразованием. Производные слова другой части речи, возникшие от антонимических основ, в свою очередь, вступают в антонимические отношения, например: *враг – друг, вражда – дружба, вражеский –*

дружеский, враждовать — дружить. Если же на какой-то ступени словообразования нет такой антонимической соотнесенности в результате отсутствия в языке одного из слов с противоположным значением, то антонимами будут слово и свободное словосочетание. в антонимические отношения в речи могут вступать слово и словосочетание. Это объясняется тем, что в словарном составе русского языка не всегда имеются слова для обозначения противоположных явлений. Лучше быть мертвым героем, чем живым трусом (пословица); Надо взять к утру «языка». И живого, а не мертвого! (К. Симонов); От Ивана до Фомы, мертвые ль, живые, Все мы вместе — это мы, Тот народ, Россия (А. Твардовский); глаголов *жить — умирать*: Лучше умереть стоя, чем жить на коленях; Лучше умереть возле друга, чем жить у врага; Чем со слезами жить, лучше с песней умереть; Долго жил, а умер скоро (пословицы). Однако в кругу существительных представлено только образование *мертвец*, поэтому оно вступает в антонимические отношения не со словом, а со свободным словосочетанием, например: В Чернышевском мы чтим отнюдь не великого мертвеца, а все еще живого соратника в общем для него и для нас деле (А. В. Луначарский).

Особенно такое противопоставление характерно для слов с отрицательной экспрессией. Например, в русском языке антонимичны наречия *подло — честно* (*подло поступил — честно поступил*), прилагательные *подлый — честный*: Объяснять тебе, кто я — честен или подл, здоров или психопат, я не стану (А. П. Чехов), а среди существительных со значением лица имеется только образование *подлец*. В последнем случае антонимами будут слово и словосочетание (*подлец — честный человек*). Антонимия слова и свободного словосочетания обнаруживается и в кругу глаголов. Например: *вред — польза, вредный — полезный, вредно — полезно*, но *вредить — приносить пользу*: Никто, конечно, не может отрицать, что интуиция и фантазия могут помогать науке в некоторых областях, но было бы в высшей степени неправильно окрещивать этот род работы словом «мистика», которая имеет совсем другое значение и в тысячу раз больше вредит науке, чем приносит ей пользы... (А. В. Луначарский), *ложь — правда, лживый — правдивый*, но *лгать — говорить правду*.

Стоит обратить внимание и на то, что пустые места среди производных антонимов одного словообразовательного гнезда могут с течением времени быть заполнены. Так, в ряду антонимов, принадлежащих к разным частям речи: *глупый — умный, глупо — умно, глупеть — умнеть*, нет антонима к существительному *глупость*, хотя его образование вполне возможно — *умность*. [1]. Большинство слов в русском языке имеют конкретно-предметное значение, в прямом, а не в переносном значении (*верблюд, дом, стоя и др.*), не могут иметь антонимов. Также не имеют антонимов имена собственные, имена числительные, большая часть местоимений, большинство терминов. Рассмотрим разновидности антонимов.

По значению можно выделить следующие типы антонимов:

1. Контрарные (противоположные). Такими антонимами следует считать крайние несоразмерные члены упорядоченного множества, между которыми существует средний, промежуточный член: *молодой — нестарый, немолодой, пожилой — старый; холодный — негорячий, прохладный, теплый — горячий*. Антонимы, выражающие противоположные качества, имеющие различные степени какого-либо явления (низшая, средняя, высокая степень). При этом степень может постепенно возрастать или убывать.

2. Комплементарные (контрадикторные). Особенность данного типа антонимов в отличие от предыдущего заключается в том, что между противопоставляемыми словами нет никаких промежуточных членов: *живой — мертвый, истинный — ложный, вместе — врозь*. Эти антонимы, выражают несовместимые, взаимоисключающие, противоречащие друг другу понятия.

3. Векторные. Этот тип антонимов обозначает разнонаправленные действия, движения или признаки: *подниматься — опускаться, входить — выходить, революционный — контрреволюционный*.

4. Непродуктивный тип антонимов — энантиосемия, или внутрисловная антонимия, то есть совмещение противоположных значений в одном слове: *оговориться (намеренно) — «сделать оговорку» — оговориться (нечаянно) «ошибиться»*; *одолжить (кому-нибудь денег)*

– *одолжить (у кого-нибудь денег)*. Существует в русском языке речевая энантиосемия, например: *Ох, и умен!* («глуп»); *Ну и чистый!* (о внешнем виде человека). Семантику антонимии раскрывает противоречивая сущность предметов, явлений, качеств, также правильное употребление антонимов в речи. Антонимы в нормативном языке являются важнейшим средством создания антитезы (гр. antithesis - противоположение), то есть, составляет стилистическую фигуру контраста, резкого противопоставления понятий, положений, образов, состояний:

Ты и убогая, ты и обильная, ты и могучая, ты и бессильная, матушка Русь (Н.). По структуре антитезы может быть простой (одночленной): *У сильного всегда бессильный виноват (Кр.)* и сложной (многочленной): *И ненавидим мы, и любим мы случайно, ничем не жертвуя ни злобе, ни любви, и царствует в душе какой-то холод тайный, когда огонь кипит в крови (Л.).*

Семантическое сопоставление антонимов в тексте придает особую значительность каждому из названных ими предметов, что усиливает выразительность речи: *Горы разделяют страны, но сближают людей; Жизнь достаточно продолжительна, чтобы успеть исправить старые заблуждения, но недостаточно коротка, чтобы не успеть впасть в новые (Лих.).* Постепенно антонимы придают художественный стиль, тем самым превращаются в крылатые выражения: Оксюморон в художественном стиле отражает антонимию (гр. охутогон - остроумно-глупое). Текст объединяет контрастные лексические единицы, изображая новое, необычное понятие: "Плохой хороший человек" (название кинофильма). Одни оксюмороны строятся на подлинных антонимах (начало конца), другие - на словах с противоположными значениями, объединяемых как определяемое и определяющее: "Живой труп" (Л. Т.); "Оптимистическая трагедия" (Вишн.); ...Пышное природы увяданье (П.) Антонимические отношения слов определяют также содержание лексической сочетаемости. Данный антонимический ряд составляет широкое пространство лексической сочетаемости, то есть их можно использовать в разнообразных антонимических сочетаниях: *левый - правый (рука, плечо, ухо, глаз, бок, крыло, лапа, сторона, часть, половина, берег, фланг, партия, уклон и т. д.).* В русском языке есть слова, имеющие ограниченные возможности лексической сочетаемости, круг антонимии небольшой: *свежий - черствый (батон, хлеб, булка).* [1]

Полисемические отношения антонимии имеют конкретные лексические значения. Следовательно, многозначные слова могут вступать в антонимические отношения как в одном значении, так и в нескольких значениях, или во всех своих значениях. Так, в романе К. Симонова «Живые и мертвые» регулярно совместно употребляются, противопоставляясь друг другу, оба эти прилагательные (*живые — мертвые*). В том же произведении наблюдаются и другие, нерегулярные контрастные противопоставления, в которые входит одно из указанных ранее слов, например: *живой — убитый, жив — убит: Лежа с открытыми глазами, Синцов думал о Золотарева: «Жив он или убит — никто, кроме него, не скажет».* Такое противопоставление (жив — убит) носит единичный характер. Оно образует «неточную», или контекстуальную, антонимию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Апресян Ю.Д. Проблема синонима // Вопросы языкознания, 1957, № 6.
2. Брагина А.А. О незамкнутости синонимических рядов // Филологические науки, 1974, № 1.
3. Лексическая синонимия (Сборник статей). – М., 1967.

УЎК:811

РУСТАМ МУСУРМОН ИЖОДИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

М.У.Намазова, катта ўқитувчи, тадқиқотчи, Қариши давлат университети, Шаҳрисабз давлат Педагогика институтининг, Қариши

Аннотация. Истиқлол даври бадий тафаккури янгиланиши тарихий зарурат сифатида юз берган ижтимоий-маънавий, иқтисодий-сиёсий ҳаёт билан боғлиқ. Шу даврдаги бошқа кўпгина ижодкорлар сингари Амир Худойбердининг ижодий концепциясига тарихий муҳитнинг таъсири кучли бўлганлиги, биринчидан, шоир ижодида мавзулар

кўламининг кенгайиши, иккинчидан, фалсафийликнинг чуқурлашуви, ижтимоий муаммоларнинг олдинга қаторга чиқиши, учинчидан, ирфоний шеърлар сонининг ортиши, гоёлар тизимининг ўзгариши билан изоҳланади.

Калит сўзлар: ижодининг тараққиёт босқичлари, поэтик фикр ва бадиий тасвирий воситалар, шеърлар, халқона оҳанглар, бадиий ижод ва дунёқараиш.

Аннотация. Обновление художественной мысли периода независимости связано с социально-духовной, экономико-политической жизнью, которая имела место как историческая необходимость. Сильное влияние исторической среды на творческую концепцию Амира Худойберди, как и многих других творцов того времени, объясняется, во-первых, расширением круга тем в творчестве поэта, во-вторых, углублением философия, выдвиганием на передний план социальных проблем, в-третьих, увеличением числа мифологических стихотворений, изменением системы представлений.

Ключевые слова: этапы развития поэтической мысли и художественно-изобразительных средств, стихов, народных мелодий, художественного творчества и мировоззрения.

Abstract. The renewal of artistic thinking of the period of independence is associated with socio-spiritual, economic-political life, which took place as a historical necessity. The strong influence of the historical environment on the creative concept of Amir Khudoyberdi, like many other creators of this period, is explained, Firstly, by the expansion of the scale of themes in the poet's work, secondly, by the deepening of philosophies, the advance of social problems, thirdly, by the increase in the number of irfonian poems, a change in the

Keywords: stages of development of his creativity, poetic thought and artistic pictorial means, poems, folk melodies, artistic creativity and worldview.

Рустам Мусурмон 1963 йил 26 августда Қашқадарё вилоятининг Китоб туманига қарашли Яқкатут қишлоғида туғилган. Ўзбекистон Миллий университетининг ўзбек филологияси факультетини тугатган (1989). “Руҳимнинг товуши” (1995), “Хиргойи” (1997) “Бозбарак”(2021), “Бир жуфт сўз” (2022) каби шеърлар ва дostonлар тўпламлари нашр этилган. Шоир бадиий таржима билан ҳам жиддий шуғулланиб, бугунга қардош қардош ва хорижий тиллардан талайгина асарларни она тилимизга ўгирган. Рус тилидан Александр Файнбергнинг “Чиғир” (2007), “Қораламага қасида” (2021), қорақалпоқ тилидан Бердакнинг “Юрт ғамхўри керак менга” (2021), Кенгесбой Каримовнинг “Масофалар” (2021), Сарвиноз Мусатдинова “Карвон йўллари” (2011), Аллаяр Дарменов “Ой дўст” (2017), Бахтиёр Генжамуроднинг “Укиздарё битиклари” (2006), “Юракнинг ўртли осмони” (2021), Соғинбой Иброҳимовнинг “Йўл ўртаси” (2021) шеърлар ва дostonлар тўпламларини, Кенгесбой Каримов “Оғабий” (2020) романи, Шараф Уснатдиновнинг “Ибройим Юсупов” (2022) роман-эссесини ўзбек тилига таржима қилган.

“Рус адабиёти хазинасидан” 100 жилдлик китобларда Марина Цветаева, Осип Мандельштам, Велимир Хлебников, Белла Ахмудулина шеърлари таржимаси билан қатнашган, “Туркий адабиёт хазинасидан” 100 жилдлик китобларда Ибройим Юсупов “Сайланма”, “Қорақалпоқ замонавий шеърияти антологияси”ни ўзбек тилига таржима қилган.

Рустам Мусурмон ижодининг тараққиёт босқичларини текириш шуни кўрсатадики, шоирнинг илк шеърлари халқона оҳангларда ёзилган бўлса, кейинчалик унинг ўрнини ижровий лирика эгаллаган. “Тўлғоқ”, “Гул базми”, “Ёр келар йўлга қараб”, “Тилсим”, “Ўллала”, “Хиргойи” сингари шеърлар ижрога мўлжалланган ва улар бевосита муаллиф ва китобхон учрашувида ўкиладигандек таассурот уйғотади.

Ҳил-ҳила, ҳил-ҳила, ҳил-ҳила эгнинг,
Ял-яли, ял-яли, ял-яли эгнинг,
Жингала, жингала, мажнунгала зулфинг,
Лай-ла-ли, лай-ла-ли, лай-ла-ли менгинг.
Чоч-че-чак-ка-чеч-че-чак-ка-чеч-чоч

Чоч-че-чак-ка-чеч-че-чак-ка-чеч-чоч²⁷

Шоир ижодининг кейинги босқичида эксперимент шеърлар анчагина, улар орасида “Умр тасвири”даги сингари битикларда Европа шеъриятига эргашиш, ғарб шеъриятидан таъсирланиш кучли.

Рустам Мусурмоннинг шеър тузилиши ва жанрлар борасидаги янгиликка интилиши унинг энди айна ижодда камолотга эришадигидан далолат беради. Шоир Салим Ашур Рустам Мусурмон шеърияти, унинг ўзига хос жиҳатлари, ижод сувланган манбалар хусусида, шоир ижодига бутун вужуд сифатида қаралса қуйидагилар кузатилишини қайд этади: бу вужуд, биринчидан, замонавий гўзал шеъриятимиз: узоқ асрлик бадий таракқиёт натижасида ва дунёнинг энг бақувват шоирлари ва шеърлари, асарлари таржимасидан баҳраманд бўлиб, айна қиёмдек етилган, шаклланиш жараёни узлуксиз давом этаётган гўзал ва мукамал бугунги поэзиямиздан; иккинчидан, халқ оғзаки ижодидан, яъни ҳали ҳаёт бўлган боболаримиз, момоларимизнинг оғиздан оғизга ўтиб келаётган бой ва бетакрор хазинасидан; учинчидан, ёзма фольклордан, битмас-туганмас бадий хазинадан; тўртинчидан, дунё адабиётидаги катта умрзоқ бадий оқим; аслида оқим эмас, бадий санъат кўринишлари ва изланишлари мужассам бўлган ифода услуби – модернизмдан; бешинчидан, мумтоз адабиётимизнинг чексиз уммонидан озиқланади. Аслида, катта, кенг кўламли адабиётда ҳам, кичик бир шеърда ҳам, агар у чинакамига яхши бадий асар бўлса, буларнинг барчаси бир пайтнинг ўзида зухур этади.

Истиклол даври шеърятини, жумладан, Рустам Мусурмон ва Амир Худойберди ижодини текширишда ижодкор шахсияти, истеъдоди ва асарларини миллий-башарий қадрият тарзида ўрганиш ва баҳолаш лозим. Ижодкорларнинг адабий-эстетик, фалсафий, қарашларини жамият-ижтимоий воқелик билан параллел ўрганиш ва асарларини таҳлил қилиш, олинган хулосаларни бир махраж остида умумлаштириш бадий ижод сир-синуотини, шахс ва ижоднинг номаълум қирраларини аниқлашда муҳим

Рустам Мусурмоннинг сўз ҳақидаги фикрлари теран таҳлилга тортилса, жамият бошқарувида энг қудратли куч сўз ва фикрдир, қолган барча хатти-ҳаракатларнинг замирида ана шу икки мураккаб тушунча ётади, деган хулоса келиб чиқади. Жаҳолат ва залолатнинг, ҳидоят ва ибодатнинг бошланғичи бўлган сўз ҳақида исломда катта эътибор берилган. Борлиқда мавжуд бўлган яратикларнинг барчаси Унга даҳлдор, ботиний ёхуд зоҳирий ходисаларнинг барчасини кузатувчиси мавжуд.

Сўз йўли оғир, мушкул, у шоирдан вақт, меҳнат эмас, жон талаб қилади, ҳақиқий ижод муаллифнинг қалб қонидан, жонидан яралади. Айна шу ҳол Амир Худойбердининг “Таржимаи ҳол” шеърида ҳам яққол намоён бўлган:

Таржимаи ҳолим
Оддий. Исмим- Шеър.
Миллатим – Эзгулик,
Ватаним – Юрак .

Шоир “Касбим-Севиш, Азобланиш. Маслагим – Тобланиш. Орзум – оламини Ой кўйлақда кўриш... Танишган душманам учта: Лоқайдлик, Сохталик ҳамда Хиёнат. Уйим – Ёлғизлик... Сиғинганим – Эрк, Соғинганим – Эрк! Излаганим – Ҳақ, Топмаганим – Ҳақ. Бошимни кундага кўйиб айтганим: “Ғафлатдан кўз оч-да, Оёққа қалқ, Халқ! ” - деб ёзади. Шоир сўз йўлини ўзининг ҳаёт-мамоти санайди ва ўз ғанимлари лоқайдлик, хиёнат, сохталик билан мураса қилишни истамайди, эрк, ҳақиқат ва Ҳақни излашдан чекинмайди. Зеро, ҳақиқий ижодкорнинг вазифаси ҳам айнан мана шулардир.

Рустам Мусурмоннинг шеър ва шоирлик ҳақидаги адабий-эстетик қарашларини умумлаштираксак, ушбу мавзуларни кўриш мумкин: сўз, шеър, эрк, инсон, иймон, ватан, миллат, бунёдкорлик. Шоирнинг бутун ижоди ва онгли фаолияти шу тушунчалар учун курашга, жонфидаликка бағишланган. Шоир, адабиётшунос Б.Саримсоқов эътирофича ҳам, қолаверса, ҳар бир ўзини чин инсон, Тангрининг ердаги “халифа” си санаган шахс бу

²⁷ Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Тошкент: “Adabiyot”, 2022. 278-б.

курашларга яраши шарт. Чунки чин шоир – “Эрк ўғлони, номус сарвари!” Сўз ва шеър – шоирнинг улуғ салтанати. Бу шеърларнинг руҳиятимизга, онг ва шууримизга фавкулдда кучли таъсири ҳар қандай ўқувчини бошдан дўппини олиб қўйиб мушоҳада қилишга ундашидадир.

Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий (шу жумладан, адабий-эстетик) онг яқин ўтмишда мутлақлаштирилган эди. Бизнингча, бугунги кунда адабий-эстетик тафаккур ўзида маданият тизимига кирувчи: ахлоқ, дин, санъат ва фанни қамраб олган жамият салоҳият даражаси, интеллектуал потенциални белгиловчи муҳим эстетик категория сифатида идрок этилмоғи лозим. Шундагина жамият моддий ва маънавий томонлари узвий алоқадорлик, ўзаро таъсирда доимий ўзгариб, ривожланиб бориши тўғри англанади. Адабиёт воқеликни ҳиссий-эмоционал ўзлаштиради. Гўзаллик ва эзгулик уйғунлигини тараннум этади. Табиат ва инсон, жамият ва инсон, инсон ўзлиги моҳиятига хос илоҳий гўзалликни улуғлайди. Санъатдаги гўзаллик Ҳақ ва ҳаққонийликка самимий садоқатни англаш ва нафис ифода этиш билан тирик. Ҳар бир ижодкор оламни ўз билим ва кечинмалари, мулоҳаза-ю дид-фаросати, орзу-интилишларига кўра субъектив тарзда маънавий руҳий тарзда англайди. Унга бадиий-эстетик муносабат билдиради. Бу муносабат ижтимоий ҳодисалар: ахлоқ, сиёсат, ҳуқуқ, дин, фалсафадан четда кечмайди. Бинобарин, бадиий-эстетик онг воқеликни гўзаллик, олижаноблик, фожиалилик ва кулгулилик категориялари асосида қайта ишлайди, ундан санъат асари яратади. Шунинг учун ҳам бадиий асар субъектив воқелик, яъни ўз ижодкори ички дунёси, хаёл тасаввури инъикосидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жабборов Н. Замон.Мезон. Шеърят. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015-304 б.
2. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 184 б.
3. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: муаллиф, жанр, хронотоп. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 354 б.
4. Кацахян М. Роль мировоззрения в художественном творчестве // [http://lraber.asj-oa.am/5105/1/1984-4\(32\).pdf](http://lraber.asj-oa.am/5105/1/1984-4(32).pdf)
5. Ковалёв А. Психология литературного творчества. – Ленинград: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1960. – 136 с.
6. Куронов Д. Адабиётшунослика кириш. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси илмий нашриёти, 2004. – 209 б.
7. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – 408 б.
8. Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Тошкент: “Adabiyot”, 2022. 278-б.
9. Мусурмон Р. Бир жуфт сўз. Тошкент: “Adabiyot”, 2022. 421-б

УЎК 808.3

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ГИДРОНИМЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШДА ГИДРОИНДИКАТОРЛАРНИНГ ЎРНИ

В.Нафасова, ўқитувчи, Қариш Давлат Университети, Қариш
Э.Жабборов, ўқитувчи, Қариш Давлат Университети, Қариш

Аннотация. Мақолада Жанубий Ўзбекистон гидронимларини ўрганишда гидроиндикаторларнинг ўрни хусусида сўз юритилган. Ушбу ҳудуддаги гидронимлар таркибидаги индикаторларнинг қариндош ва ноқариндош тиллардаги фонетик шакллари ва луғавий маънолари илмий манбалар асосида далилланган. Уларнинг энг қадимий шакллари ҳақида ҳам фикр-мулоҳазалар юритилган.

Калит сўзлар: индикатор, гидроиндикатор, географик термин, географик номенклатура, кўрсаткич, атама, индикатор-термин/термин-индикатор, даракчи термин, аниқлагич, топонимик аниқлагич, топоаниқлагич, кўрсаткич.

Аннотация. В статье на примерах рассматривается роль гидроиндикаторов в изучении гидронимов Южного Узбекистана. На основе источников доказываются фонетические формы и лексические значения гидроиндикаторов в гидронимах этого региона

в родственных и неродственных языках. Также говорится и о древнейших формах гидроиндикаторов.

Ключевые слова: индикатор, географический термин, географическая номенклатура, показатель, термин, индикатор-термин/термин-индикатор, топонимический показатель, топопоказатель.

Abstract. The article discusses the role of hydroindicators in the study of hydronyms of South Uzbekistan based on exact examples. The phonetic forms and lexical meanings of the hydroindicators in the hydronyms of this region in related and non-related languages have been proven based on the sources. Also the opinions about their most ancient forms are given.

Key words: indicator, geographical term, geographical nomenclature, indicator, term, indicator-term/term-indicator, indicator term, identifier, toponymic identifier, topoindicator.

Ўзбек номшунослигида ономастик бирликлар таркибида қатнашиб, бу турдаги атоқли отларнинг қайси турдаги атоқли от эканлигини англатувчи ёки унга ишора қилувчи ономастик терминлар мавжуд. Бундай терминлар объектнинг турини атаб келади ва уларни бир-биридан фарқлайди. Ономастикада бу тур терминларни *индикатор, гидроиндикатор, географик термин, географик номенклатура, кўрсаткич, атама, индикатор-термин/термин-индикатор, даракчи термин, аниқлагич, топонимик аниқлагич, топоаниқлагич* каби терминлар билан номланиши одат тусига кириб қолди.

Ономастикада бундай терминларни номлашда бир хиллик йўқ. Э.Мурзаев, Г.Конкашбаев, Н.Баскаковлар “*индикатор*” термини ўрнида “*географик термин*”, “*географик номенклатура*” [8:51] терминларини қўллаш маъқул эканлигини эътироф этадилар. Г.Н.Донидзе [2], В.Н.Поповалар [7] эса “*топонимик термин, гидронимик термин*” каби бирикмали терминларни таклиф этадилар. Н.Бегалиев бундай терминлар ўрнига “*гидронимик атама*” терминини ишлатишни тавсия этади.

Ўзбек ономастикасининг топонимия сатҳида топонимик индикатор термини биринчилардан бўлиб профессор З.Дўсимов ишларида қўлланганлиги илмий жамоатчиликка маълум. Олимнинг фикрича, топонимик индикатор топонимик объектни ёки унинг характерини кўрсатувчи сўз, гидронимик индикатор (*дарё, ариқ, канал, кўл, ҳовуз...*) гидроним ифодалаган объектни, характер, хусусиятини англатувчи сўздир [3].

Э.Бегматов, Н.Улуковлар *индикатор* ономастик термин сифатида “*аниқлагич, кўрсаткич*” маъносида қўлланишини қайд этишади [1:34]. Т.Нафасов эса жой номи ҳосил қилишда иштирок этиб, объект турини билдирадиган сўз – *индикатор* дея таърифлайди [6:287].

Н.Улуков ўз тадқиқотида *гидронимик индикатор* терминини қўллайди ва терминга тўғри, батафсил изоҳ беради. Олимнинг фикрича, гидронимлар таркибида қўлланиб, ном ифодалаётган объектнинг қандай сув объекти ва сув иншооти эканлигини англатувчи луғавий бирликлар гидронимик индикатордир [8:55].

Бизнингча, Э.Бегматов, Н.Улуковлар тавсия қилган *гидронимик индикатор* термини билан бирга *гидроиндикатор* терминини қўллаш мақсадга мувофиқ. Чунки ономастикада *антропоиндикатор, топоиндикатор, этноиндикатор* каби терминлар фаол қўлланади.

Энди *индикатор* терминининг кўп маъноли термин сифатида изоҳланиши ва маъноларига эътибор қаратайлик. Изоҳли луғатда берилишича, термин куйидаги маъноларни англатади:

Индикатор 1 тех. Текшириш (кузатиш) объекти бўлган нарсани ёки бирор жараённинг боришини назорат қилувчи, кузатиб (қараб) борувчи асбоб, мослама.

2 ким. Кимёвий жараёнларнинг хусусиятларини, боришини, тугалланишини кўрсатувчи модда; реактив (ишқор ва кислоталар таъсиридан ўзгарадиган модда).

3 Берилган китобларни ҳисобга олувчи картотека (кутубхона ва ўқув залларида) [10:209].

Маълум бўладики, атоқли отлар таркибида қатнашиб объект турини англатувчи термин изоҳли луғатда қайд этилмаган. Ономастикада шу вақтгача фаол қўлланишда бўлган индикаторлар топонимларни бир-биридан ажратишда ва фарқлашда ишлатилиб келинади. Шу

нуктаи назардан топонимлар таркибидаги *сув, дарё, қишлоқ, овул, гузар, тоғ, тепа, қир, чўққи, камар, чўл, дала, дашт, саҳро* лексемалари топонимик индикаторлар саналади. Топонимиканинг ойконимия, оронимия, гидронимия бўлимлари ўз индикаторлар тизимида эга. Ойконимиянинг *кент, қишлоқ, овул, маҳалла, гузар, шаҳар* каби, гидронимиянинг *денгиз, дарё, кўл, сой, сув, жилга, банд, булоқ, чашма, ариқ, ҳовуз* сингари индикаторлари бор. Оронимияда ҳам индикаторлар анчагина: *адир, кам, камар, қир, тепа, чўл, саҳро, дала, дашт*.

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, Жанубий Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ҳудуди гидронимиясида турли хил, ўзига хос индикаторлар учрайди. Қуйида Жанубий Ўзбекистон ҳудудидаги мавжуд бўлган *арик, булоқ, шох, жилга, дарё, шаршара, қулоқ* каби ўндан ортиқ гидронимлар таркибида учрайдиган индикаторларни таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Дарё индикатори. *Дарё* катта сув ҳажми ва сатҳига эга бўлган табиий сув объекти. *Дарё* термини форс тилидан ўзлашган сўз бўлиб, изоҳли луғатда катта сув, денгиз маъносида қўлланилади. Луғатда термин қуйидагича изоҳланган: “манбаидан қуйилиш жойи томон табиий ўзандан доимий равишда оқиб турадиган катта сув” [9:565].

Дарё термини туркий тилларда қуйидагича фонетик шакл ва маъноларда қўлланилганлиги аниқланди: озарбайжон тилида *дерья, даря* – “денгиз”, “денгизга оид”; кирғиз тилида *дайра, дарыя* – “катта (бош) дарё”. Ноқардош тиллар, масалан, форс тилида *дерья* – “денгиз”, “кўл”, “кўрфаз”, “ботқоқлик”, “катта (бош) дарё”; афғон тилида *дарьяча* – “кўл”, ҳинд тилидаэса *дарийа* – “дарё” [5:172]. Жанубий Ўзбекистон гидронимиясида ушбу индикатор қатнашган қуйидаги номлар учрайди: *Аччидарё* (Қашқадарё в.), *Жиннидарё* (Қашқадарё, Сурхондарё в.), *Қўмдарё* (Қашқадарё в.), *Қоратоғдарё* (Сурхондарё в.), *Лангардарё* (Қашқадарё в.), *Мачайдарё* (Сурхондарё в.).

Кўл индикатори. *Кўл* термини “чуруқликнинг сувга тўлган (сув қоплаган), атрофи берк, чуқурликдан иборат табиий сув ҳавзаси” маъносини англатади [10:453]. Мазкур термин бир қатор тилларда қуйидаги фонетик шакл ва маъноларда ишлатилади: ёкут тилида *кўл, кюель*; тува тилида *хөл*; қадимги туркий тилда *köl*, тожик тилида *кўл*, форс тилида *гэль* – “кўл”, “ҳовуз”, “сув йиғиладиган жой”, осетин тилида *kül* – “чуқур кўлмак”, “дарё тубидаги ўпқон”, “чуқур сув”; помир тилида *qul* – “кўл”, “текис сойлик”, “дара”; ҳинд тилида *кул* – “қирғоқ”, “кўл”, “ҳовуз” [5:312-313]. “Девону луғатит-турк”да *кўл* кўп маъноли сўз сифатида изоҳланган: *Köl* (денгиз) – денгиз. *Köl* (кўл) – *ҳовуз, кўл. Köl* (кўл) – *тўпланиб қолган сув, кўл* [4:369]. Жанубий Ўзбекистон гидронимиясида *Айғиркўл* (Дехқонобод, Яккабоғ, Қамаш, Шеробод, Олтинсой т.), *Бетубкўл* (Қамаш т.), *Каттакўл* (Жарқўрғон т.), *Балиқкўл* (Қамаш т.), *Сассиқкўл* (Миришкор т.) *Балиқликкўл* (Дехқонобод, Косон т.), *Диллаккўл* (Термиз т.), *Ботқоқкўл* (Косон т.) гидронимлари учрайди.

Сой индикатори. “Сой 1 Икки адир ёки тоғ оралиғидаги, кўпинча оқар сувлар ҳаракати ва б. натижасида ҳосил бўлган пастлик жой, сув йўли, водий. 2 Шундай водийда, пастликда доимий ёки мавсумий оқадиган кичик дарё, ариқ, ирмоқ [11:545].

Сой индикатори бир қатор туркий тилларда қуйидаги фонетик шакл ва маъноларда қўлланилгани кузатилади: турк ва озарбайжон тилларида *чай (чау)* – “сой”, “дарё”; кирғиз тилида *сай* – “дарёнинг қуриган, қуриётган ўзани”; *сайанг* – “мель”, “коса”; *сайроон* – “саёзлик”, “шаршара”, “дарёнинг кечиби ўтиш учун қулай кечиги”; олтой тилида *сай* – “тошлоқ”, “тошли (қумлик) жой”; хакас тилида *сай, зай* – “саёз”, “майда (кичик)”, “тошлоқ”, “дарёнинг қуриган ўзани”, “оқим”; ёкут тилида *чай* – “кўл ёки дарёнинг текис (ясси) қирғоғи”, “саёз қирғоқ”, “йирик қумлик”, “тошлоқ”, “қумлик”; тува тилида *сай, сайр* – “тошлоқ жой”, “чуқур ўзан”, “кичик дарё (ирмоқ)”; қўмик, нуғай тилларида *сай* – “сой”, “жарлик”; “кичик (майда)”, “чуқур бўлмаган (саёз)”; уйғур тилида *сай* – “дарё ўзани” [5:491-492]. Жанубий Ўзбекистон ҳудудида *Дамсой* (Олтинсой т.), *Орқасой, Ғовканасой, Зарвансой, Қалқамасой* (Чироқчи т.), *Арабсой* (Китоб, Ғузор, Шаҳрисабз, Чироқчи, Қамаш, Муборак, Яккабоғ т.), *Етимсой* (Чироқчи, Китоб т.) *Моховсой* (Яккабоғ т.), *Оқсой* (Шаҳрисабз, Шеробод, Дехқонобод, Бойсун, Қамаш т.), *Шоввасой* (Бойсун т.), *Қозоқсой* (Косон, Олтинсой т.) гидронимлари учрайди.

Жилга индикатори. Изоҳли луғатда “*жилга* тоғ ва тоғ ён бағирларидан оқиб тушадиган кичик сой; йилга” маъносида қўлланилиши қайд этилган [10:88]. *Жилга* термини қариндош ва бошқа тилларда қуйидаги фонетик шакл ва маъноларда қўлланганлиги кузатилди: қозок тилида *жилга* – “жилга”, озарбайжон тилида *джылга*, туркман тилида *джылка*, татар диалектида *жилга* – “қурук ўзан”; тожик тилида *жилга*; бурят ва халха-мўғул тилларида *жалга* – “жарлик”, “жар”, “қурук ўзан”, “паст чуқурлик”, эвенк тилида *дэлгэ* – “жар”, “ўзан”, “жар”, “сойлик” [5:199]. Масалан, *Қалогжилга* (Дехқонобод т.), *Шайтонжилга* (Чирокчи т.).

Қўл/ғўл индикатори. Қўл/ғўл — тоғ тубидан, дара ичидан оқувчи жилга; сойлик ичидан оқадиган ва каттароқ ирмоққа қўшиладиган сув. Жанубий Ўзбекистон ҳудудида *Оққўл* (Қамаши т.), *Шўрқўл* (Шеробод т.), *Рўдақўл* (Бойсун т.), *Беиқўл*, *Парчағўл* (Дехқонобод т.), *Сувлиқўл* (Яккабоғ т.), *Четқўл* (Дехқонобод т.), *Гуиғўл* (Қамаши, Китоб т.) сингари гидронимлар мавжуд.

Об индикатори. Об тожик тилидан тилимизга ўзлашган бўлиб, “сув, жилга, табиий кичик сув ҳавзаси” маъносини билдиради. Об термини бир қатор тилларда қуйидаги фонетик шакл ва маъноларда қўлланилиши кузатилди: яғноб ва тожик тилида *об* – “сув”, *оба* – “тоғ оқими”, урду тилида *аб* – “оқим”; озарбайжон тилида *аб* – “дарё”, арман тилида *ап* – “қирғоқ” [5:400]. Ўрта Осиё ҳудудидаги кўпгина гидронимлар таркибида об индикатори иштирок этади. *Обиғуножсин* (Шаҳрисабз т.), *Обариқ* (Китоб т.), *Панжоб*, *Шўрчоб* (Бойсун т.), *Гулиоб* (Сариосиё т.), *Обикалон*, *Обиқашқа* (Шаҳрисабз т.), *Обигарм* (Ўзур, Китоб т.), *Обисурхак*, *Обиях*, *Обичашма* (Китоб т.).

Сув/суви индикатори. Сув, суви терминлари гидронимлар таркибида келиб, жилга, дарёча, ирмоқ маъноларини англатади. Қашқадарё ва Сурхондарё ҳудудида *Куёвсув* (Олтинсой т.), *Қизилсув* (Бойсун т.), *Дара суви* (Қамаши т.), *Қорасув* (Китоб т.), *Чанпасув* (Шаҳрисабз т.), *Оқсув* (Қамаши, Яккабоғ, Олтинсой т.) сингари гидронимлар учрайди.

Даҳна/даҳана индикатори. Даҳана форс тилидан ўзлашган сўз бўлиб, “сув ўтадиган қисқа, тор ўзан” маъносида [9:582]. Термин ўрта озарбайжон тилида *даҳна* – “тўғон”, “суғориш канали оғзи (бошланиш жойи)”; форс тилида *дехене* – “дара”, “дарё водийси”, “тоғ йўлаги (ўтиш жойи)”, “дарё оғзи” [5:172-173]. Қашқадарё, Сурхондарёда *Даҳна* (Дехқонобод, Бойсун, Шеробод т.), *Даҳана* (Қамаши т.), *Оқдаҳна*, *Қорадаҳна* (Дехқонобод т.) каби гидронимлар мавжуд.

Ариқ индикатори. Ариқ инсон томонидан деҳқончилик қилиш, суғориш мақсадида қазилган сунъий сув йўли, иншооти. Оқар суви бўлмаган жойларда ариқ қазилиб сув келтирилган. Индикаторнинг икки маъноси изоҳли луғатда қайд этилган. 1 Сунъий равишда ҳосил қилинган сув йўли, ўзани ва ундаги сув. 2 Экин экиш ва суғориш учун экин майдонида тортилган махсус сув йўли, жўяк [9:98].

“Девону луғатит турк”да эса ушбу терминга қуйидагича изоҳ берилганини кўрамиз: *Arīq* (ариқ) – ариқ, наҳр. Мақолда (шундай келган): *Ağilda oğlaq tuğsa, ariqda otiünär*. Маъноси: “Оғилда бузоқ туғилса, ариқда ўти унади”. Бу мақол овқат ёки ризқ учун ортиқча уриниш ва қайғуриш керак эмаслигини англатиш учун айтилади [4:39].

Ариқ термини туркий ва ноқардош тилларда қуйидаги фонетик шакл ва маъноларда қўлланилган: олтой тилида *арык*, “суғориш канали”; уйғур тилида *ерик*, *эрик* – “канал”; мўғул тилида *аруг* – “суғориш канали; эвенк тилида *ари* – “оқим”, “канал”; озарбайжон тилида *арх* – “канал”; грузин тилида *архи* – “канал”; арман тилида *арк*; осетин тилида *аруq* [5:57-58].

Жанубий Ўзбекистон ҳудудида *ариқ* индикатори қатнашган қуйидаги гидронимлар аниқланди: *Аймоқариқ* (Косон, Чирокчи т.), *Баҳринариқ* (Қамаши т.), *Валламариқ* (Яккабоғ т.), *Дубойариқ* (Сариосиё т.), *Ёвонариқ* (Касби т.), *Кўлобарик* (Ўзур, Косон, Шўрчи т.), *Батошариқ*, *Фозилариқ* (Қарши т.), *Айланишариқ* (Китоб т.), *Тегирмонариқ* (Косон т.), *Беишкентариқ* (Қарши ш.).

Шох индикатори. Шох – йирик ариқнинг ёнидан қазилган сув йўли, кичик шохобча, ариқ: *Қанжигашох*, *Ҳайитишох* (Ангор т.), *Дамшохариқ* (Қарши т.), *Уйшуншох* (Косон т.), *Жуйрукишох*, *Қорағурсоқшох*, *Очамайшох* (Жарқўрғон т.), *Ойинишох* (Шеробод т.).

Жўй индикатори. Жўй форс-тожикча сўз бўлиб ариқ, сув йўли маъносида қўлланади. Жўй термини қариндош ва қариндош бўлмаган айрим тилларда қуйидаги фонетик шакл ва маъноларда қўлланилган: тожик тилида *жўй* – ирмоқ, ариқ, ўрта туркман тилида *жоя* – “арик”, “суғориш канали”; форс тилида *жуи*, *жуаб*, *жуб* – “арик”, “суғориш канали”, “дарё (ирмоқ)”, “жилға”, “ўзан”; афғон тилида “сув иншооти” [5:181]. *Шакаржўй* (Касби т.), *Капаржўй* (Қарши т.), *Дамжўй* (Китоб, Яккабоғ т.) *Осиёжўй*, *Кўҳнажўй* (Миришкор т.), *Жўйдам* (Косон т., Шаҳрисабз, Денов т.), *Лабихжўй* (Қарши т.), *Чоржўй* (Жарқўрғон т.).

Булоқ индикатори. Булоқ ер остидан сизиб, қайнаб чиқадиган табиий сув манбаси саналади. Туркий тилларда *булоқ* термини қуйидаги фонетик шаклларда қўлланилган: татар тилида *болак*; олтой тилида *булак*; хакас тилида *пулук*, *пулах*; бурят ва мўғул тилларида *булаг*; қалмиқ тилида *булг*; эвенк тилида *булак*, *болак*; лезгин тилида *булах*, *былах* [5:100]. Қадимги туркий тилда *тиҗар* (*мингар*) термини *булоқ*, *чашма*, сув кўзи маъносида қўлланилган. Маҳмуд Кошғарий бу лексема ўғуз қабиласи тилига хос деб изоҳ берган [4:446].

Жанубий Ўзбекистон ҳудудидан тўпланган гидронимлар таркибида *булоқ* индикатори катнашган қуйидаги гидронимлар учрайди: *Жийдабулоқ* (Қамаши, Шаҳрисабз т.), *Олмабулоқ* (Шўрчи, Яккабоғ, Шаҳрисабз, Чирокчи, Дехқонобод, Қамаши, Ангор т.), *Арчабулоқ* (Сариосиё, Китоб, Қамаши, Шаҳрисабз т.), *Қизбулоқ* (Китоб, Сариосиё т.), *Мойбулоқ* (Шаҳрисабз, Китоб, Шўрчи т.), *Қумбулоқ* (Шаҳрисабз, Китоб, Қамаши т.), *Ойдинбулоқ* (Шаҳрисабз, Дехқонобод, Қамаши, Сариосиё т.), *Шодмонбулоқ*, *Кўрпабулоқ* (Бойсун т.), *Қўтирбулоқ* (Шаҳрисабз, Китоб, Қамаши, Денов, Яккабоғ т.).

Чашма индикатори. Чашма ер ости сувлари сизиб, қайнаб чиқадиган манба, *булоқ*. Ушбу термин тилимизга форс тилидан ўзлашган бўлиб, “ер остидан чиқаётган сув манбаи ва унинг суви” маъносини билдиради [12:465]. Термин ўрта тожик тилида *чашма*, татар тилида *чишма*, серб-хорват тилида *чесма*, румин, ва молдаван тилида *чешма* шаклларида қўлланади [5:614]. Вилюятимизда *Сарчашма* (Дехқонобод т.), *Чилчашма* (Қамаши т.), *Обичашма* (Китоб т.), *Карсончашма* (Шаҳрисабз т.), *Чашмикенагас* (Қамаши т.), *Чашмазор* (Бойсун, Шеробод, Шаҳрисабз, Дехқонобод т.) сингари гидронимлар учрайди.

Қоқ индикатори. Қоқ ёмғир ва эриган қор сувлари тўпланадиган, йиғиладиган чуқурлик. Қоқнинг чуқурлиги 1 метргача, эни 2-3 метргача бўлиши мумкин. “Девону луғатит-турк”да термин *qaq* (қақ) шаклида берилган бўлиб, “ёмғир ва сел сувидан пайдо бўлган кўл” маъносини ифодалайди. *Шайтонқоқ* (Китоб т.), *Тентаққоқ* (Денов т.), *Моманайқоқ* (Қамаши т.), *Қизилқоқ* (Сариосиё т.), *Қулматқоқ* (Нишон т.), *Қўшқоқ* (Ғузор т.), *Чуқурқоқ* (Миришкор т.) гидронимлари Жанубий Ўзбекистон ҳудудида мавжуд.

Канал индикатори. Канал термини лотинча *canalis* сўзидан олинган бўлиб, “қувур, нов; сув йўли” маъноларини ифодалайди. Изоҳли луғатда: “Дарё, кўл ёки денгизлар ўртасида кема катновини ўрнатиш, шунингдек, экин майдонларини сув билан таъминлаш ва ортиқча сувларни йиғиб, оқизиб юбориш учун махсус қазилган сув йўли” тарзида изоҳланган. [10:313]. Жанубий Ўзбекистон ҳудудида *Миришкор канали* (Миришкор т.), *Мироқи канали* (Шаҳрисабз т.), *Ҳазорбоғ канали* (Сурхондарё в.), *Занг канали* (Жарқўрғон т.), *Қарши магистраль канали* (Қарши ш.) гидронимлари мавжуд.

Қудуқ индикатори. Қудуқ – оқар суви ва ариқ қазиб сув олиб бориш имкони бўлмаган чўл, дашт, сахро каби ҳудудларда қазиладиган сунъий сув иншоотидир. Изоҳли луғатда “Сув олиш мақсадида вертикал тарзда қазилган тор ва теран чуқурлик; гидротехника иншооти” маъносида қўлланилиши қайд этилган [13:364]. Маҳмуд Кошғарий луғатида *quuig* (қуйуғ) шаклида қўлланилган бўлиб, қудуқ маъносини ифода этган. Бу сўзнинг *quidig* (қудуғ) шакли ҳам борлиги луғатда қайд этилган [4:151, 380]. *Бошқудуқ*, *Боймирзақудуқ*, *Қорақудуқ* (Чирокчи т.), *Чўбинқудуқ*, *Туяқудуқ*, *Яккақудуқ* (Ғузор т.), *Чуччиқудуқ* (Дехқонобод т.), *Тошқудуқ* (Касби т.), *Хатибқудуқ* (Қамаши т.), *Сардобақудуқ*, (Қарши т.), *Ғўлвақудуқ* (Косон т.).

Нов/нова индикатори. Нов/нова ариқ, кичик сув ўзани; сув оқиши ва суғориш учун ёғоч, тахта, трубадан қилинган сув йўли. *Нова* (Ғузор т.), *Оқнов* (Чирокчи т.), *Қўшинова* (Бойсун т.), *Новадароз* (Шаҳрисабз т.), *Новариқ* (Косон т., Яккабоғ т.), *Новдароз* (Китоб т.).

Нарт индикатори. *Нарт* ариқларнинг сувини экинзор ёки кичик ёнариққа чиқариш учун тўсиб қилинган банд, дамба. Қашқадарё вилоятида *Нартичуқур*, *Нартибаланд* (Косон ш.) гидронимлари учрайди.

Ховуз индикатори. *Ховуз* тоза ичимлик суви сақланадиган, баъзан ёмғир, қор сувларини тўплаш учун хизмат қиладиган, махсус қазилган чуқурлик. “Туркий ва нотуркий тилларда, жумладан, озарбайжон ва туркман тилида *ховуз* – “ховуз”, “сув омбори”; форс тилида *хоуз* – “ховуз”, “сув омбори” [5:588]. *Пиримховуз* (Чироқчи т.), *Юқори ховуз*, *Пастки ховуз* (Яккабоғ т.).

Банд индикатори. *Банд* форс-тожикча сўз бўлиб, гидронимияда сув тўплаш ва айириш учун махсус қурилган жой, тўғон, тўсиқ маъносида қўлланади. “Тожик тилида *банд* – “тўсиқ (мустаҳкамлаш), банд”, “дамба (тўсиқ, тўғон)”; афғон тилида *банд* – “дамба”, “тўсиқ (тўғон)”; талыш тилида *банд* – “тоғ”, “чўққи” маъносида қўлланилади [5:71]. Жанубий Ўзбекистон худудида *Сарибанд* (Бойсун т.), *Бандихон* (Денов, Бойсун т.) гидронимлари учрайди.

Шибар/шувар индикатори: Гидронимияда *шибар/шувар* – инсон томонидан фойдаланиш учун қулай ҳолга келтирилмаган булоқ, чашма, яъни ботқоқлик ҳолатидаги сув манбаи. *Шибар/шувар* тожик тилида – “ботқоқлик”, “ботқоқ”; ўрта бурят тилида *шэбэр* – “қалин ўрмон”, “ўрмон ботқоқлиги”; мўғул тилида *шивэр* – “сув босган ботқоқлик (чакалакзор)”, “сел йўлидаги чакалакзор (буталар)”; рус диалектида: *шибир*, *шивир* – “дарё бўйи қирғоқликлари ва паст текисликлардаги чакалакзор”; “ўрмонлардаги майда қайин ва дарахтлардан иборат қуюқ чакалакзор қирғоқлари”; “чакалакзор”; қирғиз тилида *шибер* – “баланд, қуюқ (қалин) ўт-ўлан” [5:628]. Қашқадарё худудида *Шивар* (Қамаши т.), *Галашувар*, *Қамишшувар* (Чироқчи т.) гидронимлари учрайди.

Шаршара/шаршарак/шаррак/шовва индикатори. *Шаршара* – юқоридан, баланд жойдан пастга оқиб тушадиган сув ҳажми, оқими. “*Шаршара* – “дарё боши, тез” (тожик тилида), қирғиз тилида *шар* – “тез, шарқираб оқадиган (оқим)”, “тез”; *шарқирама* – “тез оқар сув”. *Шарлама* татар тилида – *шаршара*, оқим; ўрта қирғиз тилида *шарқиратма*, туркман тилида *шарлавук* – “шаршара” [5:625]. *Шаршарак* – кичик шаршара [12:552]. Халқ жонли нутқида *шаррак* сўзи ҳам қўлланилади. *Шарр* тақлид сўзига -ак қўшимчаси қўшилиб *шаррак* сўзи ҳосил қилинган. *Шовва* сўзи кипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи аҳоли нутқида хос сўз ҳисобланади. Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида *Шаррак* (Бойсун, Шаҳрисабз т.), *Болишаррак* (Қамаши т.), *Момошаррак* (Китоб т.), *Шоввасой* (Бойсун т.) гидронимлари учрайди.

Қулоқ индикатори. Изоҳли луғатда *қулоқ* кўп маъноли сўз сифатида: 1 Сувнинг анҳор, канал, ўқариқ ва ш.к.дан кичик сув йўлига, ариқларга тармоқланиб ўтадиган жойи; даҳана. 2 Шундай жойдан ўтадиган сув миқдори маъносида қўлланиши қайд этилган [13:373]. *Қулоқ* (Касби т.), *Баҳринқулоқ* (Қамаши т.).

Дарак индикатори. *Дарак* тилимизга араб тилидан ўзлашган сўз бўлиб, чуқурлик; хабар, огоҳлик маъноларини ифодалайди. *Дарак* терминининг гидронимияга алоқадорлиги хусусида изоҳли луғатда маълумот келтирилмаган. *Дарак* гидронимияда йирик ариқ сувини бир канча шохобчаларга бўлиб тақсимлайдиган жой, банд, тўғон маъноларида: *Дарак*, *Сувдарак* (Касби т.), *Бешдарак* (Касби т.). *Даракзан* (ушбу термин Косон туманининг Нартибаланд қишлоғида яшовчи аҳоли нутқида *сув ўғриси* маъносида ишлатилади).

Жанубий Ўзбекистон вилоятлари худудида мавжуд бўлган гидронимларни тўплаш ва уларни тадқиқ қилиш шуни кўрсатдики, бу худудда қадимий ва замонавий гидронимлар катта миқдорни ташкил этади. Бундай гидронимларнинг ясалиши ва яратилишида гидроиндикаторларнинг ўрни муҳим аҳамият касб этади. *Дарё*, *сой*, *жилга*, *ариқ*, *шоҳ*, *булоқ*, *чашма*, *шаршара*, *қулоқ*, *дарак*, *қоқ* каби индикаторларнинг гидронимлар ясалишидаги ўрни, аҳамияти, маъноси, фонетик-лексик, лексик-семантик хусусиятлари, морфем тузилиши ва ясалиш моделларини тадқиқ этиш ўзбек ономастикаси, тил ва халқ тарихи, этнография, география фанларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 104 б.

2. Донидзе Г.Н. Гидронимические термины в тюркских языках // Ономастика. – Москва, 1969. – С. 169-171.
3. Дўсимов З. Топонимик индикаторлар. – Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1972. – №5. – Б.71-74.
4. Кошғарий, Маҳмуд. Девону луғоти-т-турк. – Тошкент, 2017. – 488 б.
5. Мурзаев Э. Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – 653 с.
6. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1988. – Б. 288.
7. Попова В.Н. Гидронимические термины Павлодарской области// Топонимика Востока. – Москва, 1969. – С. 150.
8. Улуқов Н.М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2010.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Т., 2020. – 680 б.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. – Т., 2020. – 672 б.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. – Т., 2020. – 688 б.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. – Т., 2020. – 608 б.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жилд. – Т., 2020. – 608 б.

УЎК 81-13

ИНГЛИЗЧА-ЎЗБЕКЧА ВА ЎЗБЕКЧА-ИНГЛИЗЧА ЎҚУВ ЛУҒАТЛАРИДА КЎП МАЪНОЛИ СЎЗ МАЪНОЛАРИНИ ФАРҚЛАШ МУАММОЛАРИ

Ш.Б.Наширова, катта ўқитувчи, Қариш давлат университети, Қариш

Аннотация. Мазкур мақолада Инглизча-ўзбекча ва ўзбекча инглизча ўқув луғатларида кўп маъноли сўз маъноларини фарқлаш муаммолари ёритилган.

Калим сўзлар: кўп маъноли сўз, луғатлар, сўз маънолари

Аннотация. В данной статье освещены проблемы разграничения значений многозначных слов в англо-узбекских и узбекско-английских учебных словарях.

Ключевые слова: многозначные слова, словари, значения слов.

Abstract. This article discusses the problems of distinguishing the meanings of polysemous words in English-Uzbek and Uzbek-English educational dictionaries.

Key words: polysemous words, dictionaries, word meanings

Полисемия – тил луғат бойлигининг энг муҳим манбаи, нутқни ифодали баён қилиш усулларининг умумий асоси. Тил ўқитиш, жумладан, инглиз тилини ўқитишда ўқувчиларда ўрганилаётган тилнинг семантик ва услубий имкониятларидан ўринли фойдаланиш, нутқ вазиятига мос равишда сўз танлаш кўникмаларини шакллантиришда тилнинг энг муҳим ва ажралмас хусусиятларидан бири бўлган кўп маънолилиқ алоҳида ўрин тутади.

Икки тилли луғатларда кўп маъноли сўз маъноларини фарқлаш билан боғлиқ энг асосий муаммоларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) бош маъно ва ҳосила маъноларнинг фарқланмаслиги;
- 2) полисемия ва омонимиянинг аралаштириб юборилиши;
- 3) нутқий контекстуал маъноларнинг луғатда алоҳида ажратилиши.

Мавжуд луғатларда кўп маъноли сўзларнинг лексикографик семантизацияси замонавий ўқув лексикографиясининг инновацион концепцияларига тўла мос келмайди. Аниқроғи, полисемантик сўзнинг ўз ва кўчма маънолари – лексеманинг луғавий маъноси ва контекстуал маънолар фарқланмайди. Ўзбек тилида тузилган аксарият икки тилли луғатларда бош сўзнинг маъноси алоҳида изоҳланмайди. Яъни луғат мақолада бош сўзнинг аташ маъноси берилмайди. Тўғридан-тўғри контекстуал маънолар шарҳига ўтиб кетилади. Бу эса луғат фойдаланувчисига сўзнинг бош маъноси ва ҳосила маъноларини ажратишда қийинчилик туғдиради. Аксарият икки тилли луғатлар каби биз таҳлил учун танлаган Ш.Бўтаевнинг “Инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча луғат”ида ҳам лексеманинг бош маъноси ва кўчма маънолар аниқ чегараланмайди. Контекстуал маъноларга иллюстрация ҳам келтирилмайди. Шунчаки ушбу маънода келганини тасдиқлаш учун айримларининг синтактик бирикувчиси берилади. Масалан: **drop** [drop] **1. n** 1) tomchi; **a ~ of rain** yomg'ir tomchisi; 2) bir tomchi; qultum, ozgina; **a ~ of tea** bir qultum choy; 3) *pl tib.* tomchilar; 4) obaki;

chocolate ~s shokoladga belangan obaki; 5) tushish, pasayish; **a great ~in prices (temperature)** narxlaming (haroratning) keskin tushishi; 2. v 1) tomchilamoq, tomib tushmoq; 2) tushmoq, tushib ketmoq, tushirib yubormoq; **to ~ a book** kitobni tushirib yubormoq; 3) tashlamoq, tushirmoq; **to ~ anchor** langar tashlamoq; 4) yiqilmoq, tashlamoq, tushmoq; **to ~ into a chair** stulga o'tirmoq; 5) o'lmoq, vafot etmoq (~ off); **men ~ ped like flies** odamlar pashshadek qirildi; 6) toshmoq, pasaymoq, kamaymoq, tinchimoq; **the production of oil ~ ped** neft qazib olish pasaydi; 7) tushmoq, tushirmoq; **her eyes ~ ped** u ko'zlarini tushirdi; **to ~ across** tanbeh bermoq; jazolamoq; **to ~ away** tomchilab oqib ketmoq; bitta-bittadan bo'lib ketmoq; **to ~ back** sport, harb. chekinmoq, orqaga qaytmoq; **to ~ behind** orqada qolmoq; **to ~ in** kirmoq, ko'rgani kirmoq; **to~off** bittadan bo'lib ketmoq, chiqmoq; birin-ketin chiqib ketmoq; tarqalishmoq.

Кўриниб турибдики, луғат мақолада **drop** лексемаси араб рақами билан 1. ва 2. тарзида ажратилган, биринчисига *n* пометаси қўйилган. Демак, у от. таржима изоҳ бу белгига тўғри келади – томчи. Кейин унинг маънолари изоҳланган ва ҳар бирига сўз бирикмаси тарзида иллюстрация келтирилган: 1) *tomchi*; **a ~ of rain** yomg'ir tomchisi; 2) *bir tomchi*; *qultum, ozgina*; **a ~ of tea** bir qultum choy; 3) *pl tib. tomchilar*; 4) *obaki*; **chocolate** ~s shokoladga belangan obaki; 5) tushish, pasayish; **a great ~in prices (temperature)** narxlaming (haroratning) keskin tushishi тарзида. Кейин 2 рақами билан изоҳ давом этган.

Худди шунингдек, П.П.Литвиновнинг ўқув луғатида ҳам бош маъно ва ҳосила маънолар алоҳида талқин қилинмайди. Барча маънолар кетма-кетликда саналади. Фақат ушбу луғатда ҳар бир талқинга алоҳида инглизча иллюстрация келтирилади ва ўзбек тилида таржимаси берилади. Масалан:

Consider
[kən'sidə]

обдумать – think over. He had no time to consider the matter. У него не было времени обдумать этот вопрос.

рассматривать – examine. We considered your offer. Мы рассмотрели ваше предложение.

считать – regard, look upon smth. You always consider that I do nothing. Ты всегда считаешь, что я ничего не делаю. I consider it an honour. Я считаю это за честь.

считаться, учитывать – take into account. I have got a family to consider. Я должен учитывать интересы семьи.

проявлять уважение – show consideration for smb. It is wise of you to consider others. Ты мудро поступаешь, уважая других.

Инглизча кўп маъноли **consider** рус тилида бешта – *ўйлаб кўрмоқ (обдумать)*; *қараб кўрмоқ, деб ҳисобламоқ (рассматривать)*; *санамоқ, ҳисобламоқ (считать)*; *этиборга олмоқ, ҳисобга олмоқ (считаться, учитывать)*; *ҳурмат кўрсатмоқ, этибор қилмоқ (проявлять уважение)*, ўзбек тилида эса учта – *кўриб чиқмоқ; этиборга олмоқ; ҳисобламоқ, деб билмоқ, деб тушуноқ* маъноларига эга. Ш.Бўтаев луғатида эса 3та маъноси изоҳланади: **consider** [kən'sidə] v 1) *ko'rib chiqmoq*; 2) *e'tiborga olmoq*; 3) *hisoblamoq, deb bilmoq, tushunmoq*.

Сўзнинг рус ва ўзбек тилларидаги маънолари деярли бир-бирига яқин. Ҳар икки тилда ҳам **consider** умуман, *ўйлаб кўриш, этибор, диққат қаратиш* маъносини билдиради. Шунчаки у контекстда турли қирраларини намоён қилади. Демак, **consider** сўзининг бош маъноси *бирор нарса, шахс ёки ҳодисага диққат қаратиш, ўйлаб кўриш, этибор қилиш* тарзида лексикографик талқин қилиниши лозим. Агар шу нуқтаи назардан ёндашилса, инглизча-ўзбекча луғатда **consider** сўзига берилган биринчи изоҳ унинг бош маъноси бўла олмайди: *кўриб чиқмоқ*. У русча-инглизча луғатдаги 2-маъно – *рассматривать* га тўғри келяпти. Маълум бўладигани, инглизча-ўзбекча ўқув луғатида полисемантизмларнинг кўчма маъноларини изоҳлашда, аввало, бош маънони аниқлаб олиш ҳосила маъноларни ажратишни осонлаштиради. Бир тилли луғатларда ҳам кўп маъноли сўзлар изоҳланганда, одатда, бош маъно ва кўчма маънолар ажратилади. Одатда, биринчи рақам билан берилган маъно бош маънога тўғри келади.

Бош маъно – лексеманинг аташ семасини тўғри аниқлаб олиш, контекстуал маънолар шарҳида хатоликка кам йўл қўйишга олиб келади.

Икки тилли луғатда кўп маъноли сўзлар семантизацияси билан боғлиқ яна бир муҳим муаммо – **кўп маънолилик, яъни полисемия ва шаклдошлик – омонимияни фарқлаш**

билан боғлиқ. Маълумки, кўп маънолилиқ ҳар доим бир туркум доирасида кузатилади. Яъни бири от ёки сифат, бири феъл бўлмайди. Таржима луғатларида учрайдиган энг кўпол хатолик полисемантик сўз маънолари орасидаги алоқанинг узилиши натижасида янги сўз пайдо бўлиши, яъни кўп маъноли сўз маъноларидан бирининг лексикализацияси туфайли юзага келган шаклдош сўзлар кўпинча луғатчини чалғитади. Кўп маънолилиқ ва омонимия дунёнинг барча тилларига хос бўлган лексикология доирасида ўрганиладиган ҳодисалардир. Аммо полисемия ва омонимия муаммоси амалий ва назарий лексикографияга татбиқ этилганда янада долзарб бўлиб қолади. Б.Д.Цыренов “ҳар қандай луғат тузувчи луғатшунослиқ амалиётида омонимия ва полисемияни фарқлашнинг нечоғли муҳим эканини англаши учун, бизнингча, ўз ишига О.С.Ахманованинг “Гарчи ҳар қанча луғат иши билан шуғулланган ва катта тажрибага эга бўлса-да, лексикографга ҳар доим иккита бир-бирига яқин муаммо хавф солиб туради: лексик-фразеологик ва лексик-семантик хусусиятлари етарлича чуқур ўрганилмаганлиги сабабли бир хил шаклга эга бўлган бошқа-бошқа сўзларни сунъий равишда бир ўринда изоҳлаш ва аслида бир сўзга оид кўчма маъноларни бошқа-бошқа сўзлар сифатида турли ўринларда изоҳлашга йўл қўйиш” деган фикрларини эпиграф қилиб олиши керак”, дейди.

Умуман, луғатда шаклдош сўз ва кўп маъноли сўзга тегишли контекстуал маъноларни изоҳлашда қатъий принциpga амал қилинмаслиги, битта луғат мақолада баъзан ярим қавсли араб рақамлари, баъзан нуқтали араб рақамларидан фойдаланилиши адресатнинг иккиланиши – сўз маъноларини фарқлашда чалғишига олиб келади. Ўқув луғатларида полисемия ва омонимия муаммоси, унинг амалий ва назарий лексикографияга татбиқи алоҳида тадқиқ манбаи бўлганлиги боис қисқача таҳлиллар билан чекланамиз. Инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча луғатларда кўп маъноли сўзларни семантизациялаш билан боғлиқ яна бир муаммо – луғатларда индивидуал нутқий маънолар ва ҳосила маъноларнинг алоҳида ажратилиши билан боғлиқ. Яъни бир-бирига жуда яқин бўлган нутқий маъноларнинг, оккозионал маъноларнинг луғатда мустақил ҳосила маъно сифатида алоҳида берилиши бир маънони иккинчисидан фарқли томонини ажратиб бўлмайдиган ҳолатга келтириб қўяди. Инглиз тили кўп маъноли сўзларга бой бўлиб, уларнинг ифода имконияти, семантик қирраларини тўла очиб бериш учун бир тилли изоҳли луғатлар ёки икки тилли таржима луғатлари эмас, яъни инглизча полисемантик сўзлар бир жойга жамланган ва мақсадли семантик талқин қилинган махсус кўп маъноли сўзлар ўқув луғати муҳим ўрин тутди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Литвинов П.П. Англо-русский словарь многозначных слов / English-Russian Polysemantic Words Dictionary. – Москва: БАКО, 2005. 336 с.
2. Butayev Sh. English-uzbek dictionary: 50 000 words and expressions. Inglizcha-o‘zbekcha lug‘at: 50 000 so‘z va ibora. – Toshkent: „BAYOZ“ nashriyoti, 2013. - 736 b. –Б. 136

УЎК 398.21(=512.133)

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДА СЕХРЛИ БУЮМЛАР СЕМАНТИКАСИ

З.Расулова, катта илмий ходим, ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Тошкент

Аннотация. Эртакларда тилсим нарсалар инсон тақдири ёки табиат олами билан боғлиқ бирор-бир сирни очиб (сеҳрли тош, меҳригиё, сеҳрли олма ва ҳ.к. воситалар орқали), ёмонликни маҳв этиши (масалан, таъқиб қилиб қувиб келаётган ялмоғизни йўқ қилиш учун сеҳрли тароқ, сеҳрли ойна кабилардан фойдаланиш, ур тўқмоқ ёрдамида алдамчи ва золим кимсаларни жазолаш), машаққатли меҳнат азобларини енгилаштириш, тинч ва осуда, фаровон ҳаёт кечириши (очил дастурхон, қайнар хумча, очил, супра, учар гилам кабилар кўмагида) сингари юксак инсоний орзу-истакларни ўзида намоён этади. Мақолада тилсимланган буюмлар семантикаси ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Эртаклар, сеҳрли буюмлар, фольклор, антроморф, зооморф.

Аннотация. В сказках чудо-предметы проявляют высокие человеческие желания, и используются для раскрытия какой-либо тайны, связанной с судьбой человека или природой (волшебный камень, волшебное яблоко и др. средства), для уничтожения зла (например, с

помощью волшебного гребня, волшебного зеркала и т.п. для уничтожения преследующей бабы-яги, с помощью бей-дубинки наказывать обманщиков и угнетателей), облегчение мук тяжелого труда, мирная и безбедная жизнь (с помощью скатерти-самобранки, горячего горшочка, супра, ковра-самолета и т.п.). В статье рассматривается семантика чудо-предметов.

Ключевые слова: Сказки, волшебные предметы, фольклор, антропоморф, зооморф.

Abstract. In fairy tales, magical objects are used to reveal some secret related to the fate of a person or the natural world (through magic stones, love spells, magic apples, etc.), to destroy evil (for example, using a magic comb or a magic mirror to destroy a creeping villain, punishing deceitful and evil creatures with a club for whipping), to manifest high human desires, such as alleviating the torment of hard work, to achieve a peaceful and comfortable life (with the help of an open tablecloth, a hot pot, a bin, a flying carpet, etc.). The article deals with the semantics of enchanted objects.

Keywords: Fairy tales, magical items, folklore, anthropomorph, zoomorph.

Ўзбек халқ сеҳрли эртақларидаги ғаройибликлар **антропоморф шаклда ёки инсон кўринишида** (Хизр, сеҳргар чол ёки кампир, зар кокилли бола, кулса оғзидан гул, йиғласа кўзидан дур сочадиган бола ва ҳоказо; **зооморф шаклда ёки ҳайвон, қуш қиёфасида** (учар от, булбулигўё, симурғ, анқо, олтин балиқ, олтин туёқли кийик ва ҳ.к.); **ўсимлик шаклида** (ҳаёт гули, доривор сеҳрли гиёҳ, меҳригиё); **“ғаройиб нарса”лар** (очил дастурхон, қайнар хумча, ур тўқмоқ, сеҳрли най, учар гилам, ойнаи жаҳон, сеҳрли чироқ, сеҳрли тароқ ва ҳоказолар); **мифологик образлар** (дев, ажина, алвасти, пари, ялмоғиз кампир, аждар); **истеъмол қилинадиган нарсаларнинг ғаройиб типлари** (обиҳаёт, сеҳрли олма, олтин тарвуз); **сеҳрли макон** воситасида (Эрам боғи, жаннат, ер ости, сув ости мулки, ўликлар салтанати, дўзах, Қўҳи Қоф); **сеҳрли сўзнинг амал қилиши** мисолида (сўз билан тошни ёриш, ғор оғзини очиш каби) намоён бўлади.

Фольклоршуносликда эртақлардаги “ғаройиб нарса”ларни тасниф қилиш бўйича муайян тажрибалар амалга оширилган. Жумладан, атоқли олим В.Я.Пропниннинг фикрича, сеҳрли эртақлардаги “ғаройиб нарса”ларни вазифасигага қараб эмас, балки юзага келиш манбаларига кўра таснифлаш мақсадга мувофиқдир.[5. –Б.174.]

Бизнингча, “ғаройиб нарса”лар сеҳрли эртақ бадиий қурилишида муҳим композицион вазифа бажаришини ҳисобга олган ҳолда уларни вазифасига кўра қуйидагича гуруҳлаштириш мақсадга мувофиқдир:

1. **Полифункционал ёки кўп вазифали “ғаройиб нарса”лар.** Бунга *сеҳрли узук, сирли ойна* кабилар мисол бўлади.

2. **Монофункционал ёки бир вазифали “ғаройиб нарса”лар.** Бунга *ур тўқмоқ, учар гилам, қайнар хумча* кабилар мисол бўла олади.

Кўпгина “ғаройиб нарса”лар эртақларда ўзаро вазифадош бўлиб келади. Масалан, тилсим ойна билан сеҳрли китоб, сеҳрли узук орқали қаҳрамон ўзига зарур воқеликдан хабар топиши мумкин. Бу нарсаларнинг ҳар учаласи хабарчи восита сифатида бадиий вазифадошлик касб эта олади. Шунингдек, улар қаҳрамоннинг янги-янги саргузаштлари учун йўл очиб беради.

Ўзбек халқ сеҳрли эртақлари сюжетида *пичоқ* (ханжар), *қилич* (шамшир), *қайчи*, *болта* каби тигли кесувчи буюмлар ўзига хос ўрин тутди. Улар, одатда, сеҳрли эртақларда мўъжизакор кўмакчи, магик восита сифатида бадиий талқин қилинади.

Қадимда тигли буюмлардан *пичоқ* ва *қайчи* кўпинча магик маросимларда кенг қўлланилган. Қизиғи шундаки, тигли буюмлардан маросим жараёнида фойдаланиш одати ҳозиргача сақланиб келаётир. Аниқроғи, ҳозирда ҳам кинна ҳайдаш маросимида кинначилар пичокдан унумли фойдаланишлари маълум. Улар киши баданига кириб, ўрнашиб олган ёвуз рух (кинна, суқ, ҳасад)ни ҳайдаб чиқариш учун пичокдан самарали фойдаланадилар. Бунда халқнинг тигли буюмларга нисбатан магик ҳимоя воситаси сифатида қараши равшанлашади. Тигли буюмларнинг магик хусусиятига ишонч халқ одатларида ҳам акс этади.

Жанубий-Шарқий Осиё халқлари орасида сеҳрли, ғайриоддий қилич ҳақидаги ишонч кенг тарқалган. Унга кўра, қилич сув ва осмон стихияси билан боғлаб талқин қилинади. Айниқса, қилич олов (куёш) кудратини ўзида намоён этувчи, бунёдкор куч сифатида тасвирланади. Қиличнинг ўткир дами, ўткир тиғи куёш нурунинг куч-кудратига тенглаштирилади.

Қилич турли халқларда маълум бир эпик қаҳрамон номи билан боғлаб талқин қилинади. Масалан, у ўзбекларда Али, вьетнамларда Ле Лой, Европа халқларида шоҳ Артур номи билан боғланади.

Ўтмишда тиғли буюмларга нисбатан махсус табу амал қилган. [7. –Б.219.] Айниқса, ўлим юз берганда, улардан жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланилган ёки маълум кунгача улар ишлатилмаган. Сабаби, тиғли асбоблар марҳумнинг кўзга кўринмас руҳини беҳосдан шикастлаб, унга озор етказиши мумкин деб қаралган. Озор чеккан руҳ эса тирикларга зарар етказиши, улар орасига ўлим ёки касаллик уруғини сочиши мумкин дея тасаввур қилинган. Шунинг учун мотам кунларида тиғли буюмлардан ва санчилувчи ўткир учли – найза, игна каби воситалардан фойдаланиш ирим қилинган. Айтайлик, хитойлар одам ўлганда етти кунгача пичоқ, игна, ҳатто овқат ейиладиган учли махсус чўп-қошиқларни ишлатмасдан, овқатни фақат қўл билан тановул қилар эканлар.[7. –Б.219.]

Аслини олганда, пичоқ ва қиличдан одамлар ов қилиш ҳамда жанг курули, болта ва қайчидан эса меҳнат курули сифатида фойдаланиб келишган. Шунингдек, пичоқ, болта, қайчини уй-рўзғор буюми сифатида ишлатишган. Хусусан, пичоқ ва болта овқат пишириш учун арчиладиган ёки чопиладиган нарсаларни тайёрлашда кенг қўлланилган.

Тиғли буюмлар сеҳрли эртақларда турлича бадий талқин қилинади. Шундай бўлса-да уларни тўрт хил бадий йўналишда умумлаштириб кўрсатиш мумкин. Жумладан, улар:

а) қаҳрамоннинг хоҳишига қараб ҳаракатга келтирилувчи ёки ўз-ўзидан ҳаракатга келувчи магик буюмлар;

б) жон ёки руҳнинг макони;

в) қаҳрамоннинг аҳволидан огоҳ этувчи тилсим буюм;

г) атрофга сеҳрли таъсир кўрсатиш кудратига эга имитатив магик восита сифатида тасвирлаб келтирилади.

“Оловполвон”, “Заҳарли қилич” каби ўзбек халқ эртақларида сеҳрли қилич қаҳрамоннинг хоҳишига қараб, унинг истагини қийинчиликсиз рўёбга чиқариш учун ўз-ўзидан сирли тарзда ҳаракатга келиши тасвирланади. Масалан, “Оловполвон” эртагида ҳикоя қилинишича, қаҳрамоннинг хоҳиши билан қинидан суғурилган қилич қирқ газ чўзилиб, қўлни силтамаса ҳам ўз-ўзидан ҳаракатга келиб, рақиб кучлар – қароқчиларнинг бошини танасидан жудо қила бошлайди. [1. –Б.58.] “Заҳарли қилич” эртагида ҳам шунга яқин манзара кузатилади. Яъни қинидан чиқарилган қилич кўз очиб юмгунча қирқ газ узайиб, душманни қулатади, домига тортади. [6. –Б.43.] “Тул Санобарга нима қилди, Санобар гулга нима қилди” эртагида эса қаҳрамон “йиғса бир газ, ёзса қирқ газ” бўладиган қилич ёрдамида ўз ниятига эришиши ҳикоя қилинади.

Ушбу эртақларда қилични бадий жонлантириш асосида унинг магик хусусияти бўрттирилмоқда. Негаки, қиличдек жонсиз буюмнинг қинидан чиққач, қирқ газ узайишию душманни домига тортиши, қаҳрамон қўлини силтамаса-да, ўз-ўзидан ҳаракатга тушиб, душманга қирон келтириши ҳақидаги баён бадий тўқима, ҳаёлий уйдирма, муболағадан бошқа нарсас эмас. Қилични бундай жонлантириб кўрсатишдан мақсад тингловчига уни магик буюм сифатида таништиришдир.

Эртақ ва дostonларда қилич ва ханжар (пичоқ) кабилар қаҳрамоннинг доимий йўлдоши, мадакори сифатида талқин қилинишида бундай тушунча – тасаввурлар асос бўлгани шубҳасиз.

Эпик асарларда қилич, одатда, “олмос исфиҳон қилич” [4. –Б.197.] номи билан сифатлаб келтирилади. Чунки олмос энг учли, кескир ва қимматбаҳо тош бўлганлиги учун қиличнинг ўткир тиғли, кескир бўлиши, ардоқлилиги унга ўхшатилади. Маълумки, шишачи усталар шиша кесишда олмосдан фойдаланишади. Қиличга нисбатан *исфиҳон* сўзининг ишлатилиши

ҳам бежиз эмас. Негаки, ўтмишда қиличнинг яхши намуналари Исфихон усталари томонидан тайёрланган.

“Бойвачча билан пари” номли ўзбек халқ эртагида *қайчи* атрофга сеҳрли таъсир кўрсата оладиган имитатив магик қурол, маълум жойни ўзгартиришга қодир “ғаройиб нарса” сифатида талқин қилинган. Эртақда қайчи мифологик тимсол – ялмоғиз кампирга тегишли нарса сифатида кўрсатилади. У ялмоғиз кампир уйининг токчасида ойна, тароқ каби тилсимли буюмлар билан бирга туради. Бу нарсаларни эртақ қаҳрамони ҳийла ишлатиб, ялмоғиз кампирга панд бериб, ўғирлаб кетади. Буни сезган ва ғазаб отига минган ялмоғиз кампир қаҳрамонни қува бошлайди. Шунда қаҳрамон бу тилсимли буюмлардан ҳимоя воситаси сифатида фойдаланади ва уларни навбатма-навбат ялмоғиз кампирнинг йўлига тўсиқ бўлиши учун отади. Қаҳрамон қайчини отганида у боши ва охири кўринмайдиган катта тўқайга айланади. Хуллас, бу ўринда қайчининг магик ҳимоя воситаси сифатидаги вазифаси бўрттирилмоқда.

Фольклоршунос олим К.Имомовнинг таъкидлашича, “тилсимлар бош қаҳрамон киёфасини идеаллаштиради. Қаҳрамоннинг ғалабасида тилсимотнинг роли аҳамиятлидир”. [3. –Б.86.] Дарҳақиқат, юқоридаги эртақда ҳам сеҳрли қайчи, ойна, тароқ кабилар воситасида қаҳрамон киёфасининг идеаллаштирилаётганлигини сезиш қийин эмас.

Сеҳрли эртақларда тигли буюмлардан *пичоқ* ҳам кўп учрайди. Ҳатто “Сеҳрли пичоқ” номли ўзбек халқ эртаги яратилганлиги маълум. Унда пичоқ “сеҳрли”, “хосиятли” сўзлари орқали сифатлаб кўрсатилади. Бу билан пичоқнинг магик хоссаси бўрттирилади.

Эртақда пичоқнинг магик хусусиятини таъкидлаш учун унинг ясашиш жараёни сирли тарзда кечиши баён қилинади. Яъни пичоқсоз уста уни олов билан сувнинг магик хоссасидан фойдаланиб яратади. Шунинг учун уста ўзи ясаган сеҳрли пичоқни “олов билан сувнинг ўғли” деб таърифлайди. Аслида, бу таъриф ҳаётий асосга эгадир. Негаки, пичоқсоз усталар пичоқ яшаш учун даставвал бир бўлак темирни (металлни) олиб, уни оловда яхшилаб тоблайдилар. Шундай қилинса, унга ишлов бериш осон кечади. Сўнгра ишлов берилган чўғдек металл сувга солиб совутилади. Кўриняптики, шу жонли реал ҳолат эртақда пичоққа берилган таъриф орқали таъкидланмоқда.

“Сеҳрли пичоқ” катнашган эртақларда тилсим пичоқнинг отадан кенжа ўғилга мерос қолдирилганлигига алоҳида эътибор қаратилади. Бундай мерос тилсим пичоқнинг қули бўлиб, қаҳрамон унга сеҳрли сўзлар билан мурожаат қилса, у инсон киёфасида намоён бўлиб, кўз очиб юмгунча ҳар қандай мушкул топшириқни бир зумда адо этади ва қаҳрамонни орзуниятига етказди. Масалан, “Эрназар билан Кимоназар” эртагида ўлим тўшагида ётган ота ўғлига: “Бу чалабузар пичоқ сенга мерос бўлиб қолсин. Бу пичоқ тилсим пичоқ”, – дея васият қилади. Ўғил пичоқни ишлатишда унга қарата: “Кимоназар”, – дея мурожаат қилади. Шунда пичоқдан: “Лаббай, Назар! Мени ким қўлига олса, ўшанинг қулиман”, – деган садо чиқади ва у қаҳрамоннинг истагини тинглаб, бир зумда унинг ҳоҳишини амалга оширади. [2. –Б.40-56.] Худди шунга ўхшаш сюжет мотиви “Мулла панқуш” эртагида ҳам учрайди. Чол ўлиmidан олдин кенжа ўғлига “Мулла панқуш” деган пичоқни чиқариб беради. [2. –Б.87.] Уни ишлатганда, “Мулла панқуш” дея пичоқнинг қули чорланади.

Хуллас, қадимги инсонларнинг магик маросимларда кенг қўлланадиган тигли буюмларга нисбатан эътиқодий қарашлари, анимистик тушунча-тасаввурлари халқ эртақларида сеҳрли болта, сеҳрли қайчи, сеҳрли қилич каби ғаройиб деталлар асосида сақланиб қолган. Уларнинг ҳар бири сеҳрли эртақларда ўзига хос бадиий вазифага эга бўлиб, муайян усулда талқин этиб келинади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Гулиқаҳқаҳ. ЎХФ. Сеҳрли эртақлар. VI. – Тошкент: Ёш гвардия, 1988.
2. Зумрад ва Қиммат. ЎХИ. Эртақлар – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988.
3. Имомов К. Эртақ // Ўзбек фольклори очерклари. 2 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1989. 2-жилд.
4. Олтин бешик. ЎХИ. Эртақлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.
5. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С.174.
6. Само тулпори. ЎХФ. Сеҳрли эртақлар. V. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987.
7. Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1983. – С.219.

8. Yuldashev M., Yuldasheva Z. Linguopoetic Features of Repeated Units in Uzbek Folk Epics. Telematique. Vol 21, No 1 (2022). - P.4258-4265. <https://www.provinciajournal.com/index.php/telematique/article/view/596>
9. Yuldashev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2008.

УДК 81'22

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Ж.И.Рахимов, базовый докторант, Ургенчский Государственный Университет, Ургенч

Аннотация. *Мазкур мақолада ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги асосий сўз ясаиш жараёнлари кўриб чиқилади, мазкур лексемаларнинг пайдо бўлишига таъсир кўрсатган тахминий сабаблар келтирилган, шунингдек мавзу жихатдан лексемалар гуруҳи тахлил қилинган.*

Калим сўзлар: *информационно-коммуникативные термины, русский и узбекский языки, иноязычные лексические единицы, заимствованная лексика*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные процессы словообразования в области информационно-коммуникативной технологии, приведены примерные причины, оказавшие влияние появлению данной лексемы, а также проанализированы группы лексем с тематического аспекта.*

Ключевые слова: *информационно-коммуникативные термины, русский и узбекский языки, иноязычные лексические единицы, заимствованная лексика*

Abstract. *This article discusses the main processes of word formation in the field of information and communication technology, gives exemplary reasons that influenced the appearance of this lexeme, and also analyzes groups of lexemes from the thematic aspect.*

Key words: *information and communication terms, Russian and Uzbek languages, foreign lexical units, borrowed vocabulary*

Русский и узбекский языки подвергаются «нашествию» иноязычных лексических единиц, иначе говоря, заимствований (прежде всего англицизмов и американизмов). Это связано с возможностью свободного общения русских и узбекских народов с носителями вышеуказанных языков из других стран, благодаря активному использованию популярных социальных сетей, таких как *Телеграм, Инстаграм, Тик Ток, Твиттер* и др.

Кроме того, на процесс заимствования существенное влияние оказала и пандемия, сложившаяся в результате коронавирусной инфекции. Руководители стран были вынуждены принять крайние меры (изолировать общество, путем ограничения их передвижения) одним словом, были приняты карантинные меры безопасности, людям было запрещено выходить из дома, без весомой причины (купить продукты питания, лекарственных средств и продукты первой необходимости). Многие профессии ушли на удалёнку. Появились новые понятия и лексические единицы, например, *онлайн, офлайн, удалёнка*, название программ, позволяющие провести занятие на дистанционном формате, стали использоваться как самостоятельная лексема: провести конференцию по *зум*, загружать учебные материалы в *мудл*, выставить оценки студентов в *хемис*.

Последние события, произошедшие во всём мире, показали необходимость кардинально пересмотреть уровень безопасности в сфере информационных технологии, поскольку данная сфера является ещё новой для нашей республики, и связи с этим лексический состав узбекского языка обогатилась с новыми единицами, например, *хакер, киберхавфсизлик (кибербезопасность), киберхимоя (киберзащита)* и др.

Новые информационно-коммуникативные термины обычно становятся общими для многих языков, то есть интернационализируются, например, *интернет, вебсайт, селфи, шоу*.

Исходя из этого анализ иноязычных терминологических единиц предпочтительно начинать с их семантики.

По наблюдениям некоторых исследователей, новое значение у заимствованного слова обычно появляется в момент его вхождения в тот или иной язык, так как семантические изменения возможны и даже неизбежны: заимствованное слово начинает обозначать вещи и понятия, несколько отличающиеся от тех, которые оно обозначало в своем родном языке, (например, *сервер, драйвер, сканер*).

Чаще всего слово никогда не заимствуется со всеми значениями, присущими ему в языке-источнике. В семантике слов постоянно происходит эволюционное развитие, которое применительно к семантической адаптации, имеется своя специфика, проявляющееся по-разному на различных этапах освоения заимствованной лексики.

Для доказательства вышеуказанного положения, нами ниже будут проанализированы следующие группы лексем:

- 1) Лексемы, относящиеся, исключительно, сферы интернета;
- 2) Лексемы, относящиеся, исключительно, коммуникационной сферы;
- 3) Чащеупотребительные сленговые лексемы сферы ИТ.

Как показывает практика, заимствованная лексика в русском и узбекском языках обычно по смыслу совпадают полностью.

В следующей группе собраны неологизмы, обозначающие профессии и наименования людей по признаку совершаемых ими действий или по описательному признаку. В процессе анализа данной группы отобранные лексические единицы были разделены на подгруппы, в зависимости от способа их образования и происхождения:

–наименования заимствований по роду деятельности:

провайдер (от англ. provider «поставщик») – лицо или компания, предоставляющее интернет-услуги (*В 2021 году тариф для операторов и провайдеров за интернет-услуги был снижен на 42,9%*, Газета kun.uz, 06.01.2022), (*VEON 8 мамлакатда 220 миллиондан ортиқ обуначига эга глобал телекоммуникация ва интернет хизматлари провайдерлари*. Газета kun.uz, 15.09.2022);

копирайтер (от англ. copywriter ← от сору «копия» и write «писать») – разработчик рекламных текстов (*В одном пространстве трудятся бок о бок веб-дизайнеры, программисты, копирайтеры, фрилансеры, предприниматели, а также сотрудники небольших компаний, которым невыгодно снимать целый офис*. Газета kun.uz, 17.07.2018), (*Матни яратини ва ишлов бериши (копирайтер, рерайтер, SEO-копирайтер, SEO-рерайтер, мусаххих, контент-менеджер, муҳаррир, e-mail орқали хатларни жўнатиши бўйича мутахассис, спичрайтер, транскрибер ва бошқалар)*. Газета kun.uz, 26.12.2020);

супервайзер (от англ. supervisor) – сотрудник, выполняющий функцию посредника между персоналом и начальством (*По словам Раджабова, сумма экзаменационных сборов, взимаемых с абитуриентов, окончивших школу в предыдущие годы, составила около 80 млрд сумов (граждане, состоящие в социальном реестре, от уплаты освобождены). На эти средства: оплачены супервайзеры (от 303 000 сумов в день, всего более 10 млрд сумов)*. Газета kun.uz, 31.08.2022), (*Экипаж аъзосига стюардессалар, уларнинг супервайзерлари, бизнес класс ходимлари, умумий менеджер, экипаж капитани ва биринчи офицер киради*. Газета kun.uz, 04.05.2021).

– наименования, относящиеся к разговорному стилю:

шоумен (от англ. showman) – лицо, проводящее различные вечеринки с целью развлечения публики (*Казахстанский шоумен прокомментировал новость о выдвижении в кандидаты на пост президента*. Газета kun.uz, 22.04.2019), (*«Қизиқчи, даҳо, саноатчи, шоумен» – Time журнали Илон Маскни «Йил инсони» деб эълон қилди*. Газета kun.uz, 13.12.2021);

диджей (от англ. DJ сокращение от disc-jockey «диск-жокей») – человек, осуществляющий проигрывание музыкальных композиций на дискотеках или вечеринках (*В одном из ресторанов Нукуса избили диджея*. Газета kun.uz, 11.03.2021), (*Муסיқий кайфиятга шахарнинг машҳур диджейлари жавоб беришади*. Газета kun.uz, 09.11.2021);

блогер (редко **блоггер**) (от англ. blog ← weblog «сетевой журнал») – пользователь, ведущий блог (*Летом текущего года стало известно, что итальянский блогер Хаби Лейм стал самым популярным тиктокером в мире. Газета kun.uz, 01.09.2022*), (*Тошкент шаҳар экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бошқармаси бошилиги Фарҳод Деҳқонов қўйиб юборилган. Бу ҳақда блогер Никита Макаренко хабар берди. Газета kun.uz, 11.09.2022*);

хакер (от англ. to hack «разрубать») – программист, взламывающий компьютерные программы (*По словам Microsoft, функция Microsoft Edge Secure Network отправляет ваш трафик через зашифрованный туннель для создания безопасного соединения, что означает, что даже URL-адреса HTTP могут быть защищены, чтобы затруднить получение ваших данных хакерами и исключить любую возможность онлайн-отслеживания. Газета kun.uz, 30.04.2022*), (*Шерзод Кудбиев — хакерлик ҳужумлари, шахсий маълумотлар хавфсизлиги ва кешбэк ҳақида. Газета kun.uz, 05.09.2022*);

хейтер – (от англ. to hate «ненавидеть») тот, кто ненавидит кого-то или что-то (*После того, как результаты голосования зрителей стали известны, Алсу и её дочь закрыли комментарии под последними постами в Инстаграме, чтобы не выслушивать хейтеров. Газета kun.uz, 27.04.2019*), (*Цукерберг февралда хейтерлар (тажовузкор одамлар) муаммосини ҳал қилишга ваъда берганди. Газета kun.uz, 05.11.2016*);

фолловер – (от англ. to follow «следовать, сопровождать, проследовать») чей-то подписчик в социальной сети (*Блогер известен продвижением гастрономического туризма. Он путешествует по странам мира и делится видеороликами о своих впечатлениях от национальных блюд со своими фолловерами. Газета kun.uz, 24.10.2018*), (*Илон Маск - Twitter'нинг эски ва доимий фойдаланувчиси. Унинг тармоқдаги фолловерлари сони 80 миллиондан ошади... Газета kun.uz, 26.04.2022*);

тиктокер – люди, которые снимающие видео и выкладывающие на платформу Tik-tok (*Известный тиктокер Хаби Лейм получил подарок из Узбекистана. Газета kun.uz, 01.09.2022*), (*Шунга қарамай номаълум тиктокернинг видеолари юз минглаб маротаба кўриляётгани, обуначилар сони кундан кунга ўсиб бораётгани кўринадиди. Газета kun.uz, 09.07.2022*);

модератор – (от англ. moderator «замедлитель, регулятор, посредник, арбитр») специалист, организующий дискуссии для международных встреч, научных и бизнес-конференций. (*В этой аудитории нет никого, кто не получал бы дотацию от государства. И сидящие здесь заместители министра, и модератор, в общем, все мы получаем помощь, когда потребляем электроэнергию. Газета kun.uz, 01.06.2022*), (*Турк киноижодкорлари ўртасидаги ҳодиса қўйидагича юз берди: Ижодий учрашув модераторлари ва бошловчилар дастлаб актёрларни белгиланган тартиб бўйича таклиф қилишди. Газета kun.uz, 16.09.2022*)

лайкер – (от англ. to like «нравиться») человек, чаще мужчина, который ставит лайки фотографиям, видео или постам девушек в социальных сетях (*Название песни Ольги Бузовой — "Лайкер"*).

– сленговые выражения:

юзер (от англ. user «пользователь») – интернет-пользователь (*В браузере Google Chrome юзер можно найти таймер или секундомер – это очень удобно, когда под рукой отсутствует телефон. Газета kun.uz, 01.07.2018*), (*Фойдаланувчилардан бирининг ёзишча, номаълум юзер унинг кетма-кет 65 та суратига лайк босгач, аккаунтига қайта кириш учун турли хил ракурслардан юзини видеога олиш сўралган. Газета kun.uz, 17.11.2021*);

спамер (от англ. spam «не запрошенные сообщения») – рассылатель нежеланной или нелегальной информации, людям, нежелающим ее получать (*LinkedIn подала в суд на неизвестных американских спамеров. Пресс-служба компании «Positive Technologies» – securitylab.ru, 9 января, 2014*).

В следующей части нашего исследования будет проведён лексико-семантический анализ неологизмов на базе собранного фактического материала с целью выявления текущих тенденций неологизмов в масс медиа. Для выполнения обозначенной выше цели, нами были выделены основные тематические категории, приведённые в СМИ.

– лексические неологизмы:

тысячник (тысяч-ник) – интернет-пользователь, написавший и откомментировавший более тысячи постов (... в начале апреля ботнет получил команду на атаку большого списка адресов ЖЖ. Этот список в основном состоял из адресов журналов блогеров-тысячников, пишущих на самые разные темы. Пресс-служба компании «Kaspersky» – securelist.ru, 22 августа, 2011);

айтишник (айт-ишник) – образовано от англ. hightechnology – специалист в сфере высоких технологий («Не так дешево, как ожидалось». Впечатления айтишников из Беларуси, которые приехали в Узбекистан. Газета kun.uz, 04.04.2022), (Энг асосийси, айтишник бўлиш учун диплом керак эмас. Газета kun.uz, 17.06.2021);

пранкер (пранк-ер) – лицо, практикующее пранк (**пранк** – от англ. prank – проказа, выходка, шалость; шутка) – телефонное хулиганство, телефонный розыгрыш (В Самарканде пранкеры напугали пассажиров трамвая. Газета kun.uz, 06.07.2019), (Пранкерлар Ҳиндистон бош вазири офисини сотувга қўйишди. Газета kun.uz, 22.12.2020).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Борковский А.Б. Англо-русский словарь по программированию и информатике (с толкованиями), изд. 2-е. - М.: АСТ – ПРЕСС, 1989
2. Крысин Л.П. 1000 новых иностранных слов. - М.: АСТ – ПРЕСС, 2009
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка - 1-е изд. 1949
4. Современный словарь иностранных слов – М.: Наука, 2002
5. <https://kun.uz/ru>

УДК 81'22

К ВОПРОСУ О ВОЗНИКНОВЕНИИ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Ж.И.Рахимов, базовый докторант, Ургенчский Государственный Университет, Ургенч
О.О.Чупанов, д.ф.н., доц., Ургенчский Государственный Университет, Ургенч

Аннотация. Мазкур мақола замонавий тилишуносликда долзарб бўлган мавзулардан бири рус ва ўзбек тилларидаги компьютер ва тармоқли технологиялар соҳасидаги ўзлашма лексикаларни таҳлил қилишга бағишланган. Мақолада ахборот-коммуникатив технологиялар лексикасининг пайдо бўлиш сабаблари, шунингдек ўзлашмалар соҳасидаги фаол жараёнлар кўриб чиқилади. Ахборот-коммуникатив технологиялар соҳасидаги ўзлашмаларнинг тизимли таҳлили ўтказилди.

Калит сўзлар: ахборот-коммуникатив технологиялар, лексик бирликлар, ўзлашмалар, ахборот-коммуникатив терминология.

Аннотация. Данная статья посвящена актуальной в современной лингвистике теме анализа заимствованной лексики сферы компьютерных и сетевых технологий в русском и узбекском языках. В статье рассматриваются причины возникновения лексики информационно-коммуникативной технологии, а также активные процессы в области заимствования. Проводится системный анализ заимствования в области информационно-коммуникативной технологии.

Ключевые слова: информационно-коммуникативные технологии, лексические единицы, заимствования, информационно-коммуникативная терминология

Abstract. This article is devoted to the topic of analysis of borrowed vocabulary in the field of computer and network technologies in the Russian and Uzbek languages, which is relevant in modern linguistics. The article discusses the causes of the emergence of the vocabulary of information and communication technology, as well as the active process in the field of borrowing. A systematic analysis of borrowing in the field of information and communication technology is being carried out.

Keywords: information and communication technologies, lexical units, borrowings, information and communication terminology.

В 90-годы 20 века в русском и узбекском языках появились первые лексемы информационно-коммуникативной технологии. Именно тогда возникли такие лексические

единицы, как *сотовый*, *ЭВМ* (электронная вычислительная машина), *СМС* (от англ. SMS > short message service – служба коротких сообщений) и др.

Постепенно информационно-коммуникативная технология развивалась и усовершенствовалась. В результате менялась и обогатилась лексика данной сферы. Возникли всё новые слова.

На сегодняшний день сфера информационно-коммуникативных технологий активно развиваются, охватывая все сферы человеческой деятельности, в частности образование, экономика, политика, медицина и другие. Революционные изменения в области ИТ во всем мире внесли в язык внушительное количество особой лексики терминов, жаргонизмов, разговорных слов и др. Систематическое модифицирование структуры языка непрерывное его обновление, динамизм, многообразие сферы ИТ привлекает интерес исследователей. Данные вопросы, связанные с происхождением в языке новой особой лексики, употребляемой, преимущественно, людьми данной сферы, и спецификами её происхождения в русском и узбекском языках, являются исключительно актуальными.

Как известно, что сфера ИТ тесно связана с так называемой «всемирной паутиной» – интернет. Ведь, большинство лексических единиц, употребляемые сегодня, возникли благодаря результатам работы, именно, интернета, например, *онлайн*, *офлайн*, *провайдер*, *интернет-трафик*, *браузер* и другие.

После революции жизнь в Узбекистане модифицировалась до неузнаваемости – финансовый уровень местного жителя начал расти, огромное внимание сконцентрировалось на образовании и росте грамотности местного населения, духовно-просветительская жизнь народа тоже обогатилась. В конечном результате все это отпечаталось на развитии и расширении социальных функций языка, случилось быстрое увеличение лексического состава, возникли неологизмы и множество заимствованных слов, особенно из русского языка.

В связи с развитием компьютерных технологий в лексическом составе узбекского и русского языков появились новые реалии. Как мы знаем, при заимствовании лексическая единица, входящая в другой язык, подчиняется всем правилам (фонетические, морфологические, стилистические) словоупотребления принимающего языка. Так, например, слово «блогер» при вхождении в русский язык сохранил суффикс *-ер* (*-ёр*, *-ор*), так как в русском языке существует целый ряд слов с данным суффиксом (*фермер*, *миллионер*, *акционер*, *акушер*, *актёр*, *стажёр*, *жонглёр*, *диктор*, *диктатор*, *литератор* и др.).

Однако, тут ещё надо отметить, что в русском языке слова с суффиксом *-ер* не только обозначают лиц, но и предметов тоже, например, *компостер*, *кондиционер*, *адаптер* и т.д. А при вхождении в узбекский язык, данный суффикс стал частью корня слова, поскольку в узбекском языке отсутствует понятие суффикса такового, т.е. в узбекском языке не существует суффикса *-ер* и слова, зачастую заимствованные из других языков, с таким суффиксом не делятся на составные, суффикс входит в корень самого слова. Причина этого кроется в двух факторах, во-первых – большинство, почти все, заимствований с таким суффиксом вошли в узбекский язык через русский язык, во-вторых – строение языков различается, русский язык считается флективным, а узбекский – агглютинативным.

Но надо отметить, что иногда встречаются другие случаи, например, слово *боксер* при вхождении в узбекский язык суффикс *-ер* поменялся на узбекский эквивалент *-чи* – *боксчи*, так слово стало более адаптированным и презентабельным для носителей узбекского языка.

В современном мире во все сферы жизни деятельности человека интенсивно внедряются информационно-коммуникативные технологии. Независимо от принципа работы, почти, во всех общественных организациях, фирмах и объектах активно используются информационно-коммуникативные технологии.

Везде имеются видеорегистраторы, которые в онлайн режиме передают картины в, так называемые, «сервера». В любое время суток можно, нажатием одной кнопки, наблюдать всеми происходящими во всём мире.

В процессе использования этой технологии возникает вопрос наименования тех или иных комплектующих деталей, запасных частей и программных обеспечений

информационных технологий, и в этом плане в русский язык «врываються» иноязычные, в основном английские, слова. Необходимо отметить, что при анализе информационно-коммуникативных терминов, часто используемых русскоязычной аудиторией, было выявлено, что семантические характеристики терминов иноязычного происхождения и их русский эквивалент в большинстве случаев совпадают (*интернет, байт, смс* и другие).

Развитие любой отрасли знания неизбежно влечет за собой развитие терминологии, а так как информационно-коммуникативная самая быстро движущаяся и быстроменяющаяся наука, то изучение живых, изменчивых и сложных фактов её терминологии на данный момент является весьма актуальным. Исследования, проводимые по анализу информационно-коммуникативной терминологии, в основном касались отдельных аспектов данной терминологии и сосредоточены в двух сферах:

- а) в сфере фиксации;
- б) в сфере функционирования.

Современные тенденции в изучении термина, связанные с процессами формирования новых терминов и структурно-семантическими характеристиками терминологических единиц, представляют большой интерес для многих исследователей.

С развитием науки и техники появляется много новых приборов, механизмов, материалов и просто вещей, которые требуют новых наименований; страна становится частью всего цивилизованного мира, и это приводит к появлению большого количества новых политических, экономических, общественных и информационно-коммуникативных реалий, а, следовательно, новых заимствованных слов.

Итак, основная причина заимствований – это потребность в наименовании нового предмета или явления.

Необходимо отметить, что при анализе информационно-коммуникативных терминов, часто используемых средствах массовой информации было выявлено, что семантические характеристики терминов иноязычного происхождения и их эквиваленты в русском и узбекском языках в большинстве случаев совпадают, например, *гаджет, байт, смс*.

Среди лексем информационно-коммуникативных технологии встречаются своеобразные сокращения, т.е. слова сокращаются до первого, иногда в качестве сокращения берётся только последний слог.

Инста – сокращенное от *инстаграм*. В российских СМИ можно часто встретить данную лексему. *Наша жизнь протекает в инсте* (в телепередаче «Comedy club»).

Рек – сокращенное от *рекомендация*. Используется исключительно на платформе «Тикток».

Инфо – сокращенное от *информация*. Современная молодежь часто используют данную лексему в переписках по мессенджеру. *Есть инфо по этому?*

Коммент – сокращенное от *комментария*. На платформе «YouTube» часто используется данная лексема. *Свои мнения оставьте в комменте*.

Бот – сокращенное от *робот*. *Спасибо боту за работу*, из сериала «Лучше, чем люди».

Нет [Нэт] – сокращенное от *интернет*. *Сижу в нете*. (из рекламы).

ГБ (GB) – гигабайт, в узбекском языке данная аббревиатура используется для обозначения интернет трафика. Например, *3 oy ichida 15 GB oling, har oy 5 GBdan oling*. (Из рекламы оператора сотовой связи Beeline). А в русском языке данная лексема не употребляется в вышеуказанном смысле. Для русского языка данная аббревиатура обозначает единицу измерения в электронных носителях, или размеров файлов.

МБ (MB) – мегабайт, тоже что и гигабайт, только на размер меньше. В связи с быстрым развитием информационно-коммуникативной сферы, лексемы, обозначающие единицы измерения в компьютерных технологиях, заменяются по градации, т.е. наибольшее занимает место наименьшего.

Однако, в русском языке для обозначения интернет трафика уже не используются единицы измерения, их место заняла другая лексема – безлимитный интернет.

Приобретение нового значения ранее известных слов:

Иконка (или **ярлык**) – графический элемент интерфейса, картинка, представляющая приложение, каталог, файл, окно, составляющая часть операционной системы, устройства и т.п. Щелчок курсивом или мышкой на иконку запускает соответствующее приложение (происходит запуск, открытие файла и т.д.).

Окно – Любое открытое приложение в компьютере.

Рабочий стол – основное окно современного компьютера, графическая среда вместе с добавляемыми элементами.

Мышка – один из обязательных составляющих приборов современного компьютера.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Борковский А.Б. Англо-русский словарь по программированию и информатике (с толкованиями), изд. 2-е. - М.: АСТ – ПРЕСС, 1989
2. Крысин Л.П. 1000 новых иностранных слов. - М.: АСТ – ПРЕСС, 2009
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка - 1-е изд. 1949
4. Современный словарь иностранных слов – М.: Наука, 2002

УЎК 398+612:591.1

ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ: ТАДРИЖ ВА ЭВОЛЮЦИЯ

Й.Ф.Раҳматов, катта илмий ходими, ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада халқ мақолларининг эволюцияси ва унда ёзма адабиётнинг ўрни мисоллар ёрдамида таҳлил қилинади. Мақолларнинг макон ва замонга қараб, ўша давр ижтимоий ҳаётига мослашиши илмий асосланади.

Калим сўзлар: мақол, тадриж, мумтоз адабиёт, оғзаки ижод, образли тафаккур, паннома, вариантлашув, газал, такомиллашув, эволюция.

Аннотация. В статье на примерах анализируется эволюция народных пословиц и роль в ней письменной литературы. Адаптация пословиц к общественной жизни того времени в зависимости от места и времени имеет научное обоснование.

Ключевые слова: пословица, этюд, классическая литература, устное творчество, образное мышление, паннома, вариация, газель, совершенствование, эволюция.

Abstract. The article analyzes the evolution of folk proverbs and the role of written literature in it using examples. The adaptation of proverbs to the social life of that time, depending on the place and time, has a scientific justification.

Key words: proverb, sketch, classical literature, oral art, figurative thinking, pannoma, variation, gazelle, improvement, evolution.

Мақоллар барча халқларнинг оғзаки ижодида асосий ўринни эгалловчи кичик жанр саналади. Мақоллар ихчам шакл, кенг мазмунга эгаллиги билан бошқа халқ ижоди намуналаридан ажралиб туради. Унда халқ дунёқараши билан бирга миллий тафаккур ўз аксини топади. Мақолларлар халқ тафаккурининг қаймоғи сифатида узок тадрижий жараёни кечиради. Улар вақт ўтиши билан ҳам шаклий ҳам маъновий такомилга эга бўла боради. Мақоллар оғзаки ижод намунаси бўлгани боис уларнинг эволюциясини бевосита анализ қилишнинг иложи мавжуд эмас, шунинг учун мақолларнинг ривожланиши ва маъновий тарақиётини ўрганишнинг энг мақбул йўли мумтоз адабий ёдгорликлар таркибида сингдирилган мақолларнинг қиёсан ўрганишдир.

Мақолларнинг қўлланиш даврини аниқлаш ва уларни ўзаро солиштириш. Мақоллар жуда қадимий жанр бўлгани билан уларнинг қадимийлигини кўрсатувчи манбаалар ҳам ёзма адабий ёдгорликлар саналади. Туркий халқларнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари эса, V-VIII асрда пайдо бўлган тош битиклардан бошланади. Демак, биз халқ мақолларининг дастлабки намуналари сифатида шу ёдгорликларга таянамиз[7.120]. Бироқ X асрнинг қомусий олими Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғоти-т-турк” асари халқ мақолларининг даврий тадқиқи учун асосий манбаа саналади. Унда уч юздан ортиқ мақол жамланган бўлиб, олим бу мақолларни узок йиллар давомида туркий халқлар орасида юриб йиғганлигини

таъкидлайди[3.14]. шундай экан девондаги мақоллар билан кейинки даврда яратилган адабий ёдгорликлар таркибида қўлланган мақоллар эволюциясини ўрганишда кенг йўл очади[4.16]. XV-XVI асрнинг мутафаккир шоири Алишер Навоий ижоди халқ мақолларининг такомиллашуви ва ривожланиши учун улкан хизмат қилди. Буюк шоир Алишер Навоий ўз асарларида халқ мақолларини қўллаш баробарида, уларнинг янги-янги вариантларини юзага келишига сабаб бўлди. Унинг “Махбуб ул-қулуб”, “Хайрат ул аброр” каби панднома асарларида қўлланган ҳикматли сўзлар кейинчалик халқ мақолларига айланиб кетди. Кейинги даврларда яратилган “Бобурнома”(XVII), “Шажарайи Турк”, “Шажарайи тарокима”(XVIII) “Зарбулмасал”(XIX) каби асарлар ва шу давр ичида яратилган туркигўй шоирларнинг шеърий девонларида қўлланган мақолларни қиёслаш уларнинг даврий эволюциясини ўрганишда яқиндан ёрдам бериши шубҳасиз.

Халқ мақолларининг шаклий ва маъновий такомиллашувини ҳам тадқиқ этишда ёзма ёдгорликларнинг аҳамияти катта. Мақол лисоний бирлик сифатида маълум бир даврда шаклланади, бироқ унинг мазмуний тарақийёти доимий равишда ривожланиб, теранлашиб боради. Мақоллар образли тафаккур хулосаси бўлиб, доимий замон билан ҳамнафас яшайди. XI асарда яратилган мақол мазмуни ўша даврда хизмат қилган мантиқини сақлаб қолмайди. Ҳар қандай мақол ўзи қўлланидиган даврнинг ижтимоий турмуши ва жамияти билан ҳисоблашади[2.87]. Шу давр ижтимоий ҳаётига муносабат билдириш воситаси сифатида маъновий такомиллашади ва даврга мослашади. Бу мақолларнинг маъновий эволюциясини тадқиқ этишда ёрдамлашади. Жумладан, бир пайтлар жамият билан боғлиқ юзага келган мақоллар мазмунан янги давр талабига жавоб бермайди ва у ўша давр мақоли сифатида эскиради. Бироқ баъзи мақоллар мазмунан янги давр ҳаёти учун сабоқ вазифасини ўтайди ва у янада такомиллашади, балки мақолларнинг янгидан янги вариантларини ҳосил бўлишига сабаб бўлади.

Мақоллар чуқур фалсафий мазмунга эга бўлиб, ёзма адабиётда улардан фойдаланишдан маълум бир мақсад кўзланади. Мумтоз адабиёт вакиллари ўз ижодий жараёнида халқ мақолларига қайта-қайта мурожаат этадилар. Бунинг сабабини аниқлаш тадқиқотнинг янги бир вазифасини белгилаб беради. Халқ мақоллари ўткир мазмунли ва қатъий ҳуқумга эгаллиги билан ҳеч бир замонда эътирозга учрамайди, балки халқ ўз фикрининг жўяли эканини исботлаш мақсадида халқ мақолларидан фойдаланади[5.115]. Мумтоз адабиёт вакиллари ҳам ўз асарларида халқ мақолларини қўллашдан уч муҳим мақсадни кўзлайдилар. а) Ижодкор бадий тафаккурда етилган ғоявий фикрнинг тасдиқлаш мақсадида; б) Бадий асарда образ яратиш ва унинг характерини шакллантириш мақсадида; с) бадий асар мазмунини бойитиш ва бадий сайқаллаш мақсадида.

Мақоллар дастлаб алоқа аралашув воситаси сифатида шаклланган барқарор бирикма бўлиб, ёзма адабиётга бадий восита сифатида кириб келган, унинг чуқур мазмунидан ижодкорлар тайёр материал сифатда фойдаланган. Уларнинг қўллаш жараёнида ўз даври тил хусусиятларига мослаган ва унинг мазмунан бойитишга ҳаракат қилган. Шу асосга кўра биз мақолларнинг тадрижий эволюциясида икки асосий ўзгаришни кузатишимиз мумкин.

Шаклий такомил –яъни, ижтимоий тил доимий ҳаракатда бўлиб вақт ўтиши билан тил фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан ўзгариб бориши табиий ҳол. Жумладан мақоллар ҳам лисоний бирлик сифатида сўз каби шаклий жиҳатдан ўзгаради. Бундай ҳолатда мақол мазмунини сақлаган ҳолда шаклий тадрижга ега бўлади.

“Девони луғоти-т турк” асарида урин олган “**Yi;parli;g` kesu;rgu;din yi;par ketsa;, yi;di; qali;r`**” мақолга эътибор қаратамиз. Мазкур мақолнинг яратилиш даври номаълум, бироқ ёзиб олинган даври XI аср. Мазкур мақол девонда икки вариантда қўлланган. 1) “**Yi;parli;g` kesu;rgu;din yi;par ketsa;, yi;di; qali;r`** – мушк идишида мушк тугаса ҳам, ҳиди қолар[3.340]” бу мақол бойлиги қўлдан кетиб, юқи-юрунигина қолган бўлса ҳам, бирор нарса сўралса, унда топилаверадиган киши ҳақида айтилади, 2) “**Kizda:ki kiz yi:par** – мушк ҳиди мушк қутида сақланиб қолади [“Ипор ҳиди ипор сандигида сақланиб қолади”]. Бу сўз хотинлар оғзининг ҳиди мушкка ўхшатишдан вақтда қўланади. (Мақоллар изоҳи Маҳмуд Қашғарийга тегишли)” демак бу мақол, Маҳмуд Қошғарий ёзиб олгунга қадар ҳам, эволюцион ривожланишда бўлган.

Биринчи мақол таркибида иштирок этган сўзлар ўша даврнинг жонли тилига хос қадимги туркий тилга мансуб сўзлардир. Мақол грамматик жиҳатдан икки компонентли, гап қурилиши жиҳатдан тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап тарзида шаклланган. Олти сўздан иборат. **Yi`parli`g` (Jiparlig`)**- ифорлик – мушк – ясама от – лик қўшимчаси билан ясалган, **kesu`rgu`din`** – идиш – чиқиш келишигидаги от, **yi`par`** - ифор туб от, **ketsa;-** шарт майлидаги феъл, эргашган қўшма гап таркибидаги тобе боғланишни вужудга келтирган, **yi`di` (jidi)-** хиди – III шахс эғалик шаклини олган от

qali`r` - қолар - сифатдош шаклидаги феъл.

Мақолнинг иккинчи вариант биринчисига нисбатан ихчам, яъни у бир компонентли содда гап, таркибидаги сўзлар ҳам учта: **Kizda:ki kiz yi`par`** - мушк хиди мушк қутида сақланиб қолади. **Kizda:ki`** – қутидаги – замон-макон шаклидаги от, **kiz`** – қути – бош келиши шаклидаги от, **yi`par`** – ифор(хид)- бош келишигидаги от. Мақол қадимги туркий тил граматикаси асосидаги гап қурилишига эга бўлиб, биринчи мақолнинг ихчам шакли саналади.

Маҳмуд Қошғарий девон муқаддимасида шундай дейди: “Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим[3.340]” кўринадики, мақоллар ҳамма замонларда ҳам ўз тадрижий ривожига эга бўлган. Мақолларнинг яшаш тартиби оғзаки бўлиб, оғздан оғзга ўтиш жараёнида турли вариантларга эга бўлиши мумкин, қуйидаги мақол ҳудудий вариантлашув ҳосиласи ўлароқ пайдо бўлган. Одатда, мақоллардаги вариантлашув икки асосда содир бўлади: а) ҳудуд билан боғлиқ вариантлашув, ёки давр ўтиши билан боғлиқ вариантлашув. Девонда қўлланган “**Yi`parli`g` kesu`rgu`din yi`par ketsa` ,yi`di qali`r`**” ва “**Kizda:ki kiz yi`par`**” мақоллари ҳудуд билан боғлиқ вариантлашувдир. Олим такидлаганидек турклар яшайдиган кўп ўлкаларда бўлгани ва улардан мақолларни ёзиб олгани учун девондан бир мақолнинг икки кўриниши ўрин олган. Мақолларнинг янги вариантларининг ҳосил бўлишида вақтнинг ҳам аҳамияти катта.

Мазкур мақол кейинги даврларда ҳам кенг истемолда бўлган, жумладан, Алишер Навоий даврида ҳам ўз мавқеини йўқотман, бироқ тадрижий эволюция натижасида мақол такомиллашиб борган:

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд

Мушк исин яшурса бўлмас, бу масал машхур эрур[1.162].

Байтда қўлланган “**Мушк исин яшурса бўлмас**” мақоли биз юқорида қайд этган мақолнинг XV асрда қўлланган шакли саналади. Мақол ёзма адабиётга кўчар экан у адабиёт қоидаларига бўйин эгади ва асл шаклини сақламайди. Мақол бадиий асар таркибида ижодкор мақсадидан келиб чиқиб қўлланади ва байт вазни ва оҳангига мослашади. Бироқ мақолнинг мазмуний мантиғи сақлаб қолинади. Боис ижодкор мақол ёрдамида ўзи айтаётган фикрнинг қимматини ва асар бадииятини оширади. Мақол XI асрда ҳам жонли тилда кенг қўлланган. Шу боис, Алишер Навоий ғазалида мазкур мақолга нисбатан “бу масал машхурдур” дейди. XI асрда қўлланган “**Kizda:ki kiz yi`par`**” мақоли XV асрга келиб “**Мушк исин яшурса бўлмас**” шаклига келган. Кўринадики, мақол тўрт аср давомида грамматик структура жиҳатдан бир компонентлигини сақлаб қолган бўлса ҳам, гап қурилиши ва лексик жиҳатдан фарқланади. Бу ҳол мақолнинг шаклий эволюциясини кўрсатади.

Мақоллар доим ҳам даслабки ифодалаган мазмунида қатъий қолмайди. Унинг образли ифодаси қўлланаётган давр таффақурига кўра шу даврга мослашади. Даслабки мазмунига қўшимча фалсафий мушоҳада қўшилади. “**Kizda:ki kiz yi`par`**” мақоли Маҳмуд Қошғарий изоҳига кўра “*Бу сўз хотинлар оғзининг хиди мушкка ўхшатишдан вақтда қўлланилиши*” мазунини берса, Алишер Навоий ғазалида ўзгача мазмун касб этади.

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд

Мушк исин яшурса бўлмас, бу масал машхур эрур[1.162].

Ғазалда ёрнинг гўзал тасвири баён этилар экан, аввал унинг жамоли қуёшга, юзи ойга тешбеҳ қилинган, қора сочлари ошиқ бағрини ўртагувчи золимга ўхшатилади ва мақол юқоридаги фикрларга ҳамоҳанг тарзда бу гўзаллик олдида ошиқнинг оғир аҳволин

яширишнинг имкони йўқлиги тасдиқланади ва “чин ошиқлик савдосини яширишнинг иложи йўқ” мазмунидаги фикр туғилади.

Мақол кейинги даврларда ҳам ўз мавқеини йўқотган эмас. “Ўзбек халқ мақоллари” тўпламида, унинг икки вариант қайд этилади.

Ипор иси сандикдан кетмас,

Ипор исини яшириб бўлмас[3.200] Кўринадик, мақол узок муддатли даврий эволюция натижасида ихчам шакл ва мукаммал мазмунга эга бўлган. Мақоллар бугунги кунда, “қилинган хайрли ва яхши иш асло унитилмайди ” ва “яхшилик, ёки ҳимматни ел орасида яшириб бўлмайди” каби мазмунларда қўланиб келинади

Хуллас, халқ мақоллари узок тадрижий эволюция натижасида сайқал топиб бораверадиган оғзаки ижод намунаси бўлиб, вақт ўтиши билан икки асосда такомиллашиб боради: шаклий такомил ва маъновий такомил. Мақолларнинг эволюцион ривожланисида мумтоз адабиётнинг ўрни бекиёс, халқ мақолларнинг эволюциясини тадқиқ етишда мумтоз адабиёт асарлари муҳим манба вазифасини ўтайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Ғаройиб ус сиғар, 179-ғазал. – Тошкент: “Фан”, 1987.
2. Аникин В. Владимир Иванович Даль и его сборник пословиц / Пословицы русского народа. II том. – М.: Художественная литература, 1984.
3. Маҳмуд Қошғарий. Девони луғоти-т-турк. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017.
4. Маҳмуд В. Навоийгача бўлган турк адабиёти // Маориф ва ўқитғувчи. – Тошкент, 1926. – №1.
5. Остроумов Н.П. Саргы. Этнографические материалы. Пословицы и загадки сартовъ. – Ташкент: “Ф. и Г. Бр. Каменские”, 1895.
6. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: “Фан”, 1987.
7. Фитрат А. Адабиёт қоидалари / Истиқлол қаҳрамонлари. Танланган асарлар/ 5 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006.

УЎК 83-312.9(091)

ФЭНТЕЗИ ЖАНРИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Н.А.Саидова, стажёр-тадқиқотчи, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, Тошкент

Аннотация. Фэнтези жанри XX аср адабиёти тараққиётида муҳим рол ўйнайди. Шу нуқтаи назардан, ушбу мақолада фэнтези жанрининг тарихий асослари ўз аксини топган бўлиб, унинг мифдан то замонавий фэнтези шаклланишигача бўлган даври хронологик изчилликда изоҳлаб берилган. Ушбу жанрнинг асосчилари, унинг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган муаллифлар ҳамда жанрни тадқиқ қилган олимлар ҳақида қискача маълумотлар келтирилган. Шунингдек, фэнтези жанрининг энг машҳур, китобхонлар томонидан севиб ўқиладиган намуналари номлари санаб ўтилган.

Калит сўзлар: фэнтези, миф, эртақ, афсона, квест, инклинглар, сеҳрли эртақ, сюжет, стереотип, фэнтези элементлари, сеҳргар, элф, пари, дев, умрбоқийлик.

Аннотация. Жанр фэнтези играет важную роль в развитии литературы XX века. В этом контексте данная статья отражает исторические основы жанра фэнтези, изучая период от мифа до становления современной фэнтези в хронологическом порядке. Краткие сведения об основоположниках этого жанра, авторах, внесших свой вклад в его развитие, а также ученых, изучавших жанр тоже даны в данной статье. Также перечислены названия наиболее популярных образцов жанра фэнтези, любившихся читателями.

Ключевые слова: фэнтези, миф, сказка, легенда, квест, инклинги, волшебная сказка, сюжет, стереотип, элементы фэнтези, маг, эльф, фея, великан, бессмертный.

Abstract. The fantasy genre plays an important role in the development of literature of the 20th century. In this context, this article reflects the historical foundations of the fantasy genre, examining the period from myth to the rise of modern fantasy in chronological order. Brief information about the founders of this genre, the authors who contributed to its development, as well as scientists who studied the genre are also given in this article. Also listed are the names of the most popular examples of the fantasy genre that readers love.

Key words: *fantasy, myth, fairy tale, legend, quest, inklings, fairy story, plot, stereotype, fantasy elements, mag, elf, fairy, giant, immortal.*

Кириш. Фэнтези отаси деган тахаллусга эга инглиз ёзувчиси ва шоири, таржимон, лингвист ҳамда филолог Джон Рональд Руэл Толкин ушбу жанр ривожига энг кўп ҳисса қўшган олимлардан саналади. У ўзининг “Сеҳрли эртаклар ҳақида” деб номланган эссесиди фэнтези жанрига доир керакли маълумотларни ёзиб қолдирган. Рус адабиётшунос олими Пропп “Эртак морфологияси” китобида айнан сеҳрли эртакнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтган. Чернышева, М.Галина каби тадқиқотчилар фэнтези ҳамда илмий фантастика орасидаги фарқ ва муштарак жиҳатларни ўрганишган. Миф, эртак ҳамда афсоналарнинг антропологик ҳамда психологик асослари К.Юнг, З.Фрейд томонидан таҳлил этилган. Фэнтезида жанрида ижод қилган адиблар ичида энг кўзга кўринганлари Р.Толкин, К.Льюис ҳамда Ж.Роулинг саналади. Уларнинг асарлари катталар-у болалар томонидан неча ўн йилликлардан бери севиб ўқилади, ушбу асарлар асосида яратилган филмлар миллионлаб томошабинларга эга ҳисобланади.

XX асрда афсона, миф ва ҳикоя Фрейд, Юнг, Фрейзер ва бошқалар томонидан антропологик ва психоаналитик тадқиқ қилинди, ҳамда Бруно Беттелхаймнинг классик асари “Сеҳр-жодунинг қўлланилиши: ҳикояларнинг кучи ва аҳамияти” яратилиб (1978), унда ҳикоялар болаларнинг психологик ўсиши ва мослашиши учун қимматли восита эканлиги таъкидланди. Жанрнинг чуқурроқ изланишлари Норман Пензернинг “Ҳикоя океани” (1928); Россия структуралисти, филолог ва фолклорист Владимир Проппнинг “Сеҳрли эртак морфологияси” (1928; таржима 1968); Жек Зипеснинг “Сеҳрли дуони бузиш: Халқ эртаклари ва сеҳрли эртакларнинг радикал назариялари” (1979) асарларида ўз аксини топган. [1]

Мавзунинг долзарблиги. 20-асрнинг охирига келиб катталар эртагига кизиқиш уйғонди чунки муаллифлар дунёни ўрганиш учун реализмнинг чекловларидан ўзларини озод қилдилар. 20-асрнинг иккинчи ярмида фэнтези инглиз тилидаги адабий жанрлар орасида энг муваффақиятли ва тижоратбоп жанрга айланди. Бунинг асосий сабабларидан бири фэнтези элементларини ўз ичига олган адабиёт нафақат инглиз тилида балки ҳар қандай тилда адабиёт пайдо бўлиши билан пайдо бўлгани, ўзининг оловли аждарлари ва одамхўр оғорлари билан машҳур бўлган Беовулф, сеҳргарлари ҳамда қиёфасини ўзгартирувчи девлари билан барчага таниш Сер Гаваин ва Яшил ритсар, ёки сеҳрланган қиличлар, элфмонанд ритсарлар, парилар ва сеҳргарлардан моҳирона фойдаланилган Сер Томас Мэлорининг “Морте ДъАртур”, Эдмунд Спенсернинг “Сеҳрли киролича”, Шекспирнинг “Ёз кечасидаги туш” каби асарлари барча даврларда машҳур саналади.

Фэнтези XX асрда Э. Р. Аддисон (1882–1945) каби ёзувчилар томонидан ривожланишда давом этди, айнан ушбу муаллифнинг “Чувалчанг Ороборос” энг машҳур иши бўлиб (1922), унда ҳаёлий Меркурийда шайтонлар ҳамда жодугарлар мамлакати ўртасидаги уруш ҳақида ҳикоя қилинади; ёки Мервин Пикнинг “Горменгаст” трилогияси асосан баҳайбат қасрда содир бўладиган воқеаларни тасвирлайди.

Тажриба қисми. Фэнтези адабиётининг тарихий илдизлари қадимги Юнонистон мифлари ва ўрта аср дostonларига (“Беовулф”) бориб тақалади. Юнон драматурги Аристофан комедиялари фэнтези унсурларига бой бўлиб, айниқса, унинг «Қушлар» пьесасида афиналик қушлар ёрдамида булутлар ичида шаҳар қуради ва Зевс ҳокимиятига қарши чиқади [2]. Ўрта аср бадий адабиёти ушбу жанр келажагига кучли таъсир кўрсатди. Анжей Сапковскийнинг сўзларига кўра, сеҳр-жодулару, қилич ва романтикага тўла Артур афсонаси кўплаб фэнтези асарларининг асоси бўлиб хизмат қилади. [2] Аммо ушбу жанр бунданда қадимийроқ деган фикр ҳам бор. Унинг келиб чиқиши милoddан аввалги III минг йилликнинг ўрталарига тўғри келади. Реализмнинг тор чегарасидан қочган фэнтезининг илк намунаси қахрамон Гилгамиш ҳақидаги шумер халқлари эпоси саналади.[3] Бу воқеада ҳақиқат билан нореаллик чамбарчас қўшилиб кетади ва сюжет асосида ҳаракат, кидирув (квест) ҳамда саргузашт ётади. Ўзидан олдин яратилган афсоналардан фарқли ўлароқ, Гилгамиш ҳақиқий тўлиқ саргузаштни

биринчи бўлиб бошлайди. У умрбоқийликни орзу қилади. Бу унинг изланиш объекти, изланиш мақсади ҳисобланади.

Халқ эпосининг гуллаб-яшнаган даврида фэнтези озми-кўпми кўзимизга таниш бўлган хусусиятларга эга бўла бошлади. Элфлар ва гномлар, сеҳргарлар ва афсунгарлар, циклоплар ва сиреналар - буларнинг барчаси жанрнинг ҳар қандай ўқувчисига узоқ вақтдан бери таниш бўлиб келган. Ҳикоячилар эртақ қаҳрамонининг маълум бир умумлаштирилган, таниш, таниқли образини яратдилар. Ташқи кўриниш ва хатти-ҳаракатларнинг стереотиби, яъни ҳар қандай жонзотни аниқ белгилашга имкон берадиган нарсаси. Катта тишлар, қора ранг - ёмонлик белгиси. Меҳрга тўла табассум, истарали юз тузилиши – яхшилик белгиси. Бугунги кунга қадар бу хусусиятлар ўзгармас бўлиб қолмоқда. Кейинги босқич - эраизмнинг биринчи мингйиллиги. Айнан шу давр қаҳрамонлик адабиётининг гуллаган даврига тўғри келди. Айёр қаҳрамонлар аста-секин қурол-аслаҳа билан тўла қуролланган ва аждарларни мағлуб этган кучли ритсарлар билан алмаштирилади. Бардлар ва кўшиқчилар ҳарбий жасорат, шон-шуҳрат, ҳарбий мукофотлар ҳақида куйлайдилар.

Якка душман полкларини тор-мор этишга қодир бўлган қирол Артур ва думалоқ стол ритсарлари ҳақидаги афсоналар шундай пайдо бўлди. Бунга параллел равишда, қидирув мақсадининг ўзига хос реалликка "қўниши" содир бўлади. Яъни ҳақиқатга яқинлашиш, қаҳрамонлар энди умрбоқийликни эмас, балки хазиналар, шон-шуҳрат ва шон-шарафни излайдилар. Муаммо янада долзарб бўлиб боради. Католик черковининг аралашуви билан эпик балладалар янги тус олади. Қудратли қаҳрамонлар Муқаддас Граил ёки Муқаддас қабрни қидириш учун йўлга чиқишади. Қидирув умумжаҳон ҳаракатига айланади. Квест энди хазина ва исёнкор вассалга қарши ҳарбий юриш эмас. Энди қаҳрамоннинг вазифаси дунёни кутқаришдир.

Олинган натижалар таҳлили. "Фэнтези" атамаси инглизча "fantasy" - "фантазия" сўздан келиб чиққан. 17-асрда инглиз адабиётида бу сўз муаллифнинг тасаввури ҳеч қандай тарзда чекланмаган экстравагант ва сеҳрли асарларни англатган. Аммо бу атаманинг маълум бир мавзудаги китобларга нисбатан қўлланилиши фақат XX асрнинг бошларида бошланган. Алоҳида жанр сифатида фэнтези 19-аср охирида, инглиз шоири, санъатшунос ва утопик социалист Уилям Морриснинг (1834-1896) "Дунёнинг охири" (1896) романи нашр этилгандан сўнг шакллана бошлади. Жанрнинг кейинги шаклланиши Эдвард Дунсани (қўпинча унинг фамилияси билан аталади - Лорд Дунсани (1878-1957) ва Авраам Мерит (1884-1943) каби ёзувчиларнинг ижоди туфайли содир бўлди. Аммо умуман олганда, фэнтези китобхонлар орасида катта қизиқиш уйғотмади.

1920 ва 1940-йилларда Қўшма Штатларда нашр этилган биринчи махсус журналлар - "Ғалати эртақлар" ва "Ажабланарли ҳикоялар" фантастика ҳисобланган; фақат кейинроқ - 1960-йилларда – ушбу журналларда мақолалар нашр этган ёзувчилар (Говард Филипп Лавкрафт, Роберт Ховард, Кларк Эштон Смит) китобхонлар эътиборини жамлаб, фэнтези жанрининг асосчилари деб аталди.

Фэнтезининг шаклланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлган Оксфорд адабий ва илмий тўғараги "Инклинглар" саналади. Инклинглар 1930-йилларнинг бошидан 1949-йил охиригача деярли йигирма йил давомида Оксфорд университетида Ж.Р.Р.Толкиен ва К.С.Льюис билан боғланган норасмий адабий мунозара гуруҳи бўлган.[4] Инклинглар бадиий адабиётда ҳикоя қилишнинг қадр-қимматини улуғлайдиган ва фэнтези жанрида ёзишни рағбатлантирадиган адабий ишқибозлар эдилар. Толкиен ва Льюисдан ташқари гуруҳнинг энг машҳур вакиллари Чарлз Уилямс, Эдгар Эддисон ва Оуен Барфилд эди. Тўғарак мавжуд бўлишининг дастлабки давридаёқ Чарлз Уилямс ва Эдгар Эддисонлар омма орасида танилиб улгурган эдилар, Клайв Степлз Льюис эса эндигина ўз адабий фаолиятини бошлаган эди. Унинг энг машҳур асари "Нарния йилномалари" цикли бўлиб, у билан Льюис болалар ёки оила фэнтезисининг асосчиси бўлиб хизмат қилган - дастлаб бу турдаги адабиёт болаларнидан узоқлашишга интилган.[5]

"Тўғрисини айтганда," деб ёзган Уоррен Льюис, "Инклинглар клуб ҳам, адабий жамият ҳам эмас эди, гарчи ҳар иккаласининг табиатини ўзида мужассамлаштиради ҳам. На қоидалар, на расмий бошлиқлар, на режа ва на расмий сайловлар бор эди".[6] Учрашувларнинг асосий

мақсади иштирокчиларнинг тугалланмаган ишларини ўқиш ва муҳокама қилиш эди. Толкиеннинг “Узуклар ҳукмдори”, Люиснинг “Жим сайёрадан нариги” романи ва Уилямснинг “Барча муборак кечаси” романлари “Инклинглар” аъзоларига биринчи марта ўқиб берилган романлар қаторига қиради.

1937 йилда Толкиеннинг “Хоббит” асари нашр этилди. 1950 йилда эса К.С.Люис нашриётга ўзининг “Нарния йилномалари” номли китобини олиб келди ва у ўз ўқувчисини осонгина топди. Жанр ривожланишида инқилоб 1954-1956 йилларда содир бўлди: айнан ўша пайтда Жон Роналд Руэл Толкиеннинг “Узуклар ҳукмдори” эпик романи трилогияси нашр этилди. Маълумки, бу китоб шунчалик муваффақиятли бўлдики ва шу қадар кўп тақлидларни келтириб чиқардики, у илгари фэнтези жанрида ёзилган ҳамма асарларга соя солиб қўйди. Айнан шу пайтдан бошлаб фэнтезининг гуллаб-яшнаши, жанрга оммавий талаб ва унинг айниқса интенсив ривожланиши бошланади. Ва ниҳоят, жанр 60-йилларнинг охирида, ушбу трилогия “ҳамёнбоп” юмшоқ муқовада нашр қилиниб бозор растрларига тақдим этилганда тўлиқ шаклланади. Толкиен ўзининг қадимги инглиз ҳамда қадимги исланд тилларидаги илмий билимларидан фойдаланган ҳолда ўз асарларидаги гномлар, элфлар, троллар, сеҳргарлар мавжуд бўлган иккиламчи оламни яратди. Бунга у хоббитлар, энтлар (гапирадиган дарахтлар) ва арвоҳлар каби ўзи ўйлаб топган мавжудотларини қўшди, ҳамда фэнтези асарларининг тўлиқ мифология, хронология ва картографиясини яратди. Шундан кейин фэнтези адабиётига қизиқиш тобора ортиб боради ҳамда кўплаб ёзувчилар янги жанрга шўнғишди. Ушбу ёзувчилар қаторига Майкл Муркок, Андре Нортон, Урсула Ле Гуин, Стивен Р. Доналдсон, Рожер Зелазни, Пирс Энтони, Кетрин Куртс, Девид Эддингс, Роберт Асприн ва бошқаларни киритиш мумкин.

Толкиен асарлари аввало улкан ҳажми билан бошқа муаллифларни илҳомлантирди. Кейинги ёзувчилар унга трилогиядан кам бўлмаган асар ёзишда ҳамда асар сюжети каби муҳим аҳамиятга эга бўлган иккиламчи дунё яратиш кабиларда унга тақлид қилдилар. Унинг энг таниқли издошларидан Стивен Доналдсон (1947-) бўлиб, унинг етти жилдли “Томас аҳди йилномалари” асарлари 1977 йилда бошланган бўлиб Толкиенда аллақачон мавжуд бўлган экология мотивини ривожлантиради; Девид Эддингс (1931-2009), Белгариад, Маллореон ва Элениум трилогия қисмлари; ва Майкл Скотт Роҳан (1951-2018) ўзининг “Жаҳон қиши” трилогияси кабилар машҳур саналади.[7]

Фэнтези (неомиф)нинг гуллаган даври постмодернизм даврига, эксперимент ва янги шаклларни излаб топиш даврига тўғри келади.[8]

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, фэнтези жанри барча адабий жанрлар орасида энг ёш жанр бўлишига қарамай, у катта-ю кичик китобхонлар орасида тез машҳурликка эришди. Бунинг асосий сабаби ушбу жанрнинг асоси бўлиб барчага минг йиллардан буён таниш бўлган мифлар ётиши ҳисобланади. Фэнтези асида жанр сифатида 60-йилларда шаклланган бўлса-да, ушбу жанр элементлари ундан олдин яратилган бошқа жанрга оид асарларда ҳам учраган. Масалан, юнон мифларида, қадимий халқлар эпосларида, ўрта аср қаҳрамонлик дostonларида ғайритабиийлик ва сеҳр-жоду унсurlари қўлланилган. Фэнтезининг жанр сифатида шаклланиши учун қўйилган дастлабки қадамлар 20-40 йилларда Америкада чоп этила бошланган журналлар бўлиб, уларда чиқарилган мақолалар айнан ушбу жанрга таалукли бўлган, аммо улар кўпчилик томонидан ўқилмаган. Жанр революцияси 50-60 йилларда Ж.Р.Р.Толкиен ҳамда К.С.Люис ижоди билан чамбарчас боғлиқ. Айнан, “Узуклар ҳукмдори”, “Хоббит” ва “Нарния йилномалари” асарлари фэнтези жанрининг дастлабки дурдоналари десак адашмаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. The Oxford companion to English literature edited by Margaret Drabble. Sixth edition. Oxford University Press. 2000. P 350
2. Mathews, Richard (2002) [1997]. Fantasy: The Liberation of Imagination. New York City, New York and London, England: Routledge. pp. 11–14. ISBN 0-415-93890-2.
3. А.Сапковский, С.Бересъ. История и фантастика. АСТ Москва. 2007.
4. Grant, John; Clute, John (1997). "Gilgamesh". The Encyclopedia of Fantasy. London, England: Palgrave Macmillan. p. 410. ISBN 0-312-19869-8.

5. Kilby, Clyde S.; Mead, Marjorie Lamp, eds. (1982), *Brothers and Friends: The Diaries of Major Warren Hamilton Lewis*, San Francisco: Harper & Row, ISBN 0-06-064575-X
6. М.И. Ульянова. «Жанровые признаки современного романа-фэнтези (на примере серии книг Дмитрия Емца «Мефодий Буслаев»)». Тольятти-2018.
7. Edwards, Bruce L (2007), *CS Lewis: Apologist, philosopher, and theologian*, ISBN 9780275991197.
8. Русская фантастика XX века в именах и лицах: Справочник. Под ред. М.И. Мещеряковой. – М.: Мегатрон, 1998.–с.12.

УДК 82-32

ПУБЛИЦИСТИКА ШАРАФА РАШИДОВА

А.И. Суярова, преподаватель, Джизакский Государственный Педагогический университет, Джизак

Annotatsiya. Sharof Rashidov adabiyotshunos va munaqqid sifatida ham qalam tebratgan edi. Ushbu maqolada Sharof rashidov publistikasining ijtimoiy xayotagi o'rni haqida so'z borgan

Kalit so'zlar: zukko va xalqparvar rahbar, sermulohaza va donishmand yetakchi, ekstensiv foydalanish, , paxta yakkahokimligi, yurt ozodligi va mustaqilligi.

Аннотация. Шараф Рашидов также был литературным критиком и мунаккидом. В этой статье рассказывается о роли публицистики Шарафа Рашидова в общественной жизни

Ключевые слова: проницательный и народный лидер, мудрый и мудрый лидер, широкое использование, хлопковое единство, свобода и независимость страны.

Abstract. Sharaf Rashidov, as a literary critic and a hypocrite, also played a pen. This article spoke about the role of social life of Sharaf rashidov's publicist

Keywords: ingenious and people's leader, leader of sermulohaza and sage, extensive use, cotton monotheism, freedom and independence of the country.

Введение. Шараф Рашидов-великое сын нашего народа, мудрый и мудрый лидер, руководивший нашим родным Узбекистаном в трудные и сложные годы. Он человек с непоколебимой волей, с детских лет подвергавшийся многим испытаниям жизни и судьбы, одинаково переносивший и горечь, и знойный холод жизни . Он был верным, верующим ребенком нации идиологов, который также пережил все страдания Второй мировой войны. Решение нашего уважаемого президента Шавката Мирзиёева О праздновании 101 —й годовщины со дня рождения выдающегося государственного деятеля и писателя Шарафа Рашидова является примером уважения и внимания к заслугам, стойкости и стойкости этого человека перед нашим народом. Шараф Рашидович Рашидов (1917-1983) - государственный деятель Узбекской ССР и член советской партии. Член Партии Советского Союза с 1939 года. Первый секретарь Коммунистической партии Узбекской ССР, кандидат в члены Центрального Исполнительного комитета Коммунистической партии Советского Союза. Герой Социалистического Труда (1974, 1977). Узбекский писатель.

Окончил филологический факультет Узбекского государственного университета в Самарканде (1941), всесоюзную партийную школу (высшую партийную школу) при ЦК Коммунистической партии Советского Союза (1948, заочно). В 1935 году окончил Джизакский педагогический техникум, преподавал в средней школе. В 1937-1941 гг.-ответственный секретарь, заместитель ответственного редактора, редактор Самаркандской областной газеты "Ленинский путь".

В составе Советской Армии в 1941-1942 годах, участник Великой Отечественной войны. Был ранен и возвращен в Узбекистан. 1943-1944 редактор газеты "Ленинский путь". В 1944-1947 гг. секретарь Самаркандского обкома Коммунистической партии Узбекистана. 1947-1979 ответственный секретарь республиканской газеты "Кызыл Узбекистан".

Первый сборник стихов Рашидова под названием "МОЙ гнев" вышел из печати в 1945 году. В первой части трилогии, а именно в романе "победители" (1951), отражена борьба народа за большие земли. Героем романа Хаида Олимджана "Луна" является секретарь

председателя райкома Джурабаева - инженер Смирнов. В романе "Сильнее бури" (1958) изображены те же герои. Конфликты персонажей, конфликты идей и мировоззрений стали глубже. В романе "Половое созревание" (1971) завершается поэтическое развитие героев. Роман "Могучая волна" (1964) посвящен героизму советских людей в тылу в годы Великой Отечественной войны. Задумчивый рассказ "Кашмирская песня" (1956) рассказывает о борьбе индийского народа за свободу.

В 1950 году Рашидов издает сборник публицистических статей "Приговор истории", а в 1967 году выходит книга "Знамя Дружбы". Критические статьи Рашидова посвящены актуальным темам советской литературы.

14 марта 1959 года после бурных обсуждений в Верховном суде ЦК Коммунистической партии Узбекистана Шараф Рашидов был избран на должность первого секретаря.

На этом посту Рашидов старался сократить количество заказов, доставляемых центром, добился достаточного выделения сырья и необходимых ресурсов. С его именем связано строительство многих важных сооружений, освоение таких пустынь, как Мирзачуль, Карши, Джизак, Язьяван, Сурхан-Шерабад. Эти земли стали благоустраиваться, возделываться хлопковые плантации, продукты питания. К 1956 году население мирзачула увеличилось с 1,5 тыс. до 2000 человек. Все это явилось следствием масштабной экономической политики, рассчитанной на долгосрочную перспективу. Вчерашние заповедные земли и сегодня продолжают служить независимому Узбекистану.

С 1960 года Рашидов начинает активно участвовать в международной политике СССР. Так, во время Карибского кризиса 1962 года в составе советских представителей вел переговоры с Фиделем Кастро. Между командующим и Рашидовым на долгие годы складываются дружеские отношения.

При Рашидове растет международный потенциал Узбекистана. В 1966 году в Ташкенте при посредничестве председателя Совета министров Алексея Косыгина проходят переговоры между премьер-министром Индии Лал Бахадуром Шастри и президентом Пакистана Мухаммадом Ибн Ханом. Шараф Рашидов принимал активное участие в подготовке этих переговоров. В результате была подписана знаменитая "Ташкентская декларация" о прекращении кровопролитной войны между Индией и Пакистаном.

Дата 1966 года запечатлена в истории Ташкента событием разрушительного землетрясения, однако город триумфально преодолел это явление: возводились новые здания, возводились районы, строился первый в Средней Азии Ташкентский метрополитен.

Вместе с восстановлением населения Узбекистана Шараф Рашидов сумел мобилизовать весь советский народ, главное руководство СССР. Только после первых толчков в Ташкент быстро прибыли Брежнев и Косыгин, а затем начали прибывать массовые строительные бригады всех республик Советского Союза. Армия была на службе, чтобы организовать палаточные городки для жителей из центра города.

Ни одна страна еще не видела усилий по восстановлению разрушенного города. В городе появились новые населенные пункты: Чиланзар, Сергели, Юнусабад, Каракамыш. Коттеджи были полностью заброшены. По решению правительства на их месте возводились многоэтажные дома. Ташкент был полностью восстановлен за 3,5 года.

По инициативе Шарафа Рашидова в 1968-1970 годах началось строительство Ташкентского метрополитена, протяженностью 12,2 км. Инициатор, этот подземный маршрут с девятью остановками был открыт в 1977 году. Интересный факт-сегодня ни одна станция Ташкентского метрополитена не названа в честь этого великого человека, стоявшего на вершине строительных работ.

В стране проводилась не только реконструкция города, но и строительство крупных объектов народного хозяйства. В центре Ташкента 1969 г., в бывшем штабе ТуркВО С. Р. Королевой был создан филиал ОКБ по научным аэрокосмическим исследованиям Луны и Марса, впоследствии получивший название "Узбеккосмос".

Узбекистан стал одним из промышленных центров Востока. Ташкентский авиационный завод (ТАПОиЧ) входит в пятерку крупнейших предприятий мира. Здесь стали выпускаться

более 60 крупных военно-транспортных и гражданских самолетов в год, которые можно было сравнить с крупными авиационными объединениями европейских стран.

Ташкентский тракторный завод выпускал более 21 тыс. тракторов в год, "Ташсельмаш" - более 10 тыс. хлопкоуборочных машин в год.

В 2017 году широко отмечалось 100-летие со дня рождения Рашидова. В Джизаке создан дом-музей Шарафа Рашидова, установлен его памятник, издана книга памяти "Славный сын народа", посвященная его памяти, а также сборник произведений Рашидова "Сара" [1].

Повесть "Кашмирская песня", принадлежащая перу Шарафа Рашидова,—одно из произведений, в котором мастерски изображено оживление природы, естественное движение жизни от борьбы. В произведении, основанном на легенде о старой индийской стране, богатое прошлое народов Кашмира и Джамму, героическая борьба за свободу и независимость страны отражены в образах природы. Творческий коллектив театра старался донести эти благородные идеи в произведении до сердец детей, давая оригинальную художественную интерпретацию движению кукол. На презентации нового сценического произведения присутствовали театроведы, литературоведы, педагоги, которые рассказали о его постановке и исполнении. Сюжет, идея добра на всех большое впечатление производит то, что борьба между ее героями – королем пчел – Шмелем, королевой цветов – нарциссом, злой, разрушительной силой – вихрем, вредителем самшита – Хорудом-через куклы трактуется интересно, в соответствии с детским духовным миром.

Обсуждение. Кашмирская песня была впервые опубликована 17 сентября на латыни в две восточные легенды--Кашмирская песня и —книга двух сердец произведения вышли из печати. Эта восточная легенда была написана после поездки Шарафа Рашидова в Индию в 1956 году с официальной делегацией советского правительства. Визит в Индию оставил глубокий след в памяти Шарафа Рашидова. Эту страну, полную богатых национальных традиций, прекрасной природы, народной мудрости, старинных сказок, по праву называют —страной сказок. Как поэт и писатель, нельзя было игнорировать это красивое и духовно красочное государство с близким культурным наследием. - Поэтическая легенда кашмирской песни о празднике любви и красоты, который может преодолеть любые невзгоды и победить зло. Силы и образы в рассказе образны. В нем всегда воспевались благородство и возвышенные чувства души, отрицалось зло фольклор, добро и зло, отраженные в сказках, любовь и ненависть, верность и предательство изображались в прекрасных переносных смыслах. Держа карандаш в полете высокого воображения, автор символически погружает в повествование жизненную деятельность, заключающуюся в оживлении природы, проникновении в язык, борьбе за выживание. Язык рассказа богат, словарный запас разнообразен, стиль сочный, блестящий, богатство метафор, прилагательных, сравнений очаровывает читателя. Шараф Рашидов-Кашмир написал песню именно в сорок лет, когда она была полна творческих сил. При жизни писателя рассказ бил переизд[2].

Заключение. После обретения Узбекистаном независимости имя Шарафа Рашидова было оправдано, и он занял достойное место в истории нашей Родины. 75-летие со дня рождения Шарафа Рашидова было отмечено по инициативе первого президента Ислама Каримова. Шараф Рашидов как автор идеи и творческий руководитель строительства архитектурного комплекса дворца Дружбы Народов в Ташкенте был посмертно (1994) награжден Государственной премией Узбекистана имени Алишера Навои. Его именем названы улицы, школы, кварталы в районе Сырдарьинской области, Ташкенте и Джизаке. Шараф Рашидов также был литературным критиком и мунаккидом. Не будет преувеличением сказать, что публицистические произведения, оставленные нам Шарафом Рашидовым, служат программой для нашего воспитания.

REFERENCES:

1. Энциклопедия» Ташкент". 2009 год
2. Ахмеджанов М.М., Хо жаев В.Қ., Гасанова З.Д. Педагогическое мастерство - Бухарский государственный университет, 2014

УЎК: 811.512.133

ЎЗБЕК БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДА БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ТАФАККУР**Д.Д. Тўраева, PhD, катта илмий ходим, ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Тошкент**

Аннотация. Мақолада ўзбек болалар адабиётининг етакчи намоёндалари Қ.Муҳаммадий, Ш.Саъдулла, Қ.Ҳикмат, Т.Адашбоев ижодида табиат лирикасининг тасвири қиёсий-типологик услубда тадқиқ этилган. Ушбу асарларнинг ёш авлод тарбиясида тутган эстетик аҳамияти ўрганилган.

Калит сўзлар: табиат, гўзаллик, болалар адабиёти, лирика, меҳнат.

Аннотация. В статье исследуется образ лирики природы в творчестве ведущих представителей узбекской детской литературы К. Мухаммадий, Ш. Саъдуллы, К. Хикмата, Т. Адашбоева в сравнительно-типологическом аспекте. Изучено эстетическое значение этих произведений в воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: природа, красота, детская литература, лирика, произведение.

Abstract. The article examines the image of the lyrics of nature in the works of the leading representatives of Uzbek children's literature K. Muhammadiy, Sh. Sadulla, K. Hikmat, T. Adashboev in a comparative typological aspect. The aesthetic significance of these works in the upbringing of the younger generation has been studied.

Key words: nature, beauty, children's literature, lyrics, work.

Болалар адабиётининг асосий вазифаси ёш авлодни маънан баркамол ва комил инсон даражасида тарбиялашдан иборат бўлар экан, унинг ривожланишида етакчи компонентлар ҳисобланган бадиийлик, маърифийлик ва тарбиявийлик билан бир қаторда гўзалликни севиш, унга меҳр қўйиш ва асраб авайлаш каби жиҳатлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

60-70-йиллар ўзбек болалар адабиётининг тараққиётига назар ташлар эканмиз, бу мавзуда кўплаб шеърлар яратилганига амин бўламиз. Қуддус Муҳаммадий, Шукур Саъдулла, Пўлат Мўмин, Илёс Муслим, Қудрат Ҳикмат, Турсунбой Адашбоев каби болалар шоирларининг ҳар бири ўзига хос “қалам”да, ўзгача эътироф ва меҳр-муҳаббат билан она табиатни куйлашни ўз бурчлари деб билганлар. Зеро, фақатгина табиат ва Ватан сўзларига “она” сўзининг қўшилиб айтилиши ҳам уларнинг нақадар муқаддаслигидан далолатдир. Йилнинг ҳар бир фаслига бағишланган шеърлар орасида фасллар келинчаги бўлмиш баҳор фаслига аталган шеърлар ўзига хос сержило бўёқларга, кўтаринки руҳиятга, нозик ҳис-туйғуларга бойлиги билан ажралиб туради. Қишнинг қаҳратон совуқлари, аямасузлари, сарик сумалакларидан сўнг келадиган гўзал баҳорни ҳамма ўзгача интиқлик ва соғинч билан кутади. Ушбу соғинч ҳароратини Қ.Муҳаммадийнинг куйидаги мисраларида туйиш мумкин:

*Қўлларида соз билан,
Гул-гунча пардоз билан,
Силкиниб парвоз билан,
Учиб турна ғоз билан,
Қадрли баҳор келди [2].*

Мазкур шеърнинг ўйноқи оҳангига эътибор берадиган бўлсак, қулоғимиз остида халқ қўшиқлари, ёр-ёрлар жаранглаб кетади. Баҳор - уйғониш фасли, фасллар келинчаги. Бу келинчакни «қўлларида соз билан» дея таърифлар экан, шоир қушларнинг баҳорда севиниб ўз ватанларига қайтишларини, қалдирғочларнинг чуғурлай бошлашини майин создан таралаётган ёқимли куйга менгзади. «Гул-гунча пардоз билан» сатрларида турфа ранглардаги гул-гунчалар пардоз қилган гўзалларга қиёсланган бўлса, «учиб турна ғоз билан» мисрасида турна-ю ғозларнинг учиб келиши баҳор келганидан даракдир. Буларнинг барча-барчаси, назаримизда, хонадонига келин тушираётган ҳовлининг тараддудларига қиёсланаётгандай таассурот қолдиради. Гўё бутун борлиқ бир ҳовли-ю, баҳор эса шу ҳовлининг эрка келинчаги. Шеърни ўқиган китобхон кўз олдида мана шундай байрамон тантана манзараси намоён бўлади. Шоир бу гўзалликни тасвирлаш билан бир қаторда ёш китобхон қалбида унга бўлган

меҳрни ҳам оширади. Зеро, болалар шеърини улкан тарбия воситаси ҳамдир. Шеърда баҳорнинг нафақат гўзаллик фасли, балки айна меҳнат палласи эканлиги ҳам таъкидлаб ўтиладики, унинг гўзаллигига ошно бўлишнинг ўзи етарли эмас. Чунки баҳор меҳнат фасли ҳамдир. Баҳорда деҳқонларнинг ишлари қизғин бўлади, халқимиз дастурхони тўкин-сочин бўлиши учун улар бор кучларини сарфлаб, жавлон уриб меҳнат қиладилар. Шоир «қайнар, гуркирар турмуш» дер экан, ана шу яратувчанлик меҳнатини тараннум этади. Деҳқонлар иштиёқидан завқланган ўрик гуллари ҳам уларни олқишлаб, ўзларининг табассумларини ҳадя қилгандай. Бинобарин, ушбу шеър ўзида болаларни ҳам гўзалликни севишга, ҳам табиатни асрашга, ҳам меҳнат кўникмаларига ундаш мақсадларини мужассамлаштирган.

Қ.Муҳаммадий ижодига назар ташлар эканмиз, унинг қаҳрамонлари баҳордан завқланибгина қолмасдан, меҳнат қилишни хуш кўришларига ҳам амин бўламиз. Маълумки, болалар тили чиққанидан жонзотлар билан сўзлашишни одат қиладилар, аслида бу ҳолатнинг шаклланишида катталар кўпроқ роль ўйнайди, чунки хархаша қилган болакайларни тинчлантириш мақсадида оналар, бувижонлар ҳовлидаги кучукчалар, мушукчалар билан “гаплаша” бошлайдилар. Вақт ўтиб, бу ҳолатни кўриб ўрганган болажонларнинг ўзлари ҳам улар билан сўзлаша бошлайдилар. Қ.Муҳаммадийнинг “Баҳор билан сўзлашдим” ва “Кўкламжон” шеърларининг қаҳрамонлари ҳам баҳор билан мириқиб суҳбатлашадилар. Бирининг қаҳрамони ўз меҳнатидан ғурурланиб, уни баҳорга кўз-кўз қилмоқчи бўлса, иккинчиси баҳорни жуда соғинганидан қирга чиқиб, уни чақира бошлайди.

Фикримиз далилини “Баҳор билан сўзлашдим” шеърида кўриш мумкин:

Боғимга кўчатларни

Ўтказиб хурсанд эдим,

Гулбаҳорни учратиб,

Бир суҳбат курсам дердим.

Баҳор ялт этиб боқди,

Яшнаб кетди ҳар ёғим.

Мичуриннинг боғидай,

Атлас, зар кийди боғим (130).

Болалар адабиётида маърифийлик, тарбиявийлик билан бир қаторда меҳнатсеварлик ҳам устувор вазифалардан бири ҳисобланади. Шу сабабли болаларда ёшлик чоғларидан бошлаб меҳнат кўникмаларини шакллантириш мақсадида болалар шоирлари табиат лирикаси ва меҳнат жараёнини уйғунлаштирган ҳолда тасвирлашга ҳаракат қиладилар. Муаллиф боғига кўчат ўтказган бола ва баҳор образларини бир-бири билан учраштириб, меҳнат қилаётган болакайнинг баҳор томонидан хуш кўрилиши, қўллаб-қувватланиши натижасида боғларда қизил, сариқ, яшил каби ёрқин ранглардаги гулларнинг очилиб, боғни буркаб олишини поэтик тарзда тасвирлаб бериш натижасида китобхон кўз ўнгига аслас кийган боғни тасвирлашга ҳаракат қилади. Ҳар иккала образнинг асосий мақсади Ватанни “ясатмоқ”, гуллаб-яшнашмоқдир, муаллиф баҳор образи тимсолида меҳнатсеварликни тараннум этади, шеърнинг асосий ғоявий мақсади ҳам шундан иборат. “Кўкламжон” шеърида эса баҳорни соғинган болакайнинг қир-адирларга, дала-даштарга бориб, кўкламни чақириши, кўкламнинг болакайга ғойибдан жавоб бериши, уларнинг икки қадрдон каби суҳбатлашиши болаларда табиатга, гўзалликка бўлган муҳаббатнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Табиат манзаларига бағишланган шеърлар орасида “Момақалдиروق” шеъри бадиий мукамаллиги билан ажралиб туради. Шеърда булут хирмонининг қайнаши, шамолнинг дарахтларни силкитиши, булутларни қувиб ирғитиши, чақмоқнинг осмонни қиличи билан саваланиши, булут хирмонининг тўзиб кетиши, осмонда тўпнинг отилиши, булут хирмонининг ушатилиши каби бадиий тасвирларнинг қўлланилиши натижасида момақалдиروقнинг юзага келиши ва табиат ҳодисасининг бадиийлаштирилиши шоирнинг поэтик маҳоратидан далолат бўлиб, китобхон кўз ўнгига ғаройиб манзарани гавдалантиради. Бинобарин, булутнинг пахта хирмонига (уюм-уюм пахталарнинг узокдаги кўриниши), чақмоқ чақаётган жараёндаги “ялт-юлт”ларнинг ҳаракатдаги қилич тасвирига, момақалдиروق гумбуллашининг тўп овозига ўхшатилиши ва бу алоҳида чизгиларнинг умумий кўринишдаги тасвири яхликлик касб этиши муаллиф томонидан кашф этилган табиий топилмалардир. Шеърда фақатгина “осмондаги уруш” тасвири эмас, балки бу “уруш”нинг бошқа фаслларга бўлган таъсири ҳам ифодаланиб, ёш китобхоннинг табиат ҳодисаси бўлмиш момақалдиروق ҳақидаги тасаввурининг кенгайишига хизмат қилади.

Ш.Саъдулланинг йил фасллари бағишланган “Тўрт фасл” номли шеърий туркумининг “Баҳор” қисмида эса баҳорнинг кириб келиш манзараси тамоман бошқача кўринишда тасвирланган:

Милт этиб чиқди қуёш,

Деди: - Дўстлар, қиш одош [4]!

Мактабгача ёшдаги болалар лексиконига хос бўлган “одош” сўзи қишнинг поёнига етганидан, қуёшнинг милт этиб чиққани эса илиқ кунлар, яъни баҳор келганидан дарак беради. Муаллиф бу туркумда ҳар бир фаслнинг ўз хислати, тароватини намоён этишга ҳаракат қилиб, “Баҳор” қисмида ер юзига қўм-қўк гилам тўшаб, бутун табиатни жонлантириб, гулларга буркаб, ғайратли меҳнат қилишга ундаса, “Қиш”да эса оппоқ қордан “тўқилган”, “қоқиб бўлмайдиган” оқ гиламни далаларга тўшаб, сувнинг “эгни”га совқотмаслиги учун муз кийдиради. Шоир тасаввурининг бепоёнлиги, фикрининг теранлиги, бадий тасвир ва ифода воситаларининг ўринли қўлланилиши натижасида тасвирнинг жонли, ифоданинг таъсирли бўлишини таъминлаган. Шеърлар баҳор соғинчи билан бошланиб, яна ўша баҳор соғинчи билан якунланган:

Ором берар қор ерга,

Дам-бадам тушиб терга,

Кела қолса гул баҳор,

Эриб кетар ердан қор... (73).

“Баҳор келди” шеърида табиатнинг уйғонишидан болаларча завқланиш кайфияти майин лирик оҳангларда тараннум этилган. Дарахтларнинг барг чиқариб гуллашини маржонга, баҳорнинг илк нишонаси бойчечакни баҳорнинг безагига менгзаб, ҳилва бинафшани жилва қилдириб, бадий тасвир воситалари ёрдамида мусаввир сингари баҳорнинг ёрқин рангли, бетакрор манзарасини яратган. “Ёмғир ёғалоқ”да эса оҳангдош ундошларнинг қайтарилиши (аллитерация) ёмғирнинг ёғишини, тарнов ва анҳорларни тўлдириб тошишини, ёмғирдан сўнгги мусаффо ҳавони бутун оҳангдорлиги ва бўёқдорлиги билан жилолантиради:

Ёмғир ёғалоқ,

Тарновдан ошиб,

Ям-яшил ўтлоқ.

Тушади шошиб.

Энди экинлар

Сўнг жилғалардан

Чиқарар қулоқ.

Оқади тошиб (74).

Шеърнинг бадий мукамаллиги шундаки, муаллиф манзара яратиш борасида шакл ва мазмун уйғунлини сақлаб, сўз танлаш санъатидан моҳирона фойдаланган ва ёш китобхонга равон, содда тил воситасида фақатгина ёмғирнинг ёғишини эмас, балки унинг оби раҳмат эканлиги, дастурхон тўкин-сочинлигига бўлган таъсирини ҳам уқтиришга ҳаракат қилган. *Ёғалоқ-ўтлоқ-қулоқ, тўлар-бўлар-унар, ошиб-шошиб-тошиб* каби оҳангдош сўзларнинг танланиши шеърнинг чақмоқдек қофияси билан бир қаторда китобхон хотирасида тез сақланиб қолишини ҳам таъминлайди. Ундан ташқари ёмғирнинг тарновдан “шошиб”, “ошиб тушиши”, экинларнинг “қулоқ чиқариши” каби табиий жонлантиришлар шеърнинг бадий мукамаллигини янада оширишга хизмат қилади.

Ўзида бетакрор баҳор, “қўкка боқиб, ғоз туриб” куйлаётган “жажжи қиз” ва жўшқин дарё образларини мужассамлаштирган “Қиз ва гул” шеърида, Ш.Саъдулла ижодининг синчков тадқиқотчиси О.Сафаров эътирофи билан айтганда, “табиат кўркемлиги фонида инсон гўзаллиги эҳтиросли ишораларда ёлқинлантирилган”[10]. Шоир баҳор манзарасидан завқланиб куйлаётган қизалоқнинг исмини Гулбаҳор деб атаб, унинг тимсолида “сочларига гул тақиб”, ўзига оро берган қизалоқ ҳамда барчага ўзгача хуш кайфият, табиатга бетакрор гўзаллик улашиб келаётган баҳор образларини мужассамлаштирган.

Қудрат Ҳикмат ҳам кумуш қиш фаслига бағишлаб, унинг гўзаллигини куйлаб талайгина шеърлар битган. «Яхмалак», «Аямажуз», «Совға беринг, қорбобо», «Қиш тўзгитар момиқ пар» шеърлари шулар жумласидандир. Шу ўринда «Қиш тўзгитар момиқ пар» шеъри ўзининг жуда табиий ўхшатишлар, жонлантиришларга бойлиги билан эътиборга сазовордир:

Саваб булут тўшагин,

Эсиб совуқ - изғирин :

Қиш тўзгитар момиқ пар.

Ерга сербар оқ наMAT,
Ўзилгандай ялтирар.
Маҳалла-кўй кўчада
Чувурлашиб қор қураp.

- Тезроқ юр деб буюраp.
Пирпиратиб кўзини,
Автобуслар ўтади.
Қаҳратон қиш ҳовурни Мўрқон
каби ютади [6].

Маълумки, қишдан чиққач, қуёшнинг айна қизиган пайтида оналаримиз, опасингилларимиз тўшакларни қуёш нурига қўйиб, уларни анча «семиртириб», болаларининг тўшакларини юмшоққина қилиб берадилар. Шоир ана шу жараёнга ишора қилиб, булутни болаларча тасаввурда юмшоққина пар тўшакка қиёслайди, кейин эса тўшакларни савалаб (одатда кун бўйи кўчада турган тўшак уйга олиб киришдан олдин яхшилаб қоқилиши табиий, шеърда шунга ишора қилиниб, булутли тўшакни савалаганда ундан ёғилган қор парчалари момик парга қиёсланган), момикқина қорни ёғдиради. Қишда совуқ шамолдан, қорнинг бетўхтов ёғишидан одамнинг кўзи пирпираб кетади, шоир эса кўчада юрган автобусларни жонлантириб, уларнинг чироқларини ёқиб-ўчиришларини инсон кўзларининг пирпирашига менгзайди. Кейинги мисраларда оппоқ қор билан қопланган уйларнинг томларини оқ қалпоқ қийган одамга, тинимсиз ёғётган қорни эса элакдан эланаётган унга ўхшатиш каби шеърый санъатлар билан безатилган шеър китобхоннинг қиш ҳақидаги таассуротларини янада чуқурлаштиради. Аввало, қишнинг кўркам манзарасини яратиб, сўнгра унинг далаларга, қирларга тегадиган нафи, яъни қишда ёғин-сочин қанча кўп бўлса, боғу-роғларимиз шунчалик гуллаб-яшнаши ҳақида китобхонга маълумот беради. Хулоса қилиб айтганда, шеър ўзида нафақат кумуш қишнинг гўзал манзарасини, балки унинг хусусиятларини ҳам мужассамлаштирган.

«Аямажуз» шеърида эса қишнинг қаҳратон кунларида ҳам табиат манзараси ўзининг гўзал тароватини йўқотмаслиги, чўлу далаларнинг оппоқ қорга бурканиши, боғлар кузги ҳосилдорликдан кўнгиллари тўқ бўлиб сокин мизғишлари, анҳордаги сувларнинг музлаб қолиб чирсиллаши, қор парчаларининг нозик капалакка, тарновлардаги сумалакларнинг марварид шодасидай тизилиб туришига ўхшатишида акс этади. Момоларимиз тили билан айтганда, қишнинг сўнгги ҳафтаси бўлмиш аямажуз эса фаслнинг тугаб боришидан тутоқиб, кўчаларда ялмоғиздек изғиб, шох-шаббаларни тортқилайди. Аммо у қанча тутоқмасин, изғимасин, барча бирдай соғинган, ҳаммамиз учун севимли бўлган кўклам қор остида серкиллаб етилиши гўзал баҳорнинг қаҳратон қиш устидан қозонган ғалабаси рамзида тасвирланган:

Аямажуз изғийди
Кўчаларда тутоқиб.
Шох-шаббани тортқилар
Ялмоғиздек ютоқиб.
Саъва сайрар толзорда,
Қушларга қон қиру ўр.

Қўмсашади кўкламни
Чирқираб соч, тўрғай, жўр. Кўк
майсалар ниш уриб
Ернинг баланд-пастиди,
Гўзал баҳор серкиллаб,
Етилар қор остида (119).

Қиру-ўрларнинг қушларга қон бўлишини таъкидлаб туриб, қўшимча равишда қушларнинг тури бирин-кетин саналиши: *саъва, соч, тўрғай, жўр*; фасллар келинчаги бўлмиш баҳор тасвирида *баҳор, кўклам, кўк майсалар ниш уриб* каби маънодош сўз ва иборалардан ўринли фойдаланиши шоирнинг бадиий сўз қўллаш маҳоратидан далолатдир.

Қ.Ҳикмат шеърларига эътибор берадиган бўлсак, шоир болалар онгига она табиатимизга бўлган муҳаббатни нафақат табиат фаслларининг гўзалликларини тараннум этиш билан, балки табиат ҳодисалари ва предметларини тасвирлаш, шу билан бирга уларнинг моҳиятини очиб бериш орқали ҳам таъсир кўрсатган. Ёш бола онгида табиатнинг юқорида номлари зикр этилган ҳодисалари ёки предметлари ҳақида тушунчанинг жуда тор доирадалиги табиий ҳолдир. Ҳолбуки, болалар ўз атрофларидаги барча нарсаларга, воқеа-ҳодисаларга жуда қизиқувчанлик билан қарайдилар ва катталарга савол беришдан чарчамайдилар. Қудрат Ҳикмат ёзган шеърлар эса шу саволларнинг барига жавобдай гўё. Чунки «Қудрат Ҳикмат болалар учун асар яратар экан, улар психологиясидаги шу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда

иш тутади”²⁸. Шоир шеърларининг бетакрорлиги, умрбоқийлиги ҳам шундадир. Шундай шеърлардан бири “Шамол ботир” шеъридир:

На макон, на йўли бор,	Бир қарасанг липиллаб,
Қайларгадир югурар.	Кирар боғлар қўйнига,
На этак, на қўли бор,	Осилади типирлаб,
Ким ҳам ушлаб улгурар.	Майсаларнинг бўйнига [9]

Шоир шеърда шамолга хос барча белгиларни топишмоққа ўхшатиб яширин тасвирлаб беради. Жонсиз предметни жонлантириб, шамолни жажжигина болачага қиёслагандай, гўё. Қудрат Ҳикмат шамолни ҳаёт ташвишларидан беҳабар, беғубор, беғараз, ота-онасининг бағрида кўнгли бутун бўлиб ўсаётган, қикирлаб кулиб, югуриб ўйнаб юрган жажжи болачага менгзаётгандек. Ушбу ажойиб жонлантиришлар ҳам шоир маҳорати қирраларидир. Ёш боланинг табиат ҳодисаси бўлмиш шамол ҳақидаги тасаввури жуда тор. У бирдан шамол қўтарилиб нарсаларни учуриб юборишини, ҳаммаёқни чанг-тўзон қоплашини кўради, албатта. Лекин бунинг нималиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган. Юқорида қайд этилганидек, бу шеър ҳам жажжи болажонларнинг кети узилмас саволларидан бирига жавоб бўлиб, уларнинг шамол ҳақидаги тасаввурларини бойитиш учун хизмат қилади. Шоир ўз услубига кўра шамолнинг умумий тасвиридан сўнг унинг хусусиятлари ҳақида сўз юритади. Шоир шамолнинг барча ҳаракатларини жонлантириб, бола онгига мос равишда тасвирлаб, булутларни ҳайдайди (аслида шамол орқали булутлар тарқалиб кетади), тегирмонни юргизади, хирмонни шопиради, оламни кезади (шамолнинг эсиши - оламни кезишга қиёсланган), дил чигалин ёзади (халқимиздаги “бағрига шамол тегди” деган иборага ишора) каби ўхшатишлар, жонлантиришлар ҳамда шеърдаги жарангдорликнинг асосий омили саналган қофиянинг тўқлигини таъминлаш мақсадида қўлланилган *липиллаб-типирлаб, қўйнига-бўйнига, чол-тол, ток-нок* каби бир қанча товушлар такроридан иборат бўлган сўзлардан фойдалангани ҳам шоирнинг бадиий сўз ишлатиш маҳорати кучлилигидан далолатдир. Ҳамма оддийгина деб билган шамолнинг шунча қирралари борлиги шеърнинг сарлавҳасида “Шамол ботир” дея мужассамланган. Чунки, булутни ҳайдаган, тегирмонни юргизган, хирмонни шопирган, “дил чигалин”и ёзган шамолни яна қандай аташ мумкин?! Шеърда шамолнинг ҳаминқадар ботирлиги, тиниб-тинчимаслиги китобхонларга ибрат тарзида намоён қилинган.

60-70 йиллар болалар адабиётининг фаол вакилларида бўлган Турсунбой Адашбоев ҳам табиат манзарасига бағишланган бир қатор лирик шеърлар яратган. Унинг “Қуёш кулди” шеъри ўзининг сарлавҳаси билан ҳам китобхон эътиборини тартади:

Тош адирда капалак -	Яп-янги усти-боши,
Кувиб, ўйнаб юрарди.	Роса бўлди шалаббо.
Шу маҳал шов-шув этиб,	Қўл-оёғи жунжикиб,
Ёмғир қуйиб юборди.	Қоя остига борди.
Тошвой секин шивирлар,	Уни кўриб қуёш ҳам,
Чакки бўлди-да оббо.	Тезда кулиб юборди [7].

Теранроқ эътибор берилса, бу шеър ўзида яширин ғоявий-мақсадни мужассамлаштиргандай, капалак бир кунгина умр кўрадиган жонзот (шунинг учун ҳам уст-боши яп-янги), унинг ёмғирдан ивиб қолганини кўрган қуёш бир томондан унинг ҳолатини кўриб кулиб юборса, иккинчи томондан қуёш кулгуси замирида капалакни кутқариш мақсади бор эди (чунки, қуёш кулгуси унинг нуридан далолатдир, шунинг учун ҳам у тезроқ кулишга ҳаракат қилди), “кулиб юборди” метафорасининг қўлланилиши шеър бадиийлигининг мураккаблигини оширишга хизмат қилади.

Юқорида Қ.Муҳаммадий шеърларининг қаҳрамонлари баҳор билан “сухбат қуришган” бўлса, Т.Адашбоев шеърларидаги қаҳрамонлар бир-оз шўхроқ ва шумроқ. “Ким ўзғир?” шеърининг қаҳрамони Муроджон оқиб кетаётган сувни кўриб, у билан ким ўзарга югуришни бошлайди:

Тошдан-тошга урилиб,	Ўз-ўзича ўйлар Мурод,
----------------------	-----------------------

²⁸ Қўшжонов М. Қуддус Муҳаммадий. Қудрат Ҳикмат. - Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1969 – Б.18.

Сапчиб оққан сувни кўриб,
 Чопа кетди Муроджон,
 Ким ўзарга югуриб,
 Ирғишлайди бетиним,
 Гоҳ пастликка, гоҳ тикка.
 Тошдан-тошга сапчиб сув ҳам,
 Тушди оппоқ кўпикка.

Ортда қолмай ишқилиб.
 Сув эса парво қилмай,
 Ўйнаб оқар пишқириб,
 Мурод секин орқасига,
 Боққан эди кайрилиб,
 Сув ўз йўлин ўзгартирди,
 Пахтазорга айрилиб (5).

Сувнинг ғайрат-шижоатини кўриб, ундан ортда қолмасликка ҳаракат қилиб, роса югурган Муроджон, қилган ишининг бесамарлигига амин бўлди, зеро сувнинг мақсади аниқ эди - пахтазорларни суғориш, Муроджон эса болаларча соддалик билан унга эргашди. Енгил ҳажв билан суғорилган шеърни ўқиган китобхон инсон аввал ўйлаб, сўнгра иш қилиш кераклигини тушуниб етади. “Муз ойна” шеъридаги Нор исмли болакай эса, ўз қилмишини беркитиш учун синган дераза ойнаси ўрнига муз бўлагини қўяди, зум ўтмай “муз ойна” сув бўлиб оқади ва барибир “қинғир ишнинг қийиғи” очилади. Муаллифнинг асл мақсади Норнинг бу кирдикорини фош этиб, китобхонни ростгўйликка чорлашдан иборатдир.

Мухтасар қилиб айтганда, 60-70 йиллар ўзбек болалар шеърлятида табиат лирикаси ҳар бир шоирда турли аспектларда ҳоҳ гўзалликка ундаш, ҳоҳ уни асраш, ҳоҳ меҳнатсеварликка чорлаш тарзида тасвирланмасин, уларнинг барчаси келажагимиз бўлган ёш авлод тарбияси йўлида, унинг комил инсон даражасида вояга етишида бирдай аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Михалков С. Бола бошидан. - Тошкент: Ёш гвардия, 1977. – 200 б.
2. Муҳаммадий Қ. Адабий-танқидий мақолалар. - Тошкент: Ёш гвардия, 1979. – 173 б.
3. Муҳаммадий Қ. Табиат алифбеси. Т.1.-Тошкент: Ёш гвардия, 1974.-189 б.
4. Саъдулла Шукур. Сенинг байраминг. 3-томлик. Китоб-1. - Тошкент: Ёш гвардия, 1972. – 240 б.
5. Ҳикмат Қудрат. Менинг юрагим. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 174 б.
6. Ҳикмат Қудрат. Ўғлим билан суҳбат. – Тошкент: Ёш гвардия, 1970.–173 б.
7. Адашбой. Т.Адашбоев, Ҳ.Абдуғани, А.Абдурасулов ва бошқ. – Тошкент: Ёш гвардия, 1973. – 80 б.
8. Қурононов Д., Мамажонов З. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати.–Тошкент: Академнашр, 2010.–398 б.
9. Қўшжонов М. Қуддус Муҳаммадий. Қудрат Ҳикмат. – Тошкент: Ўз КП МК нашриёти, 1969. – 30 б.

УЎК 808.3

ЗАМОНАВИЙ ПУНКТУАЦИОН ТИЗИМ ТАРАҚҚИЁТИ

Д.М.Тўраева, катта ўқитувчи, Қариши давлат университети, Қариши

Аннотация. Пунктуация тараққиётининг бугунги босқичига келиб тиниш белгиларига ҳос бўлган турли форматлар ва турли шакллардан кенг фойдаланилмоқда. Гарчи замонавий пунктуацион тизимга янги бир белги киритилмаган бўлса-да, сўнгги йилларда ёзма нутқда айрим тиниш белгиларни муомалага киритиш анъанага айланди.

Калим сўзлар: пунктуация, ёзма нутқ, тиниш белгилар.

Аннотация. На современном этапе развития пунктуации широко используются разные форматы и разные формы знаков препинания. Хотя в современную пунктуационную систему не введено ни одного нового знака, в последние годы стало традицией употреблять в письменной речи те или иные знаки препинания.

Ключевые слова: пунктуация, письменная речь, знаки препинания.

Abstract. At the current stage of punctuation development, different formats and different forms of punctuation marks are widely used. Although not a single new sign has been introduced into the modern punctuation system, in recent years it has become a tradition to use certain punctuation marks in written speech.

Key words: punctuation, written speech, punctuation marks.

Маълумки, ёзув график жиҳатдан ихчамликни талаб этади. Айни пайтда дунёнинг тараққий этган ёзувларида тиниш белгиларини қўллашда ҳам ихчамликка интилиш, зарур ҳолларда бир хил функциядаги айрим тиниш белгиларини тежаш ёки компьютер клавиатураси имкониятларидан фойдаланган ҳолда бошқа белгиларини ишлатиш анъанага айланиб

бормокда. Муайян тилда шаклланган бу анъана табиий равишда ўзаро муносабатда бўлган бошқа тиллар ёзувига ҳам кириб боради. Ушбу жараёнда таржима амалиёти муҳим роль ўйнайди. Тиниш белгилари тарихининг бугунги босқичида унинг тараққиётига таъсир этувчи анъанавий омиллар билан бирга қатор янги омиллар ҳам пайдо бўлди. Жумладан: тиниш белгиларини қўллашнинг асосий принциплари ва вазифалари тараққиёти; нутқнинг функционал услублари – бадий, илмий, расмий, публицистик услублар тараққиёти; ахборот коммуникацион технологиялари ривож, виртуал мулоқот шакллариининг кўпайиши; ёзувда тиниш белгилари функциясини бажарувчи янги воситаларнинг пайдо бўлиши, пунктуацион архаизмлар; тиниш белгиларини ноодатий қўллаш анъанасининг кучайиши ва б.к. Гарчи замонавий пунктуацион тизимга янги бир белги киритилмаган бўлса-да, сўнгги йилларда ёзма нутқда тарихан тиниш белгиси ҳисобланган параграф (§), юлдузча (*), пробел, курсив кабилардан функционал яқин бўлган айрим тиниш белгилари ўрнида фойдаланиш, архаик белгиларни муомалага киритиш анъанага айланди. Маълумки, XVIII аср ёзувчилари, хусусан, Н.Курганов курсивдан тиниш белгиси сифатида фойдаланган ва уни мувофиқлаштириш белгиси (применительный знак) деб атаган эди. Ломоносовнинг шогирди А.А.Барсов эса тиниш белгилари тизимига матн таркибидаги модда, банд, бўлимларни кўрсатиш учун параграф (статейный знак) ва гапнинг энг муҳим, диққатга сазовор қисмларига таъкид бериш учун юлдузча (примечательный знак) белгисини киритган эди [1]. Умуман, ўзбекча матнларда ҳам пунктуацион тизим шаклланишининг дастлабки босқичларида ётиқ чизик (/), учбурчак кавс (<...>) ҳам тиниш белгиси сифатида қўлланган. Ҳ.Ғозиев XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ўзбек матбуотида ётиқ чизикнинг алоҳида белги сифатида мавжуд бўлганини Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган босма нашрлар, хусусан, 1903 йилда А.Калинин томонидан рус-тузем мактаблари учун тузилган “Муаллими соний”, 1908 йилда Тошкентда биринчи синф ўқувчилари учун нашр этилган “Насойиҳул атфол” номли ўқиш китоблари, “Календарь ахбороти 1911 йилга” китоби, 1914 йилда чоп этилган “Таълими аввал” дарслиги, А.Сайёҳнинг 1915 йилда нашр этилган “Ҳазонаи дониш” асари (< >) матнларида ҳозирги тиниш белгилари билан бирга ётиқ чизик (/ , //)дан фойдаланилгани, у “кўп нукта вазифасининг бир қисмини, яъни ҳурмат нуктаи назаридан айтилиши мувофиқ бўлмаган номлар (кўпинча, ота номи) ва сифатлар ўрнига қўйилгани, улар асосан мактублар намунасида ишлатилган”ини таъкидлайди [2]. Пунктуация тараққиётининг бугунги босқичига келиб тиниш белгиларига хос бўлган ажратиш, таъкид бериш, чегаралаш вазифалари бошқа белгилар, шунингдек, компьютернинг ёзув имкониятларидан фойдаланиб турли форматлар – курсив, жирный, подчеркнутый ва бошқа шаклларда бериш орқали ҳам ифодаланмоқда. Хусусан, П.Нюмарк умумий меъёрлар ҳамма вақт ҳам барча тиллар учун амал қилмаслиги, турли тилларда фарқланувчи коидалар ҳам мавжудлигига диққат қаратади: “Масалан, инглиз тилида муайян сўзга урғу бериш, таъкидлаш, кўчма маънода қўлланган полисемантик сўз, оккозионал сўзларга ишора қилиш, ажратиш мақсадида курсив (*italics*), гап таркибидаги асосий диққат қаратиладиган сўз ёки жумланинг муҳимлигини кўрсатиш мақсадида қора қалин ҳарф (**bold**, жирный) ёки остига чизилган ҳарфлар (*underlying*, подчеркнутый), муқобил (алтернатив) вариантни кўрсатиш учун ётиқ чизик (*slashes*, дроп), матн манбасига ҳавола бериш, асос кўрсатиш учун тўртбурчак кавс (*square brackets*)дан фойдаланиш одатга айланган. Ушбу ҳолатларни умумий меъёр сифатида қабул қилиш лозим. Чунки бу таржима амалиётида таржимонни чалғитади. Нафакат матн таржимаси жараёнида, балки икки тилли ёки кўп тилли таржима луғатларида ҳам тиниш белгиларини қўллаш билан боғлиқ юз берадиган муаммоларни бартараф этади” [3].

Жаҳон пунктуациясида, хусусан, HTML (Hypertext Markup Language / Гиперматнли Белгилаш Тили) ва SGML (Standard Generalized Markup Language / Стандарт Умумлаштирилган Белгилаш Тили)га асосланган интернет матнларида бир қатор тадқиқотчилар ушбу белгилардан синоним (архаизм) ҳолатда, масалан, курсив, қора ҳарфлар ва юлдузчадан ажратиш, таъкидлаш вазифасини бажарувчи қўштирноқ, кавс ўрнида, маркирлар ёки абзацлардан тире ўрнида, корпус лингвистикасида HTML тилидаги буйруқларни бериш, яъни теглаш ёки web саҳифаларда маълумотларни тақдим қилишда

халқаро Unicode блокидаги белгилардан фойдаланиш анъанаси юзага келганини тасдиқламоқдалар. *Unicode* блокининг тиниш белгилари гуруҳида ёзувга алоқадор маълум умумий белгилар қатори ажратиш вазифасини бажарувчи муайян масофадаги оралик (пробел)лар ва таҳрирлаш вазифасини бажарувчи белгилар (знаки форматирования) ҳам киритилган бўлиб, уларга архаик ёки янги тиниш белгилари сифатида қаралмоқда. Ушбу белгилар ҳақиқатан ҳам тиниш белгиларига функционал яқин бўлиб, айниқса, бугунги кунда ўзбек тилидаги илмий, расмий услубларда ҳам бўшлиқ (пробел)ларнинг пунктуацион архаизмга айланиши мазкур фикрларни тасдиқлайди.

Маълумки, XX асрга келиб адабиёт, ижод мумтоз анъаналаридан узоқлашиб, ўз шакллари кескин ўзгарибди. Бу ўзгариш нафақат жанр ва услуб миқёсида, балки бадиий асарларнинг тилида ҳам акс этди. Ўз-ўзидан фанда анъанавий воситаларни қайта кўриб чиқиш, ислоҳ қилиш ва янгиларини такомиллаштириш, меъёрлаштириш заруратини юзага келтирди. Бу ҳолат синтаксис соҳасида ҳам, тиниш белгилари соҳасида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Тиниш белгиларидан муаллиф услубига кўра фойдаланиш анъанасининг кучайиши рус тилида тиниш белгиларининг меъёрга бўйсунмаган тарзда қўлланишига имкон яратди. Н.Н.Гончарова бу ҳолатни “тиниш белгиларининг қўлланиши ёзувчининг “шахсий диди”га боғлиқ бўлиб қолиши” деб изоҳлади [4]. Инглиз, рус тилида ёзилган бадиий, илмий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида ушбу анъаналар пунктуацион калька асосида ўзбек ёзувига ҳам кириб келди. Б.Баҳриддинова тиниш белгиларини индивидуал қўллаш – муаллиф пунктуациясининг юзага келишига сабаб бўлган уч омилни кўрсатиб ўтади: 1) пунктуация меъёрлари қатъий белгиланмаган даврда яшаган ижодкорлар, ёзувчилар, олимлар асарларида тиниш белгиларининг ишлатилишида мавжуд умумий пунктуацион (кўпгина тиллар учун умумий бўлган) меъёрларга амал қилишда ҳам, ўзбек тили қурилишидан келиб чиқиб хусусий пунктуацион қонуниятларни шакллантиришда ҳам бир хиллик кузатилади. Яъни, муаллиф услуби пунктуациянинг таянч меъёрларини белгилашда асос бўлиб хизмат қилади; 2) пунктуацияда умумий меъёрлар ишлаб чиқилган, бироқ муаллифларнинг турли асосларга кўра тиниш белгиларини қўллашда индивидуал ёндашиши давом этаверади. Бу пунктуацияда узусларни юзага келтиради. Узус – қонун-қоидадан четлашиб пунктуация истикболидаги замонавий умумий ғояларни акс эттиради ва аста-секинлик билан меъёрларни ўзгартириш, тилнинг миллий табиатига яқинлаштириш, мавжуд меъёрларни ислоҳ қилиш учун замин яратади; 3) ижодкорларнинг тиниш белгиларидан поэтик восита сифатида фойдаланиш мақсадида оккозионал қўллаш, шунингдек, замонавий ижодкорларнинг пунктуацион компетентликка эга эмаслиги, нашриётларда таҳрир жараёнларининг сустлиги [5]. Биринчи ва иккинчи ҳолатда муаллиф пунктуацияси меъёрларни шакллантириш ва такомиллаштириш учун хизмат қилса, учинчи ҳолат тартибга солинмаган, меъёрдан ташқари пунктуация тараққиётига замин ҳозирлайди. Бу эса амалиётда жорий меъёрларга бўйсунмаган форс-мажор ҳолатларга олиб келади. Бу ўз-ўзидан индивидуал ёндашувга зарурат туғдиради. Шу билан бирга замонавий бадиий ва публицистик асарларда меъёрий ҳолатлар билан бирга тиниш белгиларидан тартибга бўйсунмаган ҳолда фойдаланиш анъаналарининг кучайиши пунктуацион узус ва пунктуацион оккозионализмни ажратишни тақозо этмоқда. Бу эса пунктуацион стилистикада турли нутқ услубларига хос қўлланишларни индивидуал ўрганиш заруратини ҳам юзага келтирмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Иванова Е.Э. История русского письма. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2018. – 190 с., – С. 143-144.
2. Ғозиев Ҳ. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. Монография. –Тошкент: Фан. 1979, – 224 б. – Б.133-143
3. Newmark P. Translation No 50. The Theory behind the Work you Do – and How to Use it. Journal: The Linguist April / May, 2008, V.47, No.2, pp.30–33. –P. 30-31
4. Гончарова Н.Н. К вопросу о современных тенденциях в английской пунктуации // Научный диалог. 2018. № 4. – С.54-64. – Б. 56
5. Баҳриддинова Б.М. Замонавий ўзбек пунктуацияси асослари. Монография. – Тошкент: Академнашр, 2015. – Б.48-49

ШАХСИЙ РИВОЖЛАНИШГА ОИД АСАРЛАРДА ВАҚТГА ОИД КОНЦЕПТУАЛ МЕТАФОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

А.А. Файзиева, мустақил изланувчи, Бухоро Давлат Университети, Бухоро

Аннотация. Мазкур мақолада инглиз тилида яратилган шахсий ривожланиш адабиётларида қўлланилган вақтга оид концептуал метафоралар таҳлили келтирилган. ВАҚТ – ПУЛ, ВАҚТ – ЧЕКЛАНГАН РЕСУРС, ВАҚТ – ҲАРАКАТ, ВАҚТ – МАКОН, ВАҚТ – КОНТЕЙНЕР, ВАҚТ – ДУШМАН каби метафорик моделлар таҳлил қилинган асарларда энг кўп учради. Вақт инсон ҳаётининг энг асосий қисми бўлгани сабаб, шахсий ривожланишида вақтни тўғри тақсимлаш, вақтни қадрлаш каби масалалар тез-тез мурожаат қилинган ва ишлатилган концептуал метафоралар саналади.

Калит сўзлар: концептуал метафора, метафорик модель, вақт концепти, шахсий ривожланиш, метафора

Аннотация. В данной статье представлен анализ концептуальных метафор времени, используемых в литературе по личностному развитию, написанной на английском языке. Наиболее распространены в анализируемых произведениях такие метафорические модели, как ВРЕМЯ – ДЕНЬГИ, ВРЕМЯ – ОГРАНИЧЕННЫЙ РЕСУРС, ВРЕМЯ – ДВИЖЕНИЕ, ВРЕМЯ – ПРОСТРАНСТВО, ВРЕМЯ – КОНТЕЙНЕР, ВРЕМЯ – ВРАГ. Поскольку время является наиболее важной частью человеческой жизни, такие вопросы, как правильное распределение времени и ценность времени для личного развития, часто упоминаются и используются в качестве концептуальных метафор.

Ключевые слова: концептуальная метафора, метафорическая модель, концепт времени, саморазвитие, метафора

Abstract. This article presents an analysis of the conceptual metaphors of time used in the literature on personal development written in English. The most common in the analyzed works are such metaphorical models as TIME IS MONEY, TIME IS LIMITED RESOURCE, TIME IS MOVEMENT, TIME IS SPACE, TIME IS CONTAINER, TIME IS ENEMY. Since time is the most important part of human life, issues such as proper time management and the value of time for personal development are often mentioned and used as conceptual metaphors.

Key words: conceptual metaphor, metaphorical model, concept of time, self-improvement, metaphor.

Ж.Лакофф ва М.Жонсон томонидан таклиф қилинган тилнинг когнитив функциясига катта эътибор қаратилган концептуал метафора ҳақидаги дастлабки тушунчасига кўшимча равишда тилнинг коммуникатив функцияси ҳам борлигини таъкидлаш жуда муҳимдир. Маъно фақат тилда сўзловчи бир инсон онгида шаклланимайди, балки у интерсубъектив равишда, яъни шу тилда сўзлашувчи бутун жамият онгида ҳам тузилади. Шундай экан, маъно индивидуал бўлишдан ташқари маданиятга ҳам боғланганини инкор этиб бўлмайди.

Тил концептларни шакллантирувчи восита бўлиш билан бирга мулоқот ўрнатишга хизмат қилувчи алоқа воситаси ҳамдир.

Концептуал метафораларнинг турли дискурслар доирасида олиб борилган тадқиқотларда кейинги йилларда сезиларли силжиш кўзга ташланади. Дискурсга йўналтирилган тадқиқотлар соҳасида метафора ҳодисасига лингвистик бирлик сифатида қаралади. Зотан, тил ҳодисалари нафақат чуқур концептуал билимларни очиб беради, балки улардан фойдаланиш лингвистик бирликларнинг коммуникатив ва дискурсив роли ҳақида ҳам тушунча беради. Метафоранинг дискурсив ҳамда маданий воқеликдаги роли бекиёс, бу эса исталган дискурс доирасида метафоранинг қўлланилиши табиий бўлиш билан бирга, интенционал ва мақсадли эканини кўрсатади. Камерон таъкидлаганидек, метафора дискурсда маълум мақсадни кўзлаб қўлланса ҳам, уларнинг дискурс бўйлаб жойлашуви бир хилда кечмайди, улар кластерлар шаклида дискурснинг махсус

ўринларида келади [1; 24]. Корц ва Мейерсга кўра эса метафоранинг кластерлар кўринишида содир бўлиши, дискурснинг уйғунлигини кучайтиради ва натижада метафора матн мазмунини тузиш воситаси ролида фаоллашиб, дискурснинг мазмунини шакллантирувчи ва унинг оқимини белгиловчи мафкуравий ва стратегик аҳамият касб этади [2; 391-408].

Таҳлил остига олинган шахсий ривожданиш адабиётларида дуч келинган вақтга оид концептуал метафоралар қуйидаги кўринишларда воқеланиши кузатилди.

Когнитив тилшуносликда вақт концепти тадқиқот объекти сифатида бир неча олимлар ишларида ёритилган. Хусусан, Лакофф ва Жонсоннинг “Metaphors we live by” рисоласида вақт бўйича инглиз тилида мавжуд концептуал метафоралар келтирилган бўлиб, жумладан, TIME IS MONEY/ ВАҚТ – ПУЛ метафорик моделида вақт пул сифатида қаралишини кўриш мумкин. Таҳлил учун танланган “Самарадорликнинг 21 йўли” ҳамда “Диққат” асарларида юқоридаги метафорик моделнинг воқеланиши кузатилди.

(1) Especially, successful, happy, prosperous people **use their time** far, far better than the average person. (Eat that frog, 6)

(2) When you **run out of time** (a) and the consequences for non-completion of a key task or project can be really serious, you always seem to **find the time** (b) to get it done, often at the very last minute. (Eat that frog, 36)

(3) Jung would rise at seven a.m., Currey reports, and after a big breakfast he would **spend two hours** of undistracted writing **time** in his private office. (Deep work, 4)

Юқоридаги мисоллардан кўринадик, инглиз лисоний оламида вақт тушунчасининг пул тажрибалари орқали тушунилиши шахсий ривожланиш дискурсида ҳам яққол намоён бўлган. Биринчи ва иккинчи мисолларда ишлатилган *use time* (вақтдан фойдаланмоқ), *run out of time* (вакти тугамоқ) ибораларида TIME IS MONEY/ ВАҚТ – ПУЛ метафорик моделининг субшакли TIME IS A LIMITED RESOURCE (ВАҚТ – ЧЕКЛАНГАН РЕСУРС) концептуал метафораси ҳам англашилади. Чунки пулнинг ўзи, энг аввало, чекланган ресурслардан бири саналади. Бунда когнитив кўчиш қуйидаги жадвалда кўрсатилган:

1-жадвал

Манба соҳа (Source domain)	→	Мақсад соҳа (Target domain)
Чекланган ресурс	→	Вақт
ресурснинг ишлатилиши	→	вақтнинг ишлатилиши
ресурснинг камайиши	→	вақтнинг камайиши
ресурснинг кўплиги	→	вақтнинг кўплиги
ресурснинг тугаши	→	вақтнинг тугаши

Вақтнинг пулга нисбат берилиши аслида замонавий Ғарб жамиятида индустриализация натижаси бўлиб, инсонларга соатбай ҳақ тўлаш, пулни ишга кетган вақт миқдорида қараб белгилаш тажрибасидан келиб чиққан дея изоҳлаган Лакофф ва Жонсон, мазкур тажрибанинг барча халқ ва маданиятларга хос бўлмаслиги мумкинлигини таъкидлашади [4, 8].

Лакофф ва Жонсон вақтнинг пулга нисбат берилишини яқин ўтмишга боғлашгани бироз мулоҳазали. Чунки Ж.Чосернинг “Кентрбери ҳикоялари”да келтирилган парчада вақтнинг олтиндан ҳам қимматли экани Сенека давридан қолган фалсафий қараш экани келтирилади. [5]

Демак, ҳозирда инглиз тилида мавжуд мазкур концептуал метафора илдизи саноатлашиш даври эмас, балки ундан бир неча аср илгари пайдо десак тўғрироқ бўлади.

TIME IS MOTION (ВАҚТ – ҲАРАКАТ) вақтга оид яна бир концептуал метафора бўлиб, ВАҚТ – ПУЛ концептуал метафораси сингари мазкур структуравий концептуал метафоралар қаторига қўшилади. Абстракт тушунчаларни англаш, мулоқотда уларни вербаллаштириш, уларни гуруҳларга ажратиш, миқдорини кўрсатиш учун инсон ўз тажрибасида мавжуд бўлган моддий борлиқдаги нарса ва субстанцияларга мурожаат қилади. Вақт эса инсонлар тез-тез ишлатадиган концепт сифатида турли контекстда фарқли экспериенчал ҳолатларни акс эттиришини инобатга олган ҳолда энг кўп концептуал метафорага эга тушунчалардан бири саналади. Қуйида вақтнинг инсон ҳис қилиши мумкин бўлган ҳаракат эканлигига мисол келтирилган.

Remember, the **time** is **going to pass** anyway (Eat that frog, 35)

It's as if I can see **time** actually **passing through** that windowpane. (Tuesdays with Morrie, 25)

Мисоллардан маълум бўладики, инглиз лисоний ва концептуал оламида вақт доимий ҳаракатдаги объект ва унинг ҳаракатда экани *to pass* (*ўтмоқ*) феълнинг вақтга нисбатан ишлатилишида англашилади. Иккинчи мисолда асар қаҳрамонининг вақтнинг ўтиб кетаётганини дераза ойнасида худди кўриб тургандек экани келтирилган.

Вақтнинг рамзий маънода ҳаракат, борлиқ ва макон нуқтаи назаридан тушунилиши бизнинг биологик билимларимизга мос келади. Сабаби кўриш тизимларимизда ҳаракат ва объектлар/жойларни аниқлайдиган детекторлар мавжуд. Бироқ вақтни кўриш учун махсус сезиш рецепторлари мавжуд эмас. Шундай қилиб, вақтни нарсалар ва ҳаракат нуқтаи назаридан тушуниш биологик маънога эга.

Шуни таъкидлаш керакки, айрим концептуал метафоралар бир-бирига тескари, яъни антоним сифатида мавжудлигини кўриш мумкин. Айрим ўринларда вақт ҳаракатдаги объект сифатида қаралса, айрим ўринларда *TIME IS A SPACE* / (ВАҚТ - МАКОН) метафорик модели учрайди, яъни бунда вақтнинг ҳаракатсизлик ҳолати тушунилади.

“My dear and loving cousin ... Your ageless heart as you **move through time**, layer on layer, tender sequoia ...” (Tuesdays with Morrie, 5)

Мисолдаги *move through time* иборасида вақт бир жойда тўхтаб турган объект, инсонлар эса вақт бўйлаб ҳаракатланишини кўриш мумкин. Вақтга ҳаракат нисбати берилганда инсонлар ҳаракатсиз, вақтга ҳаракатсизлик нисбати берилганда эса тескари ҳолат намоён бўлади. Аммо иккала концептуа метафора қўлланишига кўра биринчи ҳолат кўпроқ ишлатилади, сабаби вақт ўтиши одатда вақт ресурснинг камайишига ишора қилади ва шахсий ривожланишга оид адабиётларнинг мақсадидан келиб чиқилса, инсоннинг вақтни қадрлаши, ундан самарали фойдаланишига имплицит ундашни кўриш мумкин. Вақт ҳаракатсиз объект сифатида эса одатда ўтмиш ҳақида гапирганда муружаат қилинади.

Вақтга оид яна бир энг кўп учрайдиган концептуал метафора *TIME IS A CONTAINER* (ВАҚТ - КОНТЕЙНЕР) метафорик модели бўлиб, бунда вақтнинг ўз ичида турли нарсалар (воқеалар одатда)ни сақловчи идиш сифатида тавсифланиши тушунилиб, инглиз тилида вақт мазмунидаги сўзлар олдида ишлатилувчи предлоглар вақтнинг мазкур сифатига ишора қилади [3, 53].

Within one year of starting in sales, I was a top salesman. (Eat that frog, 7)

In all the years I have listened to my wife sing, I never heard her the way he did **at that moment**. (Tuesdays with Morrie, 35)

Мисоллардан маълум бўладики, *within one year* (бир йилда, бир йил ичида), *in all the years* (йиллар давомида), *at that moment* (ўша лаҳзада) ибораларида инглиззабон халқ онгида воқеа ҳодисалар маълум вақт ичида содир бўлиб, вақт уларнинг ҳаммасини ўз ичида сақловчи идиш кўринишида вербаллашади.

Ҳар қандай концептуал метафоранинг ҳосил бўлиши инсоннинг биологик, яъни ўзини жисмонан англаш тажрибасидан келиб чиқади. Борлиқдаги мавҳум ҳодисаларни контейнер ёхуд идиш метафоралари ёрдамида англашимизга сабаб инсоннинг жисми борлиқда идиш сингари мавжудлиги, воқеа, ҳодиса, объектлар ёки шу идишнинг ичида ёки унинг ташқарисида содир бўлиши нуқтаи назаридан изоҳланса мантиқан тўғри бўлади.

Вақтга оид таҳлилга тортилган концептуал метафоралардан бири бу *TIME IS AN ADVERSITY* / ВАҚТ - ДУШМАН бўлиб, вақт ҳақида онгимизда шаклланган тушунчалардан бири вақтнинг маълум вазиятларда инсонга қарши ишлаши, душман шаклига кириши.

He was using a wheelchair now, and he was **fighting time** to say all the things he wanted to say to all the people he loved. (Tuesdays with Morrie, 5)

Маълум вазиятларда киши ўз вақтига пул, қимматли ресурс сифатида қараса, айрим ҳолларда уни душман сифатида тасаввур қилади ҳамда ушбу ҳолатда у вақтга қарши курашади (to fight time). Концептуал метафораларнинг ўзига хос томони шундаки, уларда манба соҳадан олинган тажрибалар мақсад соҳанинг айрим хусусиятини очиб беради, яъни юқорида келтирганимиз X бу Y модели сифатида ишлайди. Бу икки соҳанинг айнан бир хил бўлиши

мумкин эмас, чунки мақсад соҳа манбанинг айни ўзи бўлганида Х бу Х модели вужудга келар ва биз айни бир концептни тушунаётган бўлар эдик.

Хулоса қилиб айтганда, ВАҚТ – ПУЛ, ВАҚТ – ЧЕКЛАНГАН РЕСУРС, ВАҚТ – ҲАРАКАТ, ВАҚТ – МАКОН, ВАҚТ – КОНТЕЙНЕР, ВАҚТ – ДУШМАН каби метафорик моделлар таҳлил қилинган асарларда энг кўп учрайдиган концептуал метафоралар сирасига киради. Вақт инсон ҳаётининг энг асосий қисми бўлгани сабаб, шахсий ривожланишда вақтни тўғри тақсимлаш, вақтни кадрлаш каби масалалар тез-тез мурожаат қилинган ва ишлатилган концептуал метафоралар саналади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Cameron L. Metaphor in educational discourse [Advances in applied linguistics]. London/New York: Continuum, 2003. –P.24.
2. Corts D., Mayers K. Conceptual clusters in figurative language production. Journal of Psycholinguistics Research 31(4): 2002. –P. 391-408.
3. Golfam A., Ghorbanpour A., Mahdipour N. A comparative study of the conceptual metaphors of time in Persian and English. Journal of Applied Studies in Language, Volume 3 Issue 1, 2019. —P.53.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. University of Chicago Press. 1981. – P.7-8.
6. <https://chaucer.fas.harvard.edu/pages/man-laws-introduction-prologue-tale-and-epilogue>

УЎК 808.3

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЎЙИНЛАРИ НОМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК ТАСНИФИ

Н.У. Ҳамидова, катта ўқитувчи, Навоий кончилиқ ва технологиялари университети, Навоий

Аннотация. Мақолада умуман тасниф, халқ миллий ўйин номларининг, уларнинг лексик таснифлари масалаларига тўхталинган. Миллий халқ ўйинларининг номларини ҳолатига кўра лексик жиҳатдан ҳам таснифлаш ҳамда ўйинларнинг пайдо бўлиш ўрни, шаклланиш ҳолати ҳамда номлари, номланиши каби жараёнларга нисбатан лексик жиҳатдан таснифий кўринишларга бўлиниши мақолада ўз ифодасини топган. Бу эса ўйин номлари, уларнинг номланиши масалалари анча мураккаб жараёнлигини англатиб турибди.

Калим сўзлар: халқ ўйин номлари, тасниф, жараён, миллийлик, лексик жиҳат.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы общей классификации, классификации национальных игровых названий, их лексической классификации. В статье представлена лексическая классификация названий народных народных игр по их статусу, а также их деление на формы лексической классификации в зависимости от места возникновения, состояния формирования и таких процессов, как названия и наименования игр. Это означает, что названия игр и вопросы их именования - очень сложный процесс.

Ключевые слова: народные игровые названия, классификация, течение, народность, лексический аспект.

Abstract. This article focuses on the issues of general classification, classification of national game names, and their lexical classification. The article presents the lexical classification of the names of national folk games according to their status, as well as their division into lexical classification forms in relation to the processes such as the place of appearance, the state of formation, names, naming of the games. This means that game names and their naming issues are a very complicated process.

Key words: folk game names, classification, flow, nationality, lexical aspect

Халқ ўйинлари, уларнинг номланиши ва номлари ҳақида аниқ ҳамда равшан гапириш учун уларнинг илмий таснифини амалга ошириш лозим бўлади. Улар қуйидагича тавсифланган: Халқ ўйинлари инсоният тараққиётининг барча босқичларида ўз даври одамларининг ҳаёти, турмуш тарзи, меҳнат шароити, миллати, дини, номлари ва номланиши каби бир қанча ўзига хос белгиларини ўзларида мужассам этиб келган. Натижада, улар иштирокчиларда чакқонлик, чидамлик, ижодий топағонлик, ғайратлилик, кучлилик, мустақил фикрлилик ва инсон учун муқаддас номларнинг борлиги сифатларини тарбиялашга хизмат қилган.

Халқ ўйинларида, хусусан, болалар ўйинлари мазмун-моҳиятида ва номларида чакқонлик, чидамлилиқ, ижодий топағонлик, ғайратлилиқ, кучлилиқ сифатлари билан бир қаторда енгил ҳазил, мусобақа, жамоавий бирликка йўналтирувчи хусусиятлар кўпроқ кўзга ташланади. Ўзбек халқ ўйинларини жисмоний тарбия фани нуқтаи назаридан ва номланиши жиҳатлардан турлича таснифланиши мумкин. Масалан, халқ ўйинларининг таснифи ўйин иштирокчиларнинг ёшига нисбатан, халқ ўйинларининг таснифи жинсга нисбатан, халқ ўйинларининг таснифи мавсумга нисбатан, халқ ўйинларининг таснифи ўйналадиган жойга нисбатан, халқ ўйинларининг таснифи касбга нисбатан, халқ ўйинларининг таснифи ҳудудга нисбатан бўлиши табиий. Шу ўринда таъкидлаш керакки, ҳаққ ўйинларининг турлари таснифи билан халқ ўйинлари номланишлари таснифланиши бошқа-бошқа тасниф. Ҳозирги пайтда миллий халқ ўйинларининг асосий вазифаси ўз мазмун-моҳияти ва ёшларга тадбиқ қилиш методикаси, шунингдек, номлари ва номланиши билан болаларни жамиятимиз талабларига мувофиқ равишда тарбиялашни таъминлаш, уларда ахлоқий, иродалилиқ имкониятларини ривожлантириш, ижодкор ҳамда бунёдкорларга хос ҳолатда уларга ном беришни, уларнинг номланиши ва қайта номланишини, билим, кўникма ҳамда малакаларни, ўқувчиларга хос характерли хусусият ва сифатларни шакллантиришдан иборатдир.

Шу ерда таъкидлашни истардикки, халқ ўйинлари – умумимий тушунча, миллий халқ ўйинлари – нисбатан аниқлашган хусусий тушунча. Шунинг учун аввал миллий халқ ўйинлари номлари терминини қўллаб, кейин халқ ўйинлари номланиши терминини ишлатиш ўринли.

Ота-боболаримиздан бизларгача етиб келган қадимий тарбия тизимида ҳар бир ўйиндан шахсни шакллантириш воситаси сифатида кенг фойдаланилган. Ўйинларни бошқарувчиларнинг илғор фикрли намоёндалари уларнинг тарбиявий аҳамиятини ғоят зийраклик билан фаҳмлашган. Улар ҳар қандай вазиятга нисбатан ўйин вақтида болаларнинг хулқ-атворларини билиб олиш, уларнинг салбий ва ижобий сифатларини осонроқ аниқлаш, ноўрин ҳаракатларни бартараф этишнинг яхшироқ чораларини қўллаш мумкин, деб ҳисоблашган. Шунинг учун ўша даврлардаёқ болаларнинг ёш хусусиятларини инобатга олиб, уларга хос мос ўйинларни номлаш ва мақсадга мувофиқ танлаш масаласи қўйилган.

Ўйинларнинг пайдо бўлиш ўрни, шаклланиш ҳолати ҳамда номлари, номланиши каби жараёнларга нисбатан қуйидаги лексик-семантик жиҳатдан таснифий кўринишларга бўлиниши (оқибатида уларнинг номланиши тизига кириб борилади) табиий:

1. Овчилик ўйинларининг номлари (*Палогмон, Тош отиш, Ганг, Жамбил, Лаппак, Ошиқ, Хаппак, Чиргизак, Ёнғоқ ўйини* ва бошқалар).

2. Чўпонликка хос ўйинларнинг номлари (*Тўптош, Кўтарма тош, Эчки ўйин, Чўпон ва шоқол, Қадама таёқ, Чиллик, Подачи, Чанта, Чув-чув, Ғув-ғув* ҳамда бошқалар).

3. Ҳунармандлик ўйинларига оид номлар (*Дандарак, Чархпалак, Беш бармоқ, Пақиллоқ, Ланка, Чигириқ, Узук солди, Варрак, Сартарош, Кўз боғлар* ва бошқа).

4. Кўпроқ ақлий фаолият ва тажрибага асосланган жараёни ифодаловчи халқ ўйинлари номлари: *Шахмат, шашка, кураш*.

5. Деҳқончилик ўйинлари (*Палахмон, Жон бурғам, Сомон сенди, Чаноқ ўйин* (пахта термида ўйналади), *Шафтоли шакар* (шафтолини теришда ўйналади), *Кўриқчи* ҳамда бошқаларга хос хусусиятларни ифодаловчи тасниф.

6. Тақлидий ўйинлар номлари (*Хола-хола, Топалоқ, Ким олади-ё, Айиқ ўйин, Хўроз уриштириш, Оқсоқ турна, Босари, Асалари, Ғозлар* ва бошқа)га оид сифат кўрсаткичларни англатувчи тасниф.

7. Ҳаракатли ўйинларнинг номлари (*Чўнка шувоқ, Чим отиш, Ким тез, Хуркач, Туфалоқ, Чори чамбар, Мушук-сичқон, Ёғоч оёқ, Дурра солиш, Ҳалинчак* ва бошқа).

8. Сўз ўйинларининг номлари (*Ким чаққон, Болқон-болқон, Ботмон-ботмон, Жуфтмиток, Оқ қуёним аломат, Оқ теракми, кўк терак, Пирр этди, Аския, Латифа* ҳамда бошқалар).

9. Йиғин ўйинларининг номлари (*Ган-гаиштак, Тўпик ўйин, Подшо-вазир, Подшо-ўғри, Ариш аёло* ва бошқа)га хос хусусиятларни англатувчи тасниф.

10. Овқатланиш давомида ўйналадиган ўйинларнинг номлари (*Бурдам, Тухум уриштириш, Ким тезроқ овқатлана олиш* ҳамда бошқалар).

11. Кураш ҳамда у билан боғлиқ ўйинларнинг номлари (*Миллий кураш, Полвонбозлик, Елкада кураш, Бел олиш кураши* ва бошқалар).

12. Чавандозлик ўйинлари номлари (*Чавгон, Улоқ-қўпқари, Пиёда пойга, Олтин қобоқ, Шоғулоқ, Қиз қувиш, Эшак минди* ҳамда бошқалар).

Булардан кўриниб турибдики, халқ миллий ўйинларининг ҳар бирига халқнинг доно, билимдон ва узоқни кўрадиган вакиллари алоҳида ҳолда махсус ном беришган. Чунки халқ ўйинлари ўзбек тили ономастик бирликларининг алоҳида бир тизими сифатида ўзига хос номлари, номланиш имконияти, қайта номланиш имконияти, ўйналиш хусусияти ва амал қилиш ҳолатларига қараб лексик-семантик таснифланиши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. –Б.10.
2. Насритдинов Ф.Н., Қосимов А.Ш. Ўзбек халқ миллий ўйинлари. Тўплам. –Тошкент, 1993. –Б. 6-7.
3. Расулев А.Т., Пўлатов А.А., Қосимова М.У. Ўзбек халқ ўйинлари уларнинг таснифи ва тавсифи. Ўқув қўлланма. –Тошкент, 1996. –Б. 23-27.
4. Ҳабибулла Ғафур. Халқ ўйинлари, қўшиқлари ва анъаналарига бир назар. –Тошкент: Камалак, 1992. –Б.5-42.
5. Былеева Л.В., Коротков И.М. Подвижные игры. -Москва: Физкультура и спорт, 1982. -С.111-147.
6. Расулев А.Т., Пўлатов А. А., Қосимова М. У. Ўзбек халқ ўйинлари уларнинг таснифи ва тавсифи. Ўқув қўлланма. –Тошкент, 1996. –Б. 17-19.
7. Эназаров Т.Ж. Ном қўйиш ҳам санъат // Нутқ маданияти масалалари. Илмий тўплам. –Тошкент., 1993. 227-228 б.

УЎК 81'23

ЎРГАНИЛАЁТГАН ТИЛНИ САМАРАЛИ ЎЗЛАШТИРИШДА СЎЗЛАР МАЪНОЛАРИНИ АНГЛАШНИНГ ФУНКЦИОНАЛ АҲАМИЯТИ С.М. Худойбергенов, ўқитувчи, Маъмун Университети, Хива

Annotatsiya. *Ushbu maqolada chet tilini o'rganishdagi qiyinchiliklarni oldini olish o'rganilayotgan tildagi so'zlarning ma'nosini bilish uni o'rganishini qiziqarli va samarali qilishi haqida fikr yuritilib, Buyuk Britaniya, AQSH va hatto Xorazm bilan bog'liq toponimik ma'lumotlar va ularning kelib chiqish tarihi ham yoritiladi.*

Kalit so'zlar. Joy nomlari ma'nolari, Gurganch, Xivaq, London, Angllar, Sakslar, keltlar, hindular, Nyu-York va hakoza.

Аннотация. В этой статье рассматривается, как избежать трудностей в изучении иностранного языка, и как знание значения слов на изучаемом языке делает изучение иностранных языков интересным и эффективным, также освещаются топонимические данные, относящиеся к Великобритании, США и даже Узбекистан (Хорезм), и их история происхождения.

Ключевые слова. Значение топонимов, Гурганч, Хива, Лондон, англичане, саксы, кельты, индейцы, Нью-Йорк и так далее.

Abstract. This article discusses how to avoid difficulties in learning a foreign language, knowing the meaning of words in the target language makes learning interesting and effective, also highlights toponymic data related to the UK, the USA and even Uzbekistan (Khorezm), and their history of origin.

Keywords. The meaning of place names, Gurganch, Khiva, London, Angles, Saxons, Celts, Indians, New York and so on.

Ҳар ким ўзи яшайдиган кўча, шаҳар ёки мамлакат номи қандай келиб чиққанига қизиқиши табиий ҳолат. Жой номлари турли даврлардаги ғоя ёки сиёсий ўзгаришларга қараб турлича номланиши мумкин. Масалан мен яшайдиган жой номи Қўшқўпир (Хоразм шеваси)

яъни кўш кўприк деган маънони билдиради. Унда айтилишича бир пайтлар Хива хони шарафига Петербургдан келтирилган темир устунлар билан туманни марказида бир кўркам ва мустаҳкам кўприк қурилган экан. Аммо уни қурган муҳандис руслардан бўлганми ёки баъзи қоидаларни билмаганми, хуллас кўприкни одатий от арава бемалол сиғадиган қилиб қурган. Аммо хон саройидан келган махсус вакил келиб, кўприк анча торлигини ва уни кенгайтириш кераклигини айтган. Маълум бўлишича, Хон аравасининг икки томонида ҳам махсус қуролланган кўрикчилар бўлиб, улар ҳам кўприкдан бирга хоннинг икки томонида ўтиши керак бўлган. Вакил кўприкни кенгайтириш учун темир устун қолмаганини билгач, яна уни бузиб бошқатдан қуришдан кўра ёнидан маҳаллий усулдаги иккинчи кўприк қуриш маъқул деган қарорга келган ва тез фурсатда янги кўприк қурилган. Хон келиб, бир жойда иккита кўприкни кўриб ҳайрон бўлган ва бу жойни номини *Кўшкўприк* деб номлаган.

Энди Хоразмнинг бугунги пойтахти Урганч шаҳри номига тўхталсак. Шаҳар номи, олимларнинг фикрича, 7-8 асрларга бориб тақалади. “Авесто” китобида Вурукаш (Орол) денгизи бўйида Урга (балки Урва) шаҳри бўлганлиги қайд этилган. Табиий офатлар туфайли Урга ҳозирги Кўҳна Урганч ҳудудига кўчирилган ва 8-асргача “Турганч” номи билан юритилган. 712 – йилда шаҳар араблар томонидан босиб олингандан кейин “Журжония” деб аталаган. 1221 йилда мўғуллар томонидан эгаллангандан сўнг эса “Урганч” деб юритила бошланган. 14-аср европа манбаъларида шаҳар (Кўҳна Урганч) Вргант шаклида тилга олинади [3].

Хива – Хоразм заминининг рамзи, хонлар юрти, Пахлавон Махмуд, Огаҳийлар ватани ҳам ўз тарихига эгадир. Шаҳар номининг келиб чиқиш тарихи, унинг қадимги қисмида жойлашган Хивак (Хейвак) қудуғи билан боғлиқ. Баъзи тадқиқотчилар шаҳар номини хоразмий тилига яқин бўлган қадимги осетин тилидаги “Хи-аув”-қал’а сўзидан, бошқалари бу атамани антик даврдан Хива ҳудудидан оқиб ўтган Хейқаник (ҳозирги Полвонёп) каналининг ўзгартирилган (Хейқаник-Хейваник-Хейвак-Хева-Хива) номидан келиб чиққан дейишади. Хоразмлик тарихчи-солномачи Худойберди Қўшмуҳаммад ўзининг 1831 йилда ёзган “Дили Ғаройиб” асарида Хоразмнинг қадимги шаҳарларини номма-ном санар экан, “Бу мамлакатнинг яна бир қалъаси –Қалъаи Рамлдир. Бу қалъага Сом ибн Нух асос солган бўлиб, у ҳозирги Хивак номи ила машҳурдир” дейди. Халқ ривоятларида ҳам шаҳарнинг бунёд этилиши Нух замонларига бориб тақалади. Бунда Нухнинг ўғли Сом бўлажак шаҳар ёнига келиб қудуқ қаздирган ва шу билан Хивага асос солган. Ҳақиқатдан ҳам Хиванинг Ичан қалъасида қадимий (Хейвак) қудуғи сақланиб қолган [4].

Келинг энди биз ўрганаётган инглиз тилини янада оsonроқ ўрганиш учун Буюк Британиянинг баъзи шаҳарлари номларининг маъноларини таҳлил қилиб чиқамиз.

Англиянинг шаҳар ва қишлоқларида Буюк Британиянинг тарихи жойланган. Энг кенг тарқалган номларни кўриб чиқамиз.

Лотинча “Lond” – сўзидан келиб чиққан атама бугунги кунда қандай сўзлигини тахмин қилган бўлсангиз керак. London – лотинча (Лондиниум) Londinium – “Londinos исмли шахсга тегишли жой” ёки Кельтлар тилида “Ёввойи жой” ёки “қуюқ ўрмон” маъносини билдирган [5].

Масалан Manchester, Lancaster, Leicester шаҳарлари номларида -chester, -caster, -cester қўшимчалари келтирилган. Бу сўз «castra» яъни “Ҳарбий лагерь” маъносини билдиради. Римликлар бу жойларда лагерлар барпо этганлар. Бу шаҳарлар Римликлар қонунларига мувофиқ қурилган. Ҳоч шаклини эслатувчи кесишган 2 кўча. Ҳочнинг марказида эса безаклар ва соатли бино бўлиб, у «market-cross» деб номланади.

Англо-сакслар кельтларни шимол ва ғарбга сиқиб чиқаришган. У томонларда кўплаб келтларга ҳос Penzance, Loch Ness, Llandudno (Илан-черков) каби номлар сақланиб қолган.

Шарқий Англия эса East Anglia деб номланган. Бу шарқий англлар ерлари ҳисобланган. Essex и Sussex графликлари эса шарқий ва жанубий сакслар ерлари ҳисобланган. Sussex- Suth-Seax — *Sūpsēaxe* (South Saxons) эса Жанубий Сакслар маъносини билдириб, улар яшаган жойлар ҳисобланади [7].

Англияда кўплаб ерлар -ham ёки -ton қўшимчалари билан ясалган. Масалан Birmingham, Brighton.

Англо-саксча «ham» «қишлоқ», «ton» эса — «шаҳар» маъноларини билдиради.

Бирмингем (Birmingham), Ноттингем (Nottingham), Брайтон (Brighton), Уорингтон (Warrington).



Llandudno шаҳри

-wick, -wich, -wych, -wyke (манзил, макон) маъноларини билдиради.

Ипсвич (Ipswich), Норвич (Norwich).

-bury, -borough, -brough, -burgh (мустахкамланган, ўраб олинган жой) маъноларини билдиради.

Мидлсборо (Middlesbrough), Питерборо (Peterborough) шаҳарлари шунга мисол.

-worth, -worthy - экин ерларига яқин уй, яшаш жойи маъноларини билдиради.

Темворс (Tamworth), Фарнворс (Farnworth).

Шимолий шарқ эса викинглар томонидан ўзлаштирилган эди. Бу ердаги кўплаб жойлар номлари “-by” -кўшимчасига тугаган, масалан, Grimsby, Derby. «Бу» кўшимчаси ҳам «шаҳар», «қишлоқ» маъноларини билдиради. Масалан Derby — “буғулар қишлоғи” маъносини англатади.

Derby — шаҳри ишлаб чиқариш шаҳарларидан бири ҳисобланади.

Баъзи бошқа шаҳарларнинг номларига ҳам тўхталиб ўтамиз:

- Oxford: ox — “хўкиз”, ford — “кечув” маъноларини билдиради.

- Liverpool турли келиб чиқишга эга, аммо pool ҳозир ҳам маълум бўлган «ҳовуз» маъносини билдиради.

- Portsmouth – ҳам икки сўздан иборат: port ва mouth — дарёнинг бўйи куйилиш жойи.

- Cambridge. Cam — бу дарёнинг номи бўлиб, bridge — кўприк маъносини билдиради.

- Sandwich. Sand — кум, wich —village сўзининг эскирган шакли бўлиб— қишлоқ яъни «Кум қишлоқ» маъносини билдиради.

Қисқаси англия шаҳарларининг якунловчи англо-саксча «тон», «бург», «боро», «бери» и «хэм», «чёрч», «филд», «бридж», «хилл», «форд», «ленд», «хед», «маут», «стоун», «три» и «вел» кўшимчалари “жой, макон, ҳудуд, уй, манзил” каби маъноларини ифодалайди. «Виль», «понт», «шир» и «монт» кўшимчалари эса шунга яқин маъноларни ифодаловчи Нормандча кўшимчалардир.

Birmingham – қадимги *Beormingahām*, сўзидан олинган бўлиб, *Beormingas* яшайдиган жой маъносини билдирган.

Brighton шаҳрининг номи эса *Bristelmestune* сўзидан олинган бўлиб, “беортемел”лар яшайдиган жой маъносини билдиради.

Энди эса инглиз тили дунё бўйлаб тарқалишига энг кўп ҳисса қўшаётган АҚШ мамлакати топонимикасига назар солсак

Штатлар номлари кўплаб тиллардан олинган бўлиб, улардан 25тасининг номи шимолий америка хиндулари (алгонкин, сиу, ирокез, юта-атцек) тилларидан қолганлари эса европа (лотин, нидерланд, инглиз, француз ва испан) тилларидан олинган. Штатлардан 11таси тарихий шахслар номлари билан аталган бўлиб, улардан 7 таси қирол ва қироличалардир

(Шимолий ва Жанубий Каролина, Виргиния ва Ғарбий Виргиния, Мериленд, Луизиана ва Жоржия). Улардан фақат биттасигина Президент Вашингтон номи билан аталган.

Куйида улардан баъзиларининг номлари келиб чиқиши билан қизиқарли тарихга тўхталиб ўтамиз.

Айдахо [1] – америкалик сиёсатчи Жорж Уиллинг томонидан ўйлаб топилган бўлиб, шошон тилида I-dah-hoe “Тоғнинг қимматбаҳо тоши” деган маънони англатган. Ёки апачи қабиласи тилида ídaahé “душман” деган маънони билдирган.

Виргиния – лотинча “virgō” сўзидан олинган бўлиб, “бокиралар мамлакати” маъносини билдириб, ҳеч қачон турмушга чиқмаган Элизавета I шарафига номланган.

Гавай ороллари полинезияликлар тилидан “Гавайки” сўзидан олинган бўлиб, “худолар макони” маъносини билдиради дейилади, баъзи маълумотларга кўра эса Гавай ороллари кашф этган афсонавий Гавайилова номига қўйилган.

Колорадо – номи эса испан тилидан олинган бўлиб, “Рангли”, “Қизғиш” ёки “Қизил” маъносини билдиради.

Миннесота – дакота тилидан олинган бўлиб, “Лойка сув” маъносини билдирган.

Миссури – майами-иллинойс хиндулари тилидан “Йўниб ясалган каноэ” маъносини билдирган.

Мичиган – оджибве тилининг французча талаффузи билан ёки қадимги инглизча “meshi-gami” яъни “Катта Сув”, “Катта кўл” маъноларини билдирган.

Мэн – “main” инглиз тилидан “Асосий”, “Материк” маъносини билдирган, чунки материанинг оролларга қарама қарши ҳудудида жойлашган.

Невада – испан тилидан “Қорли” деган маънони англатган.

Нью Йорк – Йорк герцоги –кейинчалик киро́л бўлган Яков II шарафига қўйилган. Бу номни унинг акаси Карл II томонидан берилган.

Орегон – алгонкин тилларидан бирдан олинган бўлиб, “Чиройли”, “Тўзал” маъноларини билдирган.

Род –Айленд – “roodt eylandt” нидерланд тилидан “Қизил ер” маъносини билдирган.

Техас - táysha? - Tejas испан тилига ўгирилган Каддо хиндулар тилидан “Дўст” маъносини билдириб, иттифоқчи хиндуларга нисбатан ишлатилган. Худди шундай маънони Дакота номи ҳам ифодалаган.

Флорида – Pascua Florida испан тилидан “Гулли Пасха” маъносини билдиради. Испанлар уни пасха байрами кунларида кашф этганлар.

Юта - yúdah –yuta ғарбий апачи хиндуларининг испан тили орқали “Юқори”, “Баланд” маъноларини билдиради.

Агар ниманидир ўрганиш жараёнида шу нарсага нисбатан қизиқиш бўлмаса, бу беҳуда вақт сарфлаш демакдир. Маъносини тушуниб ўрганиш эса боғлиқлик – ассоциация яратади ва унинг натижасида қийин туюлган нарсалар ҳам осонлашади. Натижада инсон ўз муваффоқиятларини кўриб, ўзига янада кўпроқ ишонади ва ўрганаётган соҳасини янада чуқурроқ ўзлаштиришга ҳаракат қилишда давом этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Bright, William (2004). Native American Placenames of the United States. Norman: University of Oklahoma Press.
2. Поспелов Е. М. Географические названия мира. Топонимический словарь, Астрель, АСТ, 2002. — 512 с. — ISBN 5-17-001389-2.
3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Х ҳарфи, 106 бет, “Ўзбекистон” Тошкент. 2013
4. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси У ҳарфи, 139 бет, “Ўзбекистон” Тошкент. 2013
5. Энциклопедия туризма Кирилла и Мифодий. 2008
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/us-states-names>
7. <http://otkroi-mir.com/articles/city-names/>

НАЗАР ЭШОНҚУЛНИНГ “АЖР” ҲИКОЯСИДА ЗАМОН ВА МАКОННИНГ РАМЗИЙ ИФОДАСИ

Н.А. Чўлиева, PhD, доц., Қариш давлат университети, Қариш

Аннотация. Мақолада ҳикоя жанрида замон ва маконнинг рамзий-бадиий ифодаси Назар Эшонқулнинг “Ажр” ҳикояси мисолида тадқиқ этилган. Жорий замон ва макон таҳлили орқали асар мавзуси ва ғояси очиб берилган.

Калит сўзлар: адабий макон ва замон, бадиий вақт сизими ва чексизлиги, бадиий синтез, рамзий-метофорик тасвир, муаллиф ва ҳикоячи образи.

Аннотация. В статье исследуется символично-художественное выражение времени и пространства в повествовательном жанре на примере рассказа «Ажр» Назара Эшанкула. Тема и идея произведения раскрываются через анализ актуального времени и пространства.

Ключевые слова: литературное пространство и время, художественная временная емкость и бесконечность, художественный синтез, символично-метафорический образ, образ автора и рассказчика.

Abstract. In the article, the symbolic-artistic expression of time and space in the narrative genre is studied on the example of the story "Ajr" by Nazar Eshanqul. The theme and idea of the work is revealed through the analysis of current time and space.

Key words: literary space and time, artistic time capacity and infinity, artistic synthesis, symbolic-metaphorical image, image of author and narrator.

Ҳикоя жанрида бадиий замон ва макон тасвирида воқеаларнинг вақтлараро ва маконлараро кўчишини акс эттириш мураккабдир. Шунингдек, ушбу жараёнда мазкур адабий “кутблар” асар ғоясини ифодалашда муҳим аҳамият касб этиши жанрнинг тасвир имкониятларидан тўлақонли фойдаланишни кўзда тутати. Бу эса ижодкор маҳорати ва тафаккур тарзи билан бевосита боғлиқдир. Таниқли адиб Назар Эшонқулнинг “Ажр” ҳикояси айни шу бадиий хусусиятлари билан ўзбек ҳикоячилигида алоҳидалик касб этади.

Ҳикоя замони собиқ даврнинг истибодот йиллари ҳақида хабар беради. Қатағон сиёсати, “қулоқ”лаштириш авж олган қонли йилларнинг тасвири мавзуси адабиётимизда кенг қамровга эга, албатта. Ёзувчи Назар Эшонқулнинг ҳам аксарият асарларига бу мавзу етакчилик қилади. “Ажр” ҳикоясида ҳам собиқ мафкура сиёсати етиштирган манқурт – Унсурнинг фоний дунёдаги, ўз ватанидаги қишлоқдошларига қилган жоҳиллиги ҳақида сўз боради. У ҳатто ўз отасини ҳам аямайди. Ўғил элдошларининг умрига зомин бўлаётган қилмишларини отаси ёқламагани учун ҳам, мансаб илинжида ота минган отни ҳуркитиб, қоядан қулатиб ўлдиради. Бу ҳолат яна падарқушлик худкушлик кўринишида давом этади. Халқ кўшигидаги падарқушлик ҳақида тўйда куйлаган қишлоқдоши Самад бахшини “падарқуш деб мени айтдинг, сотқинсан” деган тухмат билан узок чўлга жўнатиб юборади. Бегмат полвон, Ҳасан чўлоқларни ҳам қишлоқдаги таъзияга боришгани учун айблаб, умрига зомин бўлади.

Ҳикояда Зубайда, Самад бахши, Бегмат полвон, Ҳасан чўлоқ, Неъмат кал каби образлар орқали реал замон ва макон англашилиб туради. Асардаги Зубайда образи энг бегуноҳ, маъсум инсон сифатида гавдаланади. У сўқирлиги сабаб бу дунё тубанликлари, жоҳилликларини кўзлари кўрмайди, бу эса кизнинг қалби покиза олам эканининг рамзи сифатида ифодаланади. Матнда у таъриф этилган лиризм шаклидаги монологлар ҳикояга айрича оҳанг бериб, унинг бор овозила кўшиқ куйлаши оламини, жамиятни покловчи бир куч, деган рамзий маъно таъкидланади. Ҳикоя матнида бу монологнинг бот-бот берилиши асар оҳангини таъминлабгина қолмай, замонлар алмашинувини ҳам амалга ошириш усули сифатида қўлланган. Шунингдек, замоннинг ва маконнинг ҳаёт ва ўлим, эзгулик ва ёвузлик, гўзаллик ва жаҳолат каби абадий ҳақиқатлар олдида ожиз қоладиган ва саналган бу тушунчалар билан доимий диалектик алоқада бўладиган бирликлар экани тўғрисидаги ғоя яхлитлашади.

Ота ва ўғил ўртасидаги диалоглар орқали эса замон ва макон иррационаллик касб этади. У дунё ҳақидаги тасаввурлар йўл, дала рамзий макони орқали англашилади. Яъни матнда

куйидагича тасвирланади: “Йўл нақ жаҳаннамга олиб бораётгандай ҳарорат тобора кўтариларди”, ёки “Йўл кесиб ўтган дала эса ҳувиллаб ётарди, атроф уларнинг (Бегмат полвон ва Ҳасан чўлоқнинг – Н.Ч) шарпасидан кукундай тўзғиб кетаётган куйинди суяклар билан тўлганди...” [4].

Шу билан бирга, матнда етакчилик қилувчи бадиий вақт – тун орқали ҳам ифодаланади. Назар Эшонкул севиб қўллайдиган мазкур бадиий вақт бирлиги рамзий маънога эга. Умуман, символизм феноменал мавжудотнинг объективлигини енгади, метафора ва рамзлар инсониятнинг мавжудлик уфқларини кенгайтиради. Шу каби асарда англашилган у дунё – аросат ёки жаҳаннам манзараси тун билан қолипланади. Бу тунда ва ниҳоясиз йўлда ўғил отани елкасига кўтариб, қирқ йил тинмай қадам босади. Куёш кўрмаган кўзлар, елкалар толиқиб, қирқ йилдан буён тинимсиз нега, деган сўроққа тутилган ўғил “ўзи танлаган” йўлда азобланади.

Ҳикояда бадиий вақт шунчалик тезкорки, қисқа вақтда бу дунё ва у дунё маконлари алмашилиб боради. Замон ҳам, макон ҳам тасвирлар, диалоглар, монологлар орқали англашилади. Қаҳрамонларнинг кечинмалари тасвири орқали муаллиф ҳикоянинг ритмик таранглигига, эмоционал ҳолатларнинг динамик ўзгаришига эриша олган. Қаҳрамонларнинг мулоҳазалари, диалоглараро тезлик мос равишда вақтнинг ҳам ҳаракатини тезлаштирган, унинг сиғимини зичлаштирган. Муаллиф асар қаҳрамонларини инқирозли вазиятларга қўяди, уларни англаш учун эса китобхонга жуда узоқ вақт керак бўлади. Натижада, ҳикоя замони ва китобхон замони ўртасида кескин тафовут юзага келади. Албатта, бу табиий ҳол: “юк”и салмоқли ижод намунасини “ҳазм этиш” доим мураккаб кечган. Матннинг яна бир ўзига хослиги, унда нафақат замон ва маконни бошқарувчи ҳикоячи образи, балки бадиий муаллиф ҳам кўринмайди. Бу адабий ҳодиса эса замон ва маконнинг алмашиш, эврилиш вақтини янада қисқартирган ва сюжетни яхлитлаган. Натижада кўз олдингизда ўта зич ва пухта ишланган композиция намоён бўлади.

Ю.М.Лотман таъкидлаганидек, “Адабий асардаги бадиий макон – бу давомийлик бўлиб, унда персонажлар жойлашади ва ҳаракат бажарилади. Ақл-идрок доимий равишда ўқувчини бадиий ва реал маконни аниқлашга ундайди. Бундай идрокда ҳақиқат донаси бор, чунки унинг фазодан ташқари муносабатларни моделлаштириш функцияси намоён бўлганда ҳам, бадиий макон метафоранинг олдинги қисми сифатида унинг реал табиати ғоясини сақлаб қолади” [2]. Географик макон ва онгимиздаги макон бадиий асарда ўзаро уйғунлашади. Бу мутаносибликнинг тасвир шакллари ҳам рамзлар асосида бўлиши мумкин. “Ажр” ҳикоясида маконнинг рамзий ифодаси ўлароқ йўл, дала, қабристон, ғор; реал маконлар: муайян қишлоқ, Кўкқия, Кўкабулоқ, Кўрагон тоғи бўлиб, маконнинг ҳар иккала хили ҳам муайян воқеалар, ҳолатлар кечувчи фаол манзил вазифасини бажарган.

Хусусан, матнда қабристон ўзи ўлган, руҳи уйғоқ таналар мавжуд макон сифатида тасвирланади. Қабристондаги номаълум овоз – монолог шаклида ўз фикрларини айтади: “Нариги қабрнинг атрофини кимдир супуриб-сидирапти, супурги шитири эшитилапти. Менинг ёнимда ётган болакай уйқу ааралаш хириглаб кулиб қўйди... Ерости дунёси нақадар бепоён! Бу ерга одам қайта ўлмалик учун келади... Менинг ён томонимдаги қиз яна хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади. Ошиқ йигити билан топиб олишган акалари уни қоядан улоқтиришган. У дунё нақадар мудҳиш. Одамлар устида ҳамиша ёвузлик ҳукмрон бўлади...” [4]

Мазкур тасвирдан англашиладики, бу дунё ва у дунё ўртасидаги кичик манзил бу қабристондир. Муаллиф ушбу монолог орқали реал ва тасаввурий маконларни бир-бири билан уйғунлаштиради. Мазкур тасвир синтези орқали макондан маконга китобхон нигоҳи зумда чевриладики, ҳар икки маконро масофа бир нуқтага жамланади. Ҳикояда ушбу тасвирдан кейин диалог орқали Неъмат калнинг ўз қизи ва унинг орттириб олган боласини болта билан чопиб ташлангани хабари орқали фоний дунё макони англашилади. Шунингдек, юқорида монологда айтилган ёвузлик ҳукмронлиги ҳақидаги фикр ушбу қора тасвир орқали далилланади. Кўринадики, тасвирлараро бу кўчув асар ғоясини тўлдириб боради.

Яна бир рамзий макон ниҳоясиз йўл – у дунёда ота ва ўғилнинг суҳбати кечади. Ота ўз ўлиmidан кейин ўғлининг қиёфасини кўради: ота учун ўғли томонидан атай ўлдирилиб, сўнг

хўжакўрсинга дод солганини кўриш даҳшатли эди. Аммо вақт ўтиб (матнда оний лаҳзада) ўғил ўлади ва ўз отаси билан учрашади. У отасини опичлаб, чексиз, олов нафаси уфуриб турган йўлни босиб ўтишга маҳкум этилган эди. Ота ўғлига шундай дейди: "...сен қанчадан қанча одамларга жабр қилмадинг, қанчадан-қанча бегуноҳларни қамаб ёки оттириб ташламадинг. Сен қилган ҳар бир иш учун мени уларнинг ота-боболари қистовга олишарди. Мен эса ўша ёқда энди ёвуз ниятингнинг навбатдаги қурбони ким бўларкин, унинг марҳум қариндошлари кўпмикан деб, юрак ҳовучлаб турардим... Сен ўликлар орасида қайта тирилар экансан, ҳатто оддийгина "Нима учун яшадим?" деган саволга ҳам жавоб бера олмайсан. Сени ҳатто оддий ўликлар ҳам ўз сафларига қўшмайди, сен кум қуюни қоплаб олган саҳрода ёлғиз ўзинг абадий кезиб юрасан, абадий! Бу саҳро ҳеч қачон тугамайди; ойлар, йиллар, авлодлар тугайди, лекин бу саҳро ҳеч қачон тугамайди..." [4]

Тасвирдан кўринадики, нафақат макон, балки вақт (замон) ҳам рамзий маъно ташиб, тасаввурий чексизлик томон бирлашиб кетган. Натижада, ҳикоя мазмунида рамзий-метофорик макон ва замон ота образининг муайян фикрларни айта олиши учун ҳам имкон берган. Қуйида шундай фикрлардан бирини келтирамиз: "– Сизларнинг катта хатоларинг шуки, Уни таъқиб қилдиларинг. Унга қўшиб, ҳамма нарсани таъқиб қилдиларинг. Аслида ҳамма нарсанинг бошланғичи У эди. Чунки У дунёнинг исми эди, У бу азалий дунёга исм берган, зеб берган уста эди. Дунёни Ундан ажратиб олиб бўлмасди... Сизлар буни тан олмадиларинг..." [4]. Мазкур ифодадаги У ҳақидаги фикрларда Аллоҳ, Яратган назарда тутилади. Ўзгаришда кўра, Аллоҳни унутган башариятнинг жоҳиллашуви, ёмон амалларнинг кўпайиши ёки аксинча бўлиши орқали ҳар ким у дунёсида қандай макон топишини ўзи белгилайди. Ҳикояда бу орқали замон ва макон гўё сабаб ва оқибат фалсафий-диалектик категорияси сингари муносабатда тасвирлангани англашилади.

Хуллас, Назар Эшонкулнинг "Ажр" ҳикояси замоннинг бадий тасвирлараро ўзгариб туриши, бадий вақтнинг сиғимини, чексизлик ўлчамини оширган. Бунинг натижасида бадий маконнинг рамзий-метафориклашуви, маконлараро синтезлашув юзага келган. Бу жараён, албатта, асар мазмунининг, ғоясининг кенг қамровли бўлишига хизмат қилган. Собик давр сиёсатининг зиддиятлари муаммоси ортида том маънода Инсон бўлиб яшаш, инсонийлик шартлари ҳақидаги абадий мавзулар кўтарилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. - М.: 1988. – 253 с.
2. Лотман Ю.М. Семiosфера. С. Петербург: «Искусство—СПб», 2000.
3. В.И.Хализев. Теория литературы. - М.: Высшая школа, 2004. – 404 с.
4. Эшонкул Н. Ялпиз ҳиди / Қисса ва ҳикоялар тўплами. – Т.: Шарк, 2008. – 400 б.

УЎК 81

ОЛАМНИНГ СЎЗЛАР ВОСИТАСИДА КОНЦЕПТЛАШУВИ

Ш.И.Шодиева, ўқитувчи, Жиззах давлат педагогика университети, Жиззах

Аннотация. Ушбу мақолада концептуал система шахснинг олами ўзлаштириши жараёнида шаклланиши билан бирга унда халқнинг миллий маънавий фаолияти ўз аксини топиши хусусида фикр юритилади.

Калит сўзлар: менталитет, эмоционал маълумот, ассоциация, контрастив лингвистика, системавий табиат, олам модели, лингвистик майдон, аспект, объектив воқелик.

Аннотация. В данной статье концептуальная система формируется в процессе освоения мира, и в ней отражается национальная духовная деятельность народа.

Ключевые слова: ментальность, эмоциональная информация, ассоциация, контрастивная лингвистика, системность, модель мира, языковое поле, аспект, объективная реальность.

Abstract. In this article, the conceptual system is formed in the process of mastering the world, and the national spiritual activity of the people is reflected in it.

Key words: *mentality, emotional information, association, contrastive linguistics, systemic nature, world model, linguistic field, aspect, objective reality.*

Концептуал системанинг миллий ўзига хослиги маданият таркибига кирувчи Ватан, она, мустақиллик, озодлик, муҳаббат каби концептларнинг мавжудлигида кўринади. Бундай концептлар жамланмаси менталитетнинг ўзига хослигини белгилайди, шунинг учун уларни аниқлаш нафақат нутқ ҳосил қилишнинг ўзига хослигини аниқлаш учун, балки инсон ҳаёти давомида олган билимлари, ўз Ватани, халқи, тарихи, миллий-маънавий қадриятлари тўғрисида тўплаган маълумотларни қўллашга имкон берувчи фикр тузилишининг ўзига хослигини аниқлашда муҳим ҳисобланади. Р.Павилёнис, В.А. Пищальниковалар концептуал системалар назариясини таҳлил қилар эканлар, концептнинг психологик маъно ва шахсий фикрни қамраб олишини қайд қиладилар[1]. Бу тузилманинг ядроси тушунча, яъни айрим синфлар предметларининг ўзига хос бўлган белгилари бўйича умумлашиши ҳисобланади. Субъект томонидан сўзнинг маъноси ва бошқа мазмуний тил бирлигини ўзлаштириш мос келувчи концепт системасига уни ташкил қилувчи ва концептни ташкил қилувчилардан бири сифатида қабул қилинади. Шунинг учун тил белгисини идрок қилиш концептда мавжуд бўлган субъектив образли, тушунчали, эмоционал маълумотни фаоллаштиради ёки бундай турдаги ҳар қандай маълумот белги билан ассоциацияланиши мумкин”[2] Бу ерда ассоциация дейилганда психологик нуқтаи назардан тасаввур, ҳис-туйғу, фикр ва шу кабиларнинг бир-бирини эслатадиган ўзаро боғланиши тушунилади. Оламнинг сўзлар ёрдамида концептлашиши масаласи жуда муҳим. Ўз вақтида контрастив лингвистика асосчиларидан бири Р.Ладо шундай қайд қилган эди: Ҳатто баъзан билимли кишиларга ҳам хос бўлган сохта тасаввур мавжуд, гўёки барча тилларда бир хил бўлган маъно ва тиллар фақат бу маънонинг ифодаланиш шакли билан фарқ қилади. Бизнинг тажрибамизда таснифланган маъно моҳиятига кўра, маданий аниқланган, шундай экан, у жиддий равишда маданиятдан маданиятга ўзгаради”[3].

Лисоний олам манзараси маданий концептуал манзаранинг бир қисмидир. Тил инсонни оламни белгиланган тарзда кўришга боғлаб қўяди. Концептлар ўз семантик кўламининг ҳар хил эканлигига кўра ҳам фарқ қиладилар. Ю.Е. Прохоров лисоний олам манзарасини қуйидагича изоҳлайди: Лисоний олам манзараси инсоннинг оламни билиш жараёнида олган билимларини қайд қилиш усулидир. Ҳолбуки, инсоннинг биологик ва ижтимоий моҳияти бир хил бўлса-да, фикрлаш механизми ва бу фикрларнинг қайд қилиниши ҳар хил. Лисоний олам манзараси мазмунида миллий характернинг ўзига хослиги намоён бўлади. Лисоний олам манзараси бу сўзсиз, оламнинг миллий манзарасидир. Лисоний олам манзараси халқнинг психологияси, географик жойлашуви, тарихи, маданияти билан боғлиқ. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши бўйича тадқиқот олиб борган М.Эргашева муаммонинг содда тавсифини қуйидагича беради: “Бизни қуршаб турган олам системавий табиатга эгадир. У қисмларининг ўзаро бир-бирини тақозо этувчи шартланган муносабатдан ташкил топган бутунлиқдир. Олам узвлари инсон онгида турлича акс этади. Оламнинг инсон онгида акс этиши унинг манзараси саналади. Шунга кўра оламнинг диний, афсонавий, илмий, лисоний манзаралари тушунчалари майдонга келди. Оламнинг лисоний манзараси деганда, олам системасининг тил орқали ифодаланиши тушунилади. Тил онгда акс этган объектив оламнинг ифодаловчиси экан, демак, у ҳам системавийлик хусусиятига эгадир”[4]. Инсон тафаккур субъекти сифатида билимлар, тушунчалар, объектив воқелик тўғрисидаги муносабатларнинг маълум системаси ташувчиси ҳисобланади. Бу система турли фанларда олам манзарасининг ўз номига эга (ёки оламнинг концептуал системаси, олам модели, олам образи) ва турли аспектда қаралади. Лисоний олам манзараси - бу онг образининг тил воситаларида акс этиши – тилда намоён бўлган тушунчаларнинг концептуал системаси ҳақидаги интеграл билимлар модели, воқелиқдир. Инсоннинг олам ҳақидаги билимларининг сўз ёрдамида концептлашиши ҳисобланган лисоний олам манзарасини оламнинг концептуал ёки когнитив моделидан ажратиш қабул қилинган[5]. Оламнинг лисоний ёки содда манзарасини олам ҳақидаги кундалиқ, маҳаллий тушунчаларнинг акс этиши сифатида

шарҳлаш кўп учрайди. Оламнинг содда модели ғояси қуйидагича : тил соҳибларининг барчасига боғлиқ бўлган ҳар бир табиий тилда оламни идрок қилишнинг маълум усули акс этади. Ю.Д. Апресян лисоний олам манзарасини илмий аниқлаш ва лисоний изоҳлаш ҳар доим ҳам ҳажми ва мазмунига кўра мос келмаслигига кўра содда деб атайди[4]. Оламнинг концептуал манзараси ёки оламнинг модели лисоний олам манзарасидан фарқли равишда билиш ва ижтимоий фаолият натижаси сифатида доимо ўзгариб туради, аммо лисоний олам манзарасининг айрим лавҳалари одамларнинг дунёнинг яралиши тўғрисидаги эскича, қадимдан қолган тасаввурларини узоқ вақт сақлаб қолади.

“Ҳар қандай тил алоҳида олам манзарасига эга ва лисоний шахс ана шу манзарага мос равишда ифодаларнинг мазмунини тузишга мажбурдир. –деб ёзади профессор З.Худайберганаева.- Бунда тилда ўз аксини топган инсоннинг оламни ўзига хос идроки намоён бўлади. Тил инсоннинг олам ҳақидаги билимларининг шаклланиши ва мавжуд бўлишидаги муҳим омилдир. Лисоний шаклларда муҳрланган мазкур билимлар мажмуи «оламнинг лисоний манзараси», деб номланади[5].

Лисоний олам манзараси тушунчаси моҳияти ҳақида фикрлар кўп бўлиб, оламнинг лисоний бўлиниши дунё халқларида турлича эканлиги мунозарасиз қолмоқда. Фаолият жараёнида инсон онгида мавжуд оламнинг субъектив акси намоён бўлади. Инсон тилни ўзини ўраб турган воқелик каби ўзлаштиради, бунда мантикий (тушунчавий) олам манзараси қатори мантикийликка зид бўлмаган, аммо у билан айнан бир хил бўлмаган лисоний олам манзараси ҳам пайдо бўлади. Концептуал система шахснинг оламни ўзлаштириши жараёнида шаклланади, унда халқнинг миллий маънавий фаолияти ўз аксини топади. Концептуал система мазмунини эгаллаш воситаси ўзига хос билимларни қайд этувчи тил ҳисобланади, бу мазкур жамоа учун характерли бўлади.

Оламнинг концептуал манзараси дунёнинг барча халқларида мавжуд. У айрим тадқиқотларда “олам модели” тарзида ҳам талқин қилинади. Шуниси борки,бу тушунчаларнинг тилшуносликда термин сифатида қатъийлашиб улгурган лисоний олам манзараси терминидан фарқли жиҳатлари мавжудлигига эътибор қаратилмоқда. Дарҳақиқат, тадқиқотларда қайд этилганидек, оламнинг концептуал манзараси инсоннинг ўзини ўраб турган олам ҳақидаги билимлари ортиб бориши ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида олиб борган фаолияти натижасини ўзида мужассам қилади. Мазкур жараён баробарида жамият тараққиёти, ижтимоий ҳаётда содир бўлган ўзгаришлар, янгиликлар туфайли доимо бойиб, ўзгариб туради. Тўғри, бугунги кун учун бундан бир неча аср олдинги ҳолат анча содда, ибтидоий кўринади.Чунки бугунги олам кўриниши илгаригисининг маълум даражада содда эканлигига ишора қилади. Орадан маълум даврлар ўтса-да, инсоният тарихининг маълум даврида шаклланган лисоний олам манзарасининг айрим парчалари, оламнинг яралиши ҳақидаги, мифологик дунёқарашни акс эттирувчи қадимдан сақланиб қолган, қадимги давр тафаккурига мос тасаввурлари узоқ вақт сақланиб қолади.Бу ўринда қадимги хитойларнинг ин ва ян фалсафаси, ислом оламида дунёнинг яралиши, диний-мифологик образларнинг халқ маънавий дунёқарашига сингиб кетишини эслаш кифоя. Кўринадикки, қайси даврда, қайси тузумда яшашига қараб, фаолияти жараёнида инсон онгида мавжуд оламнинг субъектив акс этиши содир бўлади. Кундалик ҳаётда табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлган инсон ўзини ўраб турган борликни оддий кўринишда сезгилари воситасида содда қабул қилади. Бунда янги босқичга йўл очувчи жараён кўзга ташланади. Яъни, мантикий фикрлаш туфайли юзага келган олам манзараси билан бир қаторда мантикий жиҳатдан зиддиятли бўлмаган, айнаи дамда унга айнан ўхшаш бўлмаган, яъни тилдаги мавжуд бирликлар воситасида иш кўрувчи лисоний олам манзараси ҳам ҳосил бўлади. Тилнинг мантикий –функционал хусусиятларини тадқиқ этган Р.И. Павилёнис мантикий, яъни тушунарли олам манзарасини белгилаш учун “концептуал система” тушунчасини қўлади. Концептуал система кишининг оламни ўзлаштириши жараёнида шаклланади, унда халқнинг миллий маънавий фаолияти ўз аксини топади. Концептуал система мазмунини англаш воситаси мазкур халқ учун хос бўлган ўзига хос билимларни қайд этувчи тил ҳисобланади. Концептуал системалар, уларнинг миллий ўзига хослигини кўрсатувчи компонентлар воқелик парчаларининг акс этиши натижаси

ҳисобланган когнитив структуралар – концептлар ҳисобланади. Концептда тушунчавий, вербал, ассоциатив, маданий турдаги турли мазмунлар қайд этилади. Шунинг учун концептларни тиллараро таққослаш турли тил соҳибларининг концептуал системаси мазмунидаги миллий ва байналмилал компонентларни аниқлашга имкон беради. Ментал фарқлар маданият таркибига кирувчи ўзига хос миллий концептларнинг мавжудлигига қараб аниқланади [9:286]. С.И. Драчёва олам концептуал манзарасининг этник вербал мазмунини аниқлаш юзасидан тажрибалар олиб борди ва унинг миллий ўзига хослигини ўрганиб чиқди. Унинг фикрича, бизни ўраб турган оламни билиш усуллариининг умумийлигига қараб, тушунчавий компонентлар турли тиллар соҳибларида катта ўхшашликка эга бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды в 2х т. Т. II.: Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – С.357.
2. Эргашева, М. В. Оламнинг лисоний манзараси ва семантик майдонларга бўлиниши / М. В. Эргашева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 3.1 (107.1). — С. 59
3. Кубрякова Е. С. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека // Вестник Чувашского государственного педагогического университета имени И. Я. Яковлева, 2003.- №4 (38). - С.34-35.
- 4.Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXV: Контрастивная лингвистика. – М., 1989. – С.46.
- 5.Пищальникова В.А. Проблема смысла художественного текста. – Новосибирск,1992.С.15.
6. Павилёнис Р.И. Понимание речи и философия языка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII.: М.: Прогресс, 1986. – С. 380.
- 7.Худойберганава З.Н., Мамаражабов Б.Б. file:///C:/Users/Sulaymon/ Downloads/til-va-madaniyat-zaromunosabat-va-zaro-tasir-masalasi.pdf

УЎК 808.3

ТЕРМИНЛАРНИ УНИФИКАЦИЯ ҚИЛИШНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ПАРАМЕТРЛАРИ

З.Р.Шомуродова, катта ўқитувчи, Илмий тадқиқотчи, Навоий давлат кончилиги ва технологиялари университети, Навоий

Аннотация. Мақолада терминологик бирликларни унификация қилиш тамойиллари ва параметрлари кўриб чиқилади. Соҳадаги терминлар тизимини тартибга солишга хизмати асосий тамойили моносемантиклидир. Терминологияда тартибни таъминлаш учун уларни амалга оширишнинг чора-тадбирлари ва усуллари назарда тутилган.

Калит сўзлар: термин, унификация, тамойиллар, параметрлар, соҳалар

Аннотация. В статье рассматриваются принципы и параметры унификации терминологических единиц. Основным принципом, регулирующим систему терминов в данной области, является однозначность. В терминологию включены меры и способы их реализации по обеспечению порядка.

Ключевые слова: термин, унификация, принципы, параметры, специальность.

Abstract. The principles and parameters of the unification of terminological units are considered in the article. The main principle that serves to regulate the system of terms in the field is monosemanticity. The terminology includes measures and methods of their implementation to ensure order.

Key words: term, unification, principles, parameters, fields

Тарихий ва замонавий тилшуносликда терминалогияни ўрганаётган жуда кўп муаммолар орасида лингвистик жиҳатларини ўрганиш асосий терминалогиянинг илмий билимлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолият таркибида алоҳида ўрин тутганлиги сабабли социологик ёндашувлар бирлигида олиб борилади.

Терминлар учун барча меъёрий талаблар терминалогияни тартибга солиш бўйича ишларнинг муҳим йўналишларга эга бўлиб, улардан бири терминларни инвентаризация қилиш, яъни маълум бир билим соҳасига оид барча терминларни тўплаш ва тавсифлашдир. Бу

иш ҳар қандай соҳага оид терминларни танлаб олиш, уларга лексикографик ишлов бериш ва тавсифлашдан иборат бўлиб, унинг натижаси сифатида терминологик луғатлар яратилган.

Биз сўзлашув нутқида ишлатадиган оддий сўзлардан фарқли ўларок, терминлар касбий фаолиятининг маълум бир соҳасида қўлланилади ва ҳар қандай касбий жараённинг табиий таркибий қисмидир. Термин - бу маълум бир табиий ёки сунъий тилнинг бирлиги бўлиб, у оғзаки шаклда ёки у ёки бу расмийлаштирилган шаклда ифодаланиши мумкин бўлган махсус терминологик маънога эга. Терминнинг ишлаши ва ривожланиши уни қўллаш соҳасининг ишлаши ва ривожланишига боғлиқ. Шунинг учун терминларнинг кўпгина хусусиятлари ва уларнинг шаклланиши, амал қилиши ва ривожланиши жараёнлари экстралингвистик омиллар билан белгиланади. Ушбу омиллардан ташқари, термин информатив эмас, яъни у ҳеч қандай маълумотга эга эмас. Ушбу термин фан ва техника ривожланишининг маълум даражасида муҳим бўлган тегишли концепциянинг асосий хусусиятларини жуда аниқ ва тўлиқ акс эттиради. Муайян тор бўлақда термин бўлган сўз бошқасида тўғри идрок этилиши мумкин эмас. Хорижий тилдан ўз тилига таржима қилинганда ҳам, бошқа тилидан ўзлаштирилгани учун ишлатилмайди.

Соҳага оид терминологик луғатдаги камчиликларни бартараф этиш мақсадида терминологик тизим тузилиб, у терминологик тизимнинг ривожланиши ва тартибини назорат қилади ва шу орқали терминларни бирлаштиради. Терминологияда, қоида тариқасида, терминларни, уларнинг белгиларини ва бошқаларни бир хилликка олиб келадиган "унификация" терминси қўлланилади. Унификация - қабул қилинадиган элементлар ва ечимлар рўйхатини қисқартириш орқали ҳаддан ташқари хилма-хилликни бартараф этишнинг умумий ва самарали усулидир. Терминларни бирлаштиришда терминнинг йўналиши ҳам муҳим рол ўйнашини ҳисобга олиш керак. "Йўналиш тушунчаси сўзнинг ички шакли масаласи билан бевосита боғлиқдир ... ички шакл сўзнинг синхрон ёки диахроник мотивациясига қараб морфосемантик тузилиши ва морфема маъноларининг оддий йиғиндисини ифодалайди ва сўзни ташкил этувчи, яъни сўзнинг луғавий маъносидир".

Баъзан бирлаштириш ва тизимлаштириш ўртасидаги чегарани ажратиш жуда қийин ва ҳатто имконсиздир. Шу муносабат билан ўз тадқиқотимизда терминшуносликнинг ҳар қандай соҳасини стандартлаштириш барча камчиликларни бартараф этиш ва бир хил тамойилларга асосланган ягона термин тизимини шакллантиришни тақозо этади. Терминологик луғатни тартибга солиш учун бир қатор операциялар ва жараёнлар талаб қилинади. Улар амалга оширилгандан сўнг, терминологияда маълум тартиб ва стандарт нормаларга эришиш мумкин. Шу мақсадда қуйидаги ҳаракатларни таклиф қилдик: терминларни тармоқ тузилмаларини тадқиқ этиш, термин тушунчаларни танлаш, термин тушунчаларни тизимлаштириш ва гуруҳлаш, тушунчаларни таснифлаш, мезонларни аниқлаш, терминларни танлаш.

Бу барча босқичлардан ўтиб, терминларни бирлаштириш ҳақида гапириш мумкин. Лекин ҳозирги тилшуносликда лексик бирликларни бирлаштиришга ягона ёндашув мавжуд эмас. Чунки лингвистик манбаларда меъёрлаштириш, системалаштириш, бирлаштириш каби терминларнинг маънолари ҳозиргача турлича кўрсатилган. Терминлар ўз соҳалар доирасида кўпроқ ёки камроқ тузилган. Ташкил этиш даражаси маълум бир билим соҳасининг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ, аммо охириги эслатма умумий тамойилни инкор этмайди: термин таърифи бўйича тизимли бўлади.

Терминология даражасига кўра терминлар анъанавий равишда ажралиб туради, термин бўлмаган ёки терминларга қўйиладиган талабларга жавоб бермайдиган лексик бирликлар киради. Шу билан бирга, терминларни, яъни махсус матнда терминологик вазифани бажарадиган ёки ҳатто термин ҳосил қилувчи лексик бирликлар бўлган ўзига хос соҳаларни ажратишни таклиф қилади. Терминлар ўз мавзулари доирасида кўпроқ ёки камроқ тузилган. Ташкил этиш даражаси маълум бир билим соҳасининг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ, аммо охириги эслатма умумий тамойилни инкор этмайди: термин таърифи бўйича тизимлидир.

Ҳар қандай лексик бирликлар терминлар вазифасини бажара олмайди, фақат маълум хусусиятларга эга бўлган (бир маъноли, ифодасиз ва бошқалар). Баъзи муаллифлар статистик

жиҳатдан ўрнатилган "терминология чегараси" ни олишга ҳаракат қилмоқдалар. Терминология даражасига кўра терминлар ва терминоидлар анъанавий равишда ажралиб туради, иккинчисига ҳали термин бўлмаган ёки терминларга қўйиладиган талабларга жавоб бермайдиган лексик бирликлар киради. Шу билан бирга, терминларни, яъни махсус матнда терминологик вазифани бажарадиган ёки ҳатто термин ҳосил қилувчи лексик бирликлар бўлган ўзига хос номларни ажратишни таклиф қилади.

Турли соҳалар терминологик луғатини бирлаштириш мантиқан умумий терминологияни бирлаштиришга олиб келади ва бунинг натижасида терминларни аниқлашнинг умумий тамойилларининг асосий базаси шаклланади. Терминни бошқа тил бирликларида қатъий ажратиш ва терминлар вазифасини бажарадиган махсус ёпиқ тизимларни ажратиш тенденцияси "терминология" ва "терминлар тизими" тушунчаларининг ўзаро боғлиқлигига ҳам таъсир кўрсатди.

“Унификациянинг мантиқий даражаси термин ва тушунчаси ўртасидаги муносабат ечимлари, тушунчанинг ягона семантик шаклдаги таърифлари, тушунчаларни маълум тизим элементи сифатида аниқлашни ўз ичига олади. Ушбу муаммонинг терминологияни тартибга солиш жараёнида ҳал этилади. Шу билан бирга, тизимдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бўлган мажбурий муддатнинг икки даражаси мавжуд. Меъёрлар ижодий фикрнинг ривожланишига ҳалақит бериши мумкин бўлган ҳолларда (фан соҳасида), кодификация терминлар нуқтаи назаридан энг тўғри терминларни тавсия қилиш шаклида бўлади ва унинг натижаси тавсия этилган терминлар тўпламидир. Агар терминнинг аниқ қўлланилишидан (одатда ишлаб чиқариш соҳасида), кодификация стандартлаштириш шаклини олади ва унинг натижаси терминлар учун давлат (ёки саноат) стандартидир.

Натижада терминларни бирлаштириш учун қуйидаги тамойилларни ажратиб тавсия ишлаб чиқилди: 1) термин тушунчасини қайд этиш, унга таъсир ўтказиш, аниқлаш, соҳаларга ажратиш; 2) терминнинг соҳаларда ноаниқлигини очиқ бериш, чунки у чалкашликларни келтириб чиқаради; 3) терминнинг синонимияси ҳам камчилик сифатида қабул қилиниши мумкин; 4) турли термин тушунчаларини тавсия этиш; 5) термин нафақат чет тилнинг лексик тизимида, балки муайян фаннинг тушунчалар тизимида ҳам учрайди, яъни термин маълум бир илмий фан доирасида ихтисослаштирилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. З.Р.Шомуродова, Х. У. Сайдуллаева «Некоторые особенности научно- технического перевода» Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва 2019 (78-83)
2. З.Р.Шомуродова «Основное содержание перевода научной и технической литературы» Вопросы науки и образования Москва 2020/11 (70-74)
3. Z.R.Shomurodova «Teaching English for specific purpose to improve students' level» Xorazm Mamun Akademiyasi axborotnomasi Khiva 2020/7 (139-137)
4. Татаринев В. А. Методология научного перевода. – М.: Московский Лицей, 2007. – 526 с.
5. Ци Ванчжи. Термины в языке газеты: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2006. – 20 с.

УЎК 009

БИОГРАФИК МЕТОД ҲАҚИДА

М.Ҳ.Эргашева, таянч докторант, Ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада адабиётшуносликдаги мавжуд методлар ва уларнинг айримларига хос бўлган хусусиятлар таҳлилга тортилди. Мақолада асосан биографик метод таҳлилига кенг ўрин берилди. Мазкур методнинг дунё ва ўзбек адабиётшунослигидаги ўрни ва ҳоссалари белгиланди. Мақолада биографик методга хос бўлган хусусиятларни белгилаш билан бирга унинг антик давр ва ундан кейинги даврдаги жиҳатлари ҳақида ҳам қисқача маълумот берилди.

Калит сўзлар: Метод, биографик метод, тадқиқот предмети, объект, биография, таржимаи ҳол, универсаллик, универсал, тарихий- биографик, специфик хусусият, тарихийлик, аниқлик, ҳужжатчилик,

Аннотация. В данной статье были проанализированы существующие методы в литературоведении и особенности некоторых из них. В статье основное внимание уделяется анализу биографического метода. Определены особенности этого метода в мировом и узбекском литературоведении.

Ключевые слова: Метод, биографический метод, объект, предмет исследования, биография, универсал, универсальность, историко-биографический, точность, документация,

Abstract. In this article, the existing methods in literary studies and their characteristics were analyzed. In the article, the analysis of the biographical method was given. The properties of this method in the word and Uzbek literature were determined.

Key words: Method, biographical method, research subject, object, biography, biography, universal, universality, historical biographical, accuracy, documentation, ancient literature.

Маълумки, адабиётшуносликда бир нечта методлар фаркланади. Бу фаркланиш асосан уларнинг тегишли хусусиятларидан ва бадиий асарни қайси жиҳатларига кўра таҳлил этиш усулида намоён бўлади. Дунё адабиётшунослигида социологик, биографик, формал, структурал, лингвистик, тарихий-киёсий, герменевтик ҳамда бошқа бир канча методлар мавжуд бўлиб, тадқиқотчиларнинг илмий ишларида ҳам унинг турлар саналиб уларга тегишли бўлган хусусиятлар таснифланган, чунончи “Адабиётшунослик илмида биографик, тарихий-киёсий, киёсий-типологик, тарихий- маъданий, социологик, структурал-анализ, семиотик, лингвистик, психологик, психоаналитик, формал, герменевтик, каби ва бошқа бир қатор методлар воситасида тадқиқот объекти ва предмети га ёндашилади”. [1.12] Номлари қайд этилган бу методларнинг тадқиқот объекти ва предмети бўлган ижод намуналарини текширишда ўз хусусияти ва амал қиладиган қонун – қоидалари мавжуд. Биографик метод ҳам айни шу қоидаларга амал қилувчи, бадиий асарга ёки умуман яратилган ҳар қандай асар ва тадқиқотга ижодкор шахси орқали ёндашиш демакдир. “Биографик метод – объект танламайди. Уни ижоднинг ҳар қандай тури (амалий назарий) ва ҳар қандай шакли (фан-техника, санъат, сиёсат, маданият)га нисбатан қўллаш мумкин”. [2. 12] Шу сабабдан ҳам умуман яратилган ҳар қандай асар ва тадқиқотга ижодкор шахси орқали ёндашиш деган тўхтамга келинди. Биографик метод умумлашмасига сўзга сўз таъриф берилар экан, уни қуйидагича таҳлил этиш ўринли. Биография бу асл лотинча сўз бўлиб, bios- ҳаёт, grapho-ёзмок маъноларини англатса, метод эса усул. Яъни бировнинг ҳаёти ҳақида ёзмок усули демакдир. Худди шундай экан, бу методни фақат таржимаи ҳол деб, яъни ижодкорнинг хронологик ҳаётини ўрганишдан иборат деб тушунмаслик керак. “Ушбу метод ижодкор биографиясидан фақат ахборот манбаи сифатида фойдаланмайди, балки бунда ижодкор биографияси бир бутун тизим ўлароқ ижод моҳиятини очишга хизмат қилади. Бу шундай тизимки, ички структураси жиҳатидан кўплаб мукамал тизимчаларни ўзида мужассам этади. Шунингдек, ижодкор ҳаёти ва фаолияти атрофлича қамраб олинади”. [2. 12] ёки “ Англашиладики , биографик метод ёзувчининг ҳаёт йўлини ҳамда унинг томонидан яратилган бадиий асарни ўзаро жуфтликда, бирини иккинчисидан ажратмаган ҳолда, диалектик бирликда ижодкор ва ижод маҳсулини синтезлаб текширади. Шу сабабдан биографик методни ижодкор таржимаи ҳолини ўрганишдан иборат деб, қараб бўлмайди ”. [1.13] Юқорида санаб ўтилганлардан шундай дейиш мумкинки, бу методни жўн тушунмаслик керак сабаби бу методнинг негизида яратувчи (ижодкор) ва яратилган (асар) бир бутунликда ўрганилади. Айнан шу хусусиятлардан келиб чикиб “Бу методни таржимаи ҳолдан иборат тарзда содда тушунмаслик керак”. [3. 166] ёки “Биографик метод адабиётни шундай ўрганиш усулики, бунда ёзувчи биографияси ва шахсиятига бадиий ижодининг асосий белгиловчи моменти тарзида қаралади”. [3.166]

Дунё яралибдики, ҳар қандай ихтиронинг ўз кашфиётчиси ва муаллифи бўлади. Худди шу сўзларни адабиётшунослик илмига нисбатан ҳам ишлатиш мумкин. Биографик метод ҳам ўз тарихи давомида кашфиётчисига ва ривожланиш ҳамда фанда қаътий ўринга эга бўлиш каби босқичларни босиб ўтди. Бу методнинг кашфиётчиси Шарл Сент-Бёв (1804-1869) хисобланади. Айнан, олим яшаган даврда франсуз илмий-адабий муҳитининг долзарб

масаласига айланган “Бадий асарни унинг муаллифи табиати, истеъдоди, психологик ҳолатлари билан синтез этарок тадқиқ қилиш, ижод жараёнига индивидуал ёндашиш” [2.9] олимни ҳам бир нечта мақолалар ёзишга ундади. 15 жылдан иборат бўлган “Душанба кунли суҳбатлари” ва шунинг давоми ҳисобланган “Янги душанбадаги суҳбатлар” асарининг қўлами кенг бўлсада, аммо унда асосий эътибор ва мавзу ижодкор индивидуаллиги ва биографик метод хусусиятларига қаратилган. Бу биографик тадқиқ йўналиши уч йилик омилига таянади. “Хуллас Сент Бёв томонидан ўз даври илмий доираси учун янгилик сифатида тақдим этилган биографик тадқиқ йўналиши уч йилик омилига таянади. Буларнинг биринчиси антик дунё ижтимоий тафаккурига бориб боғланса-да бошланғич антик ҳаракатни уйғониш давридан олган шахс концепсияси. Иккинчиси Сент Бёв яшаб ижод этган жамиятдаги фикрий янгиликлар, маъданий-тарихий, фалсафий психологик, илмий адабий қарашлар, учинчиси бевосита Сент Бёв шахсияти ижодий, илмий, ижтимоий фаолияти ҳисобланади”. [2.10]

Сент Бёв томонидан фанга олиб кирилган мазкур методнинг хусусияти, вазифалари умуман олганда бу метод ҳақидаги қарашлар унинг издошлари томонидан янада чуқурак тадқиқ этилди. Салкам 100 йилдан кейин ижод қилган ҳамда “бадий ижод ва ижодий жараёни биографик ўрганиш тарафдори бўлган” [2.10] А.Моруа ижоди ҳам биографик метод ҳақида салмоқли маълумотларни беради. Чунки, айнан А.Моруанинг асарлари ва ижодига қараладиган бўлса, олимнинг илмий фаолиятининг каттагина қисми айнан биографик методнинг имкониятларига бағишланганлигини кўриш мумкин. “Тадқиқотчиларнинг қайд этишига Моруа ижодий эволюцияси Шеллидан Балзаккача бўлган биографик тадқиқотларда намоён бўлади.” [2.1]

Ўзбек адабиётшунослигида Бойназар Йўлдошев “Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари” (60-70 йиллар) деб номланган докторлик илмий даражасини олиш учун ёзган ишида бу методни тарихий-биографик метод деб қайд этиб “Хуллас, тарихий – биографик ёндашув методи ёзувчининг ҳаёти ва ижодига оид тарихий – биографик масалаларни чуқур ўрганишга қаратилган” деб таъкидлайди. “Биорграфик ёндашув бадий асарни ёзувчи шахсияти, руҳий-маънавий ҳолати нуқтаи назаридан ўрганади.” деган фикрлар ҳам айнан биографик метод ҳақида назарда тутилган қарашлардир. А.Расулов “Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси” докторлик илмий даражасини олиш учун ёзган диссертациясида “Бадий матнга биографик – ижодий-генетик ёндашув жараёнида бадий асар ўзининг муаллифи, яратилган замон ва макони ҳақида сўзлайди” деб таъкидлайди. Профессор Узок Жўракулов биографик метод ҳақидаги оринал фикрлари билан мазкур методга ҳос бўлган хусусият ва қонуниятларини катта бир мақоласида келтириб ўтади. Олим мақоласини биографик методга ҳос янги концепсиялар билан бойита олган. Шунингдек, Баходир Каримовнинг айнан методлар ва уларнинг турлари уларга ҳосликлари берилган магистратура талабалари учун ўқув қўлланма сифатида нашр этирган “Адабиётшунослик методологияси”да ҳам фақат методларга ҳос хусусиятлар берилган.

Бундан ташқари мазкур методга ҳос бўлган специфик хусусиятларини белгилаш ҳам муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Зеро “Аммо шунга қарамасдан, биографик методнинг марказий концепсиялари илмий-назарий принциплари, метод жиҳатдан ўзига ҳос жиҳатлари бошқа тадқиқ методлари фан соҳалари билан алоқадорлиги масалаларни умумлаштирувчи методологик тадқиқотлар мавжуд эмас. Шунинг учун бўлса керак илмий-биографик тадқиқотларда, тадқиқотчилик методологиясига доир назарий асарларда, терминалогик луғатларда бу методнинг аниқ илмий таърифи, специфик жиҳатлари ўз аксини топмаган”. [2.11] Айни шу ҳолат биографик методнинг специфик хусусиятларини белгилаш лозимлигини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб бу методга ҳос бўлган хусусиятларни белгилаш лозим.

Биографик методга ҳос бўлган хусусиятлардан бири универсалликдир. “Юқорида номи зикр этилган адабиётшунослик методларининг ҳеч бири универсал эмас. Бироқ улар орасида биорграфик метод мазмун моҳиятида инсон шахси турганлиги билан кишилик тафаккури орқали шакллантирилган барча фанларга оид билимларга, мавжуд оқимлар ва қарашларга таяниб иш кўрадики, бу жиҳатига кўра у малум маънода универсаллик касб этади ва ўзига ҳос

яхлит тизим шаклида намоён бўлади. Қолаверса, бугунгача мавжуд барча тафаккур шакллариининг инсоншунослик кесимида марказлашуви биографик методнинг универсаллик даражасини янада оширади. ” [1.12] Бу методга хос бўлган универсаллик хусусияти ҳақида шундай фикрларни келтириш орқали кўзланган мақсад, унинг хусусиятлик позициясини сақлашдан иборат. Чунончи “ Биографик метод моҳиятида инсон шахси туради. Айни жиҳати билан мазкур метод универсал характер касб этади, яъни ижодкор ва ижод маҳсулини синтезда ўрганиш йўлидаги ҳаракат, энг аввало барча фанлар, фалсафалар, тадқиқ методларини истифода этишни тақозо қилади. Қолаверса бугунгача мавжуд ҳар қандай тафаккур шакллариининг инсон феномени доирасида марказлашуви ушбу методнинг универсаллик даражасини оширади.” [2.12] Шу фикрлардан келиб чиқиб, биорграфик методнинг универсаллик хусусияти мавжуд эканлиги белгиланади.

Маълумки “ Биографик метод адабиётни шундай ўрганиш усулики, бунда ёзувчи биографияси ва шахсиятига бадиий ижоднинг асосий белгилловчи моменти сифатида қаралади.” [6.54] Шундан келиб чиқиб, ёзувчи биографияси ва унинг шахсиятигига бадиий ижоднинг асосий белгилловчи моменти сифатида қараш ҳам бу метод амал қиладиган хусусиятлардан бири эканлигини кўриш мумкин. “Бу методнинг муҳим қирраси шундаки, муаллиф-шахс ва муаллиф-ижодкор фарқланмайди. Муаллиф характер хусусияти у яратган образда мужассам бўлган бўлади, деб қаралади. Ижодкор биорграфиясига қараб, у яратган асар ва асар қаҳрамони тушунтирилади. Шунинг учун биографик метод адабий портрет яратишда энг кўп қўл келадиган метод саналади. ” [1.14] Демак муаллиф- ижодкор ва муаллиф шахс фарқланмас экан, унинг характери яъни муаллифнинг характери у яратган образда намоён бўлиши мумкин экан, шу сабабдан ҳам айнан шу жиҳатни муаллиф- ижодкор ва муаллиф шахс фарқланмаслигини унинг учун хос жиҳат дейиш тўғри бўлади. “Биорграфик метод ҳужжатларга таяниб иш кўради.

Тарихийлик, аниқлик, ҳужжатлилиқ унга хос принципиал талаблардан бири хисобланади” [1.14] унинг мана шу принципиал талабидан келиб чиқиб адабиётшунослигимизда мазкур методни “тарихий – биорграфик метод” деб ўрганилган. Айни шундай ўрганиш Бойназар Йўлдошев тадқиқотида кузатилади. Мана шундан келиб, чиқиб, Б.Йўлдошев тадқиқотларида у “тарихий – биорграфик метод” номи билан ўрганилганлиги кузатилади.” Демак айнан тарихийлик, аниқлик, ҳужжатлилиқ биорграфик методнинг хусусиятларини белгилаб беради.

Хулоса қилинадиган бўлса, бу метод машҳур шахсларининг ҳаётини баён қилувчи ва ўрганувчи жанр сифатида Антик давр адабиётида вужудга келган. Кейинчалик аста секинлик билан бошқа миллатлар ва даврлар адабиётида у ёки бу шаклда намоён бўла бошлади. Бугунги кунда бу метод орқали яратилган асарлар ёки ижоднинг ҳар қандай тури (бадиий, амалий, илмий назарий) ни тушуниш ва тушунтириш ўз самарасини бериб келмоқда.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Адизова О.И. Адабиётшунос Азиз Қажомов тадқиқотларида биорграфик методнинг ўрни Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) диссертацияси Қ.,2018 [1.12], [1.13]
2. Жўракулов У.Ҳ Худудсиз жилва Т., Фан 2006 [2.12], [2. 12], [2.9], [2.10],
3. Каримов Б.Н. Биорграфик метод. Руҳият алифбоси. Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи 2016 [3.166], [3.166]
4. Йўлдошев Й. Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари (60-70 йиллар) докторлик илмий даражасини олиш учун ёзган диссертация автореферат Т., 2000
5. Расулов А.Р Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси докторлик илмий даражасини олиш учун ёзган диссертация автореферат Т., 2002
6. Литературный энциклопедический словарь- М., 1987.-с 54

ЎЗБЕК ВА РУС ТИЛЛАРИДА ПРЕДЛОГЛИ КЕЛИШИК ТУЗИЛМАЛАРИНИНГ МАНТИҚИЙ ВА КОГНИТИВ ХУСУСИЯТЛАРИ

*Н.А.Эргашева, катта ўқитувчи, Навоий давлат кончилиқ ва технологиялари
университети, Навоий*

Аннотация. Ушбу мақола тилшуносликнинг ўзбек ва рус тилларида предлогли келишик тузилмаларининг мантиқий ва когнитив хусусиятлари, ундаги асосий тушунчасининг тадқиқ қилинишига бағишланган. Бундан ташқари, ўзбек ва рус тилларида предлогли келишик тузилмаларининг концептини ўрганилган.

Калим сўзлар: предлогли келишик, когнитив хусусият, когнитив тилшунослик.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию логико-когнитивных особенностей конструкций предложного согласования в узбекском и русском языках, а также основной концепции языкознания. Кроме того, было изучено понятие конструкций предложного соглашения в узбекском и русском языках.

Ключевые слова: предложное согласование, когнитивный признак, когнитивная лингвистика.

Abstract. This article is devoted to the study of the logical and cognitive features of prepositional agreement structures in Uzbek and Russian, as well as the basic concepts of linguistics. Additionally, the concept of prepositional agreement constructions in the Uzbek and Russian languages was studied.

Key words: prepositional agreement, cognitive features, cognitive linguistics.

Ўзбек ва рус тилшунослигида предлогли келишик тузилмаларининг мантиқий асосида бажарилган тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бу ишлар, асосан, социолингвистика, когнитив тилшунослик, лингвистик прагматика, психолингвистика ва антропоцентрик парадигманинг умумназарий масалалари йўналишларида амалга оширилди. Олимларнинг предлогли келишиклар юзага келишини куйидагича изоҳлайди: “Тил ҳодисаларини алоҳида-алоҳида, бир-биридан ажратган ҳолда таҳлил қилиниши натижасида юзага келган нуқсонларини бартараф қилиш йўлини тутди. Систем – структур йўналишнинг асосий самараси тилнинг тизимли ҳодиса эканлигини исботлашдан иборатдир.

Айни вақтда, тилга антропоцентрик ёндашув ушбу соҳаларнинг энг сўнгги ютуқларини ўзида мужассам этиб, мустақил парадигма сифатидаги мақомини тобора мустаҳкамлаб бормоқда. Кўплаб тадқиқотчиларнинг эътирофи этишича, когнитив тилшунослик ва лингвокультурология антропоцентрик парадигманинг етакчи йўналишлари ҳисобланади. Ушбу ўринда, биз когнитив тилшунослик ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида ўзининг илк қадамларини қўйган тилшунослик ХХI аср бошидаёқ лингвистиканинг пешқадам соҳаларидан бирига айланиб улгурди. Замонавий когнитив тилшуносликнинг вужудга келиши америкалик олимлар Р.Лангакер ва бошқаларнинг илмий ишлари билан боғланади. Тилшунослик фалсафадаги билиш назарияси билан чекланмай, балки тилни тафаккур билан боғлаб, унинг ҳосил бўлишидаги психологик, биологик ва нейрофизиологик жиҳатларнинг ижтимоий, маданий, лисоний ҳодисалар билан узвий алоқасини чуқур илмий тадқиқ этади. Тилшунослик когнитив фаолият тушунчаси билан узвий боғлиқ деб таъкидлайди. Когнитив фаолият инсоннинг бирор нарса ёки воқеликни идрок этишини амалга оширувчи тафаккур жараёнидир. Бевосита тил билан боғлиқ ҳолда кечади, зеро, тил воситасида тажриба ва билим алмашинади, билиш жараёни, унинг натижаларининг айнан шу жиҳати билимнинг лисоний тизимини, яъни уни тартиблаштириш, хотирада сақлашнинг лисоний воситаларини ўрганувчи тилшунослик фани билан алоқадордир.

Предлогли келишик тузилмаларини тилшуносликнинг атоқли олимларининг предлогли келишик тузилмалари кўп қиррали фан соҳаларидандир. Унинг доирасида шаклланган тилшунослик мураккаб вазифа ижросини кўзлайди, зотан лисоний ва билим структуралари

ўртасидаги муносабатлар ҳамда доимий муқобилликлар таҳлили, изоҳи режалаштирилади”. Тил тизимини когнитив жиҳатдан таҳлил қилиш борасида фикр юритар экан, фан когниция билан шуғулланса, когнитив тилшунослик когнициянинг, яъни билишнинг тилда акс этишини, вербаллашувини тадқиқ қилади. Тилга бўлган когнитив ёндашув – бу тил шаклининг охир-оқибат инсон онги, фикри, билиш структураларининг акс эттирилишидир. Когнитивлик ўз тузилишига кўра инсоннинг билиш фаолиятига таянган барча типдаги билимларнинг тизимлашишини ифодалайди”.

Шу ўринда тилшуносликда кўп учрайдиган концептуализация ва категоризация терминларига тўхталиб ўтиш жоиз. Концептуаллаштириш бу объектив борлиқ ҳақидаги билимларни қолиплаштириб идрок этишдир, унинг натижасида инсонда билим структуралари қолиплашиб, концептуал семантикаларга, яъни концептларга айланади.

Шундай қилиб, инсон объектив воқеликни мушоҳада қилар экан, у бўйича барча билимларини, юқорида зикр этилган универсал жараёнлар натижаси орқали эгаллайди, уларни шакллантиради, бойитади ва кундалик мулоқотда қўллайди.

Е.Комаров ўзининг номзодлик ишида концептнинг мазмун структурасига кўра лексик маънодан ката эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бунинг сабаби сифатида концептнинг ментал ҳодиса эканлиги билан изоҳлайди.

Н.Арутюнова эса концептни ҳам ментал бирлик, ҳам тафаккур элементи сифатида талқин этиб, унинг олам ва одам ўртасидаги маданий унсур эканлигини изоҳлайди. Бу тушунча ортида эса ижтимоий ёки субъектив тарзда анланувчи, инсон ҳаётининг муҳим моддий, ақлий, руҳий томонини акс эттирувчи, ўз тарихий илдизларига эга бўлган, халқнинг умумий тажрибасини акс эттирадиган мазмун туришини” қайд этади.

Ўзбек тилшунослигида талқинга эга, моддий дунё идроки айни пайтда идрок этилаётган предмет–ҳодисалар ҳақида тушунчанинг туғилишини, кейинчалик ушбу тушунча ментал намуна – концепт сифатида шаклланиб, моддий ном олиши” ни таъкидлайди.

Д.У.Ашурова эса мантикий, миллий хусусиятга эга бўлган бир ҳодиса сифатида талқин қилиб, негизини айнан шу ўрганилаётган предмет ёки ҳодиса ҳақидаги билим ташкил қилса, ифодаланишини эса тил воситаларининг мутаносиблиги ташкил қилишини айтади.

Атоқли тилшунос, Ғ.М.Ҳошимов концептга қуйидагича таъриф беради: “Тафаккурда кечувчи бири – бири билан чамбарчас боғлиқ нафақат икки муҳим жараён ва категориялаштиришнинг натижаси бўлиб саналади, балки унга қўшимча яна бир

қатор муҳим жараёнларнинг пировард натижасидир, ва у яхлит концептуал/когнитив семантика сифатида лингвистик семантиканинг когнитив асосини ташкил этади ҳамда унда тил бирлиги ўзининг семантик сиғими билан боғлиқ ҳолда маълум даражада акс этади”. Тилда вербал воситалар орқали воқелантирилувчи ҳодиса сифатида мураккаб ички ташкил этувчилардан иборат деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича, у ўзига хос ташкил этувчиларни ўз ичига олган шажаравий таркибга эга ва тилда гапирувчилар ўртасида барча сўзловчилар томонидан белгилар орқали моддийлаштирилади ҳамда барчага умумий бўлган бир маъно сифатида қабул қилинади. Шундай қилиб маъно белги орқали воқелантирилади, калитлаштирилади, пароллаштирилади, меъёрлаштирилади.

Юқоридаги фикрларни ўрганиш натижасида шуни айтишимиз мумкинки, концепт тушунчаси бизнинг онгимизда кечувчи бир неча жараёнларнинг асосий натижасидир ва у тилшуносликда чуқур ўрганишни тақозо этадиган бирликдир.

Шу ўринда, предлоғли келишик концептга тўхталиб ўтмоқчимиз. Маълумки, предлоғли келишик ўз ўрнига эга бўлган мавзу саналади, шу сабабли, бу мавзу устида бир қатор таҳлиллар олиб борилган. Бу тадқиқотларда ўзбек ва руч тилларида предлоғли келишик концептини қиёслаб, уларнинг когнитив жиҳатларини алоҳида таҳлил объекти сифатида тадқиқ қилиш амалга оширилмаган. Бу эса ўз навбатида, ушбу мавзунинг ўрганиш қай даражада муҳим эканлигини кўрсатади.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, бугунги кунда кўплаб тадқиқотлар мавзусига айланган предлоғли келишик тилшуносликнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида

вужудга келди. Ушбу йўналиш ўзбек тилшунослигида Ш.С.Сафаров, Д.У.Ашурова, Ў.Қ.Юсупов, Ғ.М.Ҳошимов каби атоқли тилшуносларнинг илмий изланишлари натижасида ривожланиб борди. Тилшуносликдаги асосий тушунча – предлоғли келишик ҳақида турли олимларнинг фикрларини ўрганган ҳолда концептнинг таърифи бўйича яқдил хулосага келинмагани маълум бўлди.

REFERENCES:

1. Ш.С.Сафаров Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 91.
2. А.Э.Маматов Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? // Тилшуносликнинг долзарб масалалари: Проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий -амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-219.
3. Ғ.М.Ҳошимов К теории концептов и их таксономии в когнитивной лингвистике //Систем-структур тилшунослик муаммолари. Филология фанлари доктори, профессор Н.К.Турниёзов таваллудининг 70-йиллигига бағишланган Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. –Самарқанд, 2010.
4. Ж.Б.Қорабоев “Муболага концептуал семантика”сини воқеалантирувчи вербал ва новербал воситалар тизимида хос универсал қонуниятлар // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. Бухоро, 2017. №1. Б. 74-75.

УЎК 82-1

ЭШҚОБИЛ ШУКУР ШЕЪРИЯТИНИНГ МАВЗУ КЎЛАМИ

С.Э.Эргашова, таянч докторант, Тошкент Давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақолада истеъдодли шоир Ешқобил Шукур шеъриятининг мавзу кўлами тасниф қилиниб, шоир шеърларидаги такрорланмас ва ранг-баранг мавзулар таҳлилга тортилган. Шоир ижоди лабораторияси хусусида илмий-назарий хулосалар чиқарилган.

Калим сўзлар: мавзу, тасниф, образлар тизими, “Ҳамал айвони”, умуминсоний қадриятлар.

Аннотация. В данной статье раскрывается тематическая классификация поэзии талантливого поэта Эшқабил Шукура. В ходе статьи анализируются уникальные и колоритные темы стихов поэта. В конце статьи есть заключение и комментарий.

Ключевые слова: тема, классификация, система образов, “Ҳамал айвони”, общечеловеческие ценности.

Abstract. This article reveals the thematic classification of the poetry of the talented poet Eshqabil Shukur. In the course of the article, the unique and colorful themes of the poet's poems are analyzed. At the end of the article there is a conclusion and a comment.

Key words: theme, classification, image system, “Hamal ayvoni”, universal values.

Кириш. “XX аср ўзбек адабиёти яхлит ҳолда, бир бутун адабий-эстетик ҳодиса сифатида тарихга айланди. Бу юз йиллик адабиётида шоирлар сон-саноғи кўп, шеърий мавзу кўлами жуда кенг ва рангбаранг. Табиийки, булар ичида абадиётга, умуминсоний қадриятларга, инсоннинг адабий завқи ва руҳига оид санъат намуналари оз эмас”. XX аср ўзбек шеъриятига “янги шеърият” сифати берилишида шоирнинг эстетик идеали янгиланиб, шеърий шакл ва мазмун, образлар тизими ҳамда мавзулар кўлами ўзгарганлигини кўрамыз. Янги шеъриятдаги ўзгаришлар миллий уйғониш даври, аниқроғи жадид адабиёти намояндалари, хусусан, Абдулҳамид Чўлпон номи билан боғлиқлигини таъкидлаш мумкин. Ҳа, Чўлпондан бошланган янги руҳ аср шеъриятига, қолаверса, бугунги ижодий жараёнлар парвозига қанот бағишлади.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, элимизнинг севимли шоири Эшқобил Шукур XX асрнинг 80-йилларида адабиёт майдонига кириб келган янги авлоднинг пешқадамларидандир. Уни халқимиз ўзининг асл шоири сифатида ардоқлайди. У сўзни суядиган, шеърга муҳаббат кўйган, шоирга бўлакча ҳурмат-эътибор кўрсатадиган элда туғилиб улғайди.

Ёш шоирнинг илк шеърлари талабалик йилларида ёзилиб, журнал ва газеталарда босилиб чиқа бошлаган эди. Эшқобил Шукурнинг “Юракни ўрганиш” номли шеърий тўплами 1984 йил нашр этилди. Бу тўпламга кирган шеърларида ёш ижодкорнинг Ватанга муҳаббат, ёшлик нафаси уфуриб туради. Шундан сўнг “Сочлари сумбул-сумбул”(1988),

“Тунгги гуллар” (1989), “Яшил кушлар” (1995), “Ҳамал айвони” (2003) номли шеърий китоблари нашр этилди.

“Ҳамал айвони” шеърий тўпламида шоирнинг узоқ йиллик ижодий фаолияти маҳсули бўлган сара шеърларидан тартиб берилган. Китобда Эшқобил Шукурнинг мустақилликкача ва ундан кейин битилган шеърларидан намуналар киритилди. Шеърларда миллий рух, қалб мустақиллиги бадиий талқин этилади.

Шоирнинг шеърлари мажозий сифатлари, халқнинг қадимий оҳанглари ўзига сингдиргани билан айрича гўзал бир манзара ҳосил қилади. Сўфиёна нақллар, фикрлар талошида сувратланадики, назм ҳамиша илоҳиётдан сув ичажагига ботинда яна бир қарра ишонч уйғотади.

Эшқобил Шукур шеъриятига назар солсак, унда болалик хотиралари, инсон ва табиат, тинчлик, эл-юртга муҳаббат, халқ ҳаёти ва қадриятлар билан боғлиқ абадий сўнмас мавзуларнинг янгича ифодаларини кўрамиз.

Шоир қайси мавзуда қалам тебратмасин, юксак эътиқоди, гўзаллик, инсоний поклик, ҳалолликни улуғлайди, инсон қалби, виждони ҳамиша сергак бўлиши учун қайғуради. Инсонни буюк тарих ва она табиат олдида ҳар доим бурчли, қарздор эканлигидан огоҳ этади.

Шеър тематикаси индивидуал ҳодиса эканлигини ҳисобга олсак, ҳар бир шоирнинг ўз мавзу кўлами, тематик доираси мавжудлиги табиий жараёндир. Замон ўзгарар экан тематик платформа ҳам кенгайиб боради. Шу билан бирга адабиётимиз пайдо бўлганидан бери яшаб келаётган ўлмас мавзулар борлиги ҳам бизга сир эмас. Жумладан, Ватан, она, севги, нафрат каби абадий мавзулардир. Дастлаб шоирнинг Ватан мавзусига бағишланган шеърларига тўхталиб ўтамиз.

Тадқиқот натижаси. Инсон умри ўтиб борар экан, бугуни ва эртанги ҳаёти ҳақида ўйлайди, берилган вақтдан тўғри фойдалана олдими дея савол қўяди. Бундай саволларнинг орасида “Мен Ватанни қандай англадим, кашф этдим, унга муносиб ташбеҳ қиёс топа билдимми? Мен фарзанд бўлиб унга нималар қилдим, унинг олдида қандай бурчли ишларим бор?” мазмунидаги саволларнинг бўлиши ижодкор учун табиий бир ҳол.

Шоирнинг 1983 йилда ёзган “Улғайиш” шеърига эътибор қилайлик:

Кўзлардан байроқлар ўсиб чиқади.
 Онангнинг синглинга мерос рўмоли.
 Сенинг кўзларингдан ўсиб чиқади.
 Ҳилпираб ҳаволи ҳаволи...
 Кўзлардан байроқлар ўсиб чиқади.
 Кўкракдан бир Ватан ўсиб чиқади.
 Отангнинг авлодга мерос тупроғи.
 Сенинг кўкрагингдан ўсиб чиқади.
 Силкиниб залворли, залворли.
 Кўкракдан бир Ватан ўсиб чиқади.

Шоир инсонга Яратган томонидан берилган ота-она, Ватан унинг қалбида, кўзининг қаросида эканини таъкидлайди. Онанинг меҳр тўла кўзлари сингилга мерос бўлиши, аждодлардан бизга бу азиз Ватан мерос эканлигини таъкидлайди. Инсон ҳаётда ҳамма нарсага эришиши, уларни ўзиники қилиши мумкин. Аммо инсон учун Ватан ягона бўлиб, ота-она бу ҳаётда бир марта берилади, уни сўнг излаб ҳам топиб ҳам бўлмайди. Шоир инсон улғайган сайин ўзида бўлган барча нарсаларнинг, инсонларнинг қадрини кўпроқ ҳис этиши ва ота-онадан улуғроқ зот йўқлигини англайди. “Кўксимдан бир ватан ўсиб чиқади” сатрида эса лирик қаҳрамон ўсиб–улғайиб бораётган шу азиз Ватан юрак билан чамбарчас боғлиқ деб тушунади, шундай ифода этади.

“Миннатдорчилик” шеърида шоир ўзига хос бўлган халқона услубни қўллайди ва юртдош маъносида “элдошларим” ундалмасини қўллаган ҳолда шеърга янги бир поэтик рух бағишлайди:

Элдошларим...

Жон деса жон берган, элдошларим...

Шеърда шоирнинг Ватанига бўлган муҳаббати “айланай берган Ватанларингиздан” мисраси орқали ойдинлашади. Шоирнинг Ватан мавзусида ёзилган аксар шеърларида эртанги кунга бўлган ишончини кўришимиз мумкин. Масалан, “Умид” деб номланган тўртлигида бир кун келиб Ватани эрка етишган бир қушга айланишига ишонч билдиради.

Шоирнинг “Майсага қўшилиб титрамок учун...” деб бошланувчи шеърда Ватан тимсоли янада ойдинлашади ва янгича оҳанг билан куйланади. Саккиз мисрадан ташкил топган ушбу шеърнинг энг сўнгги мисралари оҳорли ва шоиргагина хос бўлган айри бир овоз билан битилган. Ижодкор тўртлик бошида инсондай яшамок учун қанча яшашнинг муҳим емаслигини мисра мазмунига сингдирар экан охириги икки қаторда ўз мақсадини дангал айтади ва бир бора Ватан деб йиғлаш учун даҳо бўлиш шарт емаслигини таъкидлайди:

...Инсондай... Инсондай яшамок учун

Бақо бўлмоқлигинг шарт эмас.

Бир бора Ватан деб йиғламок учун

Даҳо бўлмоқлигинг шарт эмас. (63 бет)

Эшқобил Шукур “Сургун” туркумининг иккинчи “Битлар” қисмида босқинчиларга нисбатан “битлар” иборасини қўллайди ва уларнинг юртимизда “ватанлаб” олганлигидан чуқур қайғуга ботади. Бу мисрада қўлланган ватанлаб сўзида янгича сўз ясалиш структурасини кўришимиз мумкин. Бу ясалиш орқали ифодаланмоқчи бўлган маъно янада ойдинлашади ва шоирнинг маҳоратини кўрсатиб беради. Бундан ташқари, “Озодлик” шеърда ҳам Ватан сўзига эгалик маъносини билдириш учун –лик қўшимчасини қўшиш орқали янги сўзни ҳосил қилади ва шеърга “Ватанлик” сўзи орқали поэтик руҳ бағишлайди.

Шоирнинг “Уруш” деб номланган шеърини ўқир эканмиз юрагимиз тубида оғриқ уйғонади ва Ватанни бундан ортиқ тасвирлаб бўладими деб ўйга толамиз. Шеърда урушда қатнашиб жароҳатланган ва Берлинда қолиб кетган жангчининг оёғи тасвири, Ватан тупроғини тушда кўриши бадий лавҳаларда ифодаланади:

...Ватан тупроғини ҳамон туш кўрар,

Жангчининг Берлинда қолган оёғи.

Ватан мавзусига мурожаат қилмаган шоир бўлмаса керак. Барча ижодкорлар бу биргина сўзни фақат ўзигагина хос бўлган минг хил ифода билан изоҳлайди.

Хулоса. Эшқобил Шукур шеърлятида болалик хотиралари, инсон ва табиат, тинчлик, эл-юртга муҳаббат, халқ ҳаёти ва қадриятлар билан боғлиқ абадий сўнмас мавзулар ёритилганини таъкидлаш керак. Ижодкор шеърларида Ватанни содда ва лўнда тасвирлаб, оҳарли ташбеҳлар билан ифодалайди. У ватан сувратини чизишда “Бир бора Ватан деб йиғламок учун Даҳо бўлмоқлигинг шарт эмас” деган аниқ ва оҳарли мисрадан фойдаланади, ҳеч ким айтмаган гапни “дангал” айтиб қўяди. Дарҳақиқат, шеър тили сирли, уни оддий мантиқ тили билан сўзлаб бериш, бировга тушунтириш қийин, туйғуларни тўлалигича бировга гапириб бериш мушкул.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Б.Карим. XX аср ўзбек шеърляти антологияси. Сўз боши. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. 3-бет.
2. Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони. Т, Шарк, 2002. –Б 22
3. Эшқобил Шукур. Яшил қушлар. –Т., Ёзувчи, 1995. –Б. 84.
4. Абдулла Улугов. Қалб қандили. Т, АKADEMNASHR, 2009. –Б 145-153
5. Д.Қуროнов ва б. Адабиётшунослик луғати.Т, Академнашр. 2010. –Б 44.
6. Эшқобил Шукур: “Шоир ўз тилида куйлаши керак”. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2012 йил, 21-сон

“МАЪНАВИЯТ” ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА
Ф.Х. Юлдашев, ф.ф.ф.д, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Аннотация. “Маънавият” умумий маъноли тил бирликлари, унинг таркибига кирувчи миллий лисоний ва нутқий ифодалар – сўзлар, мақоллар, маталлар, ибораларни ўрганиш Лингвомаънавиятшунослик йўналишининг бош мақсади эканлиги, ушбу йўналиш юксак маънавиятли шахс тарбиясига хизмат қиладиган илмий-амалий механизм учун муайян лингвистик таъминотни вужудга келтириш зарурлиги таъкидланган. Шу боисдан уни индивидуал хусусиятларини аниқлаш ва тавсифлаш учун лексик-семантик категория сифатида ўрганиш унинг лексик имкониятларини тўла очишга ёрдам бериши изоҳланган.

Калим сўзлар: маънавият, маъни, маънан, лексик категория, майдон, ахлоқ, эътиқод, лисоний тизим

Аннотация. Основной целью области языкознания является изучение языковых единиц с общим значением «духовность», входящих в его состав народно-языковых и речевых выражений - слов, пословиц, поговорок, словосочетаний, а также необходимость создания специфических языковых поддержка того научно-практического механизма, что это поле служит для воспитания высокодуховной личности. Поэтому поясняется, что изучение его как лексико-семантической категории для выявления и описания отдельных признаков помогает в полной мере раскрыть его лексические возможности

Ключевые слова: духовность, смысл, значение, лексическая категория, поле, мораль, вера, языковая система

Abstract. The main goal of the field of Linguistics is the study of language units with a general meaning "spirituality", the national linguistic and speech expressions that are part of it - words, proverbs, proverbs, phrases, and the need to create a specific linguistic support for the scientific-practical mechanism that this field serves for the education of a highly spiritual person. highlighted. Therefore, it is explained that studying it as a lexical-semantic category for identifying and describing individual characteristics helps to fully open its lexical possibilities

Key words: spirituality, meaning, meaning, lexical category, field, morality, belief, linguistic system

“Маънавият” системавийлик табиатига эга лексик-семантик категория бўлиб, унинг мазмун-моҳияти таркибий қисмларга ажратиш йўли билан очилади. “Маънавият” умумий маъноли тил бирликлари, унинг таркибига кирувчи миллий лисоний ифодалар – сўзлар, мақоллар, маталлар, иборалар узок йиллар давомида халқимиз тил бойлиги сифатида қўлланилиб келган ва ёзма ҳамда оғзаки ижодида фаол қўлланган. Тилнинг лексик соҳаси кенг, кўп функцияли бўлиб, у турли соҳаларда намоён бўлади ва соҳанинг кенг қамровли эканлиги лексик сатҳда акс этади. Тил бирликларини тавсифлаш ва ўрганишда қўлланиладиган лексик-семантик категория тилни тизим сифатида идрок этишга, тилдаги лексик элементлар ўртасидаги турли хил алоқа ва муносабатларни тушунишга ёрдам беради.

“Маънавият” лексик-семантик категорияси семантик жиҳатидан ўзига хослиги билан қолган лексик категориялардан фарқланади. Чунки “маънавият” категорияси ҳар бир халқ учун тақдорланмас. Тўғри, айрим хусусиятлари билан умумийлик ҳосил қилиши мумкин, бироқ хусусий томонларидаги ўзига хослик миллатнинг менталитетини белгилаб беради.

“Маънавият” лексик категорияси лексик тизим сифатида бир-бири билан боғлиқ. Ушбу лексик-семантик категориянинг таркибий қисмлари, ядро ва чегараси, унинг майдон ҳосил қилиши ва парадигматик муносабатлари лексик имкониятларини очишга ҳисса қўшади. Бу муносабатлар лексемаларнинг луғатдаги ўрни, уларнинг этимологияси, семантик хусусиятлари билан боғлиқ. Тил ҳодисаларини тизимли тадқиқ этишнинг усулларида бири лексик-семантик категория сифатида энг фаол усуллардан бири ҳисобланади. Айрим тилшунослар бу ҳодисани “майдон назарияси”[1] деб атайдилар. “Майдон” атамаси одатда тилдаги бирликларнинг йиғиндиси сифатида қаралади. Дастлаб “Майдон” тушунчасини

назарий тушуниш инглиз олимлари асарларида акс этган[2]. Улар томонидан ифодаланган маъно умумийлиги асосида бирлаштирилган ёки умумий вазифаларига кўра фарқланган бўлади. Бу турли фанда турлича қарашларга эга. Лингвистикада маълум мавзу юзасидаги лексемаларнинг маъно умумийлиги билан бир майдонда тўпланадиган, уларнинг умумий ва хусусий томонлари билан фарқланадиган лексик birlikларга нисбатан қўлланади.

Лексик-семантик категориянинг ана шундай турларидан бири ўзбек тилидаги “Маънавият” умумий семали атов birlikлардир. Тадқиқ қилинаётган мавзу ўзига хос йўналишга эга. Маънавиятга тегишли лексемалар тилшуносликда янги шаклланиб бораётган лингвомаънавиятшунослик йўналишининг ўрганиш объекти ҳисобланади. Бунда “маънавият” умумий маъноли birlikлар аниқланади, улар ўртасидаги муносабат ёритилади, маънавият лексик категорияси шаклланишида инсон ва жамиятнинг роли аниқланади. Б.Менглиев таъкидлаганидек, бугунги кунда “... кўплаб фанлар маънавият масаласидан йироқлашди. Хусусан, тилшунослик ўзининг энг яқин муаммосига яқинлашмасданок бегоналашди. Ҳолбуки, маънавиятга энг яқин ҳодиса тилдир. Тил – маънавиятнинг ифодаловчиси ва сақловчиси, бойитувчиси ва узатувчисидир[3]. Бугунги глобаллашув жараёнида маънавият масаласи миллий ўзликни сақлаб қолишга интилаётган ҳар бир халқ учун жиддий масала бўлиб қолмоқда.

Миллий маданият, миллий онг, миллий дунёқараш, миллий қадриятлар каби тушунчалар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолган эмас. Улар ҳар бир халқ учун хусусий тушунча бўлиб ҳисобланади. “Маънавият” лексик-семантик категориясининг ички узвлари кенг ва серқирра. Шу боисдан уни индивидуал хусусиятларини аниқлаш ва тавсифлаш учун лексик-семантик категория сифатида ўрганиш унинг лексик имкониятларини тўла очишга ёрдам беради.

Ўзбек тилида “маънавият” лексемаси изоҳли луғатларга нисбатан кечроқ кириб келган лексема ҳисобланади. Хусусан, икки томли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “маънавият” лексемаси сўзлик сифатида киритилмаган. Унинг маъновий бутунлиги “маънавий”, “маъни”, “маънан” лексемасининг келтирилиши билан “маънавият” лексик-семантик категорияси атрофида бирлаштирилган эди. Луғатда *маънавият* сўзи айнан изоҳланмасдан, унинг белги ясовчи морфемалар билан келган шакллари ифода топган. «**МАЪНАВИЙ** – [а] 1 Кишининг ички, руҳий ҳаётига оид. *Маънавий эҳтиёжлар. Маънавий ёрдам. – Ёш совет ўқитувчисининг ҳар бир иши зағчақўз домлага маънавий жиҳатдан ҳам, моддий жиҳатдан ҳам зарба эди. П.Турсун, Ўқитувчи. 2. айн. Ахлокий. Кишининг маънавий қиёфаси[4].*

МАЪНАН - [а] рвш 1 Маънавий жиҳатдан, руҳан. *Унинг [Юсуфбек ҳожининг] ҳар бир раъйига Нормухаммад қушбеги қонунан мажбур бўлмасада, маънан бир мажбурият ҳис этар эди. А.Қодирий, Ўтган кунлар. Маънан ва жисман эзилган ... Анвар... гўё ҳушсиз каби бошини икки қўли орасига олиб сандал устига энгашди. А. Қодирий, Меҳробдан чаён[4].*

МАЪНИ – [а] с.т. 1 Маъно. – *Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, -деди Гулшан. А. Қодирий, Меҳробдан чаён. 2 Ақл, эс-ҳуш. – Соли ака, сизга қачон маъни киради? – жаҳл билан деди Ёрмат. Ойбек, Қутлуг қон[4].*

Луғатда “маънавият” лексемасининг изоҳини тўла белгилашда, унинг семантик таркибини ёритишда сифат ясовчи қўшимчанинг турғун ва ҳаракатдаги белги маъноси акс этган. Маънавият лексемасининг семантик таркиби, кишилар онгида бир томонлама, яъни маънавий “белги” семаси билан акс этиши унинг маъновий моҳияти торайиб қолганлигини кўрсатади. Аслида маънавият лексемасининг семантик қўламини белгилашда лисоний, нолисоний, парадигматик, синтагматик ёндашув асосида сўз билан бирлашган ассосиатив майдонларни ўрганиш назарда тутилади. Тилдаги семантик алоқаларнинг турлари инсон дунёқарашининг таснифлаш ва типлаштириш фаолиятининг қобилятига асосланади, яъни, маънавий дунёқараш ва шахс маънавий сифатлари ўртасида таққослаш (эзгулик ва ёвузлик), реал дунёнинг хусусиятлари(адолат ва адолацизлик) ва уларнинг муносабатдорлиги натижасини бирлаштириб, ақлий ассосиасиялар кўринишида таққослайдилар. Аслида, ҳар бир илмий тадқиқ қилинаётган мавзунинг семантик гуруҳларга бўлиш, уларга тегишли лексемаларни қиёслаш, парадигматик ва синтагматик муносабатларини ёритиш мавзунинг

моҳиятини янада ойдинлаштиради. Шу сабабдан ўзбек тилидаги маънавиятга оид лексемаларнинг таҳлилини лексик-семантик категория сифатида тадқиқ қилиш муҳим.

Маънавиятга оид бирликларни нутқий идрок этиш нуқтаи назаридан фаол жуфтлашган ассоциациялар инсонлар ўртасида жиддий фарқ қилиши мумкин. Бу ўринда маънавиятга оид лексемаларнинг изоҳини тўла англамаслик, семантик кўламини идрок эта олмаслик “маънавият”ни шахс фаолиятидаги ўрнини мавҳумлаштиради. Масалан: “Маънавият” лексик-семантик категориясининг таркибий қисми ҳисобланган “ахлоқ” маъновий гуруҳи кенг семантик қатламга эга. “Ахлоқ” умумий маъноли лексемалар ўз навбатида қуйидаги микрогуруҳларга бўлинади. “Ахлоқ” ички системаси: “касбий ахлоқ”, “хизмат кўрсатиш ахлоқи”, “оила ахлоқи”, “дипломатия ахлоқи”, “хатти-ҳаракат ахлоқи”, “адабиёт ва санъат ахлоқи” гуруҳларга бўлинади. Ўз навбатида ушбу микрогуруҳларга оид лексемалар мавжуд бўлиб, уларнинг маъноси шахс маънавий сифатларини ташкил қилади. Масалан, “касбий ахлоқ” микрогуруҳига “виждонан”, “юракдан”, “ҳалоллик” равиш ва от сўз туркумига оид лексемалар киради. “Виждонан”, “юракдан” лексемаси “ўз фаолиятига сидқидилдан ёндашмоқ” семаси билан “касбий ахлоқ” семасига тааллуқли бўлади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, “виждонан” лексемаси “чин дилдан киришмоқ” семаси билан “маънавият” лексик-семантик категориясининг “эътиқод” маъновий гуруҳига, “ҳалол бажармоқ”, “туғал бажармоқ” семаси билан “маънавият” лексик-семантик категориясининг “мукамаллик” маъновий гуруҳининг “шахсий такомиллашув” маъновий уясига оид бўлади. Демак, маънавиятга оид лексемаларнинг маъновий муносабатини тизимли ёритишда “Лингвомаънавиятшунослик” йўналишига эҳтиёж сезади.

“Маънавият” лексик категорияси бевосита тилшунослик билан аълоқадорликда ўрганилса, унинг лингвистик хусусияти равшанлашади. Зеро, тил – миллатнинг маънавий бойлиги. У ҳар бир жамиятнинг миллий ҳамда маънавий юксалаётганлигини ўз сатҳларида намён қилиб боради. Хусусан, кишиларнинг ахлоқий қарашларида рўй берадиган барча ўзгаришлар ҳақидаги билимларни ўзида жамлайди, уларни илмий ва бадий кўринишларда акс эттиради ва кейинги авлодга узатиш вазифасини бажаради. Бу жараёнда тилшуносликнинг бошқа фанлар билан аълоқаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, фалсафа ва мантиқ фанларининг таъсири, алоқаси муҳим аҳамият касб этади. Дастлаб ушбу фаннинг предметларидан бўлган “маънавият” ва унга оид тушунчалар узок йиллар лингвистик тадқиқ этилмади, натижада маънавиятнинг системаси ёритилмади. Ҳолбуки, маънавиятнинг лингвистик таҳлили орқали унинг ички тизими шаклланади ҳамда шахснинг маънавий сифатлари баҳоланади. Унинг ички системасини батафсил ёритиш орқали шахс ахлоқий сифатларининг баҳо қирралари аниқланади. Маънавий сифатлар муайян тил бирликлари орқали ифодаланиш даражасини таҳлил қилади. Бу таҳлил лингвистик томондан бўлмас экан, “маънавият” лексик категорияси яна умумий тушунчалар гирдобидида қолиб кетади. Маънавиятнинг асл моҳиятини англашда “маънавият” умумий маъноли бирликларнинг мазмунини содда, аниқ ва ўқувчи тушунадиган даражада ёритишдан бошлаш зарур. Қачонки маънавиятнинг моҳияти очиқланса, унинг ахлоқий сифатлари ёритилса, тушунарли бўлса, таъсир этса, унга амал қилиш бошланади. Бунинг учун маънавиятнинг лингвистик базаси шаклланиши шарт. Маънавий-маърифий фаолиятимизда етарлича натижаларга эришилмаётганининг сабабларидан бири ушбу махсус лингвистик базанинг мавжуд эмаслигидир. Шундай натижаларга эришишда эса тилшунослик “лингвомаънавиятшунослик” йўналишига эҳтиёж сезади.

Лингвомаънавиятшунослик йўналишининг бош мақсади – юксак маънавиятли шахс тарбиясига хизмат қиладиган илмий-амалий механизм учун муайян лингвистик таъминотни вужудга келтириш ҳисобланади. Ҳар қайси замонда барчага ўрناк бўладиган, маънавий қарашлари билан ажралиб турадиган инсониятга бўлган талаб ҳамма даврда муҳим саналган. Хусусан, адолатли, сабр-бардошли, диёнатли, виждонли, иймонли, жамиятда ўз ўрнини топадиган, ахлоқий сифатлари такомиллашган шахсларни тарбиялаш давр талаби. Шундай фазилатлар билан улғаядиган ёшларда ахлоқий сифатларнинг такомиллашганлиги, ўзи танлаган эзгу гоё ва эзгу амалларида акс этиши унинг маънавий салоҳияти билан белгиланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М.; Л., 1964.– С. 87-92

2. Менглиев Б.Р. Тил бағридаги маънавият: лингвوماънавиятшунослик ва унинг истиқболлари ҳақида // “Маърифат” газетаси, 2018 йил, 25- апрель, 33-сон.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Русский язык, 1981. – Б. 459.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Русский язык, 1981. – Б. 459.
5. Қаранг. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Русский язык, 1981. – Б. 459.

УЎК 81'27

“МАЪНАВИЯТ” ЛЕКСИК-СЕМАНТИК КАТЕГОРИЯСИНИНГ ИЕРАРХИК МАНЗАРАСИ

Ф.Ҳ. Юлдашев, ф.ф.ф.д, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Аннотация. Мақолада “маънавият” лексик категориясининг системаси, “маънавият” лексик категориясининг иерархик муносабатлари, система сифатида мавзуй гуруҳларга бўлиб ўрганилиши, “маънавият” лексик категориясининг системаларидан бири ҳисобланган “маърифат” мавзуй гуруҳининг семантик хусусияти ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: поғонали муносабат, парадигматик муносабат, лексик-семантик категория, лексик тизим, “маънавият” лексик категорияси, “маърифат” умумий семантик бирликлар тизими

Аннотация. В статье говорится о системе лексической категории «духовность», иерархических отношениях лексической категории «духовность», ее изучении на тематические группы как системы, задачах полного раскрытия ее внутренней системы.

Ключевые слова: иерархическое отношение, парадигматическое отношение, лексико-семантическая категория, лексическая система, лексическая категория «духовность», «просвещение», обще именная система.

Abstract. This System is about the lexical category of "spirituality", in the article is said of hierarchical relations of the lexical category "spirituality" to be studied in thematic groups as a system it is about the tasks of fully revealing its internal system.

Key words: hierarchical relationship, paradigmatic relationship, lexical-semantic category, lexical system, lexical category "spirituality", "enlightenment" general noun system

Ҳар бир миллат миллий ўзлигини сақлаб қолишга жиддий эътибор қаратаётган бугунги глобаллашув даврида маънавият мавзусига қизиқишнинг ортиб бораётгани ушбу категориянинг семантик таркиби, тил тизимидаги ўрнини белгилаш орқали шахс маънавий сифатларининг лисоний табиатини ўрганиш илмий жиҳатдан долзарблик касб этади. Тилшуносликда тил ва маданият, тил ҳамда маънавият, тилимиздаги этник қарашлар тизими, уларнинг хусусиятларини, менталитетимиздаги турли қарашларни лингвистик ўрганиш давр талаби. Бундай муносабатларни ўрганишда самарали лингвистик усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, ушбу мақоламизда “Маънавият” лексик категориясининг иерархик таҳлили орқали унинг ички тузилиши акс этади.

“Иерархик муносабат лисоний бирликлар орасида иерархик, яъни поғонали муносабат ҳам мавжуд. Поғонали муносабат деганда бирликнинг бошқаси томонидан қамраб олинishi тушунилади. Парадигматик муносабатга киришаётган бирликлар тенг қийматли бўлса, поғонали муносабатга киришаётган бирликлар ўзаро “каттанинг кичикка”, “бутуннинг қисмига”, “бутуннинг бўлакка” муносабатини ўзларида ифодалайди ва тенг қийматли бўлмайди”[1]. Иерархик муносабатлар – мазмунан содда лексик ва бошқа бирликларнинг мазмунан кенгайган, мураккаброқ бўлган кўринишда пайдо бўлиши ва изоҳланиши ҳисобланади. Тилимиздаги турли лексик-семантик категорияларнинг, турли бирликларнинг тузилишини тавсифловчи муносабатлар, хусусан, лингвистик бирликлардан, лингвистик воситалардан ҳам фойдаланиш жараёнида шаклланган тизим иерархик муносабатларни ташкил этади. Бу тизим ҳар қандай бирликнинг ички системасини аниқ, тўлиқ, тушунарли ва мазмунан кенгайган ҳолда ёритиб бериш имкониятига эга. Тилшуносликда лексик категория назариясининг ўрни муҳим. Унинг асосий хусусиятларидан бири лексик тизимдаги бирликларни муайян мавзуй гуруҳларга бўлиб, ушбу гуруҳдаги ҳар бир лексемани маънавий

муносабатлари ва уларнинг ўзаро фарқли ва ўхшаш томонларини ёритишга муҳим ўрин тутди. “Иерархия - тил тизимида қуйидан юқорига қараб босқичма-босқич жойлашган сатҳлар (яруслар) йиғиндиси: фонетик-фонологик сатҳ(қуйи ярус), морфемик сатҳ, лексик сатҳ(юқори яруслар), грамматик сатҳ (янада юқорироқ ярус) каби”. [2] Тилимизнинг лексик сатҳидаги сўзларни шу усулда тадқиқ қилиш мақсадга эришишнинг самарали усулларида бири ҳисобланади.

“Маънавият” лексик категориясига оид тушунчалар иерархик муносабатларда турли даражаларга бўлинади. Масалан, асосий маънони ўзида жамлаган тушунча (“маънавият” лексик категорияси) камида икки ва ундан ортиқ, қолган ҳолларда шу бирликларга қарашли бир нечта бўйсунувчи тушунчани ўз ичига олади. Ана шу ҳолда ҳосил бўлган тушунчалар тизими узвий аълоқани юзага келтиради. Агар ўрганилаётган тадқиқот объекти бир хил даражадаги ва бир хил бўлиниш мезонига амал қилувчи тобе тушунчалар бўлса, тобе боғланишларни ҳосил қилади. Хусусан, “Маънавият” лексик категорияси “шахс ахлоқий сифатлари” умумий семали бирликларни ўз ичига қамраб олади. Тўғри, ҳар қандай тушунчалар ўз-ўзидан эмас, балки ҳар доим бир иерархик муносабатда бир-бирига нисбатан устун, бўйсунувчи, тенглашган, бевосита ёки билвосита алоқага киришади.

Ўзбек тилидаги шахс маънавий сифатларининг хусусиятларини лексик категория асосида ўрганиш унинг барча маъновий гуруҳларини ва уларга тааллуқли бўлган лексемаларни тўплаш, уларни тизимга солиш ҳамда лингвистик базасини шакллантиришга хизмат қилади. Бу, яъни юқоридан қуйига, қуйидан юқрига иерархик усули ҳар бир лексемани мазмуний яхлитлигини таъминлашга ва семантик муносабатларини ёритишга ҳамда лексик категория сифатида шаклланишига хизмат қилади. Ушбу лингвистик таҳлил усули “Маънавият” лексик категориясига қарашли икки турдаги иерархик муносабатларда ёритилади: *биринчидан*, “Маънавият” лексик категориясига оид бевосита муносабатларни; *иккинчидан*, “Маънавият” лексик категориясига оид билвосита муносабатларни ўз ичига олади.

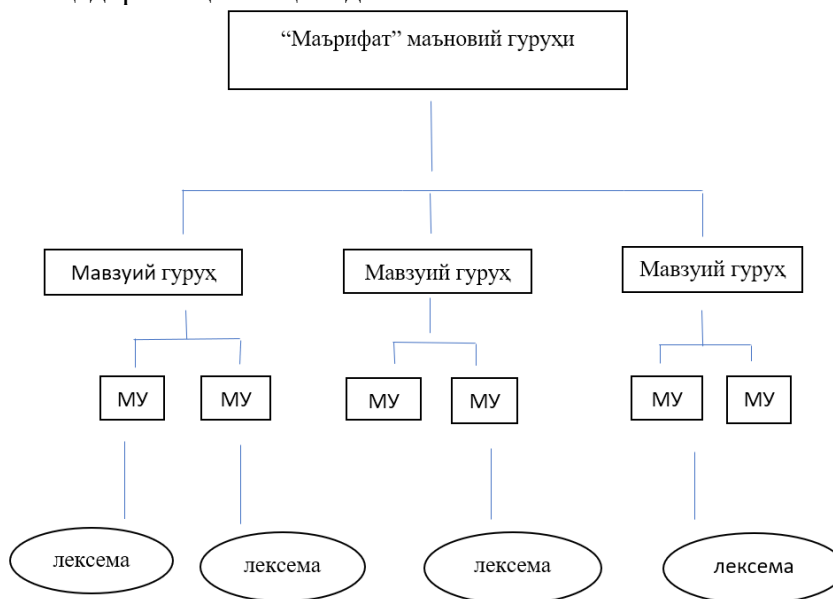
Қуйида ушбу муносабатнинг ҳар иккаласини тилимиздаги “маънавият” лексик категорияси мисолида кўриб ўтамиз. Бевосита ва билвосита муносабатлар ўртасида умумий муносабат мавжуд бўлиб (“шахс маънавий қарашлари” умумий семали бирликлар алоқаси), агар бўйсунувчи тушунчанинг (“маънавият” категориясига оид маъновий ва мавзуий гуруҳларга оид лексемаларнинг) моҳияти асосий тушунчанинг (“маънавият” лексик категориясининг) моҳиятини ва камида битта қўшимча чегараловчи белгини ўз ичига олади. Хусусан, ўзбек тилида “Маънавият” лексик категориясини система сифатида мавзуий гуруҳларга бўлиб ўрганиш унинг ички тизимини тўлиқ очиб бериш вазифасини ўтайди. Айрим тадқиқотларда турли мавзуга оид майдон ва маъновий гуруҳлари ҳақида илмий изланишлар олиб борилган бўлса-да[3], бироқ ҳозирга қадар “Маънавият” лексик категориясининг иерархик муносабати, яъни маъновий гуруҳ, мавзуий гуруҳ, маъновий уя, лексема шаклидаги алоқа муносабат тури лексик тизим сифатида ёритилмаган. Бу эса “Маънавият” лексик категориясининг яхлит система сифатидаги қарашларга ҳамда ўрганилаётган мавзунинг моҳиятини тўла очилмай қолишига сабаб бўлмоқда.

“Маънавият” лексик категорияси ва уларни ташкил қиладиган атов бирликларнинг умумий ва хусусий семаларига асосланиб шахс маънавий сифатларини ифодаловчи лексемаларнинг мазмун-моҳиятини очишга, лингвистик базасини шакллантиришга хизмат қилади. Ўзбек тилидаги “маънавият” лексик категориясининг систем-структур нуқтаи назардан ўрганиш ҳамда тилимиздаги лексик категорияга оид бирликларни миллий менталитетимизга хос тарзда изоҳлаш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Унда ўзбек тилидаги “Маънавият” лексик категорияси бирликлари муайян мазмуний гуруҳларга бирлаштирилади ва уларнинг ички узвларига хос муносабатлари таҳлил қилинади.

Дастлаб умумий муносабатлардаги “маънавият” лексик категорияси асосий тушунча умумий тушунча (маънавият), тобе тушунча (мавзуий гуруҳлар) эса махсус тушунча деб аталади. Умумий муносабатларнинг муҳим хусусияти тил тизимидаги лексик категорияни

аниқлаш. Аниқланган лексик категория концепсияси(маъновий, мавзуий гуруҳлар, маъновий уя) умумий тушунча учун (“маънавият” категорияси) махсус тушунча бўлади.

Хусусан, бизнинг тадқиқ объектимиздаги “Маънавият” лексик категорияси ҳам ўзининг умумийлик хусусияти билан ўзининг иерархик манзарасига эга. Албатта, ушбу лексик категория ҳажм ва тузилиш нуқтайи назаридан мураккаб иерархик кўринишда бўлади. “Маънавият” лексик категориясининг маъновий гуруҳлари ҳақида алоҳида-алоҳида иерархик жадваллар ва уларнинг изоҳи келтириш орқали, ҳар қайси гуруҳ таркибидаги мавзуий гуруҳлар ҳамда уларнинг маъновий уялари, уяларга тегишли лексемалар ҳақида фикрлар билдирилган. Қуйида “Маънавият” лексик категориясининг “маърифат” маъновий гуруҳини ҳосил қиладиган иерархик тузилиш акс этган. Аввало, Маънавият ва маърифат лексемалари “маънавий баркамоллик”, “руҳий камолот”, “маънавий билим”, “иймон-эътиқод”, “ватанпарвар”, “виждон”, “диёнат”, “ор-номус”, “ҳалоллик” ва “поклик” умумий семалар билан бир ўзаро алоқадорлик ҳосил қилади.



Изоҳ. “Маънавият” лексик категориясининг қолган маъновий гуруҳлари ҳам шу йўсунда шаклланиб боради. Мавзуий гуруҳларнинг миқдори мавзунинг моҳияти билан боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. ЛК(лексик категория), МГ (маъновий гуруҳ), МавГ(мавзуий гуруҳ), МУ(мавзуий уя), Л (лексема) шартли қисқартмалари маъноларини англатади.

Ушбу гуруҳ ўз навбатида “маърифат” умумий семали атов бирликлар билан кенгайиб, ушбу гуруҳни шаклланишига ва ички мавзуий гуруҳларга бўлиниб “маърифат” гуруҳини ички системасини ёритишга илмий асос бўлади. “Маърифат” маъновий гуруҳи “илму ирфон”, “диний илм”, “илми ҳикмат” семалари билан “диний маърифат” мавзуий гуруҳини шакллантирса, “соғлом фикр”, “ахлоқий тарбия”, “халқ маънавияти” семалари билан “жамият маърифати” мавзуий гуруҳини, “билиш”, “англаш”, “билим”, “таниш”, “таниши”, “тушуниш” семалари орқали “шахс маърифати” мавзуий гуруҳларга бўлинади. Бу мавзуий гуруҳлар ўз навбатида маъновий уяга бўлинади. Ушбу уялар ўзига тегишли лексемалар билан кенгайди. Масалан, “диний маърифат” мавзуий гуруҳи “диний билим” семаси билан “ислом маърифати” маъновий уясига ва “тафаккур”, “ахлоқ”, “англаш” семалари билан “шахс ахлоқи” маъновий уясига бўлинади. Ушбу уялар ўзларига тегишли юзлаб лексемалар билан кенгайиб “маънавият” лексик категориясининг мазмун моҳиятини ёритиб беради. Бу жараёнлар маълум белгилар асосида муайян парадигматик қаторни ҳосил қилиб, улар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонлар ёритилади. Иерархик меъёр – бу маълум бир категориянинг жамият томонидан энг мос деб тан олинган, кенг тарқалган ишлатиладиган тил воситаларининг, шунингдек уларни танлаш ва ишлатиш қоидаларининг тизимли мажмуи. Иерархик меъёр тилни тизимли тушуниш натижасида шаклланади, лекин ҳар бир поғонада тил воситаларидан унумли фойдаланишга асосланади. [4]

Уни юқоридаги жадвал асосида кўриб ўтамиз.

Юқоридаги каби лисоний бирликларнинг иерархик кўриниши қиёслашлар ва зиддиятлар мажмуи бўлиб, бу бирликнинг лисоний моҳиятини аниқлашда энг муҳим восита ҳисобланади. Бундай лексик категориянинг лисоний моҳияти унинг таркибий қисми бўлган бирликларни, улар ўртасидаги фарқланувчи лингвистик белгиларини ойдинлаштиришдир.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек тили. Тошкент, 2017. –Б. 68-69
2. Жамолхонов Х. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. Тошкент, 2002.–Б.7
3. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. –Тошкент: Университет, 2006. – Б. 78.
4. Қаранг. Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речь. М., 1984. – Б. 105.

УЎК: 81.362:811

ТИББИЙ ЭВФЕМИК МАЪНОНИНГ СУКУТ ОРҚАЛИ ИФОДАЛАНИШИ

Д.Н.Юлдашева, п.ф.н., проф., Бухоро давлат университети ўзбек тилишунослиги, Бухоро

Аннотация. Кишилиқ жамиятидаги ҳар қандай фаолият ижобий амалий қиймати билан аҳамиятли. Тил ва унинг ҳосиласи бўлмиш нутқ коммуникативлик, экспрессивлик, аккумулятивлик билан боғлиқ фаолият бўлганлиги учун унинг натижаси ҳам нутқнинг таъсир кучи, нутқдан кўзланган мақсадга эришилганлик билан характерланади. Нутқий мулоқот лисоний имкониятларнинг муайян моддий шаклда шунчаки воқеланишидан фарқланиши маълум. Нутқий мулоқотга ситуативлик хос, шунинг учун унинг шакллари ҳам, ифодавийлиги ҳам серқирра.

Бугун ўзбек тилишунослигида лингвокогнитология янги йўналиш сифатида тадқиқ ишларини олиб бормоқдаки, унда лисоний бирликларнинг когнитив хусусиятларини аниқлашга киришилган., Миллий тил ва миллий тафаккур муштараклигидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир лисоний ҳодисанинг когнитив, экспрессив, аккумулятив жиҳатларини текшириш мазку йўналишнинг асосий вазифасига айланган. Зеро, ўзбек муҳитида ҳам тилни ўз соҳиби билан бирга ижтимоий муҳит, маданият, миллийлик каби омиллар муштараклигида таҳлил этишни давр тақозо этмоқда.

Мазкур мақолада тилнинг лингвопрагматикани амалга ошириш воситаси сифатида тиббий эвфемик маъноларни юзага чиқаришга хизмат қилувчи вербал (синонимия, градуонимия, антонимизация, перифраза, метафора, метонимия, синекдоха, киноя, фразеологизм, эвфемизация ва б.) ва новербал (оҳанг, сукут) бирликлари таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: нутқий мулоқот, тиббий эвфемик маъно, синонимия, градуонимия, антонимизация, перифраза, метафора, эвфемизация, новербал воситалар: оҳанг, сукут

Аннотация. Важно, чтобы любая деятельность в человеческом обществе имела положительную практическую ценность. Поскольку язык и производная от него речь – это деятельность, связанная с коммуникативностью, экспрессивностью, аккумулятивностью, ее результат также характеризуется силой речи, достижением намеченной цели речи. Хорошо известно, что вербальное общение отличается от простой реализации языковых возможностей в определенной материальной форме. Вербальное общение ситуативно, поэтому его формы и выразительность многогранны.

Сегодня в узбекском языкознании лингвокогнитология – это новое направление исследований, которое определяет когнитивные особенности языковых единиц. В связи с общностью языка и национального мышления основной задачей этого направления является изучение когнитивных, экспрессивных, аккумулятивных аспектов каждого языкового явления. Действительно, и в узбекской среде этот период требует анализа языка с его владельцем при наличии таких факторов, как социальная среда, культура, национальность.

В этой статье вербальный (синонимия, градуонимия, антонимия, перифраза, метафора, метонимия, синекдоха, ирония, фразеология, эвфемизм и т. д.) и невербальный (тон, безмолвная единица) язык служат для раскрытия медицинских эвфемистических значений как средства реализации лингвопрагматики.

Ключевые слова: вербальная коммуникация, медицинское эвфемистическое значение, синонимия, градуонимия, антонимия, перифраза, метафора, эвфемизм, невербальные средства: тон, тишина

Abstract. It is important that any activity in human society has a positive practical value. Since language and speech derived from it is an activity associated with communication, expressiveness, accumulation, its result is also characterized by the power of speech, the achievement of the intended goal of speech. It is well known that verbal communication differs from the simple realization of linguistic possibilities in a certain material form. Verbal communication is situational, so its forms and expressiveness are multifaceted.

Today, in Uzbek linguistics, cognitive linguistics is a new direction of research that determines the cognitive characteristics of linguistic units. In connection with the common language and national thinking, the main task of this direction is to study the cognitive, expressive, accumulative aspects of each linguistic phenomenon. Indeed, in the Uzbek environment, this period requires an analysis of the language with its owner in the presence of such factors as social environment, culture, nationality.

In this article, verbal (synonymy, gradonymy, antonymy, paraphrase, metaphor, metonymy, synecdoche, irony, phraseology, euphemism, etc.) and non-verbal (tone, silent unit) language serve to reveal medical euphemistic meanings as a means of realizing linguopragmatics.

Key words: verbal communication, medical euphemistic meaning, synonyms, gradonyms, antonyms, paraphrase, metaphor, euphemism, non-verbal means: tone, silence

Миллий тил ўша тил эгалари маънавияти, маданияти, савиясини белгиловчи; миллатни миллат қилиб шакллантирувчи, халқни халқ сифатида юксалтирувчи бекиёс омилдир. Зеро, муайян миллатнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва юзага чиқиши этномаданий ҳодиса ҳисобланмиш миллий тил билан чамбарчас боғлиқ. Миллатпарвар юртдошимиз Абдурауф Фитрат тўғри таъкидлаганидек: «Миллатнинг ўзлигини, дунёда борлигини, ўзига хослигини белгиловчи омиллардан асосийси унинг она тилидир» [1].

Демак, тил миллат билан вобаста. Миллатнинг яратувчиси оналаримиз. Шунинг учун ҳам тилга нисбатан *она тили* бирлиги ишлатилиши табиий ҳол. Ҳа, тилга *она тили* даражасининг берилиши унга халқ тарафидан, унинг соҳиблари томонидан кўрсатилган юксак эҳтиром намунасидир.

Ҳар қандай тилнинг бойлиги ўша тил birlikларининг қўлланилиш имкониятлари даражаси билан ўлчанади. Дунё тиллари ичида ўзбек тили тилнинг асосий функциялари – коммуникатив, экспрессив ҳамда аккумулятив вазифаларини бажаришда, яъни ранг-баранг нутқий воқеликларни юзага чиқаришда, бутун оламнинг ўзбекча лисоний манзарасини яратишда ўзига хос кенг имкониятларга эга. Буни мазкур тилнинг ахборот бериш ва ахборот қабул қилиш (локутив), муайян мулоқот нутқида тингловчига эмоционал-экспрессив таъсир кўрсатиш (лингвопрагматик), ёзма манбаларда бирор воқеликни, предметликни ёки ҳаракат-ҳолатни тасвирлаш ёки тавсифлаш (символик) усулларида аниқ кузатиш мумкин.

Шу ўринда эътиборимизни тилнинг лингвопрагматик хусусиятига қаратамиз. (Танланган мавзу билан боғлиқ тарзда келтирилган мисолларда саломатлигимиз посбонлари бўлмиш шифокорлар ва уларнинг нутқидаги лингвопрагматик жиҳатларни инобатга олишга ҳаракат қиламиз.)

Тил ва унинг воқелиги бўлмиш нутқ шунчаки гапириш ёки ниманидир ёзиб қўйиш эмас. Тил инсоннинг, қолаверса, бутун бошли халқнинг маданияти, маънавияти, унинг тарбияланганлик даражасини кўрсатувчи ойна ҳисобланади.

Биз кундалик ҳаётимизда маълум бир воқелик ҳақидаги ахборотни, шунингдек, шу воқеликка бўлган муносабатимизни, ҳиссий кечинмаларимизни ифодалашда турли лингвистик ёки паралингвистик воситалардан фойдаланамиз. Зеро, воқеликни ифодалашда бир қанча усуллар мавжуд бўлиб, улар коммуникатив интенциянинг юзага чиқишига хизмат қилади. Тилшуносликда коммуникатив интенциянинг юзага чиқишига хизмат қилувчи синонимия, градуонимия, антонимизация, перифраза, метафора, метонимия, синекдоха,

киноя, фразеологизм, эвфемизация, эпитет каби бир қанча ҳодисалар мавжудлиги тилшуносларга яхши маълум. Жумладан,

Синонимлар, шаклан ҳар хил, аммо айнан бир тушунчани турли бўёқ ва оттенка туси билан ифодаладиган бирликлар сифатида нутқни бойитиб туради. Луғавий маънодошлик семемаси таркибидаги аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари ҳар хил бўлган, бир турдаги нарс-буюм, белги-хусусият, ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи лексемалараро муносабатдир. Масалан, **касал** (арабча сўз) – **бемор** (форсча сўз) – **нотоб** (форсча сўз) – **бетоб** (форсча сўз) – **носоғ** (форсча сўз) – **хаста** (форсча сўз).

Баъзан бу сўзларга маънодош сифатида *тани хаста* бирлиги ишладиладик, у бемор ёки *касал* сўзларига нисбатан маънони таъсирлироқ ифодалайди.

Ҳаётимиз ва тани хаста саломатлигимиз йўлида ўз ҳузур-ҳаловатидан кечиб хизмат қиладиган бу шарафли касб эгаларини ҳар қанча эътироф этсак арзийди. Айниқса бугунги пандемия даврида туну кун меҳнат қилиб касалликка қарши курашишида жасорат кўрсатаётган, беморларнинг саломатликлари йўлида кўрсатаётган фидойиликлари таҳсинга сазовор.

Яратган эгам, сендан қалби кўр, қалби беморларга ва тани хасталарга шифо беришингни сўраймиз. Бизни бу дардлардан йироқ қил!

Градуонимик луғавий бирликлар ўзаро маъновий муносабатига кўра маълум бир даражаланиш қаторини ҳосил этиши фанга қадимдан маълум. Ғайрилисоний омилнинг моҳияти шундаки, борлиқдаги нарс-белги-хусусиятда сифат фарқи билан бирга миқдор фарқи ҳам мавжуд. Масалан, **бўлмағур** (ҳолат) – **беъмаъни** (одат) – **номаъқул** (фарзанд) – **нодуруст** (юмуш) – **тубан** (киши) – **жирканч** (жиноят) – **расво** (кўриниш) – **ярамас** (одат) – **разил** (одам) – **қабих** (иш).

Бўлмағур лексик бирлигида ярамаслик ёки жамият белгилаб қўйган одоб-ахлоқ меъёрларидан, инсоний фазилатлардан чекиниш ҳолатини кўрсатувчи белгининг пастроқ даражада ифодаланиши кузатилади. Масалан,

*Соҳада шифокорларнинг беморлар соғлигига бефарқ бўлиши, ходимларнинг коррупцияга берилиши каби **бўлмағур ҳолат**лар кузатилганлигини инкор этиб бўлмаяпти.* (<https://t.me>)

*Шифокорнинг бемордан ниманидир тама қилиб туришидек **бўлмағур ҳолат**ни кўрган эмасман.* (<https://twitter.com>)

Разил ёки *қабих* лексик бирликларида эса санаб ўтилган иллатлар белгиси юқори даражада эканлигини кузатамиз. Масалан,

*Хуллас, шифокор тўғри одам бўлганлиги учун бу **разил одам**ларни ўзидан узоқлаштирибди.* (<https://sultanrabat>)

*...Насиба она аввал болалар хонасига, кейин жонлантириш бўлимига кириб чиқди. Бола ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ, изсиз гойиб бўлган эди. Эртаси кун тонгда хиёбонни тозалашга келган фаррош ўриндиқлардан бирида совуқдан музлаб қолган чақалоқ жасадини топди. Бу «меҳрибон» шифокорнинг **қабих иши** эди...* (<http://darakchi.uz/>)

Табиатдаги ранг ва бошқа белгилар шунчалик хилма-хилки, бўёқчилар биргина қора рангнинг ҳатто ўндан ортиқ турини ажратадилар. Инсоннинг фаол онги ана шу миқдорий ва сифатий фарқни акс эттиради. Тил онгнинг ифодаси бўлганлиги боис у онгдаги акс эттирилган мана шундай миқдорий фарқларни ҳам ифодалаши лозим. Бундай миқдорий фарқ турли усул билан, жумладан, алоҳида-алоҳида лексема билан ҳам ифодаланади. Чунончи, *шифо–даво* – *малҳам* каби.

Антоним лексемалар асосида борлиқдаги қарама-қарши ҳодисанинг инъикоси бўлган қарама-қарши тушунча ётади. Масалан, *Юртимизда тажрибали шифокорлар кўп. – Умрим бино бўлиб бундай нўноқ дўхтирни кўрмаган эдим.*

Перифразалар нутқда ўз номига эга бўлган денотатни баҳоловчи, бўёқдорлик асосида қайта номловчи бирликлардир. Масалан, *Ҳозирги таҳликали кунларда, бутун дунё аҳли кўринмас ёв билан курашаётган бир даврда, айниқса, жонларини гаровга қўйиб, бетобларга ёрдам кўрсатаётган шифокорларнинг шарафли ва машаққатли касбини яна бир бор мадҳ этиш айни муддао бўлса керак.* (<http://uchildiz.uz/>)

Саломатлик – туман бойлик, деган ҳикмат замирида оламча маъно мужассам. Инсон соғлом бўлса ҳаёт татийди, бахт татийди. Замондоиларига ана шундай бахт улашайтган саломатлик посбонларига ҳамини омад тилаб қоламиз. (<http://uchildiz.uz/>)

Дунёда мутахассисликлар кўп. Шулардан бири шифокорликдир. Бутун ер шари аҳолиси пандемия ҳолатини бошдан кечираётган бир пайтда бу касб эгаларига ҳар қачонгидан кўпроқ эҳтиёж сезилди. Инсон омили бош масалага айланди. Зеро, инсон омили, аввало, унинг жисман, рухан саломатлиги билан боғланиши сир эмас. Буюкларимиз бежизга айтишмаган: «Соғлом инсон табиатнинг энг ноёб бўлагидир». Балки шу сабабидир бошқа касбларга (масалан, ўқитувчилик, мураббийлик ёки муҳандисликка) нисбатан шифокорлик касби билан боғлиқ тиббий метафоралар, тиббий ўхшатишлар, тиббий фразеологизмлар ёки тиббий эвфемизмлар ўзбек нутқида кўпроқ учрайди. Зеро, ҳаётда ҳам «битта мохир врачнинг тажрибаси кўпчилик жангчи-аскарлар маҳоратига тенг». (Гомер)

Метафоралар ўзаро ўхшашлик асосида кўчади, яъни нутқ механизми, бирор лексема денотатининг ташқи, зоҳирий ўхшашлиги асосида бошқа маънони ифодалаш учун ишлатилишидир. Ҳар бир соҳанинг ўз метафоралари мавжуд. Жумладан, тиббиёт соҳасига тегишли метафораларга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин:

Ҳозирги пандемия шароитида метинирода шифокорларимиз кўринмас ёв олдида биринчилардан бўлиб курашга чиқдилар. (<http://uchildiz.uz/>)

Энг муҳими, азалқўргон халқимиз соғ-саломат бўлиб, бу ҳаётдан мамнун яшасинлар. Шу эзгу мақсад йўлида энгилмас тоғ шифокорларимиз куну тун эл хизматида. (<http://uchildiz.uz/>)

Фразеологик бирликлар лексик-семантик жиҳатдан тилдаги турғун бирикмалар бўлиб, тиббий фразеологизмларга қуйидагиларни мисол келтириш ўринли:

Мен сиздан даво топдим, жонга жон шифокорлар,

Мақсади саломатлик, меҳрибон шифокорлар.

Инсоннинг ҳаётига чанг солса агар бир хавф,

Илмини қурол қилган посбон шифокорлар. (П.Мўмин)

Ўзбек нутқида тиббий эвфемизмлар энг кўп учрайди. Бундай бирликларни нутқ эгаларининг ўзи нутқий шароитга мослаб ясаб олишаверади, десак муболаға бўлмайди. Нутққа таъсирчанлик ва ёқимлилик бағишловчи, айтилмоқчи бўлган ахборот (фикр, мулоҳаза)ни юмшоқ ва одобли қилиб ифодалашга хизмат қилувчи бирликлар эвфемизмлар саналади. Эвфемизмларда кўпол, беадаб, таъқиқ сўз ёки ибора маданий шаклда пардали қилиб айтиладики, бу ҳол, бир томондан, нутқ маданияти билан бевосита боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ўзбек халқининг миллий ўзлиги билан алоқадор.

Ҳа, «яхши гапирмоқ», «силлиқ сўзламоқ» маъноларини берувчи эвфемизм атамаси мулоқот жараёнида сўзловчининг нутқини кўпол, маданият доирасидан ташқаридаги сўзларни қўллашдан ёки тингловчининг «кўнглига тегиши мумкин» бўлган ноқулай сўзларни ишлатишдан сақлаш билан боғлиқ, аммо бу эвфемизмлар кўпол, ноқулай маънони берувчи сўз ифодалаган мантиқни бермайди дегани эмас. Зеро, эвфемизм ифодага ижобий ёндашув орқали юзага келади [2;3].

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, эвфемизмлардан муайян касб эгалари, айниқса, ёзувчи ва шоирлар кўпроқ фойдаланадилар. Аммо шу ўринда таъкидлаш лозимки, ижтимоий ҳаётимизда фаолият кўрсатаётган ҳар бир касб эгаси, қолаверса, ўзини маданиятлиман деб ҳисоблаган ёки шундай ҳисобланишни истаган ҳар бир киши эвфемизмлардан тўғри ва ўринли фойдаланишга ҳаракат қилмоғи зарур. Ва яна нутқда эвфемизмлардан фойдаланиш кишининг фаросатлилики даражасини белгиловчи меъёрлардан бири ҳамдир.

Демак, инсон исталган даврага, аввало, ўз сўзи билан кириб боради. Шу боисдан нафақат ўзбек тилшунослигида, балки жаҳон лисоншунослигида ҳам тил ва маданият муносабати, тил тизимидаги миллий ўзига хос элементлар ҳамда тил соҳиби нутқи тадқиқига бағишланган ишлар долзарблик хусусиятини йўқотмайди. Чунончи, эвфемизмлар, уларнинг касбий хосланиши ҳам шулар жумласидан.

Кундалик ҳаётда турли тоифа, турли ёш ва турфа дунёқарашга эга кишилар билан энг кўп мулоқот қиладиган касб эгаларидан бири – шифокорлар.

Боши ёстикқа етган инсон зоти борки, даво истаб шифокорнинг оғзига қарайди. Шифокорнинг бир оғизгина сўзи ё бунёд этади, ё барбод қилади. Демак, нутқий эвфемизмларга бошқа касб эгаларидан кўра шифокорлар кўпроқ эҳтиёжманд.

Азал-азалдан шифокорлар ўзларининг илиқ муомалалари ва юксак билимлари билан беморларнинг дардига малҳам бўлишган, уларни даволашган. Тиб илмининг билимдони Ибн

Сино бу хусусда шундай ёзиб қолдирган экан: «Шифокор босиқ, синчков ва, албатта, ширинсухан бўлиши зарур. Агарда у ширин сўзлари билан беморини даволанишига ишонтира олса, дардга қарши бемор ҳамда шифокор бир ёқадан бош чиқариб курашади ва дардни албатта енгишади. Мабодо, шифокор беморини ўз гапига ишонтира олмаса, унда дард беморни руҳан ўзига шерик қилиб олади. Улар бирлашиб шифокорга қарши туради. Табиийки, бунда муолажа анча қийин кечади, баъзан самара бермаслиги ҳам мумкин».

XXI аср тиббиёти беморнинг дардига даво топишда фақат илмий асосланган тиббий билимларгагина таяниш самара бермаслигини, бу борада, аввало, беморнинг руҳиятини сўз билан даволаш, яъни унинг психологиясига лингвотаъсир сингиши муҳимлигини тўла-тўқис асослади. Зеро, бугун ҳақ гапни билишнинг ўзигина кифоя эмас. Ҳақ гапни тингловчига қандай етказа олиш ҳақ гапнинг ўзидан-да муҳимроқ. Фикримизни қадим ривоят асосида далиллаймиз:

Бир подшонинг тушида барча тишлари тўкилди. Бу тушдан ниҳоят хафа бўлиб, эрта билан таъбирчини чақириб, кўрган тушини айтиб берди.

Таъбирчи дедиким:

–Подшонинг барча болалари ва хотинлари, яқинлари ўз ундан олдин ўладилар.

Подшони бу таъбир жуда қаттиқ қайғуга солди. Подшонинг буйруғи билан таъбирчининг барча тишларини омбир билан сугурдилар ва тилини кесдилар. Бошқа таъбирчини чақиртириб, ул тушни бунга ҳам баён этдилар. Иккинчи таъбирчи жуда доно ва хуштабиат киши эрди. Ул деди:

– Эй подшоҳ, бу тушингиз умрингизнинг узоқлигидан далолатдир. Сиз барча болаларингиз, хотинингиз ва яқинларингиздан кўра узоқоқ умр кўрасиз.

Бу таъбир подшога ёқиб, унга от ва кийим билан минг танга пул берди ва дедиким:

– Агарчи бу икки таъбирнинг мазмуни бирдир. Лекин биринчи таъбирчи ёмон иборат билан сўзлаб, ўзини ҳалокат чоҳига ташлади. Иккинчи таъбирчи эса, юмшоқ сўз билан ишора қилиб, давлат байроғини кўкдан оширди. (<http://xorazmiy.uz/>)

Асаб асрида яшаяпмиз. Одамларга бир гап камлик, икки гап кўплик қилади. Шундай шароитда инсон, айниқса, шифокорлар «топиб гапириш»ни билишлари жуда-жуда зарур. Олий тиббий маълумот олган ҳар бир шахсдан тортиб юқори малакали яхши врачгача барча-барчаси беморлар билан доимий мулоқотда бўлади. Демак, касб тақозоси улардан нафақат жиддий махсус тайёргарликни, балки юксак ғоявий ва ахлоқий хислатлар эгаси бўлишни ҳам талаб қилади. Бутун ер юзида шифокорлик ҳурматли касб эгаси бўлган ва шундай бўлиб қолаверади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. <https://ziyouz.uz>
2. Махмудов Н. Термин, образли сўз ва метафора// ЎТА. – Т., 2013. – №4..
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2020.–555 b. <http://yuldasheva.buxdu.uz/>
4. Dilorom Nematovna Yuldasheva. Problems of national language education at school. Volume 4 Issue 3 BSU 2020 (3) Published by 2030 Uzbekistan Research Online, 2020 <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15/>
5. Yuldasheva Dilorom Nigmatovna. Silence-is a nonverbal unit of speech communication. Impact Factor (SJIF 20 20= 6.156) "American Journal of Research", 2020, 11-12 issue of the Journal.– Pag.87-95. https://journalofresearch.us/wp-content/uploads/2020/12/2020_11_12-AJR_11.pdf

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№12/4 (96)
2022 й., декабрь**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳих:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 07.12.2022
Босишга рухсат этилди: 14.11.2022.
Қўғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 12,3 б.т. Буюртма: № 12-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru



(+998) 97-458-28-18